

Bart van Buitenen

ORGELCULTUUR IN EEN DELTAGEBIED

VIJF CASESTUDIES

Aan mijn vader.

Copyright © B.G. van Buitenen, Dordrecht

ORGELCULTUUR IN EEN DELTAGEBIED

VIJF CASESTUDIES

ORGAN CULTURE IN A DELTA AREA FIVE CASE STUDIES

(with a summary in English)

PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van de graad van doctor aan de Universiteit Utrecht
op gezag van de rector magnificus, prof. dr. G.J. van der Zwaan,
ingevolge het besluit van het college voor promoties in het openbaar te verdedigen
op vrijdag 22 november 2013 des ochtends te 10:30 uur

door

Bastiaan Govert van Buitenen

geboren op 7 juni 1973

te Dordrecht

Promotor: Prof. dr. A.A. Clement

INHOUD

VOORWOORD	9
INLEIDING	11
I. MUSEALE ORGELS ONDER DE HOEDE VAN DE RIJKSOVERHEID De kerkorgelcollectie van het Rijksmuseum te Amsterdam	19
II. “EIN GROßES WERK, WELCHES DAS ERSTE DIESER ART IST UND VON WELCHEM BIS AUF HEUTE NOCH KEINES GESEHEN ODER GEHÖRT WORDEN IST” Das Orchestrion des Abt Voglers und dessen Erbauer Johannes Pieter Künckel	111
III. VAN GOUDEN EN ‘ONNOODIGEN’ ORGELS Bijdrage tot een Dordtse orgelhistorie	159
IV. “ZIJ SCHENEN ZICH NIET BEWUST TE ZIJN, WELK EEN KLEINOOD ZIJ BEZITTEN” Aspecten van de orgelhistorie van de regio Rijnmond	187
V. BETICHT VAN MIDDELMATIGHEID: MISKENNING EN WAARDERING VAN EEN ROTTERDAMSE ORGELMAKERIJ	231
SUMMARY	361
CURRICULUM VITAE	371

Illustratie cover:

Dordrecht, Grote of Onze-Lieve-Vrouwekerk, orgel Willem Hendrik Kam 1859,
kassen 1672. Pentekening Johannes Rutten 1871. Stadsarchief Dordrecht DI 1283

VOORWOORD

Vanaf het moment van mijn benoeming tot organist van het Kam en Van der Meulen-orgel (1844) van de Dordtse oud-katholieke parochie van de H. Maria Maior moet ik mij hebben voorgenomen, een studie over het werk van deze orgelmakers te schrijven, waarvan uiteindelijk een deel als Hoofdstuk V in dit proefschrift is opgenomen.

Gaandeweg het onderzoek kon het respect voor deze bijzondere orgelmakers alleen maar groeien, ook toen onderzoeksopdrachten naar het werk van collega-orgelmakers – waarvan een aantal resultaten eveneens als casestudies in dit proefschrift is opgenomen – de mogelijkheid boden om hun oeuvre in veel bredere context te plaatsen. Niettemin zijn het Dordtse oud-katholieke orgel en het grote zusterinstrument in de Grote of Onze-Lieve-Vrouwekerk steevast een belangrijke inspiratiebron voor dit promotieonderzoek blijven bieden. Niet elke historisch onderzoeker is immers die vorm van verborgen omgang gegeven die een organist met de hem toevertrouwde historische instrumenten kan opbouwen. Mijn dank gaat dan ook uit naar het Dordtse oud-katholieke en lutherse kerkbestuur voor het vertrouwen waarmee men mij kostbare historische instrumenten heeft toevertrouwd.

Woorden van dank gaan hier naar mijn promotor prof. dr. Albert Clement, die van meet af aan de wetenschappelijke betekenis van mijn fascinatie voor beide Rotterdamse en andere orgelmakers en hun instrumenten heeft ingezien. Hij stimuleerde mij, mijn onderzoeksactiviteiten tot promotieonderzoek te verheffen en wist mij er uiteindelijk ook van te overtuigen dat de gestaag gegroeide hoeveelheid onderzoeksresultaten de omvang van een proefschrift inmiddels verre te boven ging. Een woord van dank geldt de redactie van *De Orgelvriend* en eindredacteur Gerco Schaap, die mij in een lange reeks publicaties gelegenheid bood mij in het schrijven van teksten te oefenen. In het bijzonder kan hier ook de naam van dr. Gert Oost herinnerd worden, die mij introduceerde bij directeur drs. Hans Steketee van het Nationaal Instituut voor de Orgelkunst, dat ik dank voor de geboden gelegenheid om in de Encyclopedie het *Historische Orgel in Nederland* talloze orgels te beschrijven. De Stichting Bach-orgel Dordrecht dank ik voor de uitnodiging tot publicatie van een samenvatting van diverse onderzoeksresultaten omtrent de Dordtse orgelgeschiedenis, drs. Paul Peeters voor de uitnodiging tot een bijdrage aan het Vogler-symposium in Stockholm dat leidde tot de casusstudie gewijd aan de Rotterdamse orgelmaker Künckel. Een apart woord van dank mag

worden gericht tot drs. Bob Viveen, voorzitter van het bestuur van de Vereniging van Vrijzinnige Hervormden te Middelburg. Bij weinig kerkgenootschappen zal men een dergelijk vergaande notie van de waarde van het hen toevertrouwde erfgoed aantreffen, inclusief de bereidheid de hoogst wenselijke discussie over die waarden – tegen gevestigde instuten in – tot aan de Raad van State te verdedigen.

Zonder anderen uit te sluiten gaat in het bijzonder een woord van dank uit naar een aantal organisten op wier instrumenten ik me voor mijn onderzoeksactiviteiten altijd bijzonder welkom heb geweten (in alfabetische volgorde): Cor Ardesch (Dordrecht), Cor van Butselaar (Oudewater), Nico Holdermans (Ouderkerk aan den IJssel), Gerben Mourik (Oudewater), Jan Plaisier (Rotterdam-IJsselmonde) en Maarten van Werkhoven (Nieuw-Lekkerland).

In hetzelfde kader moeten hier de kerkvoogden dan wel kerkrentmeesters van de Hervormde gemeenten te Dordrecht, Nieuw-Lekkerland, Ouderkerk aan den IJssel en Rotterdam-IJsselmonde worden vermeld, evenals de naam van Joop van den Berg als lid van de Dordste werkgroep die de recente restauratie van het Kam-orgel heeft weten te bewerkstelligen. Dank ook aan diverse orgelmakers die mij ruimschoots de gelegenheid boden restauratie- en onderhoudswerkzaamheden aan instrumenten van de door mij bestudeerde orgelmakerij van nabij te volgen en te documenteren (eveneens in alfabetische volgorde): Jan Bambacht (Consultare Orgelbouw), Henk van Eeken, Jan Koelewijn en Hans Reil (Orgelmakerij Gebr. Reil), Peter van Rump (Pels & Van Leeuwen) en Nico Slooff, en orgeladviseur Aart Bergwerff, die mij mijn bij tijd en wijle niet onkritische opstelling ten spijt toch altijd bij de onder zijn hoede gerestaureerde instrument is blijven verwelkomen. Helen Simpson dank ik voor haar kritische blik op de in het Engels gestelde samenvattigen. Last but not least dank ik University College Roosevelt – in de persoon van drs. Jorrit Snijder, Managing Director – voor de genereuze bijdrage ten behoeve van de druk van dit proefschrift.

Mijn goede vader Leen van Buitenen is het helaas niet meer gegeven de academische bekroning van vele jaren onderzoek mee te maken. Iets van de onderzoeksfascinatie heeft hij nog mogen ondergaan op het emotionele moment dat hij mij met gepaste trots op het geliefde Kam-orgel in de Dordtse Grote Kerk de *BACH* van Franz Liszt heeft mogen horen vertolken. De geluidsopname van deze uitvoering koester ik dan ook als een kostbaar kleinood. In diep respect voor mijn geliefde moeder wil ik hem dan ook postuum dit proefschrift opdragen.

Bart van Buitenen

INLEIDING

Bij hun, die waarlijk liefhebberij hebben in een kunst of wetenschap gaat het veeltijds zoo, dat hoe meer progressien zij in dezelve maken, hoe meer ze zien, dat ze, ja wel verre van de volkomenheid af zijn, maar, desnietteenstaande, de liefhebberij niet zelden met de vorderingen toeneemt.

Elbertus van Eem, *Gemeenzame Zaamenspraaken*, fol. 142.

Driehonderd bladzijden smetteloos schoonschrift besteedt de Dordtse stadsorganist Elbertus van Eem (1773-1821) in zijn *Gemeenzame Zaamenspraaken* in klassieke dialoogvorm aan een onderwerp dat hem duidelijk na aan het hart ligt: het op het orgel begeleiden en harmoniseren van het psalmgezag van de kerkelijke gemeente. Of een dergelijk liefdevol, kennelijk zonder enige tijdsdruk of publicatieverplichting tot stand gekomen manuscript als Van Eems haast vergeten verhandeling binnen de academische normen van vandaag de dag nog enige kans van totstandkoming zou hebben is zeer de vraag, maar voor zijn opvolger als organist van dezelfde kerkelijke gemeente in de stad aan de kruising van Maas en Merwede had de motivering voor dit proefschrift twee eeuwen later niet raker geformuleerd kunnen worden.

De ‘liefhebberij’ voor de hoofdstroom van dit onderzoek ontstond begin jaren negentig van de vorige eeuw, bij gelegenheid van benoeming tot organist van het toen net gerestaureerde Kam en Van der Meulen-orgel (1844) in de oud-katholieke kerk te Dordrecht, een instrument dat achteraf gezien wellicht zelfs de keus voor de studie muzikwetenschap heeft bepaald. Met illustere precedentes als de proefschriften van dr. Gert Oost over de orgelmakers Bätz (1975) en dr. Teus den Toom over de orgelmakers Witte (1997) lag de keus voor de Universiteit Utrecht voor een te schrijven studie over de Rotterdamse orgelmakers Willem Hendrik Kam (1806-1863) en Hendrik van der Meulen (1810-1852) voor de hand. De keuze voor een studie naar deze orgelmakers sloot ook naadloos op deze precedentes aan, waar de nestor van de Utrechtse organologie, de latere dr. Maarten Albert Vente al op 31 mei 1939 in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* poneerde dat ‘dat Witte meer de voortreffelijke vakman was, Kam daarentegen meer de kunstenaar’. Lang niet van elke orgelmaker bleef bovendien een uitspraak bewaard als van Kam en Van der Meulen, ‘dat het voor belanghebbenden belang-

rijk zal zijn zoowel het goede als het slechte te beoordeelen', waarbij 'diegenen welke de zaak het strengst wetenschappelijk kunnen beoordeelen' hen het aangenaamst zouden zijn.

Als hoofdstroom binnen een onderzoeksdelta bleek het lopende Kam en Van der Meulen-onderzoek zich over de jaren al snel te vertakken in meerdere, onderling nauw in verband staande zij- en nevenonderzoeksstromen. Een referaat over deze orgelmakers nog tijdens de studie muziekwetenschap bij gelegenheid van een congres van de *Internationale Arbeitsgemeinschaft für Orgeldokumentation* te Utrecht in mei 1999 leidde tot de uitnodiging van drs. Paul Peeters om in 2003 een referaat te verzorgen over de eveneens Rotterdamse orgelmaker Johannes Pieter Künckel (1750-1815) op een symposium te Stockholm van dezelfde *Arbeitsgemeinschaft*, gewijd aan orgelvirtuoos en theoreticus Abbé Georg Joseph Vogler (1749-1814). De in 2007 gepubliceerde, onder eindredacteurschap van dr. Uwe Pape in de tweede band *Umbrüche in Orgelbau* als twaalfde in de reeks *Monographien zur Orgeldokumentation* te Berlijn gepubliceerde Duitstalige studie 'Ein großes Werk', gewijd aan Voglers door Künckel in Rotterdam gebouwde orchestrion, vormt het tweede bestanddeel van dit proefschrift.¹

Via dr. Gert Oost kwam tijdens de studie muziekwetenschap het contact tot stand met het *Nationaal Instituut voor de Orgelkunst* te Amsterdam, ten behoeve waarvan ik vervolgens, aansluitend op een stageperiode, als vaste redacteur in de jaren 1999-2010 ruim tweehonderd verschillende historische orgels bezocht ter beschrijving in het encyclopedieproject *Het historische orgel in Nederland*, een inventarisatieproject waarin door aantal auteurs onder verschillende eindredacteurs in beginsel het complete historische orgelbezit van ons land is geïnventariseerd. Als inleiding van het elfde deel (1878-1886) verscheen eerder in 2006 de vierde bijdrage uit dit proefschrift: 'Zij schenen zich niet bewust te zijn welk een kleinood zij bezitten'.² Teneinde het verzochte inleidende artikel over de orgelbouw in de regio Rijnmond meer te doen zijn dan een vermeerderd persoons- en plaatsnamenregister is hier niet gekozen voor een chronologische overzichtsgeschiedenis, maar voor een wetenschappelijk-thematische vraagstelling waarom in deze regio nauwe-

¹Bart van Buitenen, "Ein großes Werk, welches das Erste dieser Art ist und von welchem bis auf heute noch keines gesehen oder gehört worden ist'. Das orchestrion des Abt Vogler und dessen Erbauer Johannes Pieter Künckel'. In: Uwe Pape (Hg.), 'Georg Joseph Vogler. Umbrüche im Orgelbau band II' *Monographien zu Orgeldokumentation, Band 12*, Berlin 2007, 149-202.

²Bart van Buitenen, "Zij schenen zich niet bewust te zijn, welk een kleinood zij bezitten, aspecten van de orgelhistorie van de regio Rijnmond'. In: Hans Fidom (ed.), *Het historische orgel in Nederland*, Amsterdam 2006, 7-27.

lijks sprake kon zijn van een schoolvorming binnen de orgelbouw. Tegelijkertijd vormt deze overzichtsschets van de orgelbouw in de wijde omtrek van Rotterdam een kaderschets waarbinnen het oeuvre van de in de vijfde casestudie behandelde orgelmakers Kam en Van der Meulen kan worden verstaan. De richtlijnen van het publicatiemedium bepaalden dat dit artikel oorspronkelijk zonder notensysteem is verschenen, waardoor de beschikbare bronnen aanvankelijk zo goed als mogelijk in de lopende tekst zelf verantwoord dienden te worden. Voor deze proefschriftversie is een notensysteem toegevoegd waarin de rechtstreekse citaten zijn geannoteerd.

Een grotendeels chronologische overzichtsgeschiedenis is de studie ‘Van gouden en onnodigen orgels’, gewijd aan de orgelgeschiedenis van de stad Dordrecht, in dit proefschrift opgenomen bij wijze van een luchtiger Scherzo in een klassieke orgelsymfonie. Het artikel is in 2007 gepubliceerd op uitnodiging van de Stichting Bachorgel Grote Kerk Dordrecht en in een luxueuze monografie verschenen bij gelegenheid van de ingebruikname van het Verschueren-orgel in het Maria-koor van de Dordtse Grote Kerk.³ Voor dit artikel kon gebruik worden gemaakt van een aansluitend op het Kam en Van der Meulen-onderzoek door mij opgesteld, niet gepubliceerd bronnenrepertorium inzake de orgelgeschiedenis van de Dordtse Grote Kerk.⁴

De indiening van een op uitnodiging van de Stichting Nederlandse Orgelmonografiën geschreven publicatie over het Walcker-orgel (1916) van de eveneens Rotterdamse Nieuwe Zuiderkerk⁵ als eindschrijft muziekwetenschap in 2006 bood op uitnodiging van prof. dr. Albert Clement ondertussen de mogelijkheid het met tussenpozen voortgaande Kam en Van der Meulen-onderzoek op hoger plan tot promotieonderwerp te bestemmen. Behalve het verrichte bronnen- en literatuur onderzoek konden, mede in samenhang met de orgelbeschrijvingen voor genoemde encyclopedie *Het historische orgel in Nederland* diverse bewaard gebleven orgels van deze orgelmakerij nader worden onderzocht, zeker op het moment dat bij restauraties of groot onderhoud in Brielle, Dordrecht, Nieuw-Lekkerland, Ouderkerk aan den IJssel en Vianen diverse normaliter niet bereikbare onderdelen konden worden gefotografeerd en gemeten. Vanwege de kerkvoogden

³ Bart van Buitenen, ‘Van gouden en ‘onnodigen orgels’, bijdrage tot een Dordtse orgelhistorie’. In: Peter van Dijk (ed.), *Bach-orgel Grote Kerk Dordrecht*. Dordrecht 2007, 139-170.

⁴ Bart van Buitenen, *Repertorium van Archivalia betreffende de orgels in de Grote of Onze-Lieve-Vrouwekerk te Dordrecht* [manusc.], [Dordrecht z.j.].

⁵ Bart van Buitenen, ‘Het non-plus-ultra-werk der Nieuwe Zuiderkerk. De historie van een beroemd Walcker-orgel’. In: Willem Jan Cevaal (ed.), ‘Orgelreform in Nederland. Het orgel van de Grote of Martinikerk te Doesburg’. *Nederlandse Orgelmonografieën 5* Zutphen 2003.

dan wel kerkrentmeesters te Ouderkerk aan den IJssel en Rotterdam-IJsselmonde volgden bovendien opdrachten tot het opstellen van restauratierapporten voor orgels van Willem Hendrik Kam en diens navolgers Adrianus van den Haspel, Wilhemus Hendricus Schölgens en Willem Anthony van der Weijde in 2004 en 2010.⁶ Op grond van betreuenswaardige kerkelijke ontwikkelingen kon een Ouderkerker restauratieproject helaas geen doorgang vinden. Voor IJsselmonde kon echter op basis van dit rapport na een subsidietoekenning van overheidswege onlangs een contract voor restauratie in 2014-2015 worden ondertekend.

Wie een deltagebied verkent zal ermee moeten rekenen zich bij tijd en wijle ook stroomopwaarts te moeten begeven. Dat bleek wel toen onder meer een ingezonden reactie vanwege de toenmalige Rijksdienst voor de Monumentenzorg op een publicatie in *De Orgelvriend* van april 2007 rond het niet doorgaan van een restauratie/reconstructie van het Kam en Van der Meulen-orgel (1842) afkomstig uit de Dordtse Boniafatiuskerk⁷ leidde tot een gegrond bevonden klacht van betrokken orgelmaker bij de Nationale Ombudsman en vervolgens tot een excuusbrief namens de minister van OCW in hetzelfde tijdschrift voor de ‘spanningensvolle relatie’, welke ‘ook in de kolommen van *De Orgelvriend*’ tot uiting kwam.⁸

Nadat de kerkrentmeesters daartoe op 24 september 2007 formeel al toestemming hadden verleend en ook de betrokken adviseur per mail van 16 april 2007 had aangegeven er geen probleem mee te hebben wanneer schrijver dezes bij de komende restauratie zou willen deelnemen aan de metingen van het pijpwerk, werd enkele maanden na de bovenvermelde publicatie en daaropvolgende polemiek per mail van 19 oktober 2007, na overleg met ‘de Rijksdienst’, te kennen gegeven dat laden en het pijpwerk van het Dordtse Kam-orgel (1859) zouden worden gedocumenteerd door adviseur en ‘rijksorgeladviseur’, op grond waarvan men het zonder verder overleg ‘niet zinvol’ achtte dat mede door schrijver dezes het pijpwerk zou worden gedocumenteerd en gemeten. Ondanks de mede na bemiddeling van kerkrentmeesters door de betrokken orgelmakers ruimhartig en in ruime mate geboden gelegenheid, de restauratie op gezette tijden fotografisch te documenteren en het feit dat de door hen verzamelde technische gegevens mij ook

⁶ Bart van Buitenen, *Rapport aangaande het Kam-orgel (1854) in de Hervormde Dorpskerk te Ouderkerk aan den IJssel*, Dordrecht 2004; *Rapport inzake het Van den Haspel, Schölgens & Van der Weyde-orgel van de Adriaen Janszkerk (PKN) te Rotterdam IJsselmonde*, Dordrecht 2010.

⁷ Bart van Buitenen, ‘Historisch orgel voor Etten-Leur verloren’. *De Orgelvriend* 44/4 (2007), 16-20; 44/6-7 (2007), 33-36.

⁸ ‘Ingezonden mededeling’, *De Orgelvriend*, 53/3 (2011), 35.

integraal ter beschikking zijn gesteld, betekende genoemd principebesluit tot uitsluiting van persoonlijke participatie in de Dordtse meetsessies een keerpunt in het onderzoekstraject, omdat – in tegenstelling tot bij andere instrumenten – de technische documentatie van het Dordtse orgel als het omvangrijkste en belangrijkste instrument van de hand van Willem Hendrik Kam als gevolg hiervan niet als eigen onderzoeksresultaat gepresenteerd kan worden.⁹

Met een zekere pijn in het hart moest hierop, mede met het oog op de bij nog volgende orgelrestauraties te verzamelen technische gegevens, zoals pas in 2015 te IJsselmonde, van het idee worden afgestapt om in een proefschrift naar voorbeeld van Gert Oost en Teus den Toom het complete oeuvre van Kam en Van der Meulen in kaart te brengen en te analyseren. Daarbij komt dat de binnen de kring van Kam en Van der Meulen voor een wetenschappelijk gevormd orgelmaker veronderstelde oefening in ‘wiskunde, acoustiek, aërostatiek, pneumatiek, werktuigkunde, muziek, bouwkunde en bij dit alles genoegzame praktische kennis [...] om de meenigvuldige, verschillende materiele zaken die bij een orgel te huis behooren, behoorlijk te kunnen projecteren en executeren’,¹⁰ niet direct als vallend binnen het gebied van promotie bij de faculteit Geesteswetenschappen kan worden beschouwd, met alle risico’s van dien in de woorden van Kam en Van der Meulen als *musicoloog* ‘zich hier op een baan [te] begeven die een weinig te glad voor hem is’.¹¹

De technische beschrijving en analyse van de instrumenten van Kam en Van der Meulen op basis van de vele eigen en door anderen verzamelde gegevens blijft daarom naar ik hoop aan een vervolgpublishing voorbehouden. De hier gepubliceerde onderzoeksresultaten richten zich in hoofdzaak op een uiteenzetting van de overgeleverde bronnen met betrekking tot leven en werk van de genoemde orgelmakers en de waardering van hun werk door tijdgenoten. Vanuit dit uitgangspunt komen de orgelmakers zelf en hun tijdgenoten via citaten uit het vaak bijzonder uitvoerige en bloemrijke, doorgaans ongepubliceerde bronnenmateriaal veelvuldig zelf aan het woord teneinde zoveel mogelijk informatie binnen en

⁹ Gewezen kan worden op een zekere contradictie met het internationale *Charter of Venice* van 1964, waarvan artikel 2 stelt: ‘The conservation and restoration of monuments must have recourse to all the sciences and techniques which can contribute to the study and safeguarding of the architectural heritage’.

¹⁰ *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 15 april 1846.

¹¹ Streekarchief Rijnlands Midden Alphen aan den Rijn 114.2.05 inv. 423, schrijven Kam en Van der Meulen, Rotterdam 9 september 1840.

tussen de regels brontekstgetrouw te kunnen weergeven. Twee tot nog toe in de Nederlandse organologie vrijwel onopgemerkt gebleven omvangrijke, anoniem in kranten gepubliceerde uiteenzettingen worden daarbij met elkaar in verband gebracht. Voor de annotatie van diverse opeenvolgende citaten uit deze uitgebreide publicaties is er hier doorgaans voor gekozen in ieder geval het laatste citaat uit elke bron van een voetnoot te voorzien, bij niet rechtstreeks geannoteerde citaten verwijst in dat geval steeds de eerstvolgende voetnoot naar de desbetreffende vindplaats.

Tegenstrooms kan tenslotte de eerste bijdrage van dit proefschrift, ‘Museale orgels onder de hoede van de Rijksoverheid’ worden genoemd, die op uitnodiging van mijn promotor prof. dr. Albert Clement eerder werd gepubliceerd in het *Tijdschrift van de Koninklijke Vereniging voor Nederlandse Muziekgeschiedenis*.¹² Aanleiding vormde de vraag naar een standpuntbepaling in de actuele discussie rond de vraag of het oudste orgel van Nederland, een instrument dat Peter Gerritsz in 1479 maakte voor de Utrechtse Nicolaïkerk, na meer dan 120 jaar conservering in museaal verband alsnog tot een speelbaar instrument mag en kan worden geres-taureerd, een discussie die ondanks de vele publiciteit en juridische procedures rondom het instrument in kwestie tot nog toe helaas nauwelijks gevoerd blijkt te kunnen worden.

Waar anderen zich al uitvoerig met de historische en technische aspecten van dit roemruchte instrument hebben beziggehouden, richt deze studie zich vooral op de vraag naar het waarom van de conservering van dit en andere instrumenten in 1885, een eeuw waarin het geloof in de artistieke en technische vooruitgang van het werk van eigen tijd, zo blijkt uit de andere casestudies, juist ook het verlies van vele, inmiddels als even waardevol te beschouwen instrumenten betekende. De relatie tussen het bewustzijn van orgelmakers en hun omgeving van de waarde van het eigen werk en de waardering voor dat van anderen uit eigen en vroeger tijd vormt dan ook een rode draad tussen de vijf studies uit dit proefschrift.

Niet ieder proefschrift zal tenslotte zijn totstandgekomen op een even historische locatie als dit, geschreven in een appartement op het grondgebied van een vroeger Augustijnenklooster van aanzien, met van achter het bureau zicht op de Dordtse

¹²Bart van Buitenen, ‘Museale orgels onder de hoede van de Rijksoverheid. De kerkorgelcollectie van het Rijksmuseum te Amsterdam’, *Tijdschrift van de Koninklijke Vereniging voor Nederlandse Muziekgeschiedenis*. (2008, 131-224).

Statenzaal waar in juli 1572 de grondslag van de Staat der Nederlanden moet zijn gelegd en aan de overzijde van de straat de locatie waar in 1618 de Dordtse Synode opdracht moet hebben gegeven tot de bekende Statenvertaling van 1637, waarvan alleen al de taalkundige invloed strekt tot aan de zinsbouw van dit bescheiden epistel.

Of met name het eerste bestanddeel van deze disseratie ooit het maatschappelijk belang van de gebeurtenissen uit het verleden op deze zelfde locatie ook maar zal benaderen is een vraag waarop de toekomst het antwoord zal moeten uitwijzen. Het devies dat de Statenvertalers echter in hertaling het oudtestamentische evenbeeld van de moeder van de Heer in contrapunt op het bekende Magnificat in de mond leggen, heeft voor de bezitters van ware liefhebberij in een kunst of wetenschap vandaag de dag nog niets aan betekenis ingeboet:

Maakt het niet teveel, dat gij hoog, hoog zoudt spreken, dat iets hards uit uw mond zou komen; want de HEERE is een God der wetenschappen, en zijn daden zijn recht gedaan.

I
MUSEALE ORGELS
ONDER DE HOEDE VAN DE RIJKSOVERHEID
De kerkorgelcollectie van het Rijksmuseum
te Amsterdam

‘De Westelijke Binnenhof is in gebruik genomen voor het tentoonstellen van afgietsels en van kerkorgels. Deze laatste zijn ten getale van vijf hoog tegen de wand opgesteld; zij zijn afkomstig uit de kerk van S. Nicolaas te Utrecht, uit die te Haringcarspel, Scheemda, Brouwershaven en uit de Luthersche Kerk te Amsterdam; het oudste is uit het laatst der XVde eeuw, het jongste dagteekent van 1692’.¹³ Aldus beschrijft Jhr. Victor de Stuers in 1897 de kerkorgelcollectie van het Rijksmuseum te Amsterdam in zijn met platen van Petrus Josephus Hubertus (Pierre) Cuypers rijk geïllustreerde beschrijving van het museumgebouw. In de verwerving van één van de genoemde instrumenten, het vermaarde Peter Gerritsz-orgel (1479) afkomstig uit de Nicolaïkerk te Utrecht, speelde in de jaren 1884-1885 de Vereniging voor Nederlandse Muziekgeschiedenis een cruciale rol. Heden ten dage staat dit instrument weer internationaal in de belangstelling, aangezien er serieuze plannen bestaan het na een periode van meer dan honderdtwintig jaar museale conservering weer in speelbare toestand op te stellen in de kerk van herkomst.

Orgelmaker J.F. Witte stelde het al in 1873 in een uitgebreide beschrijving van het Nicolaïorgel: het Nicolaïorgel is ‘bekend bij velen, doch slechts gekend door weinigen’.¹⁴ De wens van orgelliefhebbers om dit unieke instrument nog eens te mogen beluisteren is dan ook alleszins begrijpelijk. Voor wie de geschiedenis van aankoop en conservering van het instrument kent, is vanuit museaal standpunt het voornemen om het instrument weer bespeelbaar te maken echter helemaal niet zo vanzelfsprekend. Als bouwsteen voor een hopelijk binnen de volle breedte van de internationale orgelgemeenschap te voeren wetenschappelijke discussie over het al dan niet speelbaar maken van het instrument tracht deze bijdrage de context te schetsen waarin het instrument in 1885 op initiatief van de VNM is geconserveerd en in het Rijksmuseum opgesteld. Daartoe zijn aan de hand van publieke archieven

¹³ De Stuers 1897, 26.

¹⁴ Deze beschrijving werd eerst in 1881 gepubliceerd in het *Derde Jaarboek der Vereeniging voor Noord-Nederlands Muziekgeschiedenis* (Witte 1873/1881, 99-100).

en publicaties de uitgangspunten en lotgevallen van de orgelcollectie van het Rijksmuseum in kaart gebracht en is getracht een antwoord te vinden op de vraag naar het hoe en waarom van de conservering van het Utrechtse instrument in de jaren 1885-1886. Ook worden in grote lijnen de verdere lotgevallen van de orgelcollectie geschetst. Gezien de historische band van de Koninklijke VNM met het lot van het Utrechtse Nicolaïorgel lag een publicatie hierover – 122 jaar na J.C.M. Van Riemsdijks verslag over de plaatsing van het instrument in het Rijksmuseum – in dit *Tijdschrift* voor de hand.

DE AANLOOP EN EEN PARTICULIER INITIATIEF

De geschiedenis van de totstandkoming van het Rijksmuseum te Amsterdam kan niet los worden gezien van de eerste pogingen in ons land om tot een gestructureerd overheidsbeleid inzake de monumentenzorg te komen. Voor een goed begrip van de lotgevallen van de orgelcollectie is een korte samenvatting van de belangrijkste gegevens hier op zijn plaats.¹⁵ Bij Koninklijk Besluit van 8 maart vindt in 1874 de oprichting plaats van het College van Rijksadviseurs voor de Monumenten van Geschiedenis en Kunst. Taakstelling is onder meer de advisering ‘omtrent de maatregelen, vereischt tot het behoud van gebouwen of voorwerpen, welke voor de vaderlandsche geschiedenis of kunst belangrijk zijn’ alsmede advies ‘omtrent de historische en kunstverzamelingen van het Rijk’.¹⁶ Secretaris van het college wordt jhr. mr. Victor de Stuers, welke met zijn beroemde artikel *Holland op zijn smalst* een jaar eerder de wenselijkheid van overheidszorg voor het historisch erfgoed bepaald in de publieke belangstelling had gebracht. Lid van het college wordt onder meer Cuypers, de latere architect van het Rijksmuseum. Eén van de initiatieven van het college is de oprichting van een Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst, voorlopig gevestigd aan de Prinsengracht te ’s-Gravenhage; in 1876 wordt D.J. van der Kellen jr. benoemd tot directeur. Bij koninklijk besluit van 21 februari 1879, nog geen vijf jaar na de oprichting, wordt overgegaan tot de opheffing van het college van rijksadviseurs. Op 22 juni 1875 heeft inmiddels, opnieuw bij Koninklijk besluit, de oprichting plaatsgevonden van een afzonderlijke afdeling Kunsten en Wetenschappen van het Ministerie van

¹⁵ Zie hierover voorts o.a. Bervoets 1984, Duparc 1975, Niemeijer 1985, Rikhof 1989, De Stuers 1897 en Tillema 1975.

¹⁶ Duparc, 71; Tillema, 267.

Binnenlandse Zaken. De Stuers wordt benoemd tot referendaris; een van de bureamedewerkers is jhr. B.W.F. van Riemsdijk (later – vanaf 1895, na het overlijden van Van der Kellen – waarnemend directeur van het Nederlandsch Museum en in 1896 benoemd tot hoofddirecteur van het Rijksmuseum). Op 13 juli 1885 vindt de opening plaats van het door architect Cuypers ontworpen Rijksmuseumgebouw te Amsterdam, waarin onder meer de collectie van het Nederlandsch Museum alsmede een verzameling gipsafgietsels van belangrijke historische voorwerpen en bouwfragmenten worden opgenomen.

Eén van de eerste voorbeelden van de conservering van een historische orgelkas op een andere dan de oorspronkelijke locatie in ons land is de vroeg zestiende-eeuwse orgelkas in de rooms-katholieke St.-Nicolaaskerk te Jutphaas. Deze conservering vindt plaats op particulier initiatief. Nadat de bouw van een nieuw orgel voor de Nieuwezijdskapel te Amsterdam in 1869 aan de orgelmaker Van Oeckelen is opgedragen, wordt in april 1871 ‘het niet meer in gebruik zijnde orgel in genoemde kerk, bestaande in het front tegen de muur noordzijde met zijn beschilderde deuren daarvoor, benevens pijp, regeerwerken alsmede de blaasbalgen en verder aanhoren, onmiddellijk tot het orgelwerk behorende’ voor *f* 600,- verkocht aan de Utrechtse orgelmakers Maarschalkerweerd & Zoon.¹⁷ In 1879 wordt de kas van het Amsterdamse instrument door Maarschalkerweerd voorzien van een geheel nieuw binnenwerk inclusief nieuwe frontpijpen, geplaatst in de zojuist gebouwde St.-Nicolaaskerk te Jutphaas.¹⁸ Initiator is ongetwijfeld bouwpastoor G.W. van Heukelum, oprichter van het bekende St.-Bernulphusgilde. Een beschrijving van zijn hand vermeldt dat de aangekochte orgelkas de basis vormt voor het ontwerp van het gehele kerkgebouw: ‘Indien men niet wist dat het een oud kunstwerk was, afkomstig uit de Heilige Stede te Amsterdam, dan zou men meenen, dat het voor de Kerk van Jutphaas werd ontworpen en uitgevoerd, zoo past het daar, zoo gelukkig is het in zijn verhouding tot het geheel. Toch is dit niet te danken aan toevallige omstandigheden. In tegendeel. Daar het orgel reeds was aangekocht, voordat het plan der Kerk ontworpen werd, heeft dit door zijn afkomst en ouderdom eerbiedwaardig kunststuk den toon aangegeven zoowel bij het ontwerpen van het

¹⁷ SAA NZK inv.3 / UA PNJ inv. 80, koopovereenkomst gecomiteerden NZK en Maarschalkerweerd & Zoon, 13/18/19 april 1871.

¹⁸ UA PNJ inv. 80, Contract tussen G.W. van Heukelum en Maarschalkerweerd & Zoon, 24 maart 1878, art. 2: ‘De frontpijpen te vervaardigen van Engelsch tin met 10 pct lood’.

Kerkgebouw zelf, als bij het aanbrengen van de geheele bemeubeling en versiering'.¹⁹

Ongetwijfeld zal de flamboyant gotische uitvoering van de Amsterdamse orgelkas naadloos hebben aangesloten bij de negentiende-eeuwse revival van het rooms-katholicisme, waarvan de neogotiek één van de meest bekende en kenmerkende uitingsvormen is. De zeventiende-eeuwse luiken van de Amsterdamse orgelkas werden in Jutphaas in ieder geval niet aangebracht, terwijl de polychromie van de kas geheel nieuw werd aangebracht en ongetwijfeld de nodige delen van de ornamentiek door restaurateur Mengelberg zullen zijn aangevuld. Het behoud van de Amsterdamse kas in deze negentiende-eeuwse vorm bleef echter een uitzondering. Nog in 1873, een jaar voor de oprichting van het college van rijksadviseurs, ging bijvoorbeeld het kostbare zestiende-eeuwse Van Covelen-orgel (1523) van de Cunerakerk te Rhenen inclusief kassen bij gelegenheid van de bouw van een nieuw orgel geheel verloren.

Via de bekende tekening in A.G. Hills *The Organ-Cases and Organs of the Middle Ages and Renaissance* geniet het orgelfront van Jutphaas internationale bekendheid. Aanzienlijk minder bekend is dat zich in de parochiekerk van de H.H. Martelaren van Gorcum te Rotterdam-Feyenoord van 1891 tot 1949 een replica van deze kas heeft bevonden. Aangezien de aanvankelijke schenker van dit Rotterdamse orgel, bouwpastoor L.P.A. Gompertz eerder als kapelaan in de St.-Nicolaasparochie te Amsterdam fungeerde, ligt het voor de hand te veronderstellen dat het idee voor een replica van de oude orgelkas van de Amsterdamse Heilige Stede van hem afkomstig zal zijn geweest. Volgens het Rotterdamse parochiearchief werd de kas naar ontwerp van architect J. Kayser uit Venloo 'in le qualiteit eiken wagenshot' vervaardigd door de firma J.A. Oor en Zonen te Roermond, terwijl het binnenwerk werd geleverd door de Amsterdamse orgelmaker P.J. Adema.²⁰ Hoewel de archivalische bronnen nergens vermelden dat het een exacte replica betrof, laten de ontwerptekeningen, bewaard in het parochiearchief,²¹ geen twijfel bestaan over de inspiratiebron, welke via beeldhouwer Mengelbergs tekening in het *Jaarverslag van het Sint-*

¹⁹ UA PNJ inv. 41, Manuscript van Heukelum 1906, 16. Nadere beschrijving van de orgelkas in: Van Heukelum 1887, geciteerd in Sterck 1898, 26.

²⁰ GAR PMGR inv. 117, Contract P.J. Adema, 30 december 1889; Contract J.A. Oor & zonen, 6 december 1890.

²¹ GAR PMGR inv. 120.

Bernulphusgilde in katholieke kring intussen algemeen bekend zal zijn geweest.²² Op aandringen van zangkoor en organist werd het in Feyenoord aanvankelijk op ‘het koor boven het zijaltaar’ geprojecteerde instrument uiteindelijk op een ‘nieuw koor achter in de kerk’ aangebracht.²³ Hoewel de frontpijpen op dat moment nog niet geplaatst waren, werd het instrument met zijn ‘in gothique fleuri zeer sierlijk gestileerde front’ ingewijd op 13 september 1891.²⁴ De Rotterdamse replica ging verloren bij de levering van een nieuw orgel met gebruikmaking van het bestaande pijpwerk door de firma B. Pels & Zoon te Alkmaar in 1950.

DE EERSTELING: HET ORGEL VAN DE HERVORMDE KERK VAN SCHEEMDA

Het eerste orgel waarvan de kas expliciet de aandacht trekt van het college van rijksadviseurs is het vroeg zestiende-eeuwse instrument van de Hervormde Kerk te Scheemda. De historie van de uiteindelijke aankoop van deze kas ten behoeve van het Rijksmuseum strekt zich uit over een periode van meer dan twintig jaar. In augustus 1873 besluiten de kerkvoogden van Scheemda een nieuw orgel te laten bouwen, waarbij het oude voor f 400,- aan de bouwer van het nieuwe, orgelmaker Rudolf Meijer uit Veendam, wordt afgestaan.²⁵ Begin oktober 1874 brengt Victor de Stuers het oude orgel, ‘dat van het jaar 1526 dagteekent en merkwaardig schijnt te zijn’, ter sprake in de vergadering van het college van rijksadviseurs.²⁶ Kort daarop bezoekt hij het instrument, waarschijnlijk in de werkplaats van orgelmaker Meijer, in gezelschap van regiocorrespondent mr. Schiffer. In later instantie doet Schiffer verslag van dit bezoek: ‘Toen ik voor een tiental jaren met den Heer Victor de Stuers eene soort van oudheidkundige ontdekkingsstocht maakte door Groningerland, heb ik hem ook gebracht bij een door mij kort tevoren ontdekt merkwaardig orgel, waarvan de aan weerszijden prachtig beschilderde en uitnemend geconserveerde deuren althans circa vier eeuwen oud waren. Ook de Stuers was opgetogen over die vondst, copieerde de schildering en besprak met mij

²² Van Heukelum 1887.

²³ GAR PMGR inv. 3 *Liber Memorialis*, 220.

²⁴ De Maasbode, 15 september 1891; *Het Orgel* 6 (september 1891).

²⁵ GA KHGS inv. 33, notulen 15 augustus 1873.

²⁶ NA CRGK inv. 1, notulen 6e vergadering, 8 oktober 1874.

de noodige maatregelen om het ten behoeve van het Rijksmuseum aan te kopen'.²⁷

Nadat De Stuers ter plaatse onmiddellijk een bod van *f* 600,- heeft uitgebracht, neemt Schiffer op zich het orgel ten behoeve van het Nederlandsch Museum aan te kopen. Begin november 1874 bericht orgelmaker Meijer echter het orgel vooralsnog niet te willen verkopen, daar hij van plan is 'het in zijn geheel op te plaatsen, en het ontbrekende te vernieuwen'.²⁸ Door in onderling overleg elk afzonderlijk 'voor het orgel in den tegenwoordige toestand' een bod uit te brengen hopen Schiffer en De Stuers 'te voorkomen dat de kerel het orgel in elkaar zet, [en] er in Courant-artikelen over laat schrijven'.²⁹ Ook in de vergadering van het college van rijksadviseurs wordt secretaris De Stuers verzocht 'dit orgel te redden voor ongelukkige transformatiën'.³⁰ Eind april 1875 bericht Schiffers de rijksadviseurs echter dat hij het orgel niet kan bemachtigen voor de som die naar zijn vermoeden daarvoor beschikbaar is: 'de kerel verlangt *f* 2000,- voor het orgel, en wil de deuren afzonderlijk verkoopen, waarvoor hem naar hij zegt, reeds *f* 600,- is geboden'.³¹ De rijksadviseurs berichten daarop de minister 'dat zij sinds geruime tijd het oog noestig houden op een zeldzaam pronkstuk van oude schilder- en beeldhouwkunst, waarvan het bezit voor het Nederlandsch Museum hoogst gewenst zou zijn' en verzoeken hem daarbij om een krediet van *f* 2500,- voor de aankoop van het orgel. Uit de verdere omschrijving blijkt dat het hen vooral om de kas met de beschilderde luiken te doen is: 'Dit orgel prijkt met heerlijk verguld beeldwerk, in den zwierigen stijl der laatste gothische periode. Bovenal zijn de twee belangrijke vleugeldeuren merkwaardig, welke door een uitstekend meester beschilderd zijn en waarop o.a. voorkomen de aanbidding der herders en die der drie koningen'. Volgens de rijksadviseurs lijdt het 'geen twijfel dat dit stuk een eereplaats in het Nederlandsch Museum zou innemen en dat vele Musea, ook van het buitenland, niet op zulk een fraai kunstvoorwerp zouden kunnen wijzen'.³²

Begin augustus 1875 bericht orgelmaker Meijer correspondent Schiffer dat het orgel binnen ongeveer twee maanden speelbaar in zijn werkplaats gereed zal

²⁷ SAA VR inv. 20, afschrift schrijven mr. Schiffer [aan mr Julius Verwer], 23 november 1883.

²⁸ NA CRGK inv. 5 no. 329, schrijven R. Meijer, 3 november 1874.

²⁹ NA CRGK inv. 5 no. 329, schrijven mr. Schiffer, 4 november 1874.

³⁰ NA CRGK inv. 1, notulen 8e vergadering, 10 december 1874.

³¹ NA CRGK inv. 7 no. 307, schrijven mr. Schiffer aan CRGK, 24 april 1875.

³² NA BZKW inv. 1974, Schrijven CRGK aan minister BZ, 24 juli 1875. Dit schrijven vermeldt een bedrag van *f* 2400,-.

staan. Een prijs voor het instrument wil hij echter niet ‘bepalen voor dat het geheel afgewerkt is’, temeer ‘daar het een antiqiteit is van drie en een halve eeuw niet alleen, maar ook een waar kunststuk hetgeen men tevergeefs elders zal zoeken en waar geen wormgaatje aan te vinden is’. Uit zijn schrijven blijkt dat Meijer inmiddels volop met het herstel van de orgelkas bezig is: ‘ik laat natuurlijk alles in zijn oorspronkelijke toestand, alleen de geschilderde deuren hebben we uit de ramen gehad om ze van nieuw te lijmen, daar we ze anders niet konden voorhangen, en hetgeen bovendien toch ook niemand beter kon doen dan wij zelf. Het front hebben we opgeplaatst en verthoont zich prachtig; er komen veel nieuwsgierigen om het te zien, voor al Katholijken welke mij meermaals hebben gevraagd welke prijs ik er voor hebben wou’.³³

Niet wetend via een tussenpersoon eigenlijk met de rijksadviseurs te onderhandelen, nodigt Meijer Schiffer begin december 1875 uit het afgewerkte orgel in de werkplaats te komen bezichtigen.³⁴ Desgevraagd noemt Meijer in een brief van 19 december 1875 een vraagprijs van f 5000,- daar hij en zijn werkvolk ‘het grootst gedeelte van dit jaar er aan hebben gewerkt, de beste materialen daar toe zijn gebruikt en er aan het geheele werk niets is gespaard’. In zijn brief beschrijft Meijer de aan het orgel verrichte werkzaamheden: ‘Het geheele front met zijn prachtig snijwerk is geheel in zijn oorspronkelijke vorm weer opgeplaatst, het snijwerk geheel met ducaten goud van nieuw verguld zoo als het ook geweest is, het overige houtwerk der kast fijn geplemuurd en vernist alles in zijn oorspronkelijke vorm, verders een geheel nieuw front pijpwerk van zuiver tin, fijn gepolijst en met ducatengoud vergulde labiums, naar de mensuur en verdeeling der ouden; – het inwendige houtwerk er toe gebruikt is van het eerste en beste soort eiken wagenschot, – verders een nieuwe magazijnbalg horizontaal opgaande met perspompen en reservoir, welke een gelijkmatige luchtstroom geeft etc. etc.’ Meijer verzekert dat men ‘naar zijne groote moeijelyk een prachtieger werk’ zal vinden: ‘Het is zo groot dat het in een kerk van tamelijke groote dienst kan doen en is zoo ingericht dat het noch voor uitbreiding vatbaar is’.³⁵ De rijksadviseurs kunnen gezien de vraagprijs voor het orgel weinig anders dan de minister berichten dat het hen vooralsnog niet is gelukt ‘dit voorwerp op billijke voorwaarden te koopen’.³⁶ De notulen van het college vermelden de eigenlijke reden: ‘Daar het niet

³³ NA CRGK inv. 8 no. 636, schrijven R. Meijer, 7 augustus 1875.

³⁴ NA CRGK inv. 9 no. 889, schrijven R. Meijer, 5 december 1875.

³⁵ NA CRGK inv. 9 no. 915, schrijven R. Meijer, 14 december 1875.

³⁶ NA BZKW inv. 1974, Rapport CRGK, 24 december 1875.

te doen was om het muziekinstrument maar alleen om het uitwendige van het orgel, zoo is de aankoop niet doorgegaan'.³⁷

Orgelmaker Meijer moet zich spoedig hebben gerealiseerd het orgel voor de prijs van *f* 5000,- niet te kunnen verkopen. Rond of kort na de jaarwisseling richt hij zich tot de Heer H.P. 't Hooft te Veendam, met het verzoek of deze hem 'als artist en teekenleraar' via zijn 'relaties in Holland' niet kan 'behulpzaam zijn, om dit stuk te plaatsen, daar het toch vooral als oudheid niet zonder waarde is'. Onwetend van elke voorgeschiedenis richt 't Hooft zich daarop gezien diens 'algemeen bekende voorliefde voor antiquiteiten' tot De Stuers. Hij vermeldt dat 'de uitwendige kast geheel intact is gebleven', ook het schilderwerk 'is nog geheel ongeretoucheerd, en heeft betrekkelijk zeer weinig geleden'.³⁸ Desgevraagd bericht de Veendamse tekenleraar de rijksadviseurs dat Meijer *f* 4000,- vraagt 'voor het orgel met inbegrip der onkosten van transport en plaatsing, dáár waar men zulks verlangt'. Meijer verzoekt daarbij nog te vermelden 'dat het is een orgel met een klavier, maar wat de constructie betreft, zoodanig ingericht dat er met weinig moeite een tweede klavier kan worden aangebracht'.³⁹ Medio 1877 biedt Meijer het instrument als 'een antiek Kerk-Orgel in Gothischen stijl met prachtige schilderlingen en ornamenten' via een advertentie in *De Tijd* te koop aan.⁴⁰ Kennelijk slaagt hij er niet in het instrument te verkopen, want ruim drie jaar later, in november 1880 biedt hij hetzelfde 'Orgel in Gothiesche stijl' tevergeefs aan voor de inmiddels aanzienlijk gereduceerde prijs van *f* 2000,- aan de Hervormde Gemeente van Alblasserdam.⁴¹

In mei 1883 aanvaardt mr. Schiffer een zetel in het bestuur van de op te richten *Vereeniging tot behoud in Nederland van Kunstschatten "Rembrandt"*.⁴² Twee

³⁷ NA CRGK inv 2, notulen 21e vergadering, 13 januari 1876.

³⁸ NA CRGK inv. 10 no. 35, schrijven H.P. 't Hooft, 14 januari 1876.

³⁹ NA CRGK inv. 10 no. 53, schrijven H.P. 't Hooft, 24 januari 1876.

⁴⁰ *De Tijd*, 6 juli 1877. Gepubliceerd door V.H.M. Timmer, *De Mixtuur* 41 (april 1983), 437.

⁴¹ SAD KHGA inv. 240, schrijven R. Meijer, 17 november 1880. Betreffende brief vermeldt de volgende dispositie, welke overeenkomt met de in *De Tijd* vermelde: '1 Prestant 8 voet mede geheel in 't front van zuiver gepolijst tin 2 Bourdon 16 voet 3. Roerfluit 8 voet. 4 Octaaf 4 vt. 5 Fluit 4 vt 6 Quint 2 2/3 vt 7 Octaaf 2 vt en 8 Trompet 8 vt'.

⁴² SAA VR inv. 17, schrijven mr. schiffer aan voorlopig comité "Rembrandt", 15 mei 1883.

maanden later attendeert hij in een uitvoerige brief de jonge vereniging op het orgel van Scheemda:⁴³

Reeds voor ± tien jaren vernam ik, dat een orgel uit eene oude kerk te Scheemda, aan een orgelmaker te Veendam zoude verkocht zijn, in mindering van een nieuw, door hem geleverd orgel. Ik heb mij toen aanstonds naar Veendam begeven, en dewijl de man niet te huis was, heb ik het orgel kunnen zien zonder dat ik mij kenbaar maakte. Het is prachtig. De groote deuren, uitnemend geconserveerd, zijn zoowel aan de binnen- als aan de buitenzijde verdienstelijk beschilderd, en zoover ik kan nagaan, nooit geretoucheerd.

Ik heb getracht het te koopen (voor mij zelven) namelijk niet het orgel, hetwelk ik niet kan plaatsen, maar die prachtige deuren. De man wilde alles te gelijk verkoopen; hij was bovendien vrij onhandelbaar geworden, door de komst van eenige Heeren Pastoors, die hunne bewondering niet hadden verzwegen.

Toen de heer Victor de Stuers mij in Groningen bezocht, en ik eenige dagen met hem oudheidkundige tochten in Groningen hen ondernomen ben ik ook met hem naar dat orgel getogen.

Hij vond het uniek en zeide als men het in Engeland zag, gaf men er aanstonds minstens duizend pond voor. Hij heeft van de schildering der deuren eene schets gemaakt, en wilde het gaarne zien machtig te worden voor het nieuw Museum te 's Hage. Er was echter niet genoeg geld beschikbaar.

Later heb ik herhaaldelijk door de derde hand laten informeren, of de man het nog had, en wat hij er voor vroeg. Ik moet mij zeer bedriegen, wanneer mij niet werd bericht, dat hij er drie duizend gulden voor vroeg.

Ik heb daarover herhaaldelijk aan de Stuers geschreven, omdat ik vreesde, dat, als er vreemde kapers kwamen, het onmiddellijk voor ons land zoude verloren zijn.

Toen de koop niet bleek te kunnen gelukken heb ik aan Heeren Pastoors die nieuwe kerken erlangden in goeden stijl, geschreven en hun in overweging gegeven, dat orgel te koopen en in hunne kerken te plaatsen. Uit hunne antwoorden bleek mij, dat de wil goed was, maar dat de macht ontbrak.

Desgevraagd bericht Schiffer dat hij geen kans ziet 'de bewuste orgelmaker, vooral nu hij geld noodig heeft te bewegen het orgel nog een paar maanden onder zich te houden'. Hij adviseert de vereniging daarom de aankoop van het orgel in overweging te nemen: 'De kunstmaak hier in het Noorden is ongeveer gelijk 0. Er bestond dus geen vrees voor verkoop. Alleen zoude het door een of ander Roomsche Kerkbestuur kunnen zijn aangekocht om het in eene in oude stijl nieuw

⁴³ SAA VR inv. 17, schrijven mr. Schiffer aan VR (J. Ankersmit en C. Schäffer), 15 juli 1883.

gebouwde kerk te plaatsen, en dat zoude ik met genoeg hebben gezien, dewijl het dan goed, en tevens voor ons land bewaard was. Nu de bewuste orgelmaker bovendien op het denkbeeld is gekomen, het stuk in den Vreemde aan te bieden, verkeer ik in groote vreeze. Ik geef u daarom ten zeerste in overweging aan het bestuur het in Amsterdam voor te stellen dat ruim 41/2 eeuw [*sic*] oude uit Nederland herkomstige stuk te koopen'.⁴⁴ Hoewel De Stuers desgevraagd bericht dat hij het orgel 'zeer gaarne' geplaatst zou zien 'in een der Binnenpleinen van het Rijksmuseum',⁴⁵ komt het wegens de beperkte financiële middelen van de jonge Vereniging Rembrandt in 1883 vooralsnog niet tot aankoop van het orgel.

Eind november 1883 beklagt Schiffer zich dat een toegezegde afgevaardigde nooit is komen opdagen: 'Gedurende de mij aangewezen termijn van overkomst van dien deskundige, ben ik toen hoe weinig dit mij toen ook gelegen kwam, eene week lang te huis gebleven, ten einde dien Heer te kunnen ontmoeten, en hem desverkiezende naar Veendam te kunnen vergezellen'.⁴⁶ Tegelijkertijd brengt Schiffer het orgel onder de aandacht van mr. Julius Verwer te Leeuwarden met het oogmerk het orgel te doen plaatsen in een nieuw te bouwen kerk te Wateren-Zorgvlied:⁴⁷

In de verwachting dat min naam U niet geheel onbekend zal zijn, wend ik mij tot U, over eene zaak welke mij zeer ter harte gaat.

Toen ik voor een tiental jaren met den Heer Victor de Stuers eene soort van oudheidkundige ontdekkingstocht maakte, heb ik hem ook gebracht bij een door mij kort tevooren ontdekt merkwaardig orgel, waarvan de aan weerszijden prachtig beschilderde deuren althans circa vier eeuwen [*sic*] oud waren. Ook de Stuers was opgetogen over die vondst, copieerde de schildering en besprak met mij de noodige maatregelen om het ten behoeve van het Rijks-Museum aan te koopen.

Door de kort daarop gevolgde vermoording van de Rijksadviseurs^[48] kon dat plan niet verwezenlijkt worden. Toen ik vernam dat de eigenaar, een orgelmaker, het voornemen had het bestaan van dat merkwaardig stuk in Engeland bekend te maken heb ik mij gewend tot mijne medebestuurders van "Rembrandt" teneinde het door aankoop voor ons land te bewaren. Die jeugdige vereeniging heeft, zooals mij gisteren werd medegedeeld, nog geen kas genoeg, om dat

⁴⁴ SAA VR inv. 17, schrijven mr. Schiffer, 25 juli 1883.

⁴⁵ SAA VR inv. 17, schrijven Victor de Stuers, 30 juli 1883.

⁴⁶ SAA VR inv. 17, schrijven mr. Schiffer, 23 november 1883.

⁴⁷ SAA VR inv. 20, afschrift schrijven mr. Schiffer [aan mr Julius Verwer], 23 november 1883.

⁴⁸ In casu de opheffing van het college van rijksadviseurs bij Koninklijk Besluit van 21 februari 1879.

denkbeeld te kunnen verwezenlijken. Nu las ik onlangs in de dagbladen, dat te Wateren eene kerk zal gebouwd worden. Bij den zich in de laatste jaren openbarenden kunstzin bij den bouw der kerken is het aan te nemen dat die kerk van hoe geringen omvang misschien ook, toch in goeden stijl zal worden daargesteld.

Kunt U dat orgel niet voor die kerk aankopen? De eigenaar staat, evenals van een nieuw orgel, jarenlang voor de deugdelijkheid daarvan in, en vraagt, met het oog op de hem kennelijk niet heldere kunstwaarde van het stuk eene belachelijk geringe som.

Bijna twee jaar later adviseert Schiffer desgevraagd Verwer bij de weduwe van de inmiddels in november 1884 overleden orgelmaker Meijer naar de waarde van een nieuw orgel te informeren en op grond daarvan een bod uit te brengen. Op die manier kan Verwer aldus Schiffer geen bod uitbrengen ‘zonder, wanneer gij toeslaat, een enorm koopje te doen’.⁴⁹ Bijna tien jaar later beschrijft Verwer het vervolg van de geschiedenis in een brief, waarin hij de Vereniging Rembrandt verzoekt het in 1885 door hem aangekochte orgel tegen kostprijs van hem over te nemen: ‘Voor eenige jaren ter gelegenheid dat wij een kerkje bouwden te Zorgvlied – provincie Drente – ontving ik van den heer Mr. Schiffer te Assen een schrijven [...] betreffende een orgel, dat op een kunstreis door ZEd. en jonkh: V. de Stuers te Scheemda was ontdekt. Het animeerde ons zeer dat stuk – een waar kunststuk in de ogen dier beide heeren – voor ons kerkje te koopen, vrezende dat het anders voor ons land verloren en buitenlands zou gaan. [...] Aan onze hoop echter om het kleine kerkje te Zorgvlied door een beter te vervangen, waar in dat orgel eene passende plaats had kunnen vinden, is de bodem ingeslagen, doordien wij niet hebben kunnen slagen om voor den pastoor rijkstractement te erlangen’.

Eind 1885 verzoekt de hoofddirecteur van het Rijksmuseum de minister de door Verwer voor een periode van drie en een half jaar in bruikleen aangeboden ‘fraaie orgelkast met beschilderde deuren, afkomstig uit de kerk te Scheemda’ voor kosten van het rijk te mogen opstellen: ‘Genoemde orgelkast en deuren dagteekenen uit de eerste helft der 16e eeuw en zijn versierd met fraai snijwerk, terwijl het schilderwerk der deuren vrij goed bewaard gebleven is en een merkwaardige bijdrage vormt voor de kennis der kerkelijke kunst uit het overgangstijdperk der gothiek in renaissance’.⁵⁰ De minister machtigt daarop begin

⁴⁹ SAA VR inv. 20, afschrift schrijven mr. Schiffer [aan mr Julius Verwer], 27 augustus 1885.

⁵⁰ NA BZKW inv. 1781, verzoek hoofddirecteur aan minister om machtiging opstelling orgelkas, 8 december 1885.

februari 1886 de architect van de Rijksmuseumgebouwen ‘dat voorwerp eenvoudig op den grond op te stellen’.⁵¹ Eind oktober 1895 bericht de waarnemend directeur van het Nederlands Museum B.W.F. van Riemsdijk de Vereniging Rembrandt dat de minister akkoord gaat met haar hulp het orgel voor *f* 1900 van Verwer over te nemen ‘op de voorwaarde dat de verevening door het Rijk in 1896 of 1897 zal geschieden’.⁵² Het jaarverslag van de Vereniging Rembrandt van juli 1896 maakt melding van de definitieve aankoop, vergezeld van een beschrijving van de antieke orgelkast:⁵³

De kast dagteekent uit het begin der 16e eeuw. Het bovendeel, waarvan de min of meer versierde frontpijpen in één vlak gelegen zijn, wordt gesloten door twee vleugeldeuren, ieder in vier paneelen, waarop aan den buitenkant in schilderwerk de boom van Jesse en aan den binnenkant rechts de Aanbidding der Koningen en links de Aanbidding der Herders. De bekroning bestaat uit pinakels waartusschen een kruisbloem en verder à jour gewerkt en verguld laat-Gothisch lofwerk. aan weerszijden van het manuaal boven de registers twee gebeeldhouwde paneeltjes, schilddragers voorstellende in laat Gothisch bladornament; op de voorzijde der consoles, die de naar rechts en links uitspringende bovenkast dragen, zijn koppen van trompettende jongelingen met gepluimde hoeden in schilderwerk aangebracht.

Aan het slot van zijn brief van 17 juli 1895 aan de Vereeniging Rembrandt maakt Verwer een ‘kleine correctie’, waaruit kan worden afgeleid dat hij in 1885 het tien jaar eerder door orgelmaker Roelof Meijer gemaakte binnenwerk van het orgel niet heeft aangekocht: ‘Ik sprak steeds van orgel, dit moet zijn orgelkast. Ook de pijpen zijn er later in stijl door den orgelmaker Adema te Amsterdam bijgemaakt’.⁵⁴ Desgevraagd bericht Verwer aan de Vereniging Rembrandt dat de orgelkas hem in koop *f* 1500,- heeft gekost en ‘de pijpen door den orgelmaker Adema gemaakt 355’.⁵⁵ Uit gegevens uit de bedrijfsagenda van orgelmaker P.J. Adema blijkt inderdaad dat in samenspraak met Verwer en architect Cuypers door pijpenmaker W.A. de Bruyn in 1887 nieuwe gebosseleerde frontpijpen voor de Scheemda-kas

⁵¹ NA BZKW inv. 1781 / NAI RIJKS d 117, machtiging BZKW no. 394, 8 februari 1886.

⁵² SAA VR inv. 20 / NHA RM inv. 980 no. 264, schrijven B.W.F. van Riemsdijk aan VR, 29 oktober 1895.

⁵³ “Rembrandt” Vereeniging tot behoud in Nederland van Kunstschaten. *Jaarverslag uitge-bracht in de Algemeene Vergadering gehouden ten Stadhuize van Amsterdam 3 juli 1896*, 3.

⁵⁴ SAA VR inv. 20, schrijven mr. Julius Verwer aan VR, 17 juli 1895.

⁵⁵ SAA VR inv. 20, schrijven mr. Julius Verwer aan VR, 24 juli 1895.

moeten zijn gemaakt,⁵⁶ terwijl in 2004 bij de demontage van de kas ten behoeve van de renovatie van het Rijksmuseum eveneens kon worden vastgesteld dat de aanwezige frontpijpen van laatnegentiende-eeuwse makelij moeten zijn.⁵⁷ Het *Verslag van 's Rijks Verzamelingen van Geschiedenis en Kunst* van hetzelfde jaar 1895 vermeldt daarentegen dat 'deze kast nog voorzien van de oude versierde pijpen, dagteekent uit het begin der 16^e eeuw', terwijl de waarnemend directeur van het Nederlands Museum B.W.F. van Riemsdijk in 1896 spreekt over een ministeriële machtiging voor aankoop van de 'orgelkast met de looden pijpen en de rijk beschilderde deuren uit het begin der 16^e eeuw'.⁵⁸ Nergens in de verdere literatuur over het Scheemda-orgel wordt vermeld dat de betreffende pijpen bij gelegenheid van plaatsing van de kas in het Rijksmuseum nieuw zijn gemaakt. Intrigerend is in dit kader tenslotte de aanwezigheid van een ongedateerde, anonieme tekening van het front, aanwezig tussen correspondentie uit 1883 in het archief van de Vereniging Rembrandt.⁵⁹ Hoewel niet alle elementen van frontindeling en schilderingen even nauwkeurig lijken te zijn weergegeven en diverse details vragen oproepen die het kader van dit artikel te buiten gaan, geeft de tekening in ieder geval een geheel van de huidige situatie afwijkende frontindeling en ornamentiek weer, welke echter beslist logisch aansluit op de veldindeling van de luiken en bovendien zeker inpasbaar is in vroeg zestiende-eeuwse Noord-Duitse tradities.⁶⁰ Het heeft er dus alle schijn van dat de kas van het Scheemda-orgel zowel wat betreft frontindeling, frontpijpwerk als mogelijk ook ornamentiek in de huidige situatie is te beschouwen als een negentiende-eeuwse interpretatie van het oorspronkelijke meubel. Daarbij ligt het natuurlijk voor de hand te veronderstellen dat men voor het ontwerpen van de 'figuren' van de gebosseleerde frontpijpen mede te rade is gegaan bij het op dat moment zojuist in het Rijksmuseum geplaatste Utrechtse Nicolai-orgel. En daarmee zou al in 1887 in het Rijksmuseum

⁵⁶ Adema-documentatie Ton van Eck en Victor Timmer, mededeling Victor Timmer.

⁵⁷ Mededeling Erik Winkel (Flentrop Orgelbouw).

⁵⁸ VRGK XVIII (1895), 40; SAA VR inv. 21 / NHA RM inv. 980 no. 122, schrijven B.W.F. van Riemsdijk aan VR (Jac Ankersmit), 13 maart 1896.

⁵⁹ SAA VR inv. 17, bijlage schrijven mr. Schiffer aan VR, 22 juli 1895. Het handschrift van het bijschrift van deze tekening zou kunnen worden toegeschreven aan de orgelmaker Roelof Meijer, of aan de auteur van eerder vermeld schrijven van het CRGK aan de minister van BZ van 24 juli 1875 (NA BZKW inv. 1974) waarin een tekening wordt vermeld: 'Nevensgaande schets geeft van het orgel eenig denkbeeld'.

⁶⁰ Men vergelijkte het weergegeven front bijvoorbeeld met het hoofdwerkfront van het grote orgel van de Skt.-Jakobikirche te Lübeck.

zelf kunnen worden gewezen op het idee van het maken van ‘replica’s’ naar voorbeeld van het ter plekke geconserveerde Nicolaïorgel.

AANKOOP EN OPSTELLING VAN HET UTRECHTSE NICOLAÏORGEL

Al in één van de vroegste Nederlandse musicologische periodieken, het *Nederlandsch Muzikaal Tijdschrift*, besteedt redacteur F.C. Kist in 1842 aandacht aan het oude orgel van de Utrechtse Nicolaïkerk. Na het vermelden van de dispositie, het omschrijven van het begrip blokwerk en het opgeven van de klavierindeling beklagt Kist zich vooral over de verwaarloosde toestand van het orgel. Om bijpraak te verdoezelen zijn in twee derde van de pijpen gaten geprikt, waardoor deze ‘hunnen regten toon onmogelijk meer geven kunnen’.⁶¹ Volgens Kist ‘is ontegenzeggelijk waar, dat dit zozeer onvolmaakt instrument, bij eenige schoone geluiden, welke hetzelfde bezit, niet meer voor onze tijd berekend, noch geschikt is, om er de koralen eener Utrechtsche gemeente, met prae inter- en postludia, op eene behoorlijke wijze mede te begeleiden’. Onbegrijpelijk is het volgens schrijver dan ook ‘dat men alle krachten niet samenspannt, om de Nicolaïkerk met een goed, nieuw orgel te verrijken’.⁶²

Ook volgens een opgave van de meest noodzakelijke reparaties van de hand van de Utrechtse Abraham Meere uit begin 1846 zou het beter zijn een geheel nieuwe kast te maken en dan ‘datgene van het tegenwoordige orgel te gebruiken, wat kan gebruikt worden, want daar de windladens en regeerwerk, van de vroegste tijden gemaakt zijn zoo diende die geheel door nieuwe vervangen te worden’. Het hergebruik van ‘alleen de blaasbalgen en pijpwerk’ zou volgens Meere echter dezelfde kosten bedragen als ‘een geheel nieuw orgel voldoende in het kerkgebouw’.⁶³

Desgevraagd rapporteert de firma Bätz & Co. daarop dat het herstel van de windladen ‘voor zulk een oud orgel ondoelmatig zoude zijn’, bovendien zou het ‘dwaasheid zijn om aan een door ouderdom gebrekkig geworden orgel veel kosten te maken’. De firma spreekt de wens uit ‘dat dit zoo aloude en gebrekkige orgel

⁶¹ Kist 1842, 133.

⁶² Kist 1842, 134.

⁶³ UA KHGU inv. 273, reparatievoorstel A. Meere, februari 1846.

spoedig door een geheel nieuw, na de behoefte van den hedendaagsche tijd moge vervangen worden'.⁶⁴

Na het overlijden van Abraham Meere jr. wordt begin 1850 het onderhoud van het orgel aan de firma Bätz & Co. opgedragen.⁶⁵ Begin 1860 bericht deze firma dat de stemming van het orgel onuitvoerbaar is geworden en zelfs gevaarlijk wordt 'daar vele pijpen bij aanraking dreigen uit te vallen'. Hoewel de firma bereid blijft 'de voorkomende grove gebreken zoo goed mogelijk te herstellen om het orgel bespeelbaar te houden zoo als het thans is' kan zij 'een goede stemming en intonatie' aan het instrument 'met den besten wil niet geven'.⁶⁶ In 1867 rapporteert de firma Bätz & Co. dat het orgel 'zeer oud en versleten is en niet vatbaar voor geheele herstelling'. De kerkvoogden besluiten daarop 'bij den Heer Witte te informeren naar de waarde van dit orgel als antiquiteit beschouwd en hem tevens te verzoeken een plan en begroting op te maken van een voor de Nicolaïkerk geschikt nieuw orgel'.⁶⁷

In 1873 verzorgt J.F. Witte, sinds het overlijden van C.G.F. Witte in 1869 leider van de firma Bätz & Co., op verzoek van Jan Pieter Heye een uitgebreide beschrijving van het Nicolaïorgel, 'bestemd om te worden opgenomen in het Jaarboek der Vereeniging voor Nederlandsche Muziekgeschiedenis'. 'Waarschijnlijk ten gevolge van het overlijden van genoemden heer', aldus Witte, 'is dezelve geruime tijd blijven liggen en pas in de jaargang 1881 of 82 geplaatst'.⁶⁸ Witte beschrijft na een technische uiteenzetting over het instrument de slechte toestand van het orgel: 'Ten opzichte van het geluid is het ondoenlijk in bijzonderheden te treden, daar het grootste gedeelte der pijpen in het geheel niet aanspreken, en de overige slechts zeer gebrekkig. Voor eenigzins geregeld onderhoud en stemming is het reeds sedert vele jaren niet meer geschikt, en uit hoofde van den slechten en bouwvalligen staat der betimmeringen zou eene poging daartoe wellicht levensgevaarlijk kunnen zijn. Het is dan ook al sinds lang deerlijk ontstemd, en slechts aan een, aan zulk een instrument gewend, organist is het mogelijk, daaraan nog eenigzins dragelijk geluid te ontleenen'.⁶⁹ Ondanks Wittes rotsvaste geloof in

⁶⁴ UA KHGU inv. 273, Rapport J. Bätz & Co. [1846].

⁶⁵ UA KHGU inv. 75, notulen 8 januari 1850.

⁶⁶ UA KHGU inv. 273, schrijven J.Bätz & Co. (C.G.F.Witte), 16 januari 1860.

⁶⁷ UA KHGU inv. 76, notulen 5 maart 1867. Het betreffende rapport van Witte wordt niet meer in de bijlagen aangetroffen.

⁶⁸ UA KHGU inv. 273, schrijven J.F. Witte, 28 april 1883.

⁶⁹ Witte 1873/1881, 99.

de artistieke en technische superioriteit van de instrumenten van zijn eigen tijd en makelij, blijkt uit zijn uitgebreide en vakkundige beschrijving beslist een zekere fascinatie voor het oude instrument. Het is dan ook in deze beschrijving dat Witte voor het eerst een lans breekt voor een museale conservering van het instrument omwille van zijn zijns inziens weliswaar geringe artistieke, maar des te grotere historische betekenis:⁷⁰

Al moge het uit muzikaal oogpunt beschouwd, geene de minste kunstwaarde bezitten, het staat nog steeds daar als een overblijfsel uit de kindschheid der orgelmakerij, en levert in weerwil van het geheimzinnige zijner geboorte en wasdom toch een kleine bijdrage tot de geschiedenis der muziek. De naam, dien de kunst het ontzegt, verleent het de traditie, en als zoodanig wellicht bekend bij velen, doch slechts gekend door weinigen, zal het daar blijven staan en zich wekelijks doen hooren, totdat eindelijk de alles vernielende hand des tijds ook eenmaal hier hare verpletterende magt zal doen gevoelen, en ineen doen storten wat het vroege voorgeslacht opbouwde, - of wat zeker meer wenschelijk ware, totdat het vervangen wordt door een nieuw en aan de eischen der eeuw beantwoordend instrument, alvorens het zijn naam en roem overleefd zal hebben. Voor kerkelijk gebruik heeft het geene waarde meer, voor een museum wel. Zoo het daar ooit een plaats mocht vinden, het zou zich die niet behoeven te schamen. Het draagt den onmiskenbaren stempel van antieke afkomst, en kan als zodanig rechtmatige aanspraak maken op erkenning. Te midden van de overgeblevene schatten uit oude tijden en de meesterstukken van zoovele later in verval geraakte kunsten, zou dit orgel integendeel het basement vertoonen, waarop langzamerhand eene kunst werd opgebouwd en zich tot haar hedendaagsch standpunt heeft ontwikkeld, en zoo doende als sprekende getuige optreden van den vooruitgang van den menschelijken geest, waar deze werkelijk nuttige en grootsche uitkomsten beoogt. Moge het dan spoedig daarheen verhuizen, en na een zoo langdurig bestaan zijne verdere dagen in welverdiende rust doorbrengen.

Het belang van Wittes beschrijving van het Nicolaïorgel kan hier slechts worden onderstreept. Niet alleen vormt zijn tekst één van de vroegst gepubliceerde technische beschrijvingen van een historisch orgel, ook voor de geschiedschrijving van de Nederlandse orgelmonumentenzorg vormt zijn bijdrage een belangrijke bouwsteen. Terwijl de meeste van zijn tijdgenoten, zoals zal blijken, nog decennialang enkel het kunsthistorisch belang van orgelkassen als kerkmeubel zouden behartigen, is Witte in 1873 een van de eersten die expliciet het museaal

⁷⁰ *Ibid.*, 99-100.

conserveren van een compleet instrument voorstonden. En daarmee is het juist een orgelmaker welke hier een belangrijke basis legt voor een pas veel later enigszins tot ontwikkeling gekomen Nederlandse orgelmonumentenzorg.

In mei 1875 brengt de Utrechtse correspondent Muller het Nicolaïorgel onder de aandacht van het College van Rijksadviseurs: ‘Dit orgel, dat als oudste van ons land genoemd wordt, en in ieder geval het eenige gothische van onze stad is, is door den ouderdom in zeer treurigen toestand. Het is moeilijk meer te bespelen, stemmen is sinds jaren onmogelijk en wegens geldgebrek is eene zeer kostbare totale reparatie onmogelijk. Vroeg of laat zal men dit orgel als onbruikbaar opruimen moeten, het schijnt zelfs dat er eenig gevaar voor instorten bestaat’.⁷¹ J.Ph. van der Kellen wordt daarop door de rijksadviseurs ‘opgedragen een rapport met schetsen uit te brengen’.⁷² Meer dan een jaar later berichten de rijksadviseurs aan Van der Kellen, de door D. van der Werf vervaardigde tekeningen af te keuren: ‘de tekeningen zijn niet zoo als de Rijks Adviseurs met het oog vooral op de daarvoor in rekening gebrachte som mochten verwachten’.⁷³ Weer anderhalf jaar later verzoekt Van der Werf – door Van der Kellen niet op de hoogte gesteld van de afkeuring van zijn tekeningen – bij herhaling om betaling van zijn bijna twee jaar eerder ingediende nota.⁷⁴ Aangezien Van der Kellen zijn eerdere declaratie van *f* 170,- heeft goedgekeurd weigert Van der Werf een aanbod om zijn declaratie te voldoen met een bedrag van *f* 50,- en later *f* 100,-. Begin juli 1878 zenden de rijksadviseurs hem daarom ‘de vijf stuks tekeningen’ retour.⁷⁵ Eind 1878 besluit de vergadering van rijksadviseurs op voorstel van De Stuers in overleg met Van der Kellen ‘de tekening alsnog te koopen voor *f* 100,-’.⁷⁶ Of Van der Werf op dit aanbod is ingegaan kon in het kader van dit artikel niet worden achterhaald,

⁷¹ NA CRGK inv. 7 no. 400, schrijven S(?) Muller, mei 1875.

⁷² NA CRGK inv. 1, no. 296, notulen 15e vergadering, 10 juni 1875.

⁷³ NA CRGK inv. 25 no. 387, schrijven CRGK aan J.Ph. van der Kellen, 5 oktober 1876.

⁷⁴ NA CRGK inv. 15 no. 119, schrijven D. van der Werf, 30 mei 1878 met nota, 15 september 1876.

⁷⁵ NA CRGK inv. 16 no. 210, schrijven D. van der Werf, 20 september 1878. Vgl. inv. 3, 71-72 (32e vergadering, 14 juni 1877); 190-191 (40e vergadering, 19 juni 1878) en 204-205 (41e vergadering, 28 juni 1878); inv. 15 no. 138 (24 juni 1878) en inv. 27 no. 118/119 (30 mei 1878); no. 138 (25 juni 1878) en no. 149, (4 juli 1878).

⁷⁶ NA CRGK inv. 3, 251, notulen 45e vergadering, 19 december 1878.

evenmin als de huidige verblijfplaats van de vijf door hem vermelde tekeningen.⁷⁷ Nergens blijkt uit notulen en correspondentie dat het College van Rijksadviseurs in de jaren 1875-1878 serieuze pogingen heeft ondernomen het Utrechtse orgel te behouden dan wel het aan te kopen ten behoeve van het Rijksmuseum. Uiteindelijk zullen het in eerste plaats de VNM en vooral jhr. mr. J.C.M. van Riemsdijk – voorzitter ad interim na het overlijden van Heije in 1876 en bestuurslid vanaf 1881⁷⁸ – zijn welke de directe belangen van het Nicolaïorgel zullen behartigen en uiteindelijk de opstelling ervan in het Rijksmuseum zullen weten te bewerkstelligen.

In mei 1883, wanneer de plannen voor een nieuw orgel in de Nicolaïkerk onder commissie-voorzitterschap van Van Riemsdijk vaste vormen beginnen aan te nemen,⁷⁹ brengt deze het ‘om zijne oudheid bekende en vroeger in de Bouwstenen door den Heer Witte beschreven’ oude orgel onder de aandacht van het VNM-bestuur. Van Riemsdijk doet verslag ‘van de pogingen die hij in het werk heeft gesteld, om dit merkwaardig stuk voor ons land te behouden, en vraagt of het ook op den weg der Vereeniging ligt in dezen iets te doen’. De bestuursvergadering is van oordeel, ‘dat de Vereeniging zich officieel met deze zaak niet kan inlaten, maar machtigt den heer Van Riemsdijk om haar naam te gebruiken, ten einde de gelegenheid te openen om te zijner tijd de aankoop voor het Rijk of het oudheidkundig Genootschap gemakkelijk te maken’.⁸⁰ Namens de ‘Vereeniging voor Kunstgeschiedenis’ [*sic*] verzoekt Van Riemsdijk daarop in september 1883 de Utrechtse kerkvoogden ‘de voorkeur te mogen hebben bij eventueelen verkoop van het orgel der Nicolaïkerk, mits dit in zijn geheel blijft, met de kast en de overblijfselen van versiering’.⁸¹

Desgevraagd wordt Van Riemsdijk medio januari 1884 door architect Cuypers bericht ‘dat er geen bezwaar bestaat voor den aankoop van het orgel der Nicolaïkerk’.⁸² Begin februari verzoekt Van Riemsdijk de kerkvoogden schriftelijk met hem over de verkoop van het orgel in onderhandeling te treden ‘namens de

⁷⁷ Een fotokopie van een gesigneerd exemplaar bevindt zich in OUU, archief M.A. Vente, dossier Nicolaïkerk. Een aantekening daarop vermeldt: ‘*Collectie Architectenbureau Ir. T. van Hoogevest, Achter de Dom 10 Utrecht*’.

⁷⁸ NMI VNM inv. 1, 201, notulen 24 april 1876; 210, notulen 30 mei 1881.

⁷⁹ Voor de totstandkoming van het nieuwe Witte-orgel vgl. Den Toom 1997, 1238-1241.

⁸⁰ NMI VNM inv. 1, 221, notulen 29 mei 1883.

⁸¹ UA KHGU inv. 77, notulen 4 september 1883.

⁸² NMI JVR 104, schrijven P.J.H. Cuypers, 14 januari 1884.

Vereeniging voor Nederlandsche Muziekgeschiedenis, die met den aankoop beoogt het behoud van dit voor de muziekgeschiedenis van Nederland merkwaardig instrument'.⁸³ Van Riemsdijk vergezelt zijn verzoek van een aantal conceptgrondslagen voor de aankoop van het instrument, waarvan de kladversies in het orgeldossier in zijn persoonlijk archief bewaard bleven. Uitgangspunt van de aankoop is duidelijk een doelbewuste conservering van het gehele instrument in de aanwezige toestand, zeker gezien het vierde conceptartikel waarin de verkooptster zich verbindt 'het orgel, zoolang het in de Nicolaïkerk blijft staan, in de toestand te laten, waarin het zich op den dag van het aangaan dezer overeenkomst bevindt, daaraan geenerlei reparatie of veranderingen aan te brengen, zelfs het niet te onderhouden'.⁸⁴

Hoewel de grondslagen voor de aankoop van het orgel wel ter goedkeuring aan Cuypers worden voorgelegd, zwijgt Van Riemsdijk tegenover de kerkvoogden vooralsnog over het voornemen het orgel in het Rijksmuseum te doen onderbrengen.⁸⁵ De reden daarvan blijkt uit een briefje van zijn broer B.W.F. van Riemsdijk, medewerker van de afdeling Kunsten en Wetenschappen van het ministerie van binnenlandse zaken, geschreven op verzoek van referendaris Victor de Stuers. Reden van de inschakeling van de VNM blijkt Van Riemsdijks vrees dat de Utrechtse kerkvoogden, 'na de onaangename Dom-quaestie, ongeneigd zullen zijn met de Regeering op nieuw in aanraking te komen'.⁸⁶ Een uitgebreide uiteenzetting van het conflict tussen de Utrechtse kerkvoogden en de regering over de restauratie van de Domkerk valt buiten het kader van dit artikel. Voor een goed begrip van het aankooptraject van het Nicolaïorgel dienen hier evenwel de belangrijkste gegevens te worden vermeld. Gaandeweg de in 1878 aangevangen restauratie van de straalkapellen van de Domkerk komt restauratiearchitect F.J. Nieuwenhuis tot het voortschrijdend inzicht dat in plaats van tentdaken voor elke afzonderlijke kapel de aanleg van een rondgaand lessenaardak het meest met de historische gegevens in overeenstemming is. De namens het Rijk afgevaardigde architecten Cuypers en Gugel keuren echter de aldus uitgevoerde dakconstructie af en eisen dat alsnog een tentdakconstructie wordt aangebracht. Nieuwenhuis zoekt

⁸³ NMI JVR 104 / UA KHGU inv. 117 no. 28, schrijven J.C.M. van Riemsdijk aan kerkvoogden, 4 februari 1884.

⁸⁴ NMI JVR 104, Grondslagen ener overeenkomst met begeleidend schrijven 1 februari 1884.

⁸⁵ NMI JVR 104, schrijven P.J.H. Cuypers aan J.C.M. van Riemsdijk omtrent grondslagen aankoop, 7 februari 1884.

⁸⁶ NMI JVR 104, schrijven B.W.F. van Riemsdijk aan J.C.M. van Riemsdijk, 16 februari 1884.

daarop via lezingen en publicaties in binnen- en buitenlandse pers de openbare wetenschappelijke discussie.⁸⁷ De regering zet echter heel andere middelen in om haar gelijk te krijgen: wanneer de door Cuypers voorgeschreven constructie niet alsnog wordt uitgevoerd komt de in 1880 bij Koninklijk Besluit toegezegde restauratiesubsidie van f 8000,- te vervallen. Een voorstel van de kerkvoogden om een commissie van buitenlandse deskundigen om een uitspraak te verzoeken wordt door minister Six afgewezen: in dat geval ‘zou bij ieder voorkomend verschil van gevoelen tusschen de deskundigen der Regeering en den architect van het werk eene arbitrale uitspraak kunnen worden ingeroepen, en de Kamer wierd voortdurend gemengd in de beslissing van zuiver technische quaestien’.⁸⁸ Hoewel kerkvoogden in een herhaald adres aan de Tweede Kamer nog eens uiteenzetten ‘dat het verschil tusschen de technische adviseurs der Regeering en den Dombouwmeester werkelijk een wetenschappelijk vraagstuk betrof’,⁸⁹ rest hen uiteindelijk niets ander dan te berusten in het regeringsbesluit: ‘Blinde onderwerping aan de Regeering, zonder recht van discussie of verdediging bij verschil van meening, lag niet in de bedoeling van het Kerkbestuur, temeer daar de Regeering nog meerdere voorwaarden, andere kerken betreffende, aan een voortzetting van subsidieeren ging vastkoppelen. Men zag dus liever vrijwillig af van een onder zulke bepalingen aangeboden Rijkssubsidie’.⁹⁰

Na een aanvankelijk noodgedwongen stopzetten van de werkzaamheden kon dankzij een legaat van f 65.000,- de restauratie uiteindelijk volgens de inzichten van Nieuwenhuis worden voortgezet. Ten aanzien van de actuele discussie over het al dan niet speelbaar maken van het Nicolaïorgel hebben de stellingen van het Dordtse lid van de Commissie van Rapporteurs Van der Linden in het kamerdebat van december 1881 ondertussen nog niets aan actualiteit ingeboet: ‘Zijn er dus quaesties van kunst, dan moeten daarover geen magthebbers, maar kunstkenneren hun oordeel uitspreken. [...] Is er verschil over den stijl van een gebouw, van een dak, dan moeten over dat wetenschappelijk punt andere partijen

⁸⁷ Nieuwenhuis 1882; Nieuwenhuis 1889; *De Opmerker* 16/41 (8 oktober 1881), verslag vergadering Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst afdeling Utrecht, 4 oktober 1881.

⁸⁸ *Staatsbegroting voor het dienstjaar 1882*, 639. Beraadslaging over de artt. 142 tot en met het einde van hoofdstuk V, Verslag 41e Zitting Tweede Kamer, 17 december 1881.

⁸⁹ UA, KHGU inv. 117, Adres kerkvoogden aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal, januari 1882.

⁹⁰ Nieuwenhuis 1889, 250.

oordeelen dan de magthebbenden; anderen die volstrekt onpartijdig en zonder belang zijn'.⁹¹

Nadat de Utrechtse kerkvoogden eind februari 1884 Van Riemsdijk berichten over de verkoop van het Nicolaïorgel te willen onderhandelen,⁹² richt het VNM-bestuur op advies van De Stuers een officiële kabinetsbrief aan de minister, met het aanbod als tussenpersoon in de aankoop van het orgel te willen functioneren, indien de minister zich bereid verklaart de aankoopsom te restitueren op het moment dat het orgel zal worden weggebroken.⁹³ Begin maart 1884 bericht de minister daarop de Vereeniging per kabinetschrijven dat haar voor de aankoop van het orgel voor het Rijksmuseum een krediet van ten hoogste f 1500,- wordt verleend.⁹⁴ In de marge van het kabinetsarchiefexemplaar omschrijft De Stuers kort en bondig de betekenis van het instrument 'zoowel wegens de oude mechaniek als wegens het zeer fraaye snijwerk van het buffet'. Van Riemsdijk acht het ondertussen verstandig weliswaar te zwijgen over rol van de regering in de aankoop van het orgel, maar de kerkvoogden wel mede te delen 'dat het orgel te behoeven van het Rijksmuseum wordt aangekocht'.⁹⁵ Eind mei berichten de kerkvoogden de VNM dat zij het orgel in principe voor f 1000,- willen afstaan, maar dat zij het vaststellen van een overeenkomst willen aanhouden tot het moment dat voldoende gelden voor de aanschaf van een nieuw orgel verzameld zijn.⁹⁶ Begin juni 1884 bericht de VNM de minister daarop dat de toezegde gelden in dat jaar nog niet ter beschikking hoeven te worden gesteld.⁹⁷

Vanaf medio mei 1885 weigert het oude orgel zijn diensten. Orgelmaker Witte kan desgevraagd 'het gebrek niet vinden en oordeelde het onraadzaam er naar te zoeken'.⁹⁸ Met algemene stemmen besluiten de kerkvoogden daarop begin juni het

⁹¹ *Staatsbegroting voor het dienstjaar 1882*, 637. Beraadslaging over de artt. 142 tot en met het einde van hoofdstuk V, Verslag 41e Zitting Tweede Kamer, 17 december 1881.

⁹² UA KHGU inv. 117, schrijven kerkvoogden aan J.C.M. van Riemsdijk, 23 februari 1884.

⁹³ NA BZKA inv. 302 no. 40, schrijven VNM aan BZKA, 27 februari 1884.

⁹⁴ NA BZKA inv. 302 no. 40 / NMI VNM inv. 214, schrijven BZKA no. 40 aan VNM, 1 maart 1884.

⁹⁵ NMI JVR 104, schrijven J.C.M. van Riemsdijk aan 'Amici', 28 april 1884. Wellicht betreft de geadresseerde Victor de Stuers, welke op 30 mei 1884 een memo aan Van Riemsdijk om de minister van uitstel van aankoop op de hoogte te stellen eveneens van de aanhef 'Amici' voorziet.

⁹⁶ NMI JVR 104, schrijven kerkvoogden aan VNM, 28 mei 1884.

⁹⁷ NA BZKA inv. 302 no. 40 / NMI JVR 104, schrijven VNM aan BZKA, 8 juni 1884.

⁹⁸ NMI JVR 104, schrijven C.G.C. van Hengst aan J.C.M. van Riemsdijk, 18 mei 1885.

orgel aan de VNM over te doen,⁹⁹ waarop de *Vereeniging* wordt verzocht ‘de gesloten overeenkomst reeds nu te doen ingaan’.¹⁰⁰ Medio juni adviseert Victor de Stuers in een persoonlijk briefje Van Riemsdijk de minister officieel mede te delen hoe het met het orgel gesteld is: ‘dan krijgt gij ook een antwoord waarop gij bouwen (in casu afbreken) kunt’. Volgens De Stuers zal Cuypers ‘het orgel amoveren of althans die zaak op zich nemen’. Van een op te stellen verschetdeclaratie met kwitantie zal De Stuers ‘den vorm te zijner tijd meedelen’.¹⁰¹ Begin juli verzoekt 1885 de VNM de minister om het tijdstip waarop met het wegnemen van het orgel – waarvan de kosten overigens niet bij de aankooprijks van f 1000,- zijn inbegrepen – kan worden aangevangen.¹⁰²

Binnen de VNM blijkt penningmeester mr. J.A. Sillem ondertussen bereid de aankooprijks van f 1000,- voor te schieten.¹⁰³ Eind juli bericht de minister aan de VNM architect Cuypers het weghalen van het orgel op te dragen, waarbij de vereniging wordt verzocht te zijner tijd een verschetdeclaratie volgens een bijgaand model in te dienen.¹⁰⁴ Tegelijkertijd bericht de minister zowel architect Cuypers als de Hoofddirecteur van het Rijksmuseum dat hij ‘door bemiddeling van de Vereeniging voor Noord Nederlands Muziekgeschiedenis’ het ‘antieke orgel’ heeft ‘aangekocht, hetwelk zich in de Nicolaïkerk te Utrecht bevindt’.¹⁰⁵ De Hoofddirecteur wordt tevens verzocht ‘den Directeur van het Nederlandsch Museum te verzoeken daarvan aantekening te houden op den Inventaris van dat Museum’.¹⁰⁶ En zo wordt per 28 juli 1885 het oude Nicolaïorgel ingeschreven in de inventaris van het Nederlandsch Museum als zijnde ‘aangekocht door ZExc. den Minister van

⁹⁹ UA KHGU inv. 78 p. 51, notulen 2 juni 1885.

¹⁰⁰ NMI JVR, schrijven kerkvoogden aan J.C.M. van Riemsdijk, 6 juni 1885.

¹⁰¹ NMI JVR, schrijven Victor de Stuers aan J.C.M. van Riemsdijk, 15 juni 1885.

¹⁰² NA BZKA inv. 308 / NMI JVR 104, schrijven VNM aan BZKA, 1 juli 1885.

¹⁰³ NMI JVR, schrijven J.A. Sillem aan H.C. Rogge, 1 juli 1885; NMI VNM inv. 919, kwitantie J.A. Sillem f 1000,-, 7 juli 1885.

¹⁰⁴ NA BZKA inv. 308 / NMI VNM inv. 215, schrijven BZKA no. 118 aan VNM met model verschetdeclaratie, 28 juli 1885.

¹⁰⁵ NA BZKA inv. 308 / NAI RIJKS d 114, schrijven BZKA no. 118 aan architect Rijksmuseumgebouwen, 28 juli 1885.

¹⁰⁶ NA BZKA inv. 308 / NHA RM inv. 969 no. 172 / NHA RM inv. 1361, schrijven BZKA no. 118 aan Hoofddirecteur Rijksmuseum, 28 juli 1885. Vgl. ook NHA RM inv. 1760, schrijven hoofddirecteur aan directeur Ned. Museum, 29 juli 1885.

Binnenlandsche Zaken’,¹⁰⁷ op een moment dat de definitieve koop nog moet worden gesloten en de aanstaande verkoper in het geheel geen weet heeft aan wie zij haar eigendom feitelijk zal overdoen.

Na de kerkvoogden begin augustus 1885 te hebben gemeld dat de aankoopsom gereed ligt en dat met het wegbreken van het orgel begonnen kan worden,¹⁰⁸ benadert Van Riemsdijk de Utrechtse orgelmaker Michael Maarschalker-weerd met het verzoek het orgel naar het Rijksmuseum over te plaatsen. Maarschalkerweerd acht de opdracht ‘een verdienstelijke arbeid die met zeer veel overleg en voorzichtigheid zal moeten geschieden; het geldt toch een eeuwenheugend orgel waarin de voortgang der bouwkunst van de pneumatische orgels in zyne drie belangrijke periodes aanwezig is uiteen te nemen en zorgvuldig in denzelfden staat weer in een te zetten in ’s Rijksmuseum te Amsterdam’. Wellicht zal er volgens de orgelmaker ‘dan geen Museum zijn dat een zoo merkwaardig stuk der orgelbouwgeschiedenis zal bezitten’.¹⁰⁹ Na rijp beraad is Maarschalkerweerd bereid het orgel zonder oxaal voor ten minste *f* 1000,- en ten hoogste *f* 1500,- over te plaatsen, het opmaken van een ‘geheel juiste begroting’ acht hij gezien ‘de bouwvallige staat van het orgel’ onmogelijk. Na overleg met Cuypers specificeert de orgelmaker de kosten voor achtereenvolgens het uiteennemen en verzendklaar maken op *f* 300,-; voor het scheepbrengen en transport op *f* 125,- en voor de opstelling te Amsterdam op *f* 650,-. De blaasbalgen zullen niet in de overbrenging begrepen zijn, maar zullen worden ‘uiteengenomen en opengemaakt om te onderzoeken of soms nog eenige aanwijzingen zich daarin kunnen bevinden’.¹¹⁰ Begin november 1885 verzoekt Cuypers daarop de minister Heemskerk om een machtiging in verband met de meerkosten van overbrenging en opstelling, waarbij de kosten voor de opstelling van het orgel in het museum inmiddels op *f* 1175,- worden geraamd.¹¹¹ De minister machtigt de architect daarop het orgel te doen afbreken en naar het Rijksmuseum te vervoeren. Voor de

¹⁰⁷ NA BZKW inv. 1850, supplement Inventaris Nederlandsch Museum 1885 no. 8166. VRGK VIII (1885), 91 omschrijft het orgel als zijnde geschonken ‘door het Departement van Binnenlandsche Zaken’.

¹⁰⁸ UA KHGU inv. 118 no. 51a, schrijven J.C.M. van Riemsdijk, 5 augustus 1885.

¹⁰⁹ NMI JVR, schrijven M. Maarschalkerweerd aan Van Riemsdijk, 8 augustus 1885. Een kladversie bleef bewaard in Maarschalkerweerds Bestekkenboek 1881-1892, fotokopie ter beschikking gesteld door drs. Paul Houdijk.

¹¹⁰ NAI RIJKS d 114, offerte M. Maarschalkerweerd & Zoon aan J.C. van Riemsdijk, 22 augustus 1885.

¹¹¹ NA BZKW inv. 1781, schrijven P.J.H. Cuypers no. 2215 aan BZKW, 7 november 1885.

opstelling in het museum verzoekt hij echter een conceptovereenkomst met de orgelmaker te zijner goedkeuring op te stellen.¹¹² Van Riemsdijk dringt ondertussen bij Cuypers aan op spoed. Terwijl Maarschalkerweerd nog steeds geen opdracht heeft ontvangen dringt men in de Nicolaïkerk op het wegbreken van het orgel aan. Van Riemsdijk vreest dan ook ‘dat er moeilijkheden zullen rijzen met het kerkbestuur, die ik gaarne zou willen vermijden’.¹¹³ Begin december 1885 verklaart de minister zich akkoord met het hem door Cuypers toegezonden conceptcontract met Maarschalkerweerd & Zoon,¹¹⁴ waarin deze zich verplicht ‘het orgel herkomstig uit de Nicolaïkerk te Utrecht, zooals het in gemeld kerkgebouw opgesteld is geweest, weder op te stellen in de Westelijke binnenplaats van het Museum te Amsterdam, benevens het maken der daartoe benodigde vloer en betimmering met inbegrip van alle kosten van hijschwerk, niets hoegenaamd uitgezonderd’.¹¹⁵

In Utrecht is men ondertussen met het afbreken van het instrument begonnen. Een dag voor de ministeriële goedkeuring van het conceptcontract bericht Van Riemsdijk de toegezegde *f* 1000,- aan de kerkvoogden uitbetaald te hebben: ‘zoo is deze zaak dan eindelijk afgelopen en tot een goed einde gebracht’.¹¹⁶ Ruim vier maanden nadat het Nicolaïorgel op 28 juli 1885 tot rijkseigendom is verklaard, is de verkoop door de kerkvoogden een feit. De administrator van het fonds tot vernieuwing van het orgel in de Nicolaïkerk, onwetend van de volledige toedracht, notuleert naar beste weten de *f* 1000,- te hebben ontvangen ‘van de Vereeniging voor Nederlands muziek geschiedenis voor het oude orgel’.¹¹⁷ Het *Utrechts Provinciaal en Stedelijk Dagblad* vermeldt daarentegen dat de overplaatsing van het orgel naar het Rijksmuseum ‘van ’s Rijkswege’ aan de ‘orgelfabrikant’ Maarschalkerweerd is opgedragen. Volgens dit verslag ‘zal er geen museum zijn, dat een zoo belangrijk stuk, de orgelbouwkunst

¹¹² NA BZKW inv. 1781 Nai RIJKS d 114, schrijven BZKW no. 2656 aan P.J.H.Cuypers, 13 november 1885.

¹¹³ NAI RIJKS d 114, schrijven J.C.M. van Riemsdijk aan P.J.H. Cuypers, 27 november 1885.

¹¹⁴ NA BZKW inv. 1781, schrijven P.J.H. Cuypers no. 2234 aan BZKW, 4 december 1885; goedkeuring BZKW no. 2826, 10 december 1885.

¹¹⁵ NA BZKW inv. 1781 / NAI RIJKS d 114, conceptcontract P.J.H. Cuypers en Maarschalkerweerd & Zn, 1885.

¹¹⁶ NMI VNM inv. 215, schrijven J.C.M. van Riemsdijk, geadresseerde onbekend, 9 december 1885. Het afschrift van de kwitantie op de copie van de Verschotdeclaratie aan het Departement van BZ vermeldt eveneens als Utrechtse transactiedatum ‘9/12 1885’.

¹¹⁷ UA KHGU inv. 426, Jaarrekening 1885.

betreffende, zal kunnen aanwijzen': 'De voornaamste merkwaardigheid ontleent dit orgel hieraan, dat drie hoofdperioden der pneumatische orgelbouwkunst er in vertegenwoordig[d] zijn, namelijk de allereerste periode, waarin alle pijpen op een toets geplaatst steeds te gelijk geluid gaven; ten tweede de in die tijd zoo belangrijke uitvinding der zoogenaamde springladen, die toelieten ieder register afzonderlijk te gebruiken, en ten derde de nog heden in gebruik zijnde sleepladen'. Klaarblijkelijk heeft de anonieme auteur – gezien de formulering en de nadruk op de betekenis van het binnenwerk – met orgelmaker Maarschalkerweerd gesproken en daarmee is het andermaal een orgelmaker welke indirect het belang onderstreept van een integrale conservering van het instrument. Volgens het bericht 'zal eene uitvoerige geschiedenis en beschrijving van het orgel, door eene allerzins-bevoegde hand, het licht zien, zoodra het orgel in 's Rijks museum te Amsterdam zal zijn opgesteld'.¹¹⁸

Terwijl de VNM en de minister van Binnenlandse Zaken in december 1885 de uitbetaling van de door de vereniging voorgeschoten *f* 1000,- afhandelen,¹¹⁹ bedankt Victor de Stuers Van Riemsdijk in een persoonlijk briefje voor zijn inspanningen: 'Er is niemand anders dan aan U dank verschuldigd. Want zonder U was van de zaak niets gekomen'.¹²⁰ Begin januari bericht Maarschalkerweerd aan Cuypers 'dat het orgel uit de Nicolaikerk alhier afgebroken en in het schip is geladen' is. Gelijktijdig verzoekt hij de architect om 'een plaats om de verschillende deelen van het orgel te kunnen neerleggen tot dat met het opstellen wordt begonnen'.¹²¹ Het allereerste nummer van het maandblad *Het Orgel* maakt melding van de aanstaande overplaatsing. De redactie is klaarblijkelijk beter op de hoogte aan wie het orgel feitelijk is verkocht dan de verkoper: 'Eenige tijd geleden is het orgel uit de St. Nicolaaskerk te Utrecht voor *f* 1000.- verkocht aan het Rijk en zal thans door de firma Maarschalkerweerd naar het Rijksmuseum te Amsterdam overgebracht en daar bij het front van het oude orgel der Evang. Luthersche Kerk te Amsterdam geplaatst worden. Het orgel deed tot verleden jaar nog dienst in de bovengenoemde kerk in Utrecht en dateert van 1477, het rugwerk schijnt er later

¹¹⁸ *Utrechts Provinciaal en Stedelijk Dagblad*, 15 december 1885.

¹¹⁹ NMI VNM inv. 215, afschriften Verschetdeclaratie, 11 december 1885 met afschrift kwitantie aankoop orgel door VNM, 9 december 1885; begeleidende brieven J.A. Sillem aan de minister van Staat en Binnenlandse Zaken, 11 december en 19 december 1885. Aangezien van de departementsafdeling Algemeen Zaken en Comptabiliteit over het betreffende jaar geen archief bewaard bleef konden de originele kwitantie en verschetdeclaratie op zegel niet worden getraceerd.

¹²⁰ NMI JVR, schrijven De Stuers aan Van Riemsdijk [?], 15 december 1885.

¹²¹ NAI RIJKS d 114, 5 januari 1886.

bijgemaakt te wezen, terwijl het pijpwerk niet meer compleet moet zijn, tenminste van het hoofdklavier (een blokwerk), moeten vele pijpen ontbreken; het denkbeeld echter, dit zeldzaam oud instrument eene plaats in het Rijksmuseum te verleen zal zeker van vele orgelliefhebbers de goedkeuring wegdragen'.¹²²

Begin maart 1886 dient Maarschalkerweerd bij Cuypers een declaratie in voor het mondeling overeengekomen 'zorgvuldig uit elkaar nemen van het Orgel uit de Nicolaïkerk te Utrecht, en zoodaanig ter verzending gereed maken dat het te Amsterdam, ter bestemder plaatse, weder in den oorspronkelijke staat kan worden opgesteld'.¹²³ De minister kan zich niet vinden in de formulering 'in den oorspronkelijke staat' en verzoekt via architect Cuypers Maarschalkerweerd de betreffende passage te schrappen en alleen het 'uit elkander nemen' en het 'ter verzending gereed maken' in declaratie te brengen'.¹²⁴ Over de vergoeding van transportkosten van gedenktekenen naar het Rijksmuseum ontstaat kort daarop een discussie tussen de minister en de Algemene Rekenkamer, welke nog eens belangrijke informatie biedt over de motivering van de aankoop van onder meer het Nicolaïorgel voor het Rijksmuseum.

De minister verzoekt afbraak en transportkosten van een aantal gedenktekenen te doen verevenen uit het artikel van de Staatsbegroting bestemd voor 'meubilair, vuur en licht en bewaring van en toezicht op gedenktekenen van vaderlandsche geschiedenis en kunst; jaarwedden en toelagen; bureel-, reis- en verblijfkosten; kosten voor het doen vervaardigen van afgietsels en verdere uitgaven'.¹²⁵ Hij verwijst daarbij onder meer naar de in dit begrotingsartikel opgenomen post bestemd voor het maken van diverse gipsafgietsels, welke op dezelfde binnenplaats van het Rijksmuseum als de verzameling orgels worden opgesteld: 'de afgietsels toch strekken om de vormen van gebeeldhouwde gedenktekenen te behouden en te bewaren, om dienst te doen bij een eventueel verloren gaan van het gedenkteeken zelf'.¹²⁶ Desondanks retourneert de Rekenkamer in mei 1886 een

¹²² *Het Orgel*, 1/1 (1 maart 1886), [1-2].

¹²³ NAI RIJKS d114, declaratie Maarschalkerweerd & Zoon, 6 maart 1886.

¹²⁴ NAI RIJKS d114, nota van aanmerking BZAZC no. 1408, 15 maart 1886; herziene declaratie Maarschalkerweerd & Zoon d.d. 6 maart 1886.

¹²⁵ *Staatsbegroting voor het dienstjaar 1885 V.I.* p.7, VIe afdeling Kunsten en Wetenschappen art. 141.

¹²⁶ NA ARKC inv. 3661, schrijven BZAZC no. 2336 aan ARKC, 7 mei 1886.

aantal declaraties, waaronder die ‘ten behoeve van Maarschalkerweerd & Zoon’.¹²⁷ De minister stelt daarop dat de ingezonden aanvragen van betaling ten doel hebben ‘niet het verkrijgen van gedenktekenen (want het was reeds ter beschikking van de regeering), niet het onderhoud, noch de instandhouding (want het wordt weggebroken) maar de bewaring ervan, opdat het niet teloor zoude gaan’.¹²⁸ Waar de minister volgens de Rekenkamer aan het woord ‘bewaring’ derhalve expliciet ‘de zin geeft van “conservatie”’ wenst de kamer het begrip enkel te blijven opvatten als “bewaking” met alles wat daarvoor nodig is’.¹²⁹ De minister geeft daarop aan bereid te zijn ‘de redactie van dat artikel in de volgende Staatsbegroting te wijzigen’.¹³⁰

Hoewel de omschreven discussie tussen minister en Rekenkamer de overbrenging van meer gedenktekenen naar het Rijksmuseum betreft, werpt zij tezamen met de ministeriële nota van aanmerking op Maarschalkerweerds formulering, het Nicolaiorgel ‘weder in den oorspronkelijken staat’ op te stellen, een helder licht op het motief voor de aankoop van dit instrument door de regering en de overbrenging ervan naar het Rijksmuseum. Doelstelling van VNM en minister was onomstotelijk het in de overgeleverde toestand ‘bewaren’ of ‘conserveren’ van het instrument als historisch gedenkteken, een element dat ruim honderdtwintig jaar later bij de actuele discussies rond het al dan niet speelbaar maken van het orgel mag worden benadrukt.

Nadat de opstelling van het orgel in het Rijksmuseum op 2 juni 1886 door Maarschalkerweerd is voltooid en deze op 23 juli zijn declaratie ten bedrage van f 1175,- heeft ondertekend,¹³¹ verklaart tijdelijk opzichter J. van Tetterode op 17 augustus dat de werkzaamheden ‘volkomen aan de eischen beantwoorden en door de aannemers voornoemd aan al hunne verplichtingen is voldaan’.¹³² In het eerstvolgende nummer van het *Tijdschrift* van de VNM besteedt Van Riemsdijk nog eens uitgebreid aandacht aan het instrument: ‘Dit orgel, dat in de muziekgeschiedboeken en in de literatuur over het orgel nog altijd geciteerd wordt

¹²⁷ NA ARKC inv. 3661, schrijven ARKC Tweede Tafel no. 65 R aan minister BZ, 20 mei 1886.

¹²⁸ NA ARKC inv. 3661, schrijven BZAZC no. 2821 aan ARKC, 28 mei 1886.

¹²⁹ NA ARKC inv. 3663, schrijven ARKC Tweede Tafel no. 21R aan minister BZ, 10 juni 1886.

¹³⁰ NA ARKC inv. 3666, schrijven BZAZC no. 3180 aan ARKC, 22 juni 1886. In de *Staatsbegroting voor het dienstjaar 1887* V.I. p.p. 7-8, VIe afdeling Kunsten en Wetenschappen art. 144. is inderdaad de omschrijving ‘uitbreking en vervoer’ van gedenktekenen aan het betreffende artikel toegevoegd.

¹³¹ NAI RIJKS d 114. Declaratie Maarschalkerweerd & Zn, 23 juli 1886.

¹³² NAI RIJKS d 114, Proces-Verbaal van Opneming J. van Tetterode, 17 augustus 1886.

als een der oudste bestaande instrumenten, heeft zijn standplaats niet meer in Utrecht, maar prijkt thans in een der groote zalen van het Rijksmuseum te Amsterdam. Voor kerkgebruik was het reeds jaren ongeschikt. Toen men in Utrecht besloot het door een nieuw te vervangen, heeft onze Vereeniging zich het lot van het oude instrument aangetrokken en heeft zij bewerkt, dat het eene plaats kreeg onder de monumenten van onze vaderlandsche kunst, die in het Rijksmuseum worden bijeengebracht'.¹³³ Van Riemsdijk citeert uitgebreid Wittes eerder gepubliceerde beschrijving van het orgel en vermeldt tevens een aantal hem bekende historische gegevens.

Het artikel gaat vergezeld van een doorsnedetekening van het gehele orgel en van een aantal details, vervaardigd door orgelmaker Maarschalkerweerd: 'Thans zal geen hand meer tonen daaraan kunnen ontlokken; want het staat in het Rijksmuseum ontdaan van zijne windinrichtingen; overigens is het opgesteld in denzelfden toestand, zooals het zich in de kerk vertoonde. [...] Zijn bede om "rust", geslaakt bij monde van onzen Nicolaas Beets en geschreven onder de door den Heer Mengelberg vervaardigde fraaije tekening van de gothische kast van het hoofdmanuaal, welke den bezoekers van de bazar, gehouden te Utrecht in April 1885 voor het nieuwe orgel, werd aangeboden, is thans verhoord:

Vier eeuwen paarde ik reeds mijn klanken aan uw psalmen.
'k Ben veel gebreks, maar van geen onwil mij bewust.
Thans is mijn keel verroest, en kreunt in plaats van galmen;
Mijn adem weigert....Ei, vervang me en gun mij rust!¹³⁴

NAVOLGING VAN HET NICOLAÏORGEL

Opmerkelijk genoeg werd het nieuwe Witte-orgel van de Nicolaïkerk op verzoek van de kerkelijke gemeente geplaatst in een kas die behoudens de indeling van de tussenvelden als een vrij nauwkeurige kopie van de hoofdkas van het oude orgel beschouwd kan worden. Zowel Cuypers als orgelmaker Witte maken aanvankelijk

¹³³ Van Riemsdijk 1887, 195.

¹³⁴ Van Riemsdijk 1887, 198-199. De Graaf 1950 47/1, 12 publiceert de originele tekening met handgeschreven bijschriften van Maarschalkerweerd.

in 1884 een geheel nieuw frontontwerp voor de Nicolaïkerk.¹³⁵ Begin november 1884 bericht Cuypers aan Van Riemsdijk dat zijn ontwerp naar goedvinden kan worden gebruikt: ‘U kunt volkomen naar goedvinden handelen zoowel wat betreft de overlegging mijner tekening als het noemen van mijn naam, ik geef u daarenboven de vrijheid om in mijn naam aantebieden het maken der detailteekeningen wanneer het orgel volgens mijne schets wordt uitgevoerd, hetzij het werk door Witte alleen of met de Heer R. wordt uitgevoerd, gaarne wil ik geheel belangeloos medewerken tot een goed werk’.¹³⁶

De commissie voor het orgel in de Nicolaïkerk geeft de voorkeur aan tekening B (het ontwerp van Cuypers), waarmee ‘een zoowel in- als uitwendig schoon orgel’ zal worden gerealiseerd’.¹³⁷ Begin juli 1886 bericht de commissie echter dat tekening B ‘niet die algemeene instemming bij Heeren Kerkvoogden had verworven welke wij hadden gehoopt, die omstandigheid en verder de wensch, door vele leden der Gemeente geuit, dat het nieuwe orgel, wat het uitwendige betreft, zooveel mogelijk in overeenstemming zou worden gebracht met de vorm van de kast van het oude orgel hebben er ons toe geleid, om den Heer Witte uit te nodigen ons een nieuwe tekening te leveren op dien voet. De Heer Witte heeft aan dat verzoek welwillend voldaan, in overleg met hem werd zijne schetsteekening nader wat de details van ornamentering betreft uitgewerkt’.¹³⁸ Voor het definitieve ontwerp moet gebruik zijn gemaakt van de tekening die beeldhouwer Mengelberg eerder van het oude orgel maakte: eind oktober 1885 verzoekt Witte Van Riemsdijk ‘de groote tekening van den Heer Mengelberg’ nog enige tijd te mogen behouden, aangezien hij deze binnenkort ‘voor het nemen van eenige voorbereidende maatregelen’ nodig heeft en ‘zich dit tijdens de bewerking dikwijls zal herhalen’.¹³⁹

Nadat de Utrechtse beeldhouwer Mengelberg voor het Maarschalkerweerd-orgel van de rooms-katholieke parochiekerk van Vianen (1884) reeds een orgelkas had geleverd welke duidelijk aan het oude Utrechtse Nicolaïorgel refereert, zou

¹³⁵ Vgl. Looyenga 2005, 32 (neoromaans ontwerp Cuypers); Den Toom 1997, 601 (neogotisch ontwerp). Een qua ornamentiek nader uitgewerkte schets van Cuypers’ ontwerp gemerkt ‘B’ bevindt zich in NMI JVR.

¹³⁶ NMI JVR, schrijven P.J.H. Cuypers [aan J.C.M. van Riemsdijk], 9 november 1884.

¹³⁷ UA KHGU inv. 117 no. 74a, Verslag Commissie voor het Orgel in de Nicolaïkerk, 17 november 1884.

¹³⁸ UA KHGU inv. 117 no. 43a, Verslag Commissie voor het Orgel in de Nicolaïkerk, 3 juli 1886.

¹³⁹ NMI JVR, schrijven J.F. Witte [aan J.C.M. van Riemsdijk], 24 oktober 1885.

orgelmaker Maarschalkerweerd na de overplaatsing van laatstgenoemd instrument naar het Rijksmuseum het front ervan nog minstens driemaal letterlijk citeren. In 1894 leverde hij een nieuw mechanisch orgel voor de parochiekerk van Kockengen, waarvan hij duidelijk door het Nicolaïorgel geïnspireerde frontontwerp later tevens toepaste voor de pneumatische orgels voor het gesticht de Goede Herder te Leiderdorp (1908, kas met frontpijpen thans te Den Helder, vm. Lutherse Kerk) en het Pensioonaat St. Marie te Roosendaal (1910, thans in gewijzigde vorm te Nieuwegein, rk Emmaüskerk). Opmerkelijk is dat zowel in Kockengen als in Roosendaal het register Prestant 8 vt in de discant van een dubbelkoor op de lade werd voorzien,¹⁴⁰ een zeldzaamheid in het oeuvre van Maarschalkerweerd die wel eens rechtstreeks aan het voorbeeldorgel in het Rijksmuseum ontleend zou kunnen zijn, waarvoor ieder geval voor de twaalfvoets frontprestant van de grote kas in de discant een dubbelkoor gedocumenteerd is.¹⁴¹ In Kockengen volgt de opstelling van het pijpwerk op de lade bovendien de volgorde van het front, waarbij de tenor (G-gis) in tertsen achter de zijtorens is opgesteld. Ook een dergelijke cancel-indeling is voor Maarschalkerweerd en diverse van zijn tijdgenoten volstrekt ongebruikelijk, maar wel aanwezig bij de blokwerkklade van het Nicolaïorgel.¹⁴² Het heeft er dus alle schijn van dat de voorbeeldwerking van het gotische Nicolaïorgel voor orgelmaker Maarschalkerweerd niet tot het frontontwerp alleen beperkt is gebleven.

Twaalf jaar na de plaatsing van het Nicolaïorgel in het Rijksmuseum heeft de orgelmaker Maarschalkerweerd nog tevergeefs getracht een waardevolle orgelkas aan de collectie van het Rijksmuseum toe te voegen. Wanneer hem in 1898 de bouw van een nieuw orgel voor de Evangelisch Lutherse Gemeente van Gouda wordt opgedragen en de Utrechtse oudheidkundige J.F.A. Lindsen een bod doet op het oude uit de Grote of St.-Janskerk afkomstige Niehoff-orgel (1557), meldt Maarschalkerweerd eerst de directeur van het Rijksmuseum te ‘willen spreken alvorens met bovengenoemd Heer naar Gouda te komen’.¹⁴³ Via een briefkaart attendeert Maarschalkerweerd de directeur van het Nederlands Museum

¹⁴⁰ Inventarisatie orgels door schrijver dezes, 25 oktober 2006 (Kockengen); 25 november 2008 (Nieuwegein). In Nieuwegein is thans vanaf c² een dubbelkoor aanwezig, maar wijzen lege roostergaten en thans loze frontpijpen op een vroegere situatie met evenals in Kockengen een dubbelkoor vanaf c¹ op de lade.

¹⁴¹ Witte 1873/1881, 95.

¹⁴² Van Biezen 1995, 713.

¹⁴³ SHM ELGG inv. 49, schrijven M. Maarschalkerweerd, 17 juni 1898.

B.W.F. van Riemsdijk – welke in 1884-1886 als bureaumedewerker van Victor de Stuers de aankoop van het Nicolaïorgel van nabij moet hebben gevolgd – op het Goudse instrument, volgens de Utrechtse orgelmaker ‘een zeer schoon orgel, fijne renaissance stijl laatst der XVI eeuw.’¹⁴⁴ Afgaande op een hem door Maarschalkerweerd getoonde foto acht Van Riemsdijk ‘de kast zeer interessant’ en informeert hij ‘of hij, wanneer hij f 1000,- bood, dan ook bepaald koopman zou zijn’.¹⁴⁵ Na het instrument ter plaatse te hebben bezichtigd ziet Van Riemsdijk echter van een eventuele aankoop af: ‘Het oude orgel van de Luthersche Kerk is mij na aandachtige beschouwing voorgekomen, ook in verband met de geringe plaatsruimte in het Nederlandsch Museum, niet geschikt te zijn voor onze verzameling. Omtrent den aankoop zal dan ook niet verder in onderhandeling worden getreden’.¹⁴⁶

EEN ORGEL IN BRUIKLEEN: DE ORGELKASSEN VAN DE OUDE LUTHERSE KERK TE AMSTERDAM

Evenals in de Utrechtse Nicolaïkerk vormde de bouw van een nieuw orgel door de firma Bätz & Co.¹⁴⁷ de aanleiding tot het overcompleet worden van het Duyschot/Müller-orgel (1693/1723) in de Oude Lutherse Kerk te Amsterdam.¹⁴⁸ In november 1881 dient de bekende Parijse orgelmaker Aristide Cavallé Coll desgevraagd een aantal plannen inclusief frontontwerp in voor de bouw van een nieuw orgel met gebruikmaking van de aanzienlijk uit te breiden oude kassen.¹⁴⁹ A.D. Loman informeert daarop ook bij orgelmaker J.F. Witte naar onder meer ‘de mogelijkheid en wenschelijkheid van het behoud van den bestaanden orgelkast met verplaatsing

¹⁴⁴ NHA RM inv. 982 no. 275, briefkaart M. Maarschalkerweerd aan B.W.F. van Riemsdijk, 17 juni 1898.

¹⁴⁵ SHM ELGG inv. 49, schrijven M. Maarschalkerweerd, 20 juni 1898.

¹⁴⁶ NHA RM inv. 982 no. 282 / SHM ELGG inv. 49, schrijven B.W.F. van Riemsdijk aan J. Van Galen, 23 juni 1898.

¹⁴⁷ Voor de totstandkoming van het Bätz-Witte-orgel vgl. Den Toom 1997, 984-988 en Den Toom 1998.

¹⁴⁸ Voor de historie van het oude orgel vgl. Kluiver 1974, 61-68, 118-121; Steketee 1998 en het Müller-artikel van Gerben Gritter in onderhavig TVNM-nummer.

¹⁴⁹ SAD ELGA inv. 1121 / Cavallé-Coll 1881.

naar voren'.¹⁵⁰ Witte bericht daar weinig heil in te zien: 'Daar dezelve voor een doelmatig werk veel te klein is, zou de Manuaalkast niet alleen vooruitgebracht maar ook in de hoogte en breedte uitgebouwd moeten worden. Hierdoor zou de onderlinge verhouding der vakken geheel verloren gaan en een zeer misvormd geheel ontstaan, temeer nog daar de Positiefkast op ieder geval geheel moet vervallen en deze thans eigenlijk het meest smaakvolle gedeelte vormt. [...] Waarschijnlijk is ook de tegenwoordige betimmering te ligt van constructie om tegen de dreuning van een zwaarder instrument bestand te zijn en daarvoor de nodige vaste steunpunten aan te bieden. Voegt men nu hierbij nog de omstandigheid dat eene ondoelmatige kast steeds belemmerend werkt op de vrije keus van inhoud en inrigting, zoo zal uit dit een en ander genoegzaam blijken dat het behoud daarvan aanleiding zou geven tot minder gunstige resultaten'.¹⁵¹

Drie maanden eerder raadde Witte ook ten aanzien van het speelwerk van het orgel reeds een volledige vernieuwing aan: 'Daar de gebreken echter slechts voor een klein gedeelte ontstaan zijn door ouderdom en grootendeels voortvloeyen uit den ondoelmatigen aanleg, zoo volgt hieruit tevens dat door geenerlei reparatie of gedeeltelijke vernieuwing eene werkelijke verbetering verkregen kan worden. Ook zelfs op ruime schaal ondernomen zou zulk een werk naar mijn oordeel slechts weinig of geen resultaat hebben, en een zoodanige maatregel dus niet te verantwoorden zijn'.¹⁵²

Aanvankelijk trachten de Amsterdamse ouderlingen op aanraden van Witte het oude orgel in zijn geheel te verkopen.¹⁵³ Nadat 'enkele orgelfabrikanten' en de kerkenraad en predikant van Oosterblokker het orgel hebben bezichtigd,¹⁵⁴ stelt ouderling Beudeker eind januari 1884 voor in overweging te nemen 'om in geval we het orgel voor eigen rekening sloopen of voor afbraak verkopen, alsdan de stukken die eenige kunstwaarde bezitten aan het oudheidkundig genootschap in bruikleen af te staan'.¹⁵⁵ Nadat ook een bezoek van 'orgelfabrikant van Ingen' niet tot verkoop van het orgel leidt, bericht ouderling Schäffer – tevens 'lid der Commissie van toezicht op het Rijks-Museum van Schilderijen en Conservator van

¹⁵⁰ SAD ELGA inv. 1121, schrijven A.D. Loman aan J.F. Witte, 23 november 1881.

¹⁵¹ SAD ELGA inv. 1121, schrijven J.F. Witte, 11 december 1881.

¹⁵² SAD ELGA inv. 1121, schrijven J.F. Witte, 21 augustus 1881.

¹⁵³ SAA ELGA inv. 754, 144, notulen 7 december 1883.

¹⁵⁴ SAA ELGA inv. 754, 157, notulen 22 januari 1884.

¹⁵⁵ SAA ELGA inv. 754, 158, notulen 22 januari 1884.

het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap'¹⁵⁶ – begin maart 1884 met de heren Van der Kellen en Cuypers 'het orgel in oogenschouw genomen te hebben'. Daarbij is gebleken dat het 'als antiquiteit uit de zestiende eeuw [*sic*] werkelijk kunstwaarde bezit', reden waarom Schäffer de vergadering voorstelt 'het aan den minister van binnenlandsche zaken aan het Rijksmuseum, bijvoorbeeld voor 10 of 20 jaren in bruikleen af te staan'.¹⁵⁷ De ouderlingen richten daarop een adres aan de minister waarin zij deze voorstellen 'de kast van dit orgel, met de sprekende pijpen en alle aangebrachte versieringen aan het Rijk in bruikleen aan te bieden, onder voorwaarde dat het buiten hun bezwaar uit de kerk worde verwijderd, in het nieuwe Rijksmuseum alhier worde geplaatst, en aldaar voor zooveel noodig worde gerestaureerd en in goeden staat onderhouden'.¹⁵⁸

Hoewel de archivalia er geen melding van maken kan niet worden uitgesloten dat het idee het Amsterdamse orgel in het Rijksmuseum onder te brengen mede afkomstig is geweest van seminariehoogleraar Loman, die in 1881 ook het initiatief nam voor de bouw van een nieuw orgel voor de Oude Lutherse Kerk. Als voorzitter van de VNM moet Loman al vanaf september 1883 op de hoogte zijn geweest van Van Riemsdijks voornemen het Utrechtse Nicolaïorgel in het Rijksmuseum te doen plaatsen. De conceptvoorwaarden voor de aankoop van het Utrechtse orgel werden door Van Riemsdijk een week voor het adres van de Amsterdamse ouderlingen aan Loman voorgelegd; drie dagen voor de aanvaarding van de bruikleen van het Amsterdamse orgel bericht minister Heemskerk de VNM haar bemiddeling bij de aankoop van het Utrechtse instrument te willen aanvaarden.

Hoe de lijnen ook precies hebben gelopen, de lotgevallen van het Utrechtse Nicolaïorgel en de Amsterdamse orgelkassen, in 1952 alle in Middelburg opgesteld, zijn sinds februari 1884 onlosmakelijk met elkaar verbonden. Museumarchitect Cuypers adviseert desgevraagd eind februari 1884 de hoofddirecteur van het Rijksmuseum de Amsterdamse kas 'zoo volledig mogelijk met de daarbij behorende beschilderde deuren' op te stellen op de westelijke binnenplaats van het museumgebouw, 'alwaar dezelve in verband met de overige aldaar op te stellen reproductiën van andere monumenten van ons vaderland

¹⁵⁶ NA BZKW inv. 1748 / NHA RM inv. 968 bijlage no. 97 / SA ELGA inv. 790, adres ouderlingen aan minister BZ, 9 februari 1884.

¹⁵⁷ SAA ELGA inv, 754, 160, notulen 1 februari 1884.

¹⁵⁸ NA BZKW inv. 1748 / NHA RM inv. 968 bijlage no. 97 / SA ELGA inv. 790, adres ouderlingen aan minister BZ, 9 februari 1884.

zoals: kerkportalen, koorbanken, praalgraven enz. een belangrijk tijdperk in de kunst zal vertegenwoordigen'.¹⁵⁹ Hoofddirecteur Obreem adviseert de minister daarop het orgel in bruikleen te aanvaarden: 'Ofschoon het einde der 17e eeuw niet meer gerekend kan worden te behoren tot den bloeitijd der oud-Hollandse Kunst, zijn de gesneden versiering zoowel als de geschilderde deuren verdienstelijk van uitvoering. Deze laatste zijn van de hand van De Lairesses leerling Philip Tideman. De toestand van het geheel is zeer voldoende en al moge het schilderwerk door lengte van tijd eenigzins verdroogd zijn, daartegen over staat dat er nimmer herstellingen aan hebben plaats gehad, zoodat het volkomen waardig is om een plaats in te nemen bij het Nederlandsch Museum'.¹⁶⁰

Begin maart 1884 meldt de minister het college van Ouderlingen de bruikleen in dankzegging te aanvaarden en tevens de eer te hebben 'voor dit bewijs van belangstelling in de Nederlandsche Kunst den dank der Regeering over te brengen'.¹⁶¹ Cuypers wordt daarop verzocht 'met bekwamen spoed' het orgel te doen afbreken 'en voor de wederopstelling en plaatsing in het Rijksmuseumgebouw zorg te dragen'.¹⁶² In tegenstelling tot wat elders in de literatuur wordt vermeld, moeten – gezien een offerte van J. de Haas & Zn – al bij deze gelegenheid de oude verflagen van de orgelkassen zijn verwijderd.¹⁶³ Na goedkeuring door de minister ondertekent Van der Kellen, de directeur van het Nederlandsch Museum, medio mei 1884 een ontvangstbewijs voor het in bruikleen ontvangen orgel.¹⁶⁴ Op voorstel van de ouderlingen is daar 'ter voorkoming van later misverstand' de frase 'benevens de 4 daartoe behorende deuren, luiken of wat daarvoor de beste naam is' aan toegevoegd 'en dit vooral omdat zij van de kast kunnen worden verwijderd,

¹⁵⁹ NA BZKW inv. 1748, afschrift schrijven P.J.H. Cuypers aan hoofddirecteur Obreem, 23 februari 1884.

¹⁶⁰ NA BZKW inv. 1748, schrijven F.Obreem no. 53 aan minister BZ, 26 februari 1884.

¹⁶¹ NA BZKW inv. 1748 / NHA RM inv. 968 bijlage no. 97, schrijven BZKW no. 618 aan ouderlingen ELGA, 4 maart 1884.

¹⁶² NAI RIJKS d 112, schrijven BZKW no. 618 aan architect Rijksmuseumgebouwen, 4 maart 1884.

¹⁶³ NAI RIJKS d 112, offerte 15 juli 1884: 'schoonmaken, afschrappen en afschuuren, bijtsen en in de was poetsen; het gebeeldhouwde in dekkleur afschilderen en bronsen; het vroeger vergulde gedeeltelijk opnieuw vergulden; schrijven van letters; het marmeren de kolommen enz'. Een ongedateerde memo in hetzelfde dossier vermeldt 'Het afbreken, vervoeren en weder opstellen, met het maken en plaatsen van twee kolommen met pedestals, kroonlijsten enz, Het afbijten van de verf, het bronzen en schilderen en het in de was zetten van het eikenhout'.

¹⁶⁴ NA BZKW 1748 / NHA RM inv. 968 bijlage no. 111, ontvangstbewijs bruikleen met begeleidend schrijven directeur Ned. Museum aan minister BZ; 12 mei 1884; goedkeuring BZKW no. 1309, 17 mei 1884.

zoo zeer zelfs, dat wij eene aanvraag hebben ontvangen om die afzonderlijk te verkopen'.¹⁶⁵ Het restaureren en vernissen van de beschilderde deuren wordt door Cuypers opgedragen aan de heer Hopman. Waar de architect weigert de kosten daarvan ten bedrage van *f* 150,- 'te kwijten uit de post voor "Inrichting" van het Museumgebouw' is directeur Van der Kellen gehouden hiervoor eerst achteraf een machtiging van de minister te verzoeken.¹⁶⁶

De Amsterdamse Lutheranen zien zorgvuldig toe op naleving van de bruikleenovereenkomst. In juni 1886 beklagt het college van ouderlingen zich – overtuigd dat 'het indienen van bezwaar bij den directeur of anderen ambtenaar van het museum geen doel zal treffen'¹⁶⁷ – bij de minister dat het orgel 'geplaatst is op eene met glas overdekte Binnenplaats, zonder eenige beschutting tegen de felle zonnestralen en de hitte; dat bovendien, gemelde binnenplaats wordt gebezigd als werkplaats voor het pleisteren van andere kerkelijke werken en ornamenten die daar worden gesteld, zoo als de portiek der kerk te Maastricht, waardoor niet alleen het gezigt op het orgel wordt belemmerd, maar waarbij ook kalkstof wordt ontwikkeld, die voor de schilden of deuren, die bepaalde kunstwaarde hebben, zeer nadelig is'. Waar 'het Rijk bij het in bruikleen overnemen en stellen van het orgel niet onaanzienlijke kosten heeft gehad en de Regering zich ook verbond het orgel in goeden staat te onderhouden' veroorloven ouderlingen zich de minister te verzoeken 'het noodige te gelasten om aan hunne, naar hunne overtuiging gegronde bezwaren, tegemoet te komen'.¹⁶⁸

Tegelijkertijd beklagt ook de directeur van het Nederlandsch Museum David van der Kellen zich bij minister Heemskerk over de bewaringscondities van het Amsterdamse en de beide andere orgels: 'Daar de hoogte van de lokalen, voor het Nederlandsch Museum bestemd, van te geringe afmeting is, om voorwerpen van eenige belangrijke hoogte te kunnen bergen, plaatste de heer Architect, met de inrichting van het Museum belast, die orgels op de overdekte Westelijke Binnenplaats, voor de gipsafgietsels bestemd, waarvan, ongelukkigerwijs de voor de zon beschermde zijde grotendeels reeds ingenomen was door het afgietsel van den gevel van het Stadhuis te 's Hage, zoodat de orgels geplaatst werden, zóó, dat ze een groot deel van den dag door de zon worden beschenen. De beide

¹⁶⁵ NHA RM inv. 968 bijlage no. 102, schrijven ouderlingen ELGA aan David van der Kellen, 7 mei 1884. Het conceptexemplaar in het BZKW-archief (bijlage 6) vermeldt de term 'vleugels'.

¹⁶⁶ NA BZKW inv. 1807, schrijven David van der Kellen jr. aan minister BZ, 5 augustus 1885.

¹⁶⁷ SAA ELGA inv. 754, 289, notulen 7 mei 1886.

¹⁶⁸ NA BZKW inv. 1748, schrijven college van ouderlingen aan minister BZ, 15 juni 1886.

laatstgenoemde orgels zijn pas onlangs neergezet, het eerste is te hoog van den grond verwijderd, om van nabij te kunnen nagaan, welke nadeelen de warmte der zonnestralen, reeds aan de beschilderde orgeldeuren en aan het houtwerk heeft te weeggebracht, zeker echter is het dat er geen grooter vijand voor schilderijen en ook voor houtwerk bestaat dan de zon'. Volgens Van der Kellen is ook 'de lucht op die binnenplaats bezwangerd met gipsdeeltjes, die door het gieten en restaureeren der gipsen voorwerpen steeds in beweging gebracht, opstijgen en zich op het schilderwerk neerzettende, daarop hun bijtende invloed zullen doen gevoelen'. Dit laatste, aldus de directeur 'zal vermoedelijk eerst na jaren te bespeuren zijn, doch de laag gips en stof, die zich op de voorwerpen gezet heeft en die door de groote hoogte moeielijk te bereiken en te verwijderen is, geeft aan den bezoeker alle schijn van verwaarloozing'. Van der Kellen verzoekt dan ook de minister een bij de opening van het museumgebouw gebruikt velum over de binnenplaats te mogen doen spannen, bij welke gelegenheid het Amsterdamse orgel tevens zou kunnen worden schoongemaakt. 'Ook voor den bezoeker zou dit uitspansel hoogst welkom zijn, daar uit den aard der zaak op een eenigszins warmen dag, de warmte op de binnenplaats onuitstaanbaar is'.¹⁶⁹

De minister stelt dat Van der Kellen met hoofddirecteur Obreem dient te overleggen; de laatste verklaart daarop 'dat ter beschutting van het Orgel, afkomstig van de Evangelisch Lutherse gemeente eene overhuiving en een voorhangsel van linnen vervaardigd wordt, waardoor het volkomen tegen zonnestralen beveiligd wordt', waardoor het aanbrengen van het velum zijns inziens overbodig wordt. Van der Kellens opmerkingen over de gipsdeeltjes berusten aldus Obreem 'op eene dwaling': 'De Directeur van het Nederlandsch Museum zal toch wel geen vreemdeling zijn in het Museumgebouw en bijgevolg kan het hem niet onbekend wezen, dat het gieten en restaureren van gipsen voorwerpen, niet op de Westelijke binnenplaats zelf, maar in de werkplaats no. 88 van het sousterrein plaats heeft'.¹⁷⁰ Minister Heemskerk bericht vervolgens aan de Amsterdamse ouderlingen dat het in de bedoeling ligt maatregelen te nemen om het orgel tegen de invloed van het zonlicht te beschutten. Naar aanleiding van het schrijven van de hoofddirecteur merkt hij daarbij op 'dat op de Binnenplaats van 's Rijks Museum, alwaar het orgel is geplaatst, niet anders dan natte of aangemaakte

¹⁶⁹ NA BZKW inv. 1671 / NHA RM inv. 970 bijlage no. 62, schrijven David van der Kellen jr. aan minister BZ, 15 juni 1886

¹⁷⁰ NA BZKW inv. 1671 / NHA RM inv. 970 bijlage no. 114, schrijven hoofddirecteur Obreem aan minister BZ, 15 juli 1886.

gips gebezigd wordt tot het opstellen van pleisterafgietsels' en dat 'de werkplaats voor het gieten en restaureeren van gipsen voorwerpen is gelegen in het souterrain van het gebouw, zoodat geen nadelige invloed van kalkstof op het orgel is te vreezen'.¹⁷¹

Waar de Amsterdamse ouderlingen kennelijk genoeg nemen met dit bericht, richt de directeur van het Nederlandsch Museum zich nogmaals tot minister Heemskerk, te meer waar deze 'allicht uit genoemd schrijven van den heer hoofddirecteur zou kunnen opmaken' dat Van der Kellen hem 'niettegenstaande volledige bekendheid met de waarheid' onwaarheden heeft willen voorleggen. Na de minister te hebben bericht 'dat het orgel door de Evangelisch Lutherse gemeente alhier aan het Nederlandsch Museum in bruikleen afgestaan, thans van gips en ander vuil ontdaan en verder voor de nadeelige invloed van zonnestralen en stof door een gordijn beveiligd is' vraagt Van der Kellen nogmaals aandacht voor de beide andere orgels: 'Dezelfde voorzorgen echter zullen ook genomen moeten worden voor het orgel, door den heer Verwer in bruikleen gegeven en voor dat, door Uwe Excellentie te Utrecht gekocht, tenzij er na het eindigen der Stedelijke tentoonstelling mocht worden overgegaan tot het ophangen van het reeds voorhanden velum';¹⁷² ook beklaagt Van der Kellen zich over het voorwendsel van hoofddirecteur Obreem dat alleen in de gipswerkplaats aan de gipscollectie gewerkt zou worden:

Daar nu dat opstellen in de eerste plaats en wel voornamelijk bestaat in het aanéén brengen van de losse stukken van het afgietsel, 't geen niet anders geschiedt als door ze aan één te gieten, is er van gieten op de binnenplaats wel degelijk sprake. Ook gerestaureerd wordt daar. Of hoe moet het bijgieten van het gebrokene of ontbrekende, het wegnemen van het overtollige gips enz. anders genoemd worden als restaureeren? Ik meen daarom volkomen in mijn recht te zijn, wanneer ik volhoud, dat er wel op de binnenplaats gegoten en gerestaureerd wordt en dat zelfs nog voor korten tijd ook het maken van vormen en van afgietsels daar eveneens, ja ik meen zelfs uitsluitend dáár geschiedde. Bij tientallen werden dikwijls de zakken gips daar neergeworpen, duizende kilo's gips heb ik daar zien verwerken. Verder zegt de heer hoofddirecteur, dat bij het genoemd opstellen geen droge maar natte gips wordt gebruikt, 't geen niet te weerspreken is, doch om de gips in vloeibaren staat te brengen, moet ze in het water gestrooid of gestort en verder geroerd en

¹⁷¹ SAA ELGA inv. 790, schrijven BZKW aan college van ouderlingen, 21 juli 1886.

¹⁷² NA BZKW inv. 1671 / NHA RM inv. 970 no. 121, schrijven David van der Kellen jr. aan minister BZ.

geklopt worden. Dit is het en later het bijwerken van de gedroogde gips, waarbij scherpe werktuigen gebruikt worden, verder het weder tot stof malen van de op de vloeren gestorte en gedroogde gips door het daarover heen lopen, dit alles te zamen brengt de fijne gipsdeeltjes in beweging, doet ze opstijgen en vervult er de omgevende lucht mede. Van daar ook dat het werken in gips en kalk zeer nadeelig voor de gezondheid wordt beschouwd. Dezelfde gipsdeeltjes ook werken op den duur inbijtend op de verf, wanneer zij niet tijdig verwijderd kunnen worden.¹⁷³

Veel waardering voor zijn goede zorgen voor de orgelcollectie van het Nederlandsch Museum heeft directeur Van der Kellen waarschijnlijk niet mogen genieten: ‘Het wordt tijd het verzamelen van orgels te staken’, zo noteerde een bureaumedewerker van de minister – mogelijk Victor de Stuers zelf – in de kantlijn van Van der Kellens beklagbrief. Of het gevraagde velum over de binnenplaats ooit is aangebracht is maar zeer de vraag. Feit blijft dat de orgelcollectie van het Rijksmuseum en het Utrechtse Nicolaïorgel in het bijzonder op de westelijke binnenplaats ruim dertig jaar lang onder uiterst ongunstige klimatologische omstandigheden opgesteld moet zijn geweest. Het behoud van de Amsterdamse orgelkassen met de beschilderde deuren is met de overplaatsing naar het Rijksmuseum desondanks verzekerd. Aangaande het orgelinterieur wordt begin maart 1884 slechts opgemerkt dat dit ‘f 350,- aan metaal waard is’,¹⁷⁴ terwijl begin april van hetzelfde jaar melding wordt gemaakt dat ‘de netto opbrengst van de pijpen etc. van het oude orgel, verkocht aan den Heer Witte, ongeveer f 400,- zal bedragen’.¹⁷⁵ Het verloren gaan van het Amsterdamse binnenwerk staat, bezien vanuit een eenentwintigste-eeuwse optiek, in schril contrast met de volledige conservering van het Utrechtse Nicolaïorgel. Het moet dan ook juist de uitzonderlijke technische aanleg van laatstgenoemd orgel zijn geweest die de aandacht van de initiatiefnemers van de overplaatsing in 1886 heeft getrokken en juist ook orgelmaker Witte al in 1873 het belang van een integrale museale conservering heeft doen inzien.

Het volstrekt unieke karakter van de integrale conservering van het Utrechtse orgel blijkt ook uit de gang van zaken rond de teloorgang van het binnenwerk van het oude Niehoff-/Duyschot-orgel van de Westerkerk te Enkhuizen. Wanneer de afdeling Kunsten en Wetenschappen in juli 1894 via een

¹⁷³ *Ibid.*

¹⁷⁴ SAA ELGA inv. 754, 160, notulen 1 februari 1884.

¹⁷⁵ SAA ELGA inv. 167, 4 april 1884.

krantenbericht verneemt dat de Hervormde gemeente aldaar voornemens is een nieuw orgel in de Westerkerk te plaatsen, verzoekt de minister de plaatselijke burgemeester om opheldering ‘in het bijzonder omtrent dat men voornemens is met het fraaie bestaand orgel te doen’.¹⁷⁶ De burgemeester bericht daarop ‘dat Kerkvoogden der Ned: Hervormde Gemeente gemachtigd zijn een nieuw orgel in de Westerkerk te doen plaatsen met behoud van het tegenwoordig front en kast. Het binnenste gedeelte of het zoogenaamd speelwerk zal alleen worden vernieuwd, terwijl bovendien eerst nog moet worden onderzocht of dit wel mogelijk is’.¹⁷⁷ Voor Kunsten en Wetenschappen is de zaak hier kennelijk mee afgehandeld, correspondentie met als doel een eventueel behoud van het Enkhuizer binnenwerk is in het departementsarchief in ieder geval niet aangetroffen. De orgelmaker J.F. Witte neemt met architect C.B. Posthumus Meyes op zich te onderzoeken of in de oude kas in Enkhuizen een nieuw instrument geplaatst kan worden. Na zijn aanvankelijke plan niet minder dan vijfmaal geheel te hebben omgewerkt, komt Witte tot de conclusie dat hij daar geen mogelijkheid toe ziet. Blijkens een uitvoerig schrijven komt Witte daarbij beslist in tweestrijd met zijn eigen besef van de kunsthistorische waarde van de orgelkas. In tegenstelling tot hetgeen het geval was bij het Utrechtse Nicolaïorgel, is het behoud van het binnenwerk van Enkhuizen voor Witte geen issue:¹⁷⁸

Daar het behoud der kast echter als voorwaarde was gesteld, mogt ik daarvan niet afwijken, en heb ik mij buitengewoon veel moeite getroost om dit verlangen in overeenstemming te brengen met den wensch naar eene afdoende verbetering van het inwendige. Nu evenwel na vele vergeefsche pogingen de onmogelijkheid gebleken is om deze beide wenschen te vereenigen, vertrouw ik dat mij niet ten kwade geduid zal worden wanneer ik de vernieuwing der kast als onvermijdelijk voorstel en dringend aanbeveel. Ik doe dit zeer ongaarne en slechts aarzelend, daar ik zeer goed begrijp dat hiertoe niet ligt zal worden overgegaan, en ik ook gaarne erken dat de bestaande kast in vele opzigten merkwaardig is. Gebouwd in een tijdperk van overgang, en opgetrokken in een bouwstijl die niet veel navolging vond, is dezelve niet ontbloot van historische betekenis. Al mogen op de hoofd-

¹⁷⁶ NA BZKW inv. 1497, schrijven minister BZ aan burgemeester Enkhuizen, 11 juli 1894.

¹⁷⁷ NA BZKW inv. 1497, schrijven burgemeester Enkhuizen aan minister BZ, 13 juli 1894.

¹⁷⁸ Archief Hervormde Gemeente Enkhuizen, ongeïnvantariséerd, Schrijven J.F. Witte, 9 augustus 1895. Fotokopie ter beschikking gestemd door dr. T. den Toom. Vgl. Den Toom 1997, 107-117; 567-568 voor een uiteenzetting over de fa. Bätz & Co en haar standpunten ten opzichte van oudere orgels. Bouman 1943 fig. 11 bevat een afbeelding van een door J.F. Witte vervaardigde tekening van het instrument.

lijnen en indeeling eenige gegronde aanmerkingen te maken zijn, zoo is daaren-
tegen het overvloedig aangebrachte ornament zeer leerrijk. In weerwil dezer be-
schouwing valt echter toch niet te ontkennen dat een orgel zijn bestaan eigenlijk
slechts ontleend aan zijne muzikale bestemming, en het uiterlijk voorkomen
daarbij pas in de tweede plaats in aanmerking komt. In geen geval mag dus het
geluid onvoorwaardelijk worden opgeofferd. Wanneer men nu klaarblijkelijk
evenzeer prijs stelt op het behoud der oude kast als op het bezit van een goed
orgel, en deze beide zaken gebleken zijn niet vereenigd te kunnen worden, blijft er
niet anders over dan ieder afzonderlijk te behandelen en in zijn recht te handhaven,
of met andere woorden: de oude kast buiten dienst stellen en enkel als monument
te behouden, en bij het nieuwe orgel ook eene nieuwe en doelmatige kast te
maken. Verschillende wegen staan daartoe open. Voor het nieuwe orgel zou in
vele opzichten gewenscht zijn dat dit op dezelfde plaats als het oude kon komen,
daar deze eigenlijk hiervoor aangewezen en zeker ook het meest gunstig is. In dit
geval kan de oude kast van zijn binnenwerk ontdaan en elders opgesteld worden,
hetzij aan de andere zijde der kerk, of dat eene plaatsing in het Rijksmuseum te
Amsterdam gewenscht en verkregen werd. Indien tegen het afbreken en weer
opbouwen welligt technische of finantieele bezwaren mogten oprijzen, kan ook in
overweging worden genomen om het oude orgel onaangeroerd te laten, en het
nieuwe instrument aan de tegenoverliggende zijde boven of achter het koorhek te
plaatsen.

Wittes voorstel de oude kas te conserveren en los daarvan een nieuw orgel te
bouwen vindt in Enkhuizen geen weerklank. In 1899 levert de Amsterdamse
orgelmaker D.G. Steenkuyl een nieuw pneumatisch instrument in de oude
hoofdkas, waarbij behalve de kassen enkel de frontpijpen van 1683 behouden
bleven.¹⁷⁹ Serieuze pogingen ook het Enkhuizer orgel, zoals Witte suggereert, in
het Rijksmuseum onder te brengen zijn voor zover bekend niet ondernomen.

In 1917 doet zich bij de afdeling Kunsten en Wetenschappen nogmaals de
gelegenheid voor een historisch orgel van de ondergang te redden. In september
van dat jaar richt de nog maar kort tevoren opgerichte Nederlandsche Klokken en
Orgelraad expliciet de hulp van de minister in ten einde te voorkomen dat in de
Grote of St.-Janskerk te Schiedam 'het geheel binnenwerk gesloopt, de pijpen
verwijderd, ja zelfs de karakteristieke speeltafel opgeofferd worden aan een in deze
niet passende nieuwe speeltafel voor moderne pneumatiek'.¹⁸⁰ Waar 'een onoor-

¹⁷⁹ Jongepier 1991, 101-104. Facsimilé Ingebruiknamebericht R.G. Crevecoeur in *Enkhuizer Courant*
7 mei 1899 en Concept-Contract D.G. Steenkuyl 16 april 1897 in Kramer 1987, 24-25.

¹⁸⁰ NA BZKW inv. 1497, afschrift adres NKO aan kerkvoogden Schiedam, 22 augustus 1917.

deelkundige modernisering van het daarin bedoelde orgel, die niet alleen het inwendige maar ook het uitwendige van dit muziekinstrument raakt' volgens de minister 'te betreuren zou zijn', verzoekt deze tevergeefs de kerkvoogden met de Nederlandsche Klokken- en Orgelraad in overleg te treden.¹⁸¹ Verdere pogingen van regeringswege om het uiteindelijk in 1920 vrijwel geheel vernieuwde Schiedamse binnenwerk te behouden zijn echter niet gebleken.

AANKOOP VAN DE KAS VAN HARENKARSPEL

Het initiatief tot de aankoop van de vroeg zestiende-eeuwse kas van Harenkarspel voor het Rijksmuseum wordt genomen door David van der Kellen, directeur van het Nederlandsch Museum. Medio 1888 staat het instrument, op dat moment eigendom van de heer J.L. Schouten te Delft, opgesteld op de Nationale Tentoonstelling van Oude en Nieuwe Kunstnijverheid op het Malieveld te 's-Gravenhage. In een reeks verslagen in het *Nieuws van den Dag* beschrijft Van der Kellen het instrument vol enthousiasme: 'Geheel anders dan de kerkorgels van lateren tijd, die, overladen met beelden en ornamenten, zich veelal voordoen als op het punt van te bezwijken onder den last daarvan, heeft dit een fijnheid van vorm en versiering, die geheel in overeenstemming is met de onstoffelijke zielverheffende tonen, die aan het instrument ontlokt worden'. 'De hoofdversiering bestaat uit paneeltjes, waarop familiewapens, tusschen uitmuntende renaissance-motieven, die gescheiden worden door drie naast elkaar gestelde zuiltjes, eindigende als 't ware in gothische pinakels met fleurons. De voorzijde telt drie dergelijke paneeltjes, de beide zijden elk vier. 't Is een uitmuntend stuk'.¹⁸²

Ondanks Van der Kellens dichterlijke uitlatingen omtrent de 'onstoffelijke zielverheffende tonen' zijn het andermaal allereerst de kunsthistorische kwaliteiten van de kas die de aandacht weten te trekken. Of het instrument ook daadwerkelijk in speelbare toestand in Den Haag opgesteld is geweest, blijft een onbeantwoorde vraag. In oktober 1888 verzoekt Van der Kellen de minister hoe dan ook met spoed het 'uitmuntende orgel afkomstig uit de kerk te Hoogkarspel [sic], thans het eigendom van den Heer Schouten te Delft' voor ten hoogste f 3500,- te mogen aankopen. Volgens Van der Kellen is het instrument 'verreweg veel schooner dan

¹⁸¹ NA BZKW inv. 1497, schrijven BZKW no. 2269 aan Kerkvoogden Schiedam, 3 oktober 1917.

¹⁸² *Nieuws van den Dag*, 4 augustus 1888.

de orgels die het Nederlandsch Museum reeds bezit'.¹⁸³ Uiteindelijk slaagt Van der Kellen er op mondelinge opdracht van 'den heer Referendaris der afdeling Kunsten en Wetenschappen' in 'het voor f 2500 voor het Rijk te bemachtigen, met dien verstande dat het orgel geleverd wordt, zooals het daar op de Tentoonstelling staat, zoodat alle onkosten voor rekening des Rijks komen'.¹⁸⁴ Begin november 1888 stelt verkoper J.L. Schouten daarop voor het 'overgenomen antieke orgel' voor f 25,- te doen demonteren door 'de meubelmaker Ouwerling te Delft, die het orgel heeft helpen restaureeren en opstellen te 's Hage' om het vervolgens voor f 20,- naar Amsterdam te doen verscheppen door 'schipper T. van Bokhoven, die het van hier naar 's Hage heeft vervoerd'.¹⁸⁵ Op 14 november 1888 kan Van der Kellen daarop de minister vanuit Amsterdam berichten 'dat het bewuste orgel heden morgen alhier is aangekomen'.¹⁸⁶ Evenals voor de lege kas van Scheemda is dus ook voor de kas van Harenkarspel van Rijkswegen aanzienlijk meer betaald dan de f 1000,- die in Utrecht voor het volledige en veel grotere oude orgel van de Nicolaikerkerk werden ontvangen. De Harenkarspelse kas werd evenals het Amsterdamse en Utrechtse orgel en dat van Scheemda opgesteld op de Westelijke Binnenplaats van het Rijksmuseum.

EEN AANKOOP VOOR SLECHTS NEGEN JAAR: HET ORGEL VAN BROUWERSHAVEN

Het was de plaatselijke notaris J. van der Bent die kort na 1870 de vakwereld trachtte te attenderen op het – op dat moment nog vrijwel compleet in achttiende-eeuwse gedaante aanwezige – Niehoff-orgel (1557) van Brouwershaven. In het eerste jaarboek van de VNM maakt Heye melding van de ontvangst van een beschrijving van de hand van correspondent Van der Bent 'met afbeelding en grondsheets', welke echter 'te uitvoerig' werd bevonden om 'zelfs bij wijze van uittreksel' te worden gepubliceerd.¹⁸⁷ Hoewel de VNM kennelijk in 1881 de

¹⁸³ NA BZKW inv. 1782 / NHA RM inv. 972 no. 263, schrijven David van der Kellen jr., 16 oktober 1888.

¹⁸⁴ NA BZKW inv. 1782 / NHA RM inv. 972 no. 274, schrijven David van der Kellen jr., 28 oktober 1888.

¹⁸⁵ NHA RM inv. 972 no. 286, schrijven J.L. Schouten aan D. van der Kellen, 4 november 1888.

¹⁸⁶ NHA RM inv. 972 no. 292, schrijven D. van der Kellen aan minister BZ, 14 november 1888.

¹⁸⁷ *Bouwsteenen* 1872, 64.

Zierikzeese organist D.H. Ezerman het instrument ter plaatse heeft doen onderzoeken,¹⁸⁸ werd Van der Bents beschrijving van het orgel – zonder de bijbehorende tekeningen – eerst in 1976 gepubliceerd.¹⁸⁹ Eind mei 1874 richten de kerkvoogden van Brouwershaven een adres tot de minister van binnenlandse zaken met een verzoek om bescherming van het zich in een zeer slechte staat bevindende kerkgebouw, dat huns inziens ‘in zijn geheel uit een oogpunt van bouwkunst behoort te blijven bestaan’. Ook het orgel wordt expliciet onder de aandacht van de minister gebracht, aangezien dit aldus de kerkvoogden ‘waarschijnlijk het oudste in Nederland is, het welk door ab Utrecht Dresselhuis in zijne “beschrijvinge van Zeeland” wordt aangehaald ten bewijze “dat de beeld-orgel-stormerij, toch niet zoo algemeen is geweest daar te Brouwershaven noch een orgel in gebruik is uit den tijd vóór de hervorming”, terwijl de Heer Kam in leven orgelmaker te Rotterdam indertijd dienaangaande heeft verklaard, dat hij nooit dergelijke constructie had aangetroffen, ja zelfs nergens in de wetenschappelijke werken over het orgel, zoodanige constructie had beschreven gevonden, en dat hij dientengevolge het instrument zeer merkwaardig vond’.¹⁹⁰

Nadat in december 1874 ‘de stand der Zeeuwsche rivieren’ een daartoe door het College van Rijksadviseurs benoemde commissie nog de overtocht naar Brouwershaven heeft belet, brengen de rijksadviseurs begin september 1875 rapport uit aan de minister, waarin in een voetnoot andermaal ook op de betekenis van het orgel, of althans van de kas daarvan wordt gewezen: ‘Het orgel dat van 1557 dagteekent is in renaissance stijl getimmerd en met beeldwerk versierd. Terecht wordt door de kerkvoogden daarop de aandacht gevestigd’. In Brouwershaven wordt wegens de gebrekkige financiële toestand van de kerkelijke gemeente inmiddels gesproken over afbraak van het kerkgebouw, hetgeen volgens de rijksadviseurs ‘als een Vandalisme van de ergste soort’ beschouwd zou moeten worden.¹⁹¹ Uiteindelijk wordt na de toekenning van overheidssteun besloten tot restauratie van het kerkgebouw onder leiding van de Rotterdamse architect Evert Margry. Hoewel zijn naam niet is vermeld onder het adres van 1874, werd het verloop van de

¹⁸⁸ NMI VNM inv. 212, kwitantie D.H. Ezerman ‘wegens het onderzoeken en opnemen van het orgel in de Groote Kerk te Brouwershaven, en een gegeven verslag daarvan’, 6 februari 1882.

¹⁸⁹ Kluiver 1976, 163-164. Kluiver vermeldt 1 april 1879 als dagtekening van de betreffende beschrijving. In het kader van dit artikel bleek het vooralsnog niet mogelijk de verblijfplaats van het origineel met de bijbehorende tekeningen te traceren.

¹⁹⁰ NA BZKW inv. 853, adres kerkvoogden aan minister BZ, 30 mei 1874.

¹⁹¹ NA CRGK inv. 23, rapport Rijksadviseurs, 6 september 1875.

restauratiewerkzaamheden ter plaatse nauwkeurig geboekstaafd door notaris-kerkvoogd Van der Bent, wiens verslaglegging voor een groot deel in het kerkvoogdijarchief bewaard bleef.

Na het overlijden van Margry wordt Cuypers in augustus 1891 van rijkswege met het opzicht over de kerkrestauratie te Brouwershaven belast.¹⁹² Al tijdens een eerder werkbezoek van Cuypers in mei 1891 beklagt Van der Bent zich over de slechte toestand van de gemeente: ‘De weinige gegoede ingezetenen, die er weleer nog waren, zijn inmiddels overleden of hebben hunne woonplaats naar elders overgebracht, zoodat op grootere bijdragen van particulieren niet te rekenen valt. Zelfs zal men, op den duur, het onderhoud van dit groote gebouw onmogelijk meer kunnen bekostigen’.¹⁹³ In december 1891 bericht Cuypers de minister dat de laatste stormen grote schade hebben aangericht aan het zuidelijk portaal en aan den westelijke voorbouw of het orgelhuis. ‘Vermits deze beide gebouwen in lateren tijd aan de kerk toegevoegd zijn en voor het gebruik en den dienst der kerk in de tegenwoordige omstandigheden niet volstrekt noodig zijn’ stelt Cuypers voor ze af te breken, ‘daar eene eventueele herstelling eene uitgaaf van eenige duizenden guldens zoude vorderen en de gemeente niet in staat is hiervoor iets bij te dragen’.¹⁹⁴

Ten gevolge van de sloop van het orgelhuis zou het volgens Cuypers ‘noodzakelijk zijn het orgel met tribune geheel weg te nemen’. Voor het orgel hebben Cuypers en De Stuers – welke laatste de architect bij zijn inspectie van de kerk op 4 december 1891 heeft vergezeld – echter duidelijk een bestemming in het Rijksmuseum voor ogen: ‘De belangrijkheid van dit orgel, zoowel wat betreft zyne constructie als muziekinstrument als wat aangaat de waarde als kerkmeubel (orgelkast met zeer fraai vooruitspringend positief uit de XVIe eeuw met zeer fraai schrijn- en ornamentwerk in eikenhout) stempelen dit werk tot een kunstwerk van den 1sten rang voor een Museum’. Cuypers stelt de minister dan ook voor ‘om het geheele werk zoo spoedig mogelijk weg te laten nemen en het naar het Rijksmuseum alhier over te brengen, alwaar het eene zeer goede plaats zoude kunnen innemen tegenover het orgel uit de Lutherse Kerk afkomstig (in de Westelijke binnenplaats) en onze verzameling orgels op belangrijke wijze verrijken, daar het juist eene aanvulling zoude zijn tusschen de oudere orgels van

¹⁹² NAI CUBA g 164 / SSD KHGB KV[] no. 619, schrijven BZKW no. 1792, 12 augustus 1891; SSD KHGB KV 5 no. 620, schrijven P.J.H. Cuypers aan J. van der Bent, 25 september 1891.

¹⁹³ NA BZKW inv. 853, rapport P.J.H. Cuypers, 11 mei 1891.

¹⁹⁴ NA BZKW inv. 853, rapport P.J.H. Cuypers, 19 december 1891.

Utrecht en de latere van bovenvermelde Luthersche Kerk van Amsterdam. Ter vergoeding voor het kunstwerk zoude het Rijk aan de Ned. Hervormde Gemeente te Brouwershaven eene som van *f* 1500.- kunnen uitkeeren met welk bedrag Heeren Kerkvoogden de kosten konden bestrijden, die noodig zijn om de kerk van binnen in een toestand te brengen, dat de godsdienstoefeningen wederom in het ruim der kerk konden plaats hebben'.¹⁹⁵

In januari 1892 verzoekt de minister daarop de directeur van het Nederlandsch Museum om advies over de overname van het orgel. In de marge van het afschrift vermeldt Victor de Stuers weinig waarde aan het advies van directeur Van der Kellen te hechten: 'Vermenigvuldiging van advies kan nooit kwaad. Maar als Z.E. spreekt van een "bevestigend" advies, dan moet ik opmerken dat in casu dat van Dr. Cuypers oneindig meer waard is dan dat van D. vd Kellen om de eenvoudige reden dat laatstgenoemde van orgels en hunne geldwaarde geen verstand heeft, terwijl Cuypers er zeer goed van op de hoogte is, wijl hij zelf een groot aantal orgels heeft ontworpen en doen uitvoeren onder zijn dienst toezicht, o.a. dat van de Grootte Kerk te 's Hage dat nogal een imposant stuk werk is'.¹⁹⁶ Nadat hij wegens ziekte een reis naar Brouwershaven een aantal keer heeft moeten uitstellen, adviseert ook Van der Kellen begin april 1892 de minister het orgel aan te kopen: 'Het bewuste orgel [...] verdient allezins opname in het Nederlandsch Museum. Het dagteekent uit den aanvang der Renaissance, mist alle gotische motieven en zou zich daarom uitmuntend aansluiten bij de reeds in het Museum berustende orgels'.¹⁹⁷ In mei 1892 adviseert verklaart de minister zich daadwerkelijk bereid het orgel tegen vergoeding van *f* 1500,- ten behoeve van het Nederlandsch Museum over te nemen.¹⁹⁸

De kerkvoogden hebben inmiddels in maart 1892 – tegen advies van Cuypers in – besloten, het orgelhuis te doen herstellen, mede omdat de feitelijke herstellkosten door timmerman C. Kappers op slechts *f* 145,- worden begroot.¹⁹⁹ Het aanbod van de minister om het orgel over te nemen leidt binnen het College van Kerkvoogden en Notabelen tot een uitgebreide discussie, ook omtrent de

¹⁹⁵ *Ibid.*

¹⁹⁶ NA BZKW inv. 853 / NHA RM inv. 976 no. 11, schrijven BZKW no. 120 aan Directeur Nederlandsch Museum, 19 januari 1892.

¹⁹⁷ NA BZKW inv. 853 / NHA RM inv. 976 no. 21, schrijven Directeur Nederlandsch Museum D. van der Kellen jr., 6 april (mei) 1892.

¹⁹⁸ NA BZKW inv. 853, schrijven BZKW no. 1135 aan Kerkvoogden Brouwershaven, 16 mei 1892.

¹⁹⁹ SSD KHGB KV 2, notulen 28 maart 1892.

bestemming van de aankoopsom, waarvoor volgens sommigen ook wel een ‘fonds tot het eenmaal verkrijgen van een nieuw orgel’ zou kunnen worden opgericht. Secretaris Van der Bent stelt echter ‘niet dan noode te kunnen overgaan om het oude door den vromen zin van het voorgeslacht gestichte orgel, hoezeer niet meer gebruikt kunnende worden, van de hand te doen’. Van der Bent vraagt zich af of het niet mogelijk zou zijn ‘om het orgel te behouden in deze kerk, waar het voor gesticht is, en eigenaardig tehuis behoort’. Wellicht zou de minister ‘bereid gevonden worden de aangeboden som van *f* 1500,- aan te wenden om het uitwendige van de orgelkast te restaureren, en te dezer plaatse te laten, in de verwachting dat de kerkvoogdij eenmaal in staat zou zijn het inwendige te vernieuwen’.²⁰⁰ Op 4 november 1892 besluiten kerkvoogden en notabelen – tijdens een inspectie door Cuypers namens de minister nogmaals nadrukkelijk daarnaar gevraagd²⁰¹ – ‘na vele discussie’ het oude orgel ‘dat toch niet meer te gebruiken is’,²⁰² ten behoeve van het Rijksmuseum af te staan, waartoe nog dezelfde dag een verklaring van afstand wordt ondertekend.²⁰³ Alvorens tot afbraak van het orgel wordt overgegaan acht Cuypers het noodzakelijk ‘dat de Heer Mulder eenige fotografies neme van den thans bestaanden toestand en het aanzien van het orgel’.²⁰⁴ Nadat de kerkvoogden een afdruk hiervan is toegezegd wordt het orgel in april 1893 door mr. timmerman C. Kapper voor *f* 271,- (inclusief *f* 25,- ‘voor het uit elkander nemen en rangschikken van het mechaniek’)²⁰⁵ uiteengenomen en via Zierikzee naar Amsterdam verscheept.

Van der Bent is het zien afbreken van het orgel waarschijnlijk bespaard gebleven. In het begin van dezelfde maand april 1893 komt hij, na zich bijna twintig jaar voor de kerkrestauratie te hebben ingespannen, plotseling op vijfenzestigjarige leeftijd te overlijden.²⁰⁶ Of de verwijdering van het Niehoff-orgel hem letterlijk aan het hart is gegaan, verzwijgen de archieven. In augustus adviseert

²⁰⁰ SSD KHGB KV 2, notulen 25 mei 1892.

²⁰¹ NA BZKW inv. 853 / NAI CUBA g 164, schrijven BZKW no. 2456 aan P.J.H. Cuypers, 28 oktober 1892.

²⁰² SSD KHGB KV 2, notulen 4 november 1892.

²⁰³ NAI CUBA g 164 / SSD KHGB KV 5 no. 660, verklaring van afstand, 4 november 1892.

²⁰⁴ NA BZKW 853 / NAI CUBA g 164, schrijven P.J.H. Cuypers aan minister BZKW, 14 november 1892.

²⁰⁵ NAI CUBA g 164, declaratie C. Kapper aan P.J.H. Cuypers, april 1895, met begeleidend schrijven, 30 mei 1895.

²⁰⁶ SSD KHGB KV 2, notulen 15 april 1893. Necrologie in *Zierikzeesche Nieuwsbode*, 8 april 1893.

Van der Kellen het orgel te doen opstellen tegelijkertijd met het leggen van een nieuwe kap over de Westelijke Binnenplaats van het Rijksmuseum. ‘Het binnen- en speelwerk enz.’ van het orgel zullen, zo hoopt Van der Kellen, ‘bij dit orgel tevens geplaatst worden’.²⁰⁷

De verwijdering van het Niehoff-orgel moet in Brouwershaven snel als een grote vergissing zijn ervaren. Al in december van hetzelfde jaar 1893 biedt voorzitter F.J. Hallingse de kerkvoogden een som van *f* 1500,- aan voor de aanschaf van een nieuw orgel ‘als waarvan hij tekening heeft, uitstekend geschikt voor onze kerk’.²⁰⁸ Over het directe vervolg van de orgelkwestie bleven in het kerkvoogdij-archief geen verdere stukken bewaard, maar uit het bruikleendossier in het archief van de afdeling Kunsten en Wetenschappen blijkt de gang van zaken redelijk nauwkeurig te reconstrueren.

In november 1901 richten de kerkvoogden – aansluitend op een eerder verzoek om audiëntie van predikant Van den Broek, burgemeester Van Buuren en notaris Van Nouhuys²⁰⁹ – een rekest aan de minister met het verzoek om het oude orgel te doen terugplaatsen. Zij beroepen zich daarbij evenals hun collega’s in 1874 onder meer op het ‘getuigenis van den Heer Kam, in leven orgelmaker te Rotterdam’ volgens wie het orgel ‘van eene hoogst merkwaardige constructie’ zou zijn ‘en een zeer zeldzaam instrument mag heten’. Na de financiële gevolgen van de kerkrestauratie voor de kerkelijke gemeente te hebben uiteengezet, stelt het rekest dat de toenmalige kerkvoogden ‘ten langen leste zijn geëindigd met het aanbod der Regeering te aanvaarden, waarop vorenbedoeld orgel, dat meer dan drie eeuwen lang het kerkgebouw had gesierd en wijding gegeven aan de daarin gehouden diensten, is afgebroken en naar het Rijksmuseum opgezonden’. Kerkvoogden stellen ‘dat hierdoor eene daad is verricht geheel in strijd met de bedoeling die bij de restauratie heeft voorgezeten’ en vermelden voorts ‘dat zedert dat tijdstip de kerk als ontzield daarstaat en niemand deze bezichtigt zonder zijn diepe leedwezen te kennen te geven, dat het monumentale gebouw op die wijze van zijn schoonste sieraad is beroofd’. Het rekest vervolgt met te veronderstellen dat ‘zoo onderwerpelijk orgel thans ook een sieraad voor het Rijksmuseum mag heeten, het toch de bedoeling der Regeering niet kan zijn dat museum te verrijken

²⁰⁷ NAI CUBA g 164 / NHA RM inv. 977 no. 156, schrijven D. van der Kellen aan P.J.H. Cuypers, 25 augustus 1893.

²⁰⁸ SSD KHGB KV 2, notulen 4 december 1893.

²⁰⁹ NA BZKW 1779, verzoek om audiëntie 6 november 1900.

ten koste van waardevolle oud-vaderlandsche gedenkteekenen'. Kerkvoogden hopen dan ook 'dat waar de Regeering door het toekennen eener bijdrage van meer dan een halve ton gouds getoond heeft groote prijs te stellen op het ongeschonden behoud van het eerbiedwaardig kerkgebouw, zij ook bereid zal worden bevonden om het eigenaardig daartoe behoorende kerkorgel weder daarheen te doen overbrengen'.²¹⁰

Pas op herhaald verzoek om audiëntie reageert de minister, zonder de vertegenwoordigers uit Brouwershaven ontvangen te hebben. De kosten van aankoop, transport en opstelling zouden het Rijk reeds *f* 3410,28 hebben gekost en het 'weder afbreken, inpakken en transporteren' nog eens *f* 300,- bedragen. Voorts wordt opgemerkt 'dat het binnenwerk slechts gedeeltelijk aanwezig is en dat een teruggave van het orgel eventueel alleen in overweging zoude kunnen genomen worden, indien bovengenoemde kosten aan het Rijk worden gerestitueerd'.²¹¹ Een memo van Rijksmuseumdirecteur B.W.F. van Riemsdijk bevestigt het tussentijdse verlies van het orgelinterieur: 'Het binnenwerk dat na de slooping in 't geheel niet meer bruikbaar was is slechts gedeeltelijk aanwezig omdat het eikenhout ervan verwerkt is voor de restauratie van de kas. De waarde van het overblijvende wordt getaxeerd op ± *f* 100,-'.²¹²

In februari 1901 verzoekt ds. Van den Broek de minister nogmaals om audiëntie, waarbij dan zijns inziens ook zou kunnen worden gesproken over het nut van een eventuele 'uitvoerige circulaire aan de leden der Kamers van volksvertegenwoordiging en eene gedetailleerde uiteenzetting dezer aangelegenheid in enkele onzer voornaamste dagbladen'.²¹³ De minister reageert kort en bondig: op subsidie hoeft niet te worden gerekend aangezien het Rijk voor de kerkrestauratie reeds *f* 57.000,- heeft bijgedragen tegenover niet meer dan *f* 8250,- aan plaatselijke bijdragen.²¹⁴ In mei 1901 stelt Van den Broek daarop namens het kerkbestuur voor het orgel aan de kerk in bruikleen te doen afstaan, waarbij de kerkvoogden 'alle kosten van afnemen, transport, het weder aanbrengen alsook voor reparatie van het binnenwerk' voor hun rekening willen nemen. De betreffen-

²¹⁰ NA BZKW inv. 1797, rekest kerkvoogden aan Minister BZ, november 1900, met begeleidend schrijven ds. L. v.d. Broek, 23 november 1900.

²¹¹ NA BZKW inv. 1797, schrijven BZKW no. 167 aan kerkvoogden, 31 januari 1901.

²¹² NA BZKW inv. 1797, memo B.W.F. van Riemsdijk, 23 januari 1900 [*sic*, bedoeld is waarschijnlijk 1901].

²¹³ NA BZKW inv. 1797, schrijven ds. L. v.d. Broek aan minister BZ, 13 februari 1901.

²¹⁴ NA BZKW inv. 1797, schrijven BZKW no. 412 aan ds. L. v.d. Broek, 8 maart 1901.

de kosten blijken niet groter dan die ‘welke aan de aanschaffing van een modern orgel zijn verbonden en dan verdient het oude verre de voorkeur, omdat een modern orgel geheel zou indruischen met de stijl waarin ons klassiek kerkgebouw is opgetrokken en ten koste van groote geldelijke offers van Rijk, gemeente en kerk is gerestaureerd’.²¹⁵ Begin juni bericht de minister bereid te zijn ‘de oude orgelkast waarvan thans alle binnenwerk ontbreekt tot wederopzeggens toe aan de Ned. Herv. Gemeente in bruikleen over te dragen’.²¹⁶ Eind juli wordt door A. Six, directeur van het Nederlandsch Museum, de definitieve bruikleenovereenkomst ondertekend op de dag dat de oude orgelkasten weer naar Brouwershaven worden verscheept.²¹⁷ De *Zierikzeesche Nieuwsbode* brengt bij die gelegenheid een woord van dank ‘inzonderheid aan den heer jhr. Victor de Stuers, door wiens bemiddeling aan onze kerk het orgel geheel kosteloos in bruikleen is afgestaan’ en vermeldt voorts dat het instrument vermoedelijk ‘nog dit jaar van geheel nieuw binnenwerk zal worden voorzien, waarvoor de noodige gelden reeds zijn bijeengebracht’.²¹⁸

Waar het binnenwerk van het oude orgel in het Rijksmuseum grotendeels teloor moet zijn gegaan rest de Hervormde gemeente van Brouwershaven niets anders dan een geheel nieuw instrument in de oude hoofdkas te doen plaatsen. Het bescheiden pneumatische instrument met negen stemmen verdeeld over twee manualen plus pedaaltransmissie, wordt geleverd door de firma Maarschalkerweerd & Zoon en ingespeeld op 22 december 1901 door de Zierikzeese organist J. Klimmerboom.²¹⁹

Evenals eerder door het Utrechtse Nicolaïorgel moet Maarschalkerweerd zich voor tenminste één nieuw instrument door de kas van het orgel van Brouwershaven hebben laten inspireren. Voor de Hervormde Kerk van Middelharnis levert

²¹⁵ NA BZKW inv. 1797, schrijven ds. L. v.d. Broek aan minister BZ, 7 mei 1901.

²¹⁶ NA BZKW inv. 1797, schrijven BZKW no. 1196 aan ds. L. v.d. Broek. Invoeging in de marge: ‘waarvan thans alle binnenwerk ontbreekt’. De voorwaarde ‘dat vooraf blijke dat door de N.H. Gemeente de gelden zijn bijeengebracht, noodig om het binnenwerk te herstellen’ is in de concepttekst van de beschikking doorgehaald.

²¹⁷ NA BKWW inv. 1797 / NHA RM inv. 985 bijlage no. 162, Proces-Verbaal bruikleenovereenkomst 25/26 juli 1901 2006/1901.

²¹⁸ *Zierikzeesche Nieuwsbode*, 27 juli 1901.

²¹⁹ M. Maarschalkerweerd, *Orgeldisposities van verschillende meesters om een of andere reden de belangstelling waardig*, z.j., 52; fotokopie ter beschikking gesteld door drs. P. Houdijk. Een pagina eerder vermeldt Maarschalkerweerd de dispositie van het oude orgel, waarbij alle grondstemmen 16, 8, en 4 voet zijn afgevinkt: ‘Cornet 4 Trompet 16 Sexquialter 2 Holpijp 8 Bourdon 8 Fluit 4 Roerfluit 4 Prestant 8 disk Afsluiter Bovenmanuaal. Flageolet 1? Prestant 8 Tertiaan Mixtuur 4 Prestant 8 Bas Prestant 16 Octaaf 4 Tremulant Ventiel’.

Maarschalkerweerd in 1906 een nieuw orgel, waarvan de helaas niet meer bestaande kas rechtstreeks naar de zestiende-eeuwse hoofdwerkkas van Brouwershaven verwees. De indeling van het front en het labiumverloop kwamen exact overeen, alleen de labiumvormen en de aantallen pijpen in de tussenvelden verschilden. Een karakteristiek element was voorts de overkragende plaatsing van de bovenkas op consoles aansluitend op de smallere onderkas. De kerk van Middelharnis werd na een brand in op 24 juni 1904 herbouwd onder leiding van de Rotterdamse architect Jan Verheul Dzn. In november 1904 zendt deze de definitieve tekening van het orgel naar de kerkvoogden: ‘deze tekening is nu door de firma Maarschalkerweerd volgens mijne schetsteekening in uw bezit, op de juiste maten omgeteekend in verband met het eigenlijke orgel daar achter gelegen’.²²⁰ Temeer daar Verheul op een eerdere blauwdruk nog een heel ander orgelfront ontwerpt,²²¹ kan men aannemen dat Maarschalkerweerd voor de herbouwde middeleeuwse kerk heeft voorgesteld de zestiende-eeuwse orgelkas van Brouwershaven als uitgangspunt te nemen en de tekeningen voor Middelharnis heeft gemaakt dan wel bijgewerkt aan de hand van zijn ervaringen met het plaatsen van nieuw een binnenwerk in deze kas in 1901. De kas van Middelharnis werd evenals preekstoel en doophek vervaardigd door de Haagse firma Van Malsen, welke eerder bij de bouw van de Grote kerk te Apeldoorn met architect Verheul hebben samengewerkt.²²² Kerk en orgel van Middelharnis verbrandden op 30 december 1948.

Hoewel de watersnood van februari 1953 het orgel van Brouwershaven slechts beperkte schade toebrengt en orgelmaker Van Leeuwen in 1956 een revisie alleszins mogelijk acht,²²³ bestempelt de Orgelcommissie der Nederlandse Hervormde Kerk in 1962 het Maarschalkerweerd-binnenwerk desgevraagd als ‘een product uit de verval tijd in de orgelbouw’.²²⁴ Het Nationaal Rampenfonds biedt Brouwershaven dan ook een geheel nieuw orgel in de oude kas aan. Orgelmaker Van Leeuwen wordt door de adviseurs vanwege de Orgelcommissie Ern  en

²²⁰ Kerkvoogdijarchief Hervormde Gemeente Middelharnis inv. 57, schrijven J. Verheul Dzn., 18 november 1904.

²²¹ Kerkvoogdijarchief Hervormde Gemeente Middelharnis inv. 58, blauwdruk J. Verheul Dzn., z.d.

²²² Verheul 1905, 443; Kerkvoogdijarchief Hervormde Gemeente Middelharnis inv. 11, notulen 3 februari 1905.

²²³ SSD KHGB KV [], rapport OCHK get. W. H lsmann, 3 juni 1954; offerte Willem van Leeuwen Gzn, 15 februari 1956.

²²⁴ SSD KHGB KV 44, afschrift schrijven OCHK aan rijksinspecteur roerende monumenten, 15 maart 1962.

Hülsman niet in staat geacht 'een orgel als door het Nat. Rampenfonds bedoeld in de oude kast te bouwen', waarop wordt geadviseerd 'de bouw van het nieuwe instrument op te dragen aan de enige firma welke het orgel in de oude kast zou kunnen bouwen, n.l. de firma Van Vulpen te Utrecht'.²²⁵

Ondanks het feit dat de kerkvoogden de adviseurs nadrukkelijk hebben medegedeeld dat de kas rijkseigendom is en dat voor eventuele wijzigingen contact met de rijksinspecteur voor roerende monumenten dient te worden opgenomen, verzuimt de Orgelcommissie in 1958 de rijksinspecteur te berichten dat het binnenwerk van het orgel wordt gedemonteerd, waarbij de oude frontpijpen worden overgebracht naar de werkplaats van de firma Van Vulpen. Door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg op de verwijdering van de orgelpijpen geattendeerd, beklagt de rijksinspecteur D.F. Lunsingh Scheurleer zich begin maart 1962 bij de kerkvoogden dat dit alles zonder zijn toestemming heeft plaats gevonden en verbiedt hij zonder schriftelijke toestemming 'op enigerlei wijze wijzigingen of restauraties aan het orgel te doen aanbrengen'.²²⁶ De Orgelcommissie verweert zich desgevraagd door te stellen dat de demontage is geschied 'na raadpleging van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en van de Rijksadviseur voor orgels',²²⁷ welke ook in het verdere overleg aangaande de restauratie van de oude frontpijpen participeren. De rijksinspecteur antwoordt daarop eind maart 1962 'dat de orgelkas en de frontpijpen rijkseigendom zijn' zodat de restauratiekosten daarvan voor rekening van zijn dienst komen.²²⁸ Bijna een jaar later bericht Lunsingh Scheurleer de Orgelcommissie echter 'dat het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen het plan heeft het orgel over te dragen aan de Ned. Herv. Gemeente te Brouwershaven'.²²⁹ Begin april 1963 ontvangt ook de kerkvoogdij bericht van het voornemen de orgelkas aan haar over te dragen.²³⁰ Desgevraagd bericht de Rijksinspecteur medio april 1963 nogmaals 'dat het

²²⁵ SSD KHGB KV 44, schrijven kerkvoogdij aan rijksinspecteur roerende monumenten, 8 maart 1962.

²²⁶ SSD KHGB KV 44, schrijven rijksinspecteur roerende monumenten aan kerkvoogdij, 1 maart 1962.

²²⁷ SSD KHGB KV 44, afschrift schrijven OCHK aan rijksinspecteur roerende monumenten, 15 maart 1962.

²²⁸ SSD KHGB KV 44, afschrift schrijven rijksinspecteur roerende monumenten aan OCHK, 28 maart 1962.

²²⁹ SSD KHGB KV 44, afschrift schrijven rijksinspecteur roerende monumenten aan OCHK, 15 maart 1963.

²³⁰ SSD KHGB KV 44, schrijven aan rijksinspecteur roerende monumenten, 16 april 1963.

Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen middels de Minister van Financiën de Directie van de Domeinen heeft verzocht het orgel aan Uw kerkvoogdij over te dragen'. 'Dit denkbeeld', aldus Lunsingh Scheurleer, 'is niet van mij, doch van genoemd ministerie'.²³¹ Mr. R. Hotke, hoofddirecteur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg meldt aan de Orgelcommissie echter het tegengestelde: volgens hem geeft het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen 'op advies van de rijksinspecteur voor roerende monumenten er de voorkeur aan de orgelkas in eigendom over te dragen aan de Hervormde gemeente. Dit betekent dat de restauratie van de kas niet zal geschieden in opdracht en op kosten van het rijk, doch in opdracht van de Hervormde gemeente van Brouwershaven. Voor wat betreft de financiering van de restauratiekosten zal de kas worden aangemerkt als onderdeel van het kerkmeubilair, zodat van rijkswege een subsidie van 90% zal worden verleend'.²³² Eerst in 1968 wordt een nieuw orgel in de oude hoofdkas in gebruik genomen,²³³ waarvan de dispositie slechts marginaal refereert aan het voor 1893 aanwezige instrument. In 1980 wordt ook het rugpositief van een nieuw, tot dan toe gereserveerd binnenwerk voorzien.²³⁴

Het gegeven dat het volledige binnenwerk van het orgel van Brouwershaven juist ten gevolge van de plaatsing daarvan in het Rijksmuseum verloren is gegaan, stemt niet tot vrolijkheid. Dit temeer wanneer men zich realiseert dat ook vergelijkbare zestiende-eeuwse instrumenten uit Enkhuizen, Gouda en Schiedam voorafgaand aan vernieuwing van het binnenwerk de burelen van Regering dan wel Rijksmuseum passeerden. Eén en ander versterkt opnieuw het unieke karakter van de volledige conservering van het Utrechtse Nicolaïorgel.

²³¹ SSD KHGB KV 44, schrijven rijksinspecteur roerende monumenten aan kerkvoogdij, 18 april 1963.

²³² SSD KHGB KV 44, afschrift schrijven hoofddirecteur Rijksdienst Monumentenzorg aan OCHK, 11 april 1963.

²³³ *Het Orgel* 64/3 (1968), 76; Kluiver 1976, 98.

²³⁴ *Het Orgel* 76/7-8 (1980), 254-255.

POGINGEN TOT AFSTOTING VAN HET NICOLAÏORGEL

De benoeming van Frederik Schmidt Degener tot directeur in 1922 betekent een nieuwe fase in de geschiedenis van gebouw en collecties van het Rijksmuseum.²³⁵ Vanaf zijn benoeming voert hij reorganisaties uit, in het kader waarvan onder meer de decoratie van het museuminterieur aanzienlijk wordt versoberd. In de collecties voert Schmidt Degener een nadrukkelijker onderscheid door tussen voorwerpen van kunsthistorische waarde en voorwerpen van louter historische aard. De voorheen integraal tentoongestelde collecties worden gescheiden in keurstukken en depotstukken. Het Nederlands Museum voor Geschiedenis en Kunst – waarvan de directeur in 1924 op wachtgeld wordt gesteld – wordt in 1927 gesplitst in het Rijksmuseum voor Beeldhouwkunst en Kunstnijverheid, en het Nederlandsch Museum voor Geschiedenis. In 1928 wordt overgegaan tot ontruiming van de westelijke binnenplaats, waarbij de collectie gipsafgietsels wordt verwijderd, welke hierdoor vrijwel volledig verloren is gegaan. In 1927 wordt, aldus het jaarverslag van Schmidt Degener, in het kader van de herdecoratie van het museum van de gelegenheid ‘gebruik gemaakt om het fraaie Gothische orgel, afkomstig uit de kerk te Bovenkarspel [*sic*], in de voorhal op te hangen, waar het tussen de daar toegepaste kerkarchitectuur uitnemend tot zijn recht komt’.²³⁶ Ook de orgelkas van Scheemda vindt in 1928 een plaats in de voorhal van het museumgebouw.²³⁷

Het grote orgel uit de Utrechtse Nicolaïkerk kan de nieuwe hoofddirecteur echter klaarblijkelijk minder bekoren. Begin januari 1928 attendeert Schmidt Degener in ieder geval W.C. Schuylenburg, directeur van het Centraal Museum te Utrecht op ‘diverse voorwerpen die verband houden met de geschiedenis van de stad Utrecht en die naar het my voorkomt beter te Utrecht zelf dan te Amsterdam bewaard zouden worden’.²³⁸ Onder de over te dragen voorwerpen bevindt zich het oude orgel van de Nicolaïkerk. Eind januari bericht Schuylenburg voor het orgel een geschikte plaats te hebben ‘tegen den achterwand van de bij het Aartsbisschoppelijk Museum in gebruik zijnde bovenkapel’, indien althans Schmidt Degener er geen bezwaar tegen heeft dat ‘het eigenlijke oude orgel van 1477 en het ruim 100 jaar later daaraan toegevoegde positief afzonderlijk, doch bij elkaar’ worden

²³⁵ Vgl. Duparc 1975, 200-209; Niemeijer 1985, 76-80; Rikhof 1989; Schmidt Degener 1935 en Schmidt Degener 1949.

²³⁶ VRGK, L (1927), 10.

²³⁷ VRGK LI (1928), 6.

²³⁸ UA CM inv. 5, schrijven F. Schmidt Degener aan W.C. Schuylenburg, 6 januari 1928.

opgesteld. Bij opstelling in het aartsbisschoppelijk museum zou Schuylenburg er wel de voorkeur aan geven dat het orgel ‘niet aan dit museum, maar aan het Centraal Museum in bruikleen werd afgestaan, omdat de geschiedkundige beteekenis van het voorwerp mede zoo sterk spreekt, dat het [...] meer in het bijzonder in het Historisch museum der stad behoort en daarin ook moet kunnen beschreven worden, al wordt het om praktische redenen dan ook in een andere afdeling opgesteld’. Voor het eventuele ‘vervoer en de wederopstelling van het orgel’ zal het volgens de Utrechtse directeur ‘vermoedelijk wel noodig zijn een orgelmakersfirma in den arm te nemen’.²³⁹

Begin februari 1928 moet Schuylenburg Schmidt Degener tot zijn spijt berichten dat de conservator van het Aartsbisschoppelijk Museum ‘na bezichtiging van het oude orgel uit de St. Nicolaaskerk teruggekomen is op zijn bereidverklaring om het stuk op de bovenkapel te plaatsen’; dit omdat het orgel ‘door zijn vrij groote diepte zoover naar voren zal komen te springen, dat het de gehele zaal bederven zal’ terwijl de conservator de kunstwaarde van het orgel ‘te gering acht om er dit offer voor te brengen’. Voor Schuylenburg ‘gaf trouwens ook de historische waarde en de merkwaardigheid van het orgel den doorslag om het weer in Utrecht te willen hebben’. In het Centraal Museum is geen plaats beschikbaar, zodat de directeur niets anders rest dan zijn Amsterdamse collega te verzoeken het orgel ‘van de in bruikleen af te stane voorwerpen uit te schakelen en het in het Rijksmuseum te houden’. Een poging het orgel ‘weer in de Klaaskerk geplaatst te krijgen’ acht Schuylenburg ‘bij nadere overweging’ onjuist: ‘Het om zijn techniek zoo bijzondere instrument dient [...], nu het eenmaal onder museumbeheer is, daaronder te blijven’.²⁴⁰

Ondanks Schuylenburgs stellingname worden de Utrechtse kerkvoogden inderdaad benaderd met een verzoek het orgel weer in Utrecht te doen opstellen. Desgevraagd brengt de Utrechtse orgelmakersfirma J. de Koff & Zn. in mei 1928 rapport uit omtrent de mogelijkheid het orgel weer in de Nicolaïkerk onder te brengen. De enige geschikte plaats daartoe acht zij het muurvlak boven de ingang der consistorie; in het koor van de kerk is niet voldoende hoogte beschikbaar. Het speelbaar maken van het orgel acht De Koff ‘niet mogelijk’ daar de balgen ontbreken; ‘Bovendien is het grootste gedeelte der mechaniek en windladen in

²³⁹ UA CM inv. 5 no. 244 / inv. 21, schrijven W.C. Schuylenburg aan F. Schmidt Degener, 27 januari 1928.

²⁴⁰ UA CM inv. 5 no. 249 / inv. 21, schrijven W.C. Schuylenburg aan F. Schmidt Degener, 2 februari 1928.

zoo'n toestand, dat repareren een onbegonnen werk is'. De Koff raadt de kerkvoogden aan het orgel zelf te gaan bezien: 'Nu de zaal, waarin het orgel staat, bijna geheel opgeruimd is, heeft men een beter overzicht van de groote afmetingen van het instrument, en kan men zich een goede voorstelling maken, of het orgel op de door ons bedoelde plaats in de Nicolaïkerk, wel, of niet goed zou staan'.²⁴¹ De kosten van inpakken en opbouw van het orgel in de Nicolaïkerk beramen De Koff & Zn. op f 1700,-. Op 22 mei rapporteren voorzitter en secretaris in de vergadering van Kerkvoogden over het in het Rijksmuseum opgestelde orgel: 'Hier is het orgel zoowel wat houtwerk als tinwerk betreft zeer bouwvallig en in slechte staat, zoodat wederopstelling in de Nicolaïkerk niet aanbevelenswaardig voorkomt'. Daarop wordt besloten 'het orgel niet te aanvaarden'.²⁴²

In een uitgebreid schrijven aan de hoofddirecteur motiveren de kerkvoogden hun besluit, waarbij nadrukkelijk wordt gerefereerd aan de verkoop van het orgel destijds aan de VNM: 'Gelijk U U herinneren zult, werd voornoemd orgel destijds voor F. 1000,- door ons afgestaan aan de Vereeniging voor Muziek-Geschiedenis, welke laatste het ter plaatsing in het Rijks-Museum aanbood. Naar onze mening zou het een eenigszins eigenaardigen indruk maken indien wij dit nu terug aanvaardden. Nogthans zouden wij over dien indruk heen stappen, indien wij een alleszins geschikte plaats voor het orgel konden vinden'. De beschrijving van de toestand waarin kerkvoogden het orgel in het Rijksmuseum hebben aangetroffen wekt allerminst de indruk van een zorgvuldig beheer van het instrument: 'De eenige plaats die in verband met de afmetingen eenigermate aan redelijke eischen beantwoordt, meenden wij gevonden te hebben in de Nicolaïkerk, waaruit het afkomstig is. Wij zouden dan echter een van de bestaande ramen op moeten offeren. Immers dit zou geheel moeten worden betimmerd, om daartegen het orgel te plaatsen. Wanneer dit laatste nu werkelijk tot verfraaiing van de kerk zou bijdragen, of op zich zelf een schoonen aanblik zou leveren, zouden wij ons deze opoffering gaarne getroosten. Echter is ons uit eigen aanschouwing gebleken, dat het geheel zulk een bouwvalligen, gebrekkigen, geschonden indruk maakt, dat hier allerminst van een sieraad zou kunnen worden gesproken. De bijzondere eigenaardigheden op het gebied van orgelbouw, die zich achter het ruineuse exterieur verschuilen, zouden toch door de kerkbezoekers niet naar de juiste waarde worden geschat, terwijl het toch niet aan zou gaan voor de zeer weinigen, die daarin wel belangstellen, de kerk met zulk een ontsierend monument te

²⁴¹ UA KHGU inv. 137 no. 182, rapport J. de Koff & Zn, 10 mei 1928.

²⁴² UA KHGU inv. 28, 141, notulen 22 mei 1928.

doteeren. Zijn die bijzondere eigenaardigheden werkelijk van zóóveel belang, dan zal er tenslotte in Uw Museum toch nog wel een plaats voor het orgel kunnen worden gevonden, zoodat de ware orgel-kunst-kenners er het gewenschte profijt van kunnen hebben'.²⁴³ Schmidt Degener bericht hierop, hoewel het hem spijt 'dat dit monument niet naar zyn plaats van oorsprong terug keert', dat hij zich bij het besluit van kerkvoogden zal moeten neerleggen 'en naar een andere plaats uitzien om het alsnog onder te brengen'.²⁴⁴

Uiteindelijk kan het zijn standplaats op de binnenplaats ontzegde instrument gezien het jaarverslag van Schmidt Degener aan de minister in een uithoek van het Rijksmuseumgebouw gehandhaafd blijven: 'Het orgel afkomstig uit de St. Nicolaaskerk te Utrecht, vroeger op de Gipsbinnenplaats tentoongesteld en dat belangrijker was om het bewaard gebleven speelwerk dan om de architectuur, werd te vergeefs aangeboden ter herplaatsing aan de kerk van oorsprong. Het orgel is thans in een der torenkamers zoodanig opgesteld, dat het speelwerk voor belangstellenden gemakkelijk te bezichtigen is'.²⁴⁵ Naar alle waarschijnlijkheid is voor de overplaatsing van het orgel binnen het museum in 1928 geen orgelmaker aangetrokken. Mr. A Bouman kan vijftien jaar later in ieder geval maar weinig waardering opbrengen voor de wijze waarop het orgel 'slordig in elkaar gehangen, verstoffend op een der zolders, een blamage is voor de wijze waarop in ons land oude orgels worden gerespecteerd'.²⁴⁶ Of Schmidt Degener ook heeft gepoogd de Amsterdamse orgelkas elders onder te brengen is niet gebleken. De vraag is zelfs of deze tijdens de aanleg van een nieuwe betonvloer op de Westelijke Binnenplaats in 1929 gedemonteerd is geweest. Een foto uit deze tijd toont de kas nota bene met geopende luiken boven de in volle gang zijnde bouwwerkzaamheden.²⁴⁷

Naar aanleiding van een aantal *Causerieën* rond oude husiorgels in *De Omroepgids* van de NCRV ontvangt de bekende organist en columnist Jan Zwart in 1932 een schrijven van een niet nader genoemd inzender welke zo'n twintig jaar eerder in overleg met de bekende organoloog J.W. Enschedé het Rijksmuseum zou hebben benaderd met de suggestie in aantal historische huisorgels in de collectie op te nemen. Zwart beklagt zich daarop uitgebreid in *De Omroepgids* dat men daar

²⁴³ UA KHGU inv. 137 no. 196, schrijven KHGU aan hoofddirecteur Rijksmuseum, 25 mei 1928.

²⁴⁴ UA KHGU inv. 137 no. 200, schrijven hoofddirecteur Rijksmuseum aan KHGU, 29 mei 1928.

²⁴⁵ VRGK LI (1928), 8-9.

²⁴⁶ Bouman 1943, 39.

²⁴⁷ Niemeijer 1985, 78-79.

destijds ‘niet voor te vinden’ was en brengt en passant ook het eventuele speelbaar maken van de in het Rijksmuseum aanwezige kerkorgels ter sprake:²⁴⁸

’t Is haast onbegrijpelijk dat een leiding als van ‘t Rijksmuseum voor zulke Oud-Hollandsche producten van klankschoonheid geen plaatst schijnt te hebben. In zekeren zin is het bewaren van oude orgelkasten en leege staartstukken hoe waardeerbaar ook om de uiterlijke vorm en afmeting, nog maar half werk. Van véél grooter belang is: de oude klanktaal dezer antieke instrumenten weer tot spreken te kunnen brengen. En dat is niet betracht bij het onderbrengen der oude orgelschrijnen en clavecimbelkasten die men in het Rijksmuseum kan vinden. Het is daar met die dingen precies zo gegaan als x.i.j.z. in “Het Kerkorgel” schreef onder “Orgelstatistiek” die men

“verpakken deed tot mummie:
tot stom en sprakeloos skelet
verdrogen liet, met knoken, knekels
hol, ledig, antiquarisch opgezet’.
zooals ook ‘t arme, kleine speeltuig
ter Nieuwe Kerk tot Amsterdam
dat evenals zijn “speel”-genoot in d’ Oude
men spraak en adempijp benam
en wreed van long’ en tong’ beroofde
en van wat eig’lijk “orgel” was
het stumpertje niet âars liet houden
dan het geraamt’ van zijn karkas”.

We zouden aldus gezegd een klank-museum-afdeeling moeten hebben waar de oudst te vinden voorbeelden en resten van winddruk, mensuur, mechaniek nog tot ons spraken en leerden welke normen in vroeger eeuwen golden bij den bouw en samenstelling van het inwendige der toenmalige muziekinstrumenten. Ook voor de tegenwoordige uitvoeringspraktijk der oude muziek zou zulk een bewaarplaats uitnemende diensten kunnen bewijzen.

Volgens een ingezonden schrijven van hoofddirecteur Schmidt Degener behoort het beheren van een speelbare muziekinstrumentencollectie inclusief het speelbaar maken van oude kerkorgels echter niet tot de taken van het Rijksmuseum:²⁴⁹

²⁴⁸ *De Omroepgids* 8/6 (1932), 326. Zwart citeert hier een eigen dichtselsel ‘Een Orgelstatistiek’, eerder onder pseudoniem XYZ gepubliceerd in *Het Kerkorgel* 13, 101 omtrent de lege kassen van de kleine orgels in de Oude en Nieuwe Kerk te Amsterdam.

Een 2-tal jaren geleden heb ik de afdeling voor Muziekinstrumenten, die in een te klein lokaal was ondergebracht, ruimer kunnen huisvesten en daardoor voor het publiek beter toegankelijk maken. Voor het uitbreiden dezer verzameling, en met name een uitbreiding door toevoeging van huisorgels, ontbreekt ons de noodige ruimte. Ook over het bespeelbaar maken van oude kerkorgels beschikken wij niet over de noodige deskundigheid. Naar het mij voorkomt ligt het verzamelen en onderhouden van bespeelbare instrumenten meer op den weg van het muziek-museum Scheurleer in Den Haag of van een conservatorium. Een klankmuseum behoort geheel te staan onder een leiding zooals de Soci t  des Instruments Anciens te Parijs. Het Rijksmuseum bestaat reeds uit zoo vele afdelingen, die zorgen vereischen en die om een zelfstandig bestaan roepen, dat ik het niet zou wagen in deze nieuwe richting te gaan uitbreiden. Vele onderdelen eischen zelfstandig beheer, zoo zijn indertijd de uurwerken in het Tijdmeetkundig museum alhier ondergebracht. Een enkel 18e eeuwsch pijporgel ware natuurlijk wel te plaatsen; met een serie daarvan echter zou ik geen raad weten. Men zou een stuk bespeelbaar kunnen houden en wellicht ook van tijd tot tijd kunnen laten bespelen. Wat de kerkorgels betreft, die wij bezitten, daarvan is meestal de kast en enkele zeer verteerde pijpen over.

Na het overlijden van Schmidt Degener in november 1941 en de terugkeer van de Rijksmuseumcollecties na een grootschalige evacuatie in de oorlogsjaren 1939-1945, trekt de nieuwe hoofddirecteur David Cornelis Ro ll zich het lot van het oude Nicola orgel aan. In 1949 vindt een beperkte conserverende restauratie van het instrument plaats. Ro ll bericht de minister daarover in zijn jaarverslag aan de minister: ‘De staat, waarin dit orgel, dat in 1885 voor het Rijksmuseum werd verworven, in de loop der jaren was komen te verkeren, liet te wensen over. Door Uwe Excellentie werd op een desbetreffend verzoek machtiging tot restauratie binnen een bepaald bedrag verleend. Uiteraard viel er niet aan te denken dit orgel, dat tot de merkwaardigste in ons land behoort, weer bespeelbaar te maken. De restauratiewerkzaamheden werden dan ook beperkt tot het schoonmaken, repareren en opstellen van alle onderdelen, het ontdeuken van het pijpwerk en het aanbrengen van haken aan de abstracten. Deze restauratie vond op het einde van het jaar zijn voltooiing, in aansluiting waarmede een begin is gemaakt met het herstel van de orgelkast, hetgeen geheel in eigen beheer plaats vindt’.²⁵⁰

Of voor de restauratie van het binnenwerk in 1949 een professioneel orgelmaker is aangetrokken wordt door Ro ll niet vermeld. Nog geen twee

²⁴⁹ *De Omroepgids* 8/16 (1932), 967, tevens geciteerd in *De Harp* 27 (juni 1932), 45.

²⁵⁰ VRGK LXXI (1949), 26, verslag hoofddirecteur D.C. Ro ll, 15 februari 1950.

maanden later begint het tijdschrift *Het Orgel* met de publicatie van een uitvoerige studie – in zeven nummers uit de jaargangen 46/47 (1950) – over het Nicolaïorgel van de hand van orgelmaker G.A.C. de Graaf. Deze reeks kan worden beschouwd als een eerste volledige geschiedschrijving van het instrument gebaseerd op substantieel archiefonderzoek. Naast correcties van eerdere foutieve publicaties wordt een belangrijk aantal archiefbronnen in extenso weergegeven. Ook is een uitvoerig te noemen technische documentatie van het instrument opgenomen, waaronder een aantal mensuurgegevens en zelfs de resultaten van een chemisch onderzoek naar de metaalsamenstelling van een enkele front- en trompetpijp. Het geheel gaat vergezeld van een aantal waardevolle foto's van onder meer de opstelling van het pijpwerk op de laden alsmede van historische afbeeldingen van het instrument. Hoewel orgelmaker De Graaf daar in zijn tekst het zwijgen over toedoet, doet de uitgebreidheid van de technische documentatie vermoeden dat hij een jaar eerder wel eens nauw bij de conserveringswerkzaamheden van 1949 betrokken kan zijn geweest.

Nog geen twee jaar na het verschijnen van De Graafs publicatie zou het Nicolaïorgel op initiatief van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg uit het Rijksmuseum verwijderd zijn en de kas ervan zijn opgesteld in de Koorkerk te Middelburg, in afwachting van een voorgenomen restauratie inclusief het bespeelbaar maken van het binnenwerk. Na kennisneming van de brochure *Hymne in steen* biedt De Graaf in april 1956 zijn manuscript aan de Middelburgse kerkvoogden ter publicatie aan, temeer daar in *Het Orgel* lang niet alle bijlagen konden worden opgenomen. De Graaf heeft in gedachten 'een uitgave zoals die door de Kerkvoogdij der Ned. Herv. Gemeente te Groningen werd verzorgd naar aanleiding van de laatste grote restauratie van het orgel in de Martinikerk aldaar'. De orgelmaker is er van overtuigd 'dat er ook voor een boekje over Meester Peters orgel grote belangstelling bestaat, zowel in Nederland als in het buitenland, gezien de internationale bekendheid van dit instrument'. Indien noodzakelijk is De Graaf zelfs 'bereid van een honorarium geheel af te zien': de arbeid die hij bij de voorbereiding nodig heeft gehad blijft 'immers zonder een volledige publicatie onbevredigd'.²⁵¹ Hoewel de Middelburgse organist Jan Rijn een uitvoerig handgeschreven uittreksel van De Graafs manuscript maakte,²⁵² zou het nimmer tot een publicatie komen. Of ook officiële advieslichamen getracht hebben van De Graafs onderzoeksresultaten gebruik te maken, is niet gebleken.

²⁵¹ ZA KHGM inv. 2308, schrijven G.A.C. de Graaf aan KHGM, 6 april 1956.

²⁵² ZA KHGM inv. 2306, uittreksel Jan Rijn, z.d.

PLAATSING VAN AMSTERDAMSE KASSEN EN HET NICOLAÏORGEL IN MIDDELBURG

Na het bombardement op de stad Middelburg op 17 mei 1940, waarbij de Abdijkerken volledig uitbranden, biedt het Rijk aan deze voor haar rekening te doen herbouwen, waarbij de Koorkerk voor honderd jaar ter beschikking aan het Rijk wordt gesteld.²⁵³ Onderdeel van de overeenkomst is de levering van een tweetal, eveneens door het Rijk te financieren, nieuwe orgels ter vervanging van de beide verloren gegane instrumenten. In februari 1949 besluit een plaatselijke orgelcommissie, na een aantal instrumenten beluisterd te hebben, het orgel voor de Nieuwe Kerk te doen bouwen door de fa. Van Leeuwen te Leiderdorp.²⁵⁴ In juni 1949 dient Van Leeuwen zowel voor de Koorkerk als voor de Nieuwe Kerk een ontwerp in voor een nieuw te bouwen instrument.²⁵⁵ In 1950 moet daarop een contract zijn gesloten tussen Van Leeuwen en het Rijk voor de levering van beide instrumenten.²⁵⁶

Volgens de notulen deelt restauratiearchitect Van der Kloot Meijburg echter in de kerkvoogdijvergadering van 13 juni 1951 mee 'dat door Monumentenzorg voorgesteld werd om de orgels, die momenteel in het Rijksmuseum aanwezig zijn, van ± 1500 dateren en een antiek front bezitten, over te brengen naar de Nieuwe en Koorkerk. Ze zijn zeer geroemd door de Rijksorgelcommissie en zijn ouderwets van spelen met sleep- en springladen, terwijl het beslist een mooie aanwinst voor Middelburg zou zijn'. Op de vraag 'waarom dit weer voor Middelburg werd bestemd' verklaart de architect 'dat de waarde van de orgels en ook voor interieur daardoor aesthetisch sterk verhoogde, omdat de ruimte leeg en kaal is. Tevens hebben dergelijke orgels dan meer waarde en meer zin dan in een museum. Ook de sfeer spreekt daarbij een rol'.²⁵⁷

In september 1951 besluiten de Middelburgse kerkvoogden de kassen van het Amsterdamse orgel voor een som van *f* 20.000,- van de Lutherse Gemeente over te nemen, nadat is gebleken dat het Rijk daarvan *f* 13.000,- voor haar

²⁵³ ZA KHGM inv. 2304, contract Secretarissen Generaal Financiën en Opvoeding, Wetenschap en Kultuurbescherming; gemachtigde Wederopbouw en Bouwnijverheid en KHGM, 23 mei 1942.

²⁵⁴ ZA KHGM inv. 2305, schrijven Orgelcommissie aan KHGM, 28 februari 1949.

²⁵⁵ ZA KHGM inv. 2305, plan met kostenbegroting G. van Leeuwen & Zonen Nieuwe Kerk, 24 juni 1949; plan met kostenbegroting G. van Leeuwen & Zonen Koorkerk, 24 juni 1949.

²⁵⁶ OUU LE dossier Koorkerk, schrijven OCHK aan KHGM, 20 oktober 1964.

²⁵⁷ ZA KHGM inv. 172, notulen 13 juni 1951.

rekening zal nemen. Bij schrijven van 24 september 1951 berichten de kerkvoogden zelf de conservator van het Rijksmuseum over de aankoop van de orgelkassen, nadat de Amsterdamse ouderlingen vijf dagen eerder conservator Th.A. Lunsingh Scheurleer reeds mondeling van het besluit tot verkoop op de hoogte hebben gesteld.²⁵⁸ Ter vergadering wordt uitvoerig gesproken wat te doen met ‘de tinnen pijpen aan de voorkant, een waarde van 3 mil vertegenwoordigende’. Besloten wordt bij orgelmaker Van Leeuwen ‘geen financiële kant van deze pijpen aan te snijden, maar te vragen om zoveel mogelijk nieuwe pijpen’.²⁵⁹ De geldwaarde van de oude frontpijpen moet in Amsterdam zijn medegedeeld door orgelbouwdeskundige mr. Arie Bouman. In een schrijven van 21 september 1951 somt hij op welke onderdelen van het oude Amsterdamse orgel op dat moment nog aanwezig zijn: de frontpijpen; ‘deze zijn van hoogwaardig tin en bevinden zich over het algemeen in zeer goede staat’; de handklavieren met omlijsting – door Bouman toegeschreven aan J. Bätz & Co – alsmede ‘33 massief koperen registerknoppen, gemonteerd op ijzeren registerarmen, boven de handklavieren en in de zijstijlen van het rugwerk gemonteerd’ plus ‘nog een drietal houten registerknoppen voor de afsluitingen’.²⁶⁰ In hetzelfde schrijven doet Bouman gedetailleerde voorstellen de oude frontpijpen op te nemen in het geprojecteerde nieuwe orgel, terwijl hem kennelijk ook het hergebruik van handklavieren en registratuur voor ogen staat. Waar van de zijde van de Rijksdienst voor Monumentenzorg en de Orgelcommissie van de Hervormde Kerk echter geen directe pogingen bekend zijn de genoemde historische onderdelen te conserveren dan wel in het nieuwe instrument op te nemen, mag worden verondersteld dat ze verloren zijn gegaan. De frontpijpen moeten al in 1951 zijn omgesmolten, gezien een betaling van orgelmaker van Leeuwen aan kerkvoogden van f 1422,- voor ‘35 blokken omgesmolten tinlegering met een totaalgewicht van 316 kg.’²⁶¹ welke volgens een andere bron in 1951 moeten zijn geleverd.²⁶²

De Orgelcommissie van de Hervormde Kerk bericht de kerkvoogdij in augustus 1951, voorafgaande aan de besprekingen rond de aankoop van de

²⁵⁸ ZA KHGM inv. 2305, schrijven KHGM aan Th.A. Lunsingh Scheurleer, 24 september 1951; schrijven ELGA aan KHGM, 2 oktober 1951.

²⁵⁹ ZA KHGM inv. 172, notulen 21 september 1951; ZA KHGM inv. 2305, schrijven KHGM aan ELGA, 24 september 1951.

²⁶⁰ ZA KHGM inv. 2305, schrijven mr. A. Bouman aan KHGM, 21 september 1951.

²⁶¹ ZA KHGM inv. 2306, creditrekening Willem van Leeuwen Gzn. aan KHGM, 11 januari 1962.

²⁶² OUU LE dossier Koorkerk, schrijven dr. H.L. Oussoren aan OCHK, 29 december 1960.

Amsterdamse kassen, ‘dat het van groot belang is wanneer onze Commissie bij zulke besprekingen aanwezig is en mede de belangen van Uw N.H. Gemeente behartigt’.²⁶³ Als de Orgelcommissie in opdracht van architect Elias Anthony Caneman een onderzoek naar het orgelfront instelt, berichten kerkvoogden ‘nimmer daarvan iets vernomen te hebben’: ‘waar dit buiten de financiële regeling valt van de Kerkvoogdij, kan de Kerkvoogdij dit niet voor haar rekening nemen. Wel wil zij bevorderen, dat dit contact tussen deskundigen en bouwers door de opdrachtgevers gesteld wordt’.²⁶⁴

Medio oktober 1951 dient de orgelmaker Van Leeuwen hernieuwde plannen in bij de Hervormde Orgelcommissie voor de bouw van een nieuw orgel in de Amsterdamse kassen voor de Nieuwe Kerk en voor restauratie van het Nicolaïorgel ten behoeve van de Koorkerk. Waar de participatie van de Hervormde Orgelcommissie voor de kerkvoogdij nog een punt van discussie is, zullen de betreffende plannen in Middelburg waarschijnlijk nooit ter inzage zijn ontvangen. Voor het Nicolaïorgel stelt Van Leeuwen voor om voor rugwerk, bovenwerk en pedaal de tonen C-E toe te voegen op extra mechanische sleepladen. De windvoorziening wordt voorgesteld met ‘spaan- of keilbalgen met elektrische windmachine’, terwijl de pedaaldispositie op een extra lade met vier stemmen zal worden uitgebreid. Het voorstel is voorzien van een viertal fictieve voorbeelden voor een blokwerksamenstelling waarvan twee ‘niet historisch’ voorzien van tertskoren.²⁶⁵ Eind januari 1952 verzoekt de Orgelcommissie de firma Jacobs-Wernar te Leeuwarden prijsopgave te doen voor demontage, vervoer en wederom opbouwen van de kas van het Nicolaïorgel.²⁶⁶ Medio februari draagt architect Van der Kloot-Meijburg tevens onder meer het ‘conserveren’, oftewel het ‘verwijderen der verschillende verflagen, het wederom in oorspronkelijke staat van antiek-eiken afgeglansd met zuivere bijenwas brengen der delen’ en het ‘restaureren der delen der gehele orgelkast’ inclusief ‘het vervangen van vermist ornamentwerk’ op aan de Leewarder meubelmaker.²⁶⁷ Bij de demontage van de kassen blijkt overigens de

²⁶³ ZA KHGM, schrijven OCHK aan KHGM, 22 augustus 1951.

²⁶⁴ ZA KHGM inv. 2305, schrijven KHGM aan OCHK, 25 september 1951.

²⁶⁵ OUU LE dossier Nieuwe Kerk, plan G. van Leeuwen & Zonen, 18 oktober 1951. Een voorstudie van het plan voor het Nicolaïorgel d.d. 16 juli 1951 in OUU LE dossier Koorkerk.

²⁶⁶ OUU LE dossier Koorkerk, schrijven OCHK aan fa. Jacobs-Wernar, 29 januari 1952.

²⁶⁷ OUU LE dossier Koorkerk, schrijven fa. Jacobs-Wernar aan H. van der Kloot-Meijburg, 19 februari 1952.

schriftelijke toestemming ‘van Monumentenzorg’ voor de verwijdering daarvan uit het Rijksmuseum nog te ontbreken.²⁶⁸

Begin april 1952 dienen de orgelmakers Van Leeuwen & Zoon een hernieuwd plan voor beide orgels in bij de Hervormde Orgelcommissie,²⁶⁹ waarvan medio juni door haar afschriften aan de kerkvoogdij worden verstrekt.²⁷⁰ Voor de Koorkerk komen de eerder voorgestelde extra pedaalstemmen inmiddels te vervallen; als windvoorziening worden nu slechts drie eiken reguleurbalgen gedacht. Voor de drie manualen wordt naar voorbeeld van het pedaal een uitvoering als kort octaaf voorgesteld, ‘zodat op de manualen de toetsen D en E (op de plaats waar thans normaal Fis en Gis zitten) worden aangebracht en de C wordt bijgemaakt. De mechaniek van deze toetsen wordt verbonden met een tweetal nieuw te maken sleepladen voor Bovenwerk en Rugwerk, te plaatsen in een nieuwe kas in de nis achter het orgel, waarop de thans ontbrekende pijpen worden geplaatst voor de toetsen C, D en E van de manuaalregisters. Voor het blokwerk worden de 8 voets pijpen voor de bij te maken toetsen gedekt, wegens de beperkte hoogte. Hier blijft de 16’ achterwege; in de plaats hiervan komt een Quint 5 1/3’ [...]’

Gezien een schrijven van de kerkvoogdij van begin mei 1952 is de voor een eventuele bruikleenstelling van het Nicolaïorgel verantwoordelijke rijksinspecteur voor roerende monumenten D.F. Lunsingh Scheurleer noch door het Rijksbureau voor Monumentenzorg, noch door de restauratiearchitect, noch de door Hervormde Orgelcommissie in kennis gesteld van de voorgenomen restauratie van het Nicolaïorgel. De rijksinspecteur moet gezien deze brief – evenals een aantal jaren later in Brouwershaven zal geschieden – de kerkvoogdij hebben gesommeerd de restauratie van het orgel stil te leggen, hetgeen volgens kerkvoogden echter geheel buiten hun verantwoording ligt: ‘De restauratie van bedoeld orgel geschiedt geheel buiten ons om. Wij weten niet eens in hoeverre restauratie nodig is. Dit is alles een zaak, welke door Monumentenzorg met de Heer H. v.d. Kloot Meijburg geregeld werd. Daar ook de financiering van het orgel buiten ons omgaat en wij dus ook geen opdrachtgeefster zijn, kunnen wij, hoe gaarne wij U ter

²⁶⁸ OUU LE dossier Koorkerk, schrijven fa. Jacobs-Wernar aan Lambert Ern , 23 februari 1952.

²⁶⁹ OUU LE dossier Koorkerk / ZA KHGM inv. 2305, plan met kostenbegroting W. van Leeuwen Koorkerk, 2 april 1952;
OUU LE dossier Nieuwe Kerk / ZA KHGM inv. 2305, plan met kostenbegroting W. Van Leeuwen Nieuwe Kerk, 2 april 1952.

²⁷⁰ ZA KHGM inv. 2305, schrijven OCHK aan KHGM, 13 juni 1952.

wille zouden zijn, geen opdracht geven tot stopzetting der restauratie'.²⁷¹ Kort daarop tekenen rijksinspecteur en kerkvoogdij alsnog een bruikleenovereenkomst voor het Nicolaïorgel tot wederopzeggens toe.²⁷² Ook het *Ver slag van 's Rijks Verzamelingen van Geschiedenis en Kunst* over 1952 vermeldt de langdurige bruikleen: 'Door bemiddeling van de Dienst voor 's Rijks verspreide kunstvoorwerpen werden aan vier instellingen bruiklenen verstrekt. Het grote laat-Gotische orgel, afkomstig uit de St.Nicolaaskerk te Utrecht, dat sinds jaren in het Rijksmuseum was opgeborgen, werd overgebracht naar de Koorkerk te Middelburg, alwaar het is opgesteld'.²⁷³

De uit het Rijksmuseum afkomstige orgelkassen moeten dus beide in 1952 in de Middelburgse Abdijkerken zijn opgesteld, in ieder geval vóór de officiële ingebruikname van de kerkgebouwen op 11 oktober van dat jaar, voorafgaande aan welke gelegenheid de kerkvoogden orgelmaker Van Leeuwen begin september berichten erop te rekenen dat de frontpijpen dan 'in de orgels van onze kerken aangebracht [zullen] zijn'.²⁷⁴ Het binnenwerk van het Nicolaïorgel wordt overgebracht naar Leiderdorp, omdat volgens de rijkscommissie voor advies inzake kerkorgels de haar door de Hervormde Orgelcommissie toegezonden restauratieplannen 'eerst grondig getoetst' kunnen worden 'als het orgel gedemonteerd wordt en in de werkplaats van de Firma G. van Leeuwen te Leiderdorp bestudeerd kan worden'.²⁷⁵ In november 1952 berichten G. van Leeuwen & Zonen de kerkvoogden desgevraagd dat het orgel van de Nieuwe Kerk volgens contract op 1 augustus 1954, en dat van de Koorkerk op 15 december van datzelfde jaar gereed moet zijn.²⁷⁶ In april 1953 zendt de Hervormde Orgelcommissie de kerkvoogden een afschrift van een definitief plan voor het Koorkerkorgel van de hand van G. van Leeuwen Gzn.,²⁷⁷ opgesteld begin januari van dat jaar.²⁷⁸ Het orgel van de Nieuwe Kerk kan uiteindelijk al op 24 mei 1954 in gebruik genomen worden.

²⁷¹ ZA KHGM inv. 2305, schrijven KHGM aan D.F. Lunsingh Scheurleer, 8 mei 1952.

²⁷² ZA KHGM inv. 2305, bruikleenovereenkomst KHGM en D.F. Lunsingh Scheurleer, 15 mei 1952.

²⁷³ VRGK LXXIV, 92.

²⁷⁴ ZA KHGM inv. 2305, schrijven KHGM aan Gebr. van Leeuwen [sic], 3 september 1952.

²⁷⁵ ZA KHGM inv. 2305, schrijven G. van Leeuwen & Zonen aan KHGM, 28 mei 1952.

²⁷⁶ ZA KHGM inv 2305, schrijven G. van Leeuwen & Zonen aan KHGM, 4 november 1952.

²⁷⁷ Een circulaire in ZA KHGM inv. 2507 meldt dat per 1 januari 1953 de orgelmakerij als eenmanszaak onder de naam Willem van Leeuwen Gzn. wordt voortgezet.

²⁷⁸ ZA KHGM inv 2306, schrijven OCHK aan KGHM, 9 april 1953; OOU LE dossier Koorkerk / ZA KHGM inv. 2306, definitief plan Willem van Leeuwen Gzn. Koorkerk, 2 januari 1953.

Ingaande de officiële ingebruikname van de Abdijkerken op 11 oktober 1952 wordt de Koorkerk van rijkswege voor een periode van honderd jaar in bruikleen afgestaan aan de Middelburgse Vereniging voor Vrijzinnig Hervormden. In de contracttekst gedateerd 8 juli 1952 stelt een drietal ministeries dat ‘onder de Koorkerk wordt verstaan het eigenlijke kerkgebouw (met uitzondering van het door een oxaal van het gebouw afgescheiden gedeelte, waarin zich de ingang tot de toren bevindt), na herbouw c.q. restauratie, inclusief de vaste inventaris, te weten de installatie voor de verlichting en voor de verwarming, de kerkbanken, de preekstoel en het orgel benevens een predikantskamer en een bestuurskamer [...] welke van Rijkswege zijn gebouwd ter plaatse van de bestaande woning aan de noordzijde van het kerkgebouw’.²⁷⁹

In mei 1956 stelt de minister van Wederopbouw en Volkshuisvesting nogmaals dat ‘onder Koorkerk wordt verstaan het aan de oostzijde gelegen gedeelte van de Abdijkerken, tot aan het oxaal, dat de afscheiding vormt van het gedeelte, waarin zich de ingang tot de toren bevindt, welk gedeelte als Trouwkerk wordt aangeduid, inclusief de vaste inventaris, te weten de installatie voor de verlichting en voor verwarming, de kerkbanken, de preekstoel en het orgel, benevens een presidentskamer en andere ruimten, welke van Rijkswege zijn gebouwd ter plaatse van de bestaande woning aan de noordzijde van het kerkgebouw’.²⁸⁰ Waar het op dit moment aanwezige orgel bij herhaling nadrukkelijk wordt genoemd als integraal deel uitmakend van de Koorkerk ontstaat dus de opmerkelijke situatie dat het Nicolaïorgel op dit moment in feite van rijkswege dubbel in bruikleen is gegeven: door de rijksinspecteur voor roerende monumenten voor onbepaalde duur, door een drietal ministeries voor een periode van honderd jaar.

De verdere discussies inzake restauratie van het Nicolaïorgel geven aanleiding tot vervolgonderzoek. Vast staat in ieder geval dat uiteindelijk de Orgelcomissie van de Hervormde Kerk heeft voorgesteld niet tot restauratie van het binnenwerk over te gaan bij gebrek aan afdoende kennis. Begin 1958 doet zij de kerkvoogden verslag van het belang en de voortgang van de door haar verrichte inventarisatie-werkzaamheden:²⁸¹

²⁷⁹ ZA VVH inv. 133, contract Ministers Financieën; Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen en Wederopbouw en Volkshuisvesting met VVH, 8 juli 1952.

²⁸⁰ ZA KHGM inv. 2306, schrijven minister van Wederopbouw en Volkshuisvesting aan VVHM, 11 mei 1956.

²⁸¹ OUU LE dossier Koorkerk, schrijven OCHK (dr. J.W. Doeve) aan KHGM, 13 januari 1958.

Het orgel in genoemde kerk is een unicum in ons land, en een bijzondere zeldzaamheid in Europa en daarmee ter wereld. Voor de orgelcultuur en de orgelhistorie is het daarom van nauwelijks te schatten waarde. Dit brengt met zich mee, dat bij de restauratie van dit instrument een uiterste behoedzaamheid in acht moet worden genomen. Tot deze behoedzaamheid zijn wij verplicht door verschillende factoren, waarvan wij noemen:

1. op de restaurerende instanties rust immer de plicht wetenschappelijk en tegenover de historie verantwoord werk te leveren. Deze eis klemmt in het onderhavige geval in bijzondere mate door de zeldzaamheid van het instrument
2. tegenover het Rijk, dat U het betrokken instrument in bruikleen afstaat, moet onze commissie volkomen verantwoord zijn in haar adviezen. Dit houdt niet in, dat er geen punten zullen overblijven, waarover men van mening verschillen kan; doch betekent wel, dat wij onze mening tot in details moeten kunnen verdedigen.
3. de restauratie van het orgel in bedoelde kerk is er een, waarop de ogen en oren van de huidige orgelwereld, hier te lande zo goed als overal in het buitenland, gevestigd zullen zijn, wanneer deze haar beslag gekregen zal hebben; wat wederom noopt tot in details verantwoord werk.

In hetzelfde schrijven wordt uiteengezet dat de inventarisatie van het historische pijpwerk en daarmee het vaststellen van de mensuren grote problemen oplevert: ‘Juist het unieke karakter van het oude Nicolaï-orgel veroorzaakte, dat het pijpwerk in de loop der tijd door verscheidene in de orgelhistorie geïnteresseerden is bezien zonder dat evenwel, voor zover ons thans bekend is, ooit het werk van complete opneming ter hand werd genomen. Dit kan licht enige wanorde veroorzaakt hebben’. Vooral het sorteren van het kleinere pijpwerk blijkt problematisch.²⁸²

Het heeft er alle schijn van, dat men deze kleine pijpen, die hoogstwaarschijnlijk tot het oude blokwerk behoord hebben, bij elkaar gedaan heeft uitgaande van deze theorie, dat ze nl. van het blokwerk afkomstig zouden zijn. Daardoor gingen echter de aanwijzingen over de functie van deze pijpen verloren, wat tot gevolg had, dat er geen inzicht meer te verkrijgen was in het mensuurbeeld. De toestand was dermate chaotisch, dat van de zijde van de orgelmaker wel eens de gedachte naar voren gebracht is, dit pijpwerk maar zoveel mogelijk naar bevind van zaken te gebruiken bij de opbouw van het blokwerk, zonder dat er een verder onderzoek naar de vroegere functie van deze pijpen zou zijn ingesteld. Dit, eenvoudig omdat het nagenoeg onmogelijk scheen hier enige zekerheid te verkrijgen. Onze Commissie heeft zich op het standpunt gesteld, dat dit niet diende te geschieden dan in de alleruiterste noodzaak. En wel voornamelijk om deze redenen:

²⁸² *Ibid.*

1. men zou bij een dergelijke werkwijze moeilijk kunnen volhouden, dat alle serieuze pogingen gedaan waren om tot werkelijke restauratie van dit bijzondere instrument te komen; en
2. juist datgene wat beoogd wordt met het onderzoek van het pijpwerk, n.l. inzicht in de mensuurproblemen, zou niet bereikt worden, waardoor de mensuratie van het nieuw bij te maken pijpwerk op een weinig zekere basis zou komen te rusten.

Gaandeweg de inventarisatie moet de Orgelcommissie van de Hervormde Kerk tot het voortschrijdend inzicht zijn gekomen het Nicolaïorgel niet te restaureren, zo blijkt uit een brief van eind 1959:²⁸³

De archiefonderzoekingen van onze deskundige de heer L. Ern , en die van een daartoe ingeschakelde hulpkracht hebben niet geleid tot enig resultaat van betekenis. Dr. Doeve heeft vervolgens een serie metingen aan het pijpmateriaal verricht; een zeer tijdrovende arbeid, welke hij, door ambtsbezigheden in beslag genomen, niet heeft kunnen voleindigen. Ondertussen kwam het probleem der zg. zwevende stemming boven de horizon, dat weer een serie nieuwe studies scheen nodig te maken, zelfs gepaard aan buitenlandse bezoeken aan allerlei orgels die aldus gestemd zijn. Zelfs indien die studi n tot een eind gekomen zouden zijn, is het zeer de vraag, of het resultaat verwerkbaar zou zijn in dien zin, dat terstond met de opbouw kon worden begonnen en de Ver. Van Vrijzinnig Hervormden eindelijk bij een kerkorgel kan zingen. De belanghebbenden in Middelburg verdriet dit eindeloze gedoe al lang. Onze Commissie gelooft zelf reeds geruime tijd niet meer aan een spoedig resultaat. Ik geloof zelfs, dat men er beslist niet uitkomt omdat de gegevens te schaars zijn. De Heer Van Leeuwen zelf gelooft er helemaal niet meer in naar mij heden bleek. Deze knoop moet doorgehakt worden. De oplossing is o.i. dat Van Leeuwen de opdracht krijgt met spoed een nieuw orgel voor de Koorkerk te bouwen. De kosten daarvan zullen wel in de richting van f 50.000,- komen, kas inclusief. De historische kas die er thans hangt, moet dan maar ergens een plaats vinden.

Het binnenwerk van het Nicolaïorgel moet daarop – gezien een opgave van gemaakte kosten van Van Leeuwen van f 2385 voor ‘transport-, opslag- en onkosten voor doelmatige opstelling in de rijksbergplaats’,²⁸⁴ – in de eerste helft

²⁸³ OUU LE dossier Koorkerk, schrijven OCHK (ds. W.F. Schokking) aan dr. H.L. Oussoren, 21 december 1959.

²⁸⁴ OUU LE dossier Koorkerk, opgave Willem van Leeuwen & Zn. gemaakte onkosten Koorkerk-orgel, 16 juni 1960.

van 1960 in één van 's rijks depots zijn opgeslagen. Op advies van de Hervormde Orgelcommissie koopt de Middelburgse Kerkvoogdij daarop in 1964 in principe de historische kassen van het Verbeeck-orgel (1635/1645) afkomstig uit de Broerekerk te Bolsward. De levertijd voor een nieuw speelwerk daarvoor blijkt echter nog eens vier jaar te zijn. Bovendien blijkt dat indien men overgaat tot de bouw van een geheel nieuw orgel, er 'een gerede mogelijkheid bestaat dat het Nicolaïorgel in bruikleen bij onze Gemeente zou blijven'.²⁸⁵ De kerkvoogden berichten daarop begin april 1966 de Orgelcommissie dat zij 'hebben afgezien van de installatie van het Bolsward-orgel' en tevens 'zo enigszins mogelijk het Nicolaï-orgel willen behouden'.²⁸⁶

In oktober 1964 meldt de Orgelcommissie volledigheidshalve nogmaals dat restauratie van het Nicolaïorgel 'ten behoeve van de Koorkerk in geen geval meer als een reële mogelijkheid wordt gezien'. Tevens acht de Orgelcommissie het zonder opgave van redenen uitgesloten 'dat de orgelmaker Van Leeuwen in staat zou zijn om een binnenwerk te bouwen in de Bolswarder kassen, of om nog een nieuw instrument van 16 à 17 registers te vervaardigen'.²⁸⁷ In 1966 worden de Bolsward-kassen doorverkocht aan de Hervormde Gemeente van Groningen.²⁸⁸ In augustus 1967 ontvangen de orgelmakers Gebr. Van Vulpen tenslotte de opdracht voor de bouw van een geheel nieuw orgel op het oxaal tussen Koor- en Wandelkerk,²⁸⁹ waarvan de kosten van rijkswege aan de kerkvoogdij worden gesubsidieerd. In juni 1969, bijna zeventien jaar na de officiële heropening van de Abdijkerken, kan uiteindelijk dit orgel in gebruik worden genomen.²⁹⁰

Zowel voor de Middelburgse betrokkenen als voor orgelmaker Van Leeuwen is het initiatief van het Rijksbureau voor Monumentenzorg om het Nicolaïkerkorgel in speelbare toestand in de Koorkerk op te stellen, zoals geformuleerd door de Hervormde Orgelcommissie, 'een eindeloze lijdensgeschie-

²⁸⁵ OUU LE dossier Koorkerk, afschrift schrijven KHGM aan Rijksdienst Monumentenzorg, 5 april 1966.

²⁸⁶ OUU LE dossier Koorkerk, afschrift schrijven KHGM aan OCHK, 5 april 1966.

²⁸⁷ OUU LE dossier Koorkerk, schrijven OCHK (S.C. de Waard), 20 oktober 1964.

²⁸⁸ ZA KHGM inv. 2310, ontvangstbericht betaling Kerkvoogden Hervormde Gemeente Groningen aan KHGM, 5 december 1966.

²⁸⁹ ZA KHGM inv. 2312, ontvangstbericht opdracht KHGM aan Gebr. Van Vulpen, 31 augustus 1967.

²⁹⁰ ZA KHGM inv. 2305, programma ingebruikneming en overdracht orgel Koorkerk, 20 juni 1969.

denis geworden'.²⁹¹ Voor wat betreft de Amsterdamse orgelkassen leidde het initiatief tot plaatsing in Middelburg in 1951 rechtstreeks tot de teloorgang van de kostbare historische frontpijpen, klaviatuur en registratuur. In het geval van het Nicolaïorgel blijkt dat men in 1951 de complicaties van een historisch verantwoorde restauratie ten enenmale heeft onderschat. Achteraf kan men zich slechts gelukkig prijzen dat de voorgenomen restauratie van het binnenwerk geen doorgang heeft gevonden, omdat daardoor het unieke historisch materiaal vooralsnog voor onomkeerbare restauratieve ingrepen gevrijwaard bleef. Wel is natuurlijk de vraag gerechtvaardigd welke invloed de opstelling van het orgel in het Rijksmuseum – eerst in de volle zon op de overdekte binnenplaats en dan op een ongetwijfeld koude zolderkamer – en vervolgens de rondreis van het binnenwerk langs meerdere rijksdepots op de conditie van het materiaal hebben uitgeoefend. Tijdens de recente publieksoptelling van het binnenwerk in de RACM-werkplaats te Lelystad kon in ieder geval worden geconstateerd dat het grotere metalen binnenpijpwerk, dat door Van Leeuwen nog voorlopig moet zijn opgerond,²⁹² ten dele in weinig florissante conditie verkeerde.

Evenals bij zijn collegae Witte en Maarschalkerweerd is in het oeuvre van orgelmaker Van Leeuwen tenminste één instrument aanwijsbaar dat rechtstreeks op het Nicolaïorgel lijkt te zijn geïnspireerd. In 1955 plaatst Van Leeuwen een orgel op de E55-tentoonstelling in Rotterdam, geplaatst in een bestaande kas gerestaureerd door de Fedde Jacobs te Leeuwarden, restaurateur van de kassen van het Nicolaïorgel in 1952. Organoloog M.A. Vente beschrijft het instrument als 'een gloednieuw orgel in een zeer oude kas': de herkomst van het meubel is volgens Vente 'geheel onzeker', maar 'naar de stijl en de orgeltechnische kenmerken te oordelen, stamt het uit de eerste helft der zestiende eeuw'.²⁹³ Ook in een schrijven van begin januari 1957 aan de uiteindelijke koper, de Hervormde gemeente van Eibergen gaat Vente ervan uit dat de betreffende kas een authentiek zestiende-eeuws exemplaar zou zijn: 'Het orgel moet gebouwd zijn omstreeks 1525 en draagt zeer duidelijk de kenmerken van de Gotische stijl. Waar het instrument oorspronkelijk heeft gestaan, is niet bekend. Het is enige jaren geleden voor de dag gekomen toen het in een Chr. Gereformeerde Kerk te Lisse moest worden

²⁹¹ OUU LE dossier Koorkerk, schrijven OCHK (ds. W.F. Schokking) aan dr. H.L. Oussoren, 21 december 1959.

²⁹² OUU LE dossier Koorkerk, opgave Willem van Leeuwen & Zn. gemaakte onkosten Koorkerk-orgel, 16 juni 1960: 'Reparatie front en het voorlopig opronden van het binnen-pijpwerk f 4.429.—'.

²⁹³ Vente 1955; vgl. *Het Orgel* 51/7-8 (1955), 98.

vervangen. Eerst toen de verflaag verwijderd was, bleek de ouderdom'.²⁹⁴ In Lisse moet het instrument in 1907 als een gebruikt kloosterorgel zijn geleverd door orgelmaker G. van Leeuwen.²⁹⁵ Foto's van voor de vervanging van dit instrument in 1952 tonen een hoogstwaarschijnlijk laat negentiende-eeuws balustrade orgel in neogotische trant. Meubelmaker Jacobs moet deze kas na wijziging van onder meer de indeling van de tussenvelden dan ook hebben voorzien van een onderbouw en een goeddeels nieuwe ornamentiek gemodelleerd naar het kort tevoren door hem te Middelburg geplaatste Nicolaï-orgel. Ook de gebosseleerde frontpijpen zullen aan dit voorbeeld ontleend zijn. Het nieuwe binnenwerk van het E55-orgel maakte Van Leeuwen bovendien op het moment dat het oude binnenwerk van het Nicolaïorgel zich in zijn werkplaats moet hebben bevonden. Direct op het Nicolaïorgel geïnspireerd is ook een instrument in zestiende-eeuwse stijl van de Belgische orgelmaker Stan Arnouts in de St.-Nicolaaskerk te Herfelingen-Herne (B), opgeleverd in 1995.²⁹⁶ Het instrument kwam tot stand in samenspraak met Koos van de Linde, welke tezamen met Jan van Biezen tevoren een grondige inventarisatie van onder meer het Utrechtse instrument verrichtte, waarvan een deel van de resultaten in 1995 door de VNM werd gepubliceerd.²⁹⁷ Gesteld kan zonder meer worden dat het Nicolaïorgel op alle belangrijke momenten binnen de geschiedenis van zijn museale conservering als inspiratiebron heeft gefunctioneerd voor de bouw van nieuwe instrumenten.

Via de beschreven bruikleenovereenkomsten is het Nicolaiorgel sedert 1952 toegewezen aan de Koorkerk te Middelburg, alwaar de kas zich thans bevindt. Het binnenwerk werd zoals hierboven uiteengezet uiteindelijk niet toegevoegd omdat men bij nader inzicht tot de conclusie kwam dat samenvoeging van kas en binnenwerk gecompliceerder was dan men aanvankelijk dacht. Vanuit restauratiefilosofisch perspectief is het voornemen van destijds om het instrument weer bespeelbaar te maken ook heden ten dage nog altijd allerminst vanzelfsprekend. Volgens de brochure *Historische orgels in Nederland*, uitgegeven in de RDMZ-reeks *Restauratie en beheer*, 'is tegenwoordig juist het conserveren van de gegroeide toestand het uitgangspunt in het restauratiebeleid van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. De belangrijkste reden hiervoor is dat door

²⁹⁴ SRA KHGE inv. 479, schrijven M.A. Vente, 3 januari 1957.

²⁹⁵ Klinkenberg 1997, 51, 112-113.

²⁹⁶ Vgl. *Het Orgel*, 92/9 (1996), 28.

²⁹⁷ Van Biezen 1995, 708-730.

het terugrestaureren altijd informatie en historisch materiaal verloren gaat'.²⁹⁸ Dit geldt bij uitstek voor het Nicolaïorgel: de museale conservering vanaf 1886 – dus inmiddels alweer ruim 122 jaar, dat is een vijfde deel van de totale 'leeftijd' van het instrument – maakt doelbewust onderdeel uit van de 'gegroeide toestand', terwijl juist bij dergelijk uniek en onvervangbaar materiaal het risico dat bij een eventuele restauratie kostbare 'informatie en historisch materiaal verloren gaat' uitzonderlijk groot is. In dit licht kan het voorstel uit 1982 van onder andere Paul Peeters om een replica van het instrument te maken dan ook met instemming worden begroet.²⁹⁹ Daarmee zou de grootste *musicologische* waarde van het originele instrument, gelegen in de integrale museale conservering ervan, onaangetast blijven.³⁰⁰ Dat aspect hebben de initiators van de plaatsing van het orgel in het Rijksmuseum in 1886 zeer goed begrepen. Wellicht kan ruim 122 na dato deze bijdrage dan ook het beste worden afgesloten met een parafrase van Nicolaas Beets' bede om rust, welke in 1887 ook J.C.M. Van Riemsdijks beschrijving van het instrument (zie boven) in het *Tijdschrift* afsloot:

Mijn schorre keel wil men vervlogen klanken weer ontwringen,
van mijn getuigen van verloren kunstzin niet genoeg bewust.
Laat 's nazaats rouwbeklag een ijdel restaureren niet bezingen,
Documenteer en kopieer, maar gun mijn oude lichaam rust!

²⁹⁸ RDMZ 2004, 1.

²⁹⁹ Brink/Hilst/Peeters 1982. In 1991 herhaalde Peeters dit voorstel in een artikel in de internationale reeks *Acta Organologica* (zie Peeters 1991), en sindsdien geniet dit voorstel internationaal bijval: In 1997 vormde de replica-gedachte zelfs onderdeel van het EU-programma *The Organ as a Symbol of the European Vision* (ORSEV). Tezamen met zeventien andere Europese instrumenten wordt het Nicolaïorgel in het kader van dit programma genoemd in een lijst *Towards a European Heritage Program for the Organ Art*, waarin het maken van een uitvoerige documentatie van de betreffende instrumenten en het eventuele vervaardigen van een replica wordt bepleit. Binnen de historisch georiënteerde uitvoeringspraktijk van de zogenaamde 'oude muziek' vormt het bespelen van kopieën van historische instrumenten al decennialang een vanzelfsprekend fenomeen.

³⁰⁰ In dit kader kan nog worden verwezen naar artikel 3 van het *Charter of Venice*, een internationale overeenkomst met betrekking tot de filosofie van het restaureren uit 1964, hetgeen nadrukkelijk stelt dat 'the intention in conserving and restoring monuments is to safeguard them no less as work of art than as historical evidence'. Ten aanzien van het Nicolaïorgel kan worden gesteld dat men vanaf 1886 door middel van museale conservering doelbewust de betekenis van het instrument als 'historical evidence' heeft doen prevaleren boven het in speelbare toestand doen functioneren van het orgel als 'work of art'.

ARCHIEFLEGENDA

ARKC	Algemene Rekenkamer College
BZAC	Ministerie Binnenlandse Zaken Algemene Zaken en Comptabiliteit
BZKA	Ministerie Binnenlandse Zaken Kabinetsarchief
BZKW	Ministerie Binnenlandse Zaken Kunsten & Wetenschappen
CM	Centraal Museum
CUBA	Bureauarchief P.J.H. Cuypers
CVRK	College van Rijksadviseurs voor de monumenten van Geschiedenis en Kunst
GA	Groninger Archieven
KHGB	Kerkvoogdij Hervormde Gemeente Brouwershaven
JVR	Archief J.C.M. van Riemsdijk
KHGA	Kerkvoogdij Hervormde Gemeente Alblasserdam
KHGE	Kerkvoogdij Hervormde Gemeente Eibergen
KHGU	Kerkvoogdij Hervormde Gemeente Utrecht
KHGM	Kerkvoogdij Hervormde Gemeente Middelburg
KHGS	Kerkvoogdij Hervormde Gemeente Scheemda
KNU	Kerkmeesters Nicolaïkerk Utrecht
LE	Archief Lambert Ern�
ELGA	Archief Evangelisch Lutherse Gemeente Amsterdam
ELGG	Archief Evangelisch Lutherse Gemeente Gouda
GAR	Gemeentearchief Rotterdam
NA	Nationaal Archief
NAI	Nederlands Architectuurinstituut
NHA	Noord-Hollands Archief
NMI	Nederlands Muziek Instituut
NZK	Nieuwezijds Kapel
OCHK	Orgelcommissie Hervormde Kerk
OUU	Orgelarchief Universiteit Utrecht
PMGR	Parochie H.H. Martelaren van Gorcum Rotterdam
PNJ	Parochie St-Nicolaas Jutphaas
RIJKS	Archief P.J.H. Cuypers afdeling Rijksmuseum
RM	Archief Rijksmuseum
SAA	Stadsarchief Amsterdam
SAD	Stadsarchief Dordrecht
SRA	Streekarchief Regio Achterhoek

SSD	Streekarchief Schouwen Duiveland
SHM	Streekarchief Hollands Midden
UA	Utrechts Archief
VNM	Vere(e)niging voor (Noord-) Nederlands(ch)e Muziekgeschiedenis
VVH	Vereniging van Vrijzinnig Hervormden Middelburg
VR	Vereeniging tot Behoud in Nederland van Kunstschaten “Rembrandt”
ZA	Zeeuws Archief

BIBLIOGRAFIE

- Bervoets 1984 J.A.A. Bervoets, *Inventaris van het archief van het Ministerie van Binnenlandse Zaken, afdeling Kunsten en Wetenschappen 1875-1918*
- Van Biezen 1995 J. van Biezen, *Het Nederlandse orgel in de renaissance en de barok, in het bijzonder de school van Jan van Covelens* (Utrecht 1995)
- Bouman 1943 Arie Bouman, *Orgels in Nederland* (Amsterdam 1943)
- Bouwsteen 1872 *Bouwsteen. Eerste Jaarboek der Vereeniging voor Nederlandsche Muziekgeschiedenis 1869-1872*
- Brink/Hilst/Peeters 1982 H. Brink, R. van der Hilst & P. Peeters, 'Reconstructie of copïeren. Criteria met betrekking tot de overbrenging, "restauratie", en plaatsing van het voormalige orgel van de Nicoläikerkerk te Utrecht', in *Het Orgel* 78 (1982), 136-139
- Cavaillé-Coll 1881 A. Cavaillé-Coll, *Devis d' un grand orgue a trois claviers et un pédalier complets projeté pour la vieille Eglise Luthérienne à Amsterdam*, ed. P. Williams (Buren 1980)
- Duparc 1975 F.J. Duparc, *Een eeuw strijd voor Nederlands cultureel erfgoed* ('s-Gravenhage 1975)
- De Graaf 1950 G.A.C. de Graaf, 'Het Orgel der Kercke genaempt Ste Nicolaes Tutrecht'. *Het Orgel* 46/10 (april 1950), 10-14; 46/11, 7-12; 46/12, 4-6; 47/1 (juli 1950), 11-15; 47/2, 5-9; 47/5, 8; 47/6, 14-15
- Van Heukelum 1887 G.W. van Heukelum, 'De orgelkast der St. Nic. kerk te Jutfaas', in *Verslag van het St. Bernulphusgilde 1887*, 43
- Van Heukelum 1906 G.W. van Heukelum, *De St. Nicolaas-kerk van Jutfaas* (Utrecht 1906)
- Jongepier 1991 J. Jongepier, *Het orgel in de Zuider- of St. Pancraskerk te Enkhuizen* (Schoorl 1991)
- Kist 1842 [F.C.] Kist, 'Dispositie van het orgel in de St. Nicolai-kerk te Utrecht', in *Nederlandsch Muzikaal Tijdschrift* 4/16 (15 augustus 1842), 133-134
- Klinkenberg 1997 J. Klinkenberg, *Van geslacht tot geslacht. 100 jaar Christelijke Gereformeerde Kerk Lisse in Woord en Beeld 1897-1997* (Lisse 1997)
- Kluiver 1974 J.H. Kluiver, 'Historische Orgels in Zeeland I. Walcheren', in *Archief 1974. Mededelingen van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen*, 23-135

- Kluiver 1976 J.H. Kluiver, 'Historische Orgels in Zeeland III. Schouwen en Duiveland, Tholen, Zeeuwsch-Vlaanderen', in *Archief 1976. Mededelingen van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen*, 93-231
- Kramer 1987 T. Kramer, 'Cor Kint (1890-1944) Een strijker die van prestanten bleef dromen (3). Het orgel in de Westerkerk te Enkhuizen', in *De Orgelvriend* 9/7 (1987), 23-25
- Looyenga 2005 A. Looyenga, 'Het Nederlandse orgelfront in de 19e eeuw', in *Het historische orgel in Nederland 1872-1878*, ed. Teus den Toom (Amsterdam 2005), 7-41
- Maarschalkerweerd 1897 M. Maarschalkerweerd, 'Het Orgel', in *Het Orgel* 12/8 (oktober 1897), 121-125
- Niemeijer 1985 J.W. Niemeijer *et al.*, *Honderd jaar Rijksmuseum 1885-1985* (Amsterdam 1985)
- Nieuwenhuis 1881 H.J.[sic] Nieuwenhuis, 'Betrachtungen über die Dachabdeckung der Seitenschiffe und Chorkapellen an grösseren und an reduzierten Kathedralen mit spezieller Berücksichtigung des Domes zu Utrecht', in *Deutsche Bauzeitung*, 4. Febr. 1882, 52-57
- Nieuwenhuis 1889 F.J. Nieuwenhuis, 'De restauratie van de Domkerk te Utrecht', in *Bouwkundig Weekblad* 9/42 (19 oktober 1889), 247-251; 9/43 (26 oktober 1889), 253-254
- Oost 1975 G. Oost, *De orgelmakers Bätz* (Alphen aan den Rijn 1975)
- Peeters 1991 P. Peeters, 'Die ehemalige Orgel der Nikolaikirche in Utrecht. Restaurieren oder kopieren?', in *Acta Organologica* 22 (1991), 391-408
- RDMZ 2004 'Historische orgels in Nederland', *Restauratie en beheer* 38 (2004)
- RDMZ 2005 R. van Straten, *Rapport en behoefte van de terugplaatsing van het Gerritsz-orgel in de Nicolaaskerk te Utrecht* (s.l. januari 2004 [sic])
- Van Riemsdijk 1887 J.C.M. van Riemsdijk, 'Het orgel van de Nicolaïkerk te Utrecht', in *Tijdschrift der Vereeniging voor Noord-Nederlands Muziek-geschiedenis* 2 (1887), 195-199
- Rikhof 1989 F.H.A. Rikhof, *Inventaris van de archieven van het Rijksmuseum te Amsterdam en zijn voorgangers 1807-1945* (Amsterdam 1989)
- Schmidt Degener 1935 F. Schmidt Degener, 'Vijftig jaren Rijksmuseum', in catalogus *Rembrandt Tentoonstelling* (Amsterdam 1935)
- Schmidt Degener 1949 F. Schmidt Degener, 'Het Rijksmuseum te Amsterdam', in *Het blijvend beeld der Hollandse Kunst; verzamelde studiën en Essays van Dr. F. Schmidt Degener* (Amsterdam 1949)

- Steketee 1998 H.C. Steketee, 'De voormalige orgels van de Oude Lutherse Kerk aan het Spui', in *Monumentale orgels van Luthers Amsterdam*, edd. H. Donga & P. van Dijk (Amsterdam 1998), 31-53.
- Sterck 1898 J.F.M. Sterck, *Uit de geschiedenis der Heilige Stede te Amsterdam* (Amsterdam 1898)
- De Stuers 1897 V. de Stuers, *Het Rijks-Museum te Amsterdam* (Amsterdam 1897)
- Tillema 1975 J.A.C. Tillema, *Schetsen uit de geschiedenis van de Monumentenzorg in Nederland* ('s-Gravenhage 1975)
- Den Toom 1997 T. den Toom, *De orgelmakers Witte* (Heerenveen 1997)
- Den Toom 1998 T. den Toom, 'Het orgel van Johann Frederik Witte in de Oude Lutherse Kerk', in *Monumentale orgels van Luthers Amsterdam*, edd. H. Donga & P. van Dijk (Amsterdam 1998), 146-162
- Vente 1955 M.A. Vente, *Een gloednieuw orgel in een zeer oude kas* [Flyer orgel E55, Rotterdam 1955].
- Verheul 1905 J. Verheul Dz, 'De Kerk te Middelharnis', in *Bouwkundig Weekblad*, 25/34 (26 augustus 1905), 442-443
- VRGK *Verslagen omtrent 's Rijks Verzamelingen van Geschiedenis en Kunst*
- Witte 1873/1881 J.F. Witte, 'Iets over het orgel in Nicolaïkerk te Utrecht' (Utrecht 1873), in *Bouwsteenen. Derde Jaarboek der Vereeniging voor Noord-Nederlands Muziekgeschiedenis 1874-1881*, 92-100

BIJLAGE 1

Conceptvoorwaarden aankoop Nicolaïorgel door VNM, februari 1884

Grondslagen voor eene overeenkomst

Art. 1.

De Muziekgeschiedenis Vereeniging koopt het Kerkorgel staande in de Nicolaïkerk met al wat daarbij behoort, zooals houtwerk, orgelkast, ornamenten, onderbouw enz. voor eene som vanmet het oog om dat instrument voor ons vaderland te behouden.

Art. 2.

De Kerkvoogden verbinden zich het orgel aan de koopster te leveren twee jaren na onderteekening dezer overeenkomst, of zooveel vroeger als het fonds bestemd voor aankoop van het nieuwe orgel te zamen met de som genoemd in Art. 1 zal hebben bereikt een bedrag van f

Art. 3.

De in Art. 1 bedoelde koopprijs wordt betaald op den dag dat het orgel kan afgebroken worden.

[doorgehaald: binnen ééne maand na onderteekening dezer overeenkomst]

Art. 4.

De verkoopster verbindt zich het orgel, zoolang het in de Nicolaïkerk blijft staan, in de toestand te laten, waarin het zich op den dag van het aangaan dezer overeenkomst bevindt, daaraan geenerlei reparatie of veranderingen aan te brengen, zelfs het niet te onderhouden.

Art. 5.

Van den toestand waarin het orgel zich bij onderteekening dezer overeenkomst bevindt zal een staat worden opgemaakt die aan de overeenkomst zal worden gehecht.

Art. 6.

De kerkvoogden zijn bevoegd het orgel te doen bespelen gedurende de godsdienstoefeningen.

Art. 7.

De koopster is bevoegd het instrument voor hare rekening tegen brand te assureren.

Art. 8.

De wegneming van het orgel uit de kerk geschiedt op kosten van de koopster.

[NAI JR]

BIJLAGE 2

Adres VNM, 27 februari 1884

Amsterdam 27 Februari 1884

Aan Zijne Excellentie de Minister van Binnenlandsche Zaken
Kabinet

Het zal aan Uwe Excellentie misschien niet onbekend zijn, dat in de Nicolaïkerk te Utrecht een der Kerkgebouwen behoorende aan de Nederduitsche Hervormde Gemeente aldaar, een Kerkorgel aanwezig is, dat en wegens zijn bouwstijl en om zijne inwendige constructie tot de meest merkwaardige Kunstvoortbrengselen van vroeger tijd behoort. Het derde Jaarboek onzer Vereeniging dat wij de eer hebben aan Uwe Excellentie hierbij toetuzenden, bevat op blz. 92-100 eene uitvoerige beschrijving van dit instrument. In Utrecht worden thans ernstige pogingen aangewend om dit orgel door een nieuw te vervangen: er heeft zich o.a. eene Commissie gevormd uit de gemeente met het doel om gelden voor een nieuw orgel bijeen te brengen. Uit goede bron mochten wij dan ook vernemen, dat H.H. Kerkvoogden het oude orgel, dat voor reparatie niet meer vatbaar is, van de hand wenschen te doen. Onze Vereeniging, meenende dat het behoud van het historisch uiterst merkwaardig Kerkorgel voor ons Vaderland moet verzekerd worden neemt de vrijheid de aandacht van Uwe Excellentie te vestigen op de gelegenheid, die zich thans voordoet om dit instrument ten behoeve van het Rijksmuseum te Amsterdam aan te koopen. Om redenen, algemeen bekend, vreezen wij echter dat H.H. Kerkvoogden weinig geneigd bevonden zullen worden om met de Regeering in onderhandeling te treden. Dit heeft onze Vereeniging bewogen hare bemiddeling in deze aan Uwe Excellentie aantebieden, en tot Haar de vraag te richten, of Uwe Excellentie zou kunnen goedkeuren, dat onze Vereeniging het orgel ten behoeve van het Rijksmuseum tracht te verkrijgen voor eene som in maximo bedragende twee duizend gulden (daaronder de kosten van weghalen begrepen). Die som zou door het Rijk aan onze Vereeniging worden gerestitueerd, zoodra volgens het tusschen haar en H.H. Kerkvoogden op te maken contract, het instrument uit de kerk zal worden weggehaald. Wij kunnen hier nog bijvoegen, dat wij reeds van den Heer Architect der Rijksmuseumgebouwen de verzekering hebben mogen ontvangen van zijne ingenomenheid met ons plan, terwijl, naar bij ons ontvangen mededeelingen, ook de Heer D. van der Kellen zich gunstig daarover heeft uitgelaten. Onze Vereeniging vleit zich met de hoop, dat Uwe Excellentie haar verzoek in gunstige overweging zal willen nemen.

Namens de Vereeniging voor Noord Nederlands Muziekgeschiedenis.

[w.g.] Prof. Dr. A.D. Loman voorzitter

H.C. Rogge Secretaris

[NA BZKW inv. 302 no. 40]

BIJLAGE 3

Ministeriële beschikking aankoop Nicolaïorgel, 28 juli 1885

Aan den Heer Architect der Rijksmuseumgebouwen te Amsterdam
No. 118 Afdeeling Kabinet

's-Gravenhage, 28 Juli 1885
betreffende orgel Nicolaïkerk te Utrecht

Door bemiddeling van de Vereeniging voor Noord-Nederlands muziekgeschiedenis (waarvan Dr. A.D. Loman te Amsterdam voorzitter en Dr. H.C. Rogge secretaris is) heb ik het antieke orgel aangekocht hetwelk zich in de Nicolaïkerk te Utrecht bevindt. Ik heb de eer U te verzoeken met genoemde Heeren en met Jhr. Mr. Johan van Riemsdijk te Utrecht in overleg te treden over de amotie van dit orgel en daartoe het noodige te verrichten evenals tot het opstellen daarvan in de Westelijke Binnenplaats van het museum. Een en ander geschiedt voor Rijks-rekening. de kosten ad *f* 500,- geraamd, zijn wat de amotie en overbrenging betreft te declareeren ten laste van het artikel voor de bewaring en het toezicht op de gedenkteeken van vaderlandsche geschiedenis en kunst en wat aangaat de opstelling ten laste van het artikel voor de stichting en inrichting van het nieuwe museum.

De Minister van Binnenlandsche Zaken
Heemskerk

[NAI RIJKS d 114 / NA BZKA inv. 308 no. 118]

BIJLAGE 4

Verschotdeclaratie en kwitantie aankoop Nicolaïorgel door VNM, december 1885

Verschot declaratie van de ondergeteekenden, Bestuurders der Vereeniging voor Noord-Nederlands Muziek-geschiedenis, wegens afstand aan het Departement van Binnenlandsche zaken in 1885 van een antiek orgel.

1885. Augustus.

Aan kerkvoogden der Ned. Hervormde gemeente te Utrecht, wegens een antiek kerkorgel uit de Nicolaïkerk blijkens quitantie *f* 1000,-

De ondergetekenden verklaren bovenstaande declaratie deugdelijk en onvergolden tot een bedrag van een duizend gulden.

Amsterdam, den 11en December 1885

w.g. A.D. Loman Voorzitter

J.A. Sillem lo Secretaris

Hierbij eene quitantie, luidende:

Ontvangen van het Bestuur der Vereeniging voor Nederland's Muziekgeschiedenis de som van Duizend Gulden zijnde de aankoopprijs van het antiek kerkorgel met toebehooren van de Nicolaïkerk te Utrecht Zegge *f* 1000,-

Het College van Kerkvoogden der Nederd. Hervormde gemeente te Utrecht

w.g. J.A. Grothe, administrateur

9/12 1885

[NMI VNM inv. 215]

BIJLAGE 5

Adres Ouderlingen Evangelisch Lutherse Gemeente Amsterdam, 9 Februari 1884

Amsterdam, 9 Febru 1884

Aan Zijne Excellentie den Minister van Binnenlandsche Zaken
s' Gravenhage

Excellentie!

Ouderlingen der Evangelisch Lutherse Gemeente Alhier, nemen de vrijheid ter kennis van Uwe Excellentie te brengen, dat zij, ten einde aan de hoogere eischen van den tijd ook wat het gezang te voldoen betreft, zich verplicht hebben gezien het bestaande orgel in de oude kerk hunner gemeente, door een nieuw te doen vervangen, dat zij, om de onmiskenbaar uiterlijke schoonheid van het bestaande orgel, getracht hebben voor het nieuwe speelwerk de kast van het oude te behouden, doch dat dit na onderzoek gebleken is onmogelijk te zijn, omdat daarin geen voldoende ruimte bestaat voor een werk van zooveel grooter omvang, dat daarom het tegenwoordige orgel geheel moet worden weggeruimd, maar zij met leedwezen zouden zien, dat het daardoor geheel te loor ging, om dat zij meenen, ook op het advies van hun medelid den Heer C. Schäffer, Lid der Commissie van toezicht op het Rijksmuseum van Schilderijen en Conservator van het Koninklijk oudheidkundig genootschap, dat het voor de geschiedenis der kunstnijverheid in ons land, te veel waarde bezit, dat zij daarvoor zekerheid te hebben, het oordeel hebben gevraagd van den Heeren D. Van der Kellen en P.J.H.Cuypers, dat deze Heeren eenstemmig hun gevoelens ondersteunen en het orgel, zoo om den bouw als het daarbij aangebrachte snij- en schilderwerk, alleszins waardig achten om als een Nederlandsch kunstwerk uit het laatst der zeventiende eeuw voor de geschiedenis te worden bewaard, en zij daarom vrijheid vonden de kast van dit orgel, met de sprekende pijpen en alle aangebrachte versieringen aan het Rijk in bruikleen aantebieden, onder voorwaarde dat het buiten hun bezwaar uit de kerk worde verwijderd, in het nieuwe Rijksmuseum alhier worde geplaatst, en aldaar voor zooveel noodig worde gerestaureerd en in goeden staat onderhouden. Het orgel bestaat uit een Manuaalkast van 4,3 M. breed en ruim 11 M. hoog, benevens eene daaraan evenredige, daarvoor geplaatste Positiefkast. Aangezien men reeds in April a.s. met de plaatsing van het nieuwe orgel wenscht aantevangen, zijn zij verplicht bescheiden op spoed aan te dringen.

Uwe Excellentie gelieve inmiddels de verzekering van hoogachting aan te nemen van

Ouderlingen voornoemd in hunnen naam

J.G. Sillem Voorzitter

Caspr. .H. van Buuren Secretaris

[NA BZKW inv. 1748 / SA ELGA inv. 790]

BIJLAGE 6

Bruikleenovereenkomst orgelkas Lutherse Gemeente Amsterdam, mei 1884

Concept

De ondergetekende David van der Kellen jr. Directeur van het Nederlandsch Museum te Amsterdam verklaart hierbij, als daartoe gemachtigd bij schrijven van Z.E. den Minister van Binnenl: Zaken van 4 Maart 1884, no. 618, afd. KenW, van Heeren ouderlingen der Evangelisch-Luthersche Gemeente te Amsterdam tot wederopzeggens toe in bruikleen te hebben ontvangen de kast met de sprekende pijpen van het orgel vroeger in de Oude Kerk dier gemeente geplaatst geweest zijnde+onder voorwaarde dat een en ander zoo ver noodig gerestaureerd, in het Ned: Museum te Amsterdam geplaatst en aldaar in goeden staat onderhouden worde + benevens de 4 daartoe behorende vleugels

Amsterdam mei 1884

De D. v/h N.M. mei 1884(get) DvdK

Overeenkomstig het oorspronkelijke

De Secretaris Generaal van Binnenlandsche zaken

[NA BZKW inv. 1748]

BIJLAGE 7

Verklaring van afstand orgel Brouwershaven, 4 november 1892

Kerkvoogden der Hervormde gemeente te Brouwershaven verklaren als daartoe door het gecombineerd Collegie van Kerkvoogden en Notabelen dezer gemeente daartoe geauthoriseerd, te hebben afgestaan aan het Nederlandsch Museum te Amsterdam het oude orgel in de Hervormde Kerk te Brouwershaven, en zulks voor de som van Een duizend vijf honderd gulden.-

Brouwershaven, den 4 November 1892.

F.J. Hallingse voorzitter.

J. van der Bent voorzitter [sic]

[NAI CUBA g 164 / SSD inv. no. 660]

BIJLAGE 8

Rekest kerkvoogden Brouwershaven, november 1900

Aan Zijne Excellentie den Minister van Binnenlandsche Zaken te 's Gravenhage

Geven met gepasten eerbied te kennen Kerkvoogden der Hervormde Gemeente te Brouwershaven en als zoodanig beheerders der kerkelijke goederen aldaar, dat het kerkgebouw onder hun beheer, vermoedelijk dagteekenende uit de dertiende eeuw groote belangstelling verdient en tot de beste gedenkteekenen van Nederland behoort, zooals Uwe Excellentie o.m. zal kunnen blijken uit het daaromtrent in 1874 aan de Regeering uitgebracht rapport van de Rijksadviseurs voor geschiedenis en kunst;

dat het zich thans in het Rijksmuseum te Amsterdam bevindende orgel dezer kerk geldt voor het oudste van ons land en volgens getuigenis van den Heer Kam, in leven orgelmaker te Rotterdam "van eene hoogst merkwaardige constructie is en een zeer zeldzaam instrument mag heten"; dat voorzeggd kerkgebouw in het jaar 1874 in zoo bouwvalligen toestand verkeerde, dat daarin onverwijld herstel moest worden gebracht en toen voor dat doeleinde van Rijkswegen een bedrag van *f* 55000.- werd beschikbaargesteld, waarbij van de zijde van gemeente- en kerkbestuur nog *f* 12000.- werd gevoegd, een en ander verdeeld in 16 jaarlijksche bijdragen;

dat alle deze bijdragen in het jaar 1892 waren verwerkt, zonder dat evenwel de restauratie daarmede beëindigd mocht heeten en dat zelfs nadat de Regeering hiervoor een nieuw crediet van *f* 1500.- had verleend nog eenige onvermijdelijke werken onuitgevoerd waren gebleven, zooals het dichten der stellinggaten in de buitenmuren, de vernieuwing der planken in de z.g. preekkerk en het overbrengen daarheen van al het daarin behorende tijdelijk in de voorkerk geplaatste materiaal;

dat destijds echter de kerkelijke kas ten gevolge der restauratie geheel was uitgeput en ook de gemeente niet meer bij machte was verder eenige steun te verlenen, terwijl eene laatste bijdrage van de Regeering, ondanks de dringendste verzoeken werd geweigerd;

dat in dezen nood een der Rijksadviseurs, die hier tijdens de restauratie meermalen van Regeringswege was geweest, het voorstel deed om het antieke orgel der kerk aan het Rijk te verkoopen en met de opbrengst daarvan de resterende werken uit te voeren, welk voorstel later door de Regeering werd herhaald, waarbij door Haar voor dat orgel eene som van *f* 1500.- werd geboden;

dat de toenmalige kerkvoogden, beangst voor het steeds stijgend tekort der kas en niet meer wetende hoe anders in den nijpenden geldnood te voorzien, toen ten langen leste zijn geëindigd met het aanbod der Regeering te aanvaarden, waarop vorenbedoeld orgel, dat meer dan drie eeuwen lang het kerkgebouw had gesierd en wijding gegeven aan de daarin gehouden diensten, is afgebroken en naar het Rijks- museum opgezonden, waar het, na gerestaureerd te zijn in een der zalen daarvan is aangebracht;

dat hierdoor eene daad is verricht geheel in strijd met de bedoeling die bij de restauratie heeft voorgezeten en waardoor die restauratie dan ook noodwendig voor een groot deel hare waarde moest verliezen;

dat zedert dat tijdstip de kerk als ontzield daarstaat en niemand deze bezichtigt zonder zijn diepe leedwezen te kennen te geven, dat het monumentale gebouw op die wijze van zijn schoonste sieraad is beroofd;

dat adressanten bescheiden vermeenen, dat zoo onderwerpeijk orgel thans ook een sieraad voor het Rijksmuseum mag heeten, het toch de bedoeling der Regeering niet kan zijn dat museum te verrijken ten koste van waardevolle oud-vaderlandsche gedenkteekenen en dat zij zich dan ook overtuigd houden, dat waar de Regeering door het toekennen eener bijdrage van meer dan een halve ton gouds getoond heeft groote prijs te stellen op het ongeschonden behoud van het eerbiedwaardig kerkgebouw, Zij ook bereid zal worden bevonden om het eigenaardig daarin behoorende kerkorgel weder daarheen te doen overbrengen;

dat adressanten tenslotte verzoeken er op te mogen wijzen hoezeer de diensten in dit groote gebouw gehouden, lijden onder het gemis der stichtende orgelmuziek en hoe vurig de terugkeer daarvan wordt begeerd door allen die deze bijeenkomsten bijwonen en dat de Regeering zonder ontrouw te worden aan Haar beginselen eene daad van groote piëteit zou verrichten door de geloovigen dezer gemeente het orgel terug te geven, dat zij door nood gedwongen aan Haar hebben moeten afstaan en dat zij thans zoo bitter betreuren te missen; Redenen waarom adressanten zich met het volste vertrouwen tot Uwe Excellentie wenden met den eerbiedigen en innigen wensch dat Uwe Excellentie het daarheen zal willen leiden, dat op nader door haar aan te gevengoedgunstige voorwaarden het thans in het Rijksmuseum geplaatst orgel der Hervormde Kerk te Brouwershaven wederom aan dat gebouw zal worden teruggegeven.

't Welk doende enz.

Kerkvoogden der Hervormde Gemeente te Brouwershaven

Brouwershaven November 1900

F.J. Hallingse, President, Smits, Secretaris

[NA BZKW inv. 1797]

BIJLAGE 9

Proces-Verbaal

De eerste ondergeteekende, Voorzitter van het Kerkbestuur der Nederlandsch Hervormde Gemeente te Brouwershaven, verklaart op heden, 25 juli 1901, van den tweeden ondergeteekende Directeur van het Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst, daartoe gemachtigd door Zijne Excellentie den Minister van Binnenlandsche Zaken bij schrijven van 18 juni 1901 No 1516 afdeling Kunsten en Wetenschappen, in bruikleen te hebben overgenomen tot wederopzeggens, de oude orgelkast afkomstig uit de Nederlandsch Hervormde Kerk te Brouwershaven onder de navolgende voorwaarden:

1e Het wegnemen uit het Rijksmuseum te Amsterdam, het vervoer en het opstellen in de Nederlandsche Hervormde Kerk te Brouwershaven is geschied ten genoegen van den Architect der Rijks Museumgebouwen en op kosten der Nederlandsch Hervormde Gemeente voornoemd.

2e Aan de orgelkast zal buiten voorafgaande goedkeuring van Zijne Excellentie den Minister van Binnenlandsche Zaken geene wijzigingen worden gebracht, terwijl zij behoorlijk onderhouden zal worden op kosten van de Nederlandsch Hervormde Gemeente voornoemd.

3e De orgelkast zal behoorlijk in het Kerkgebouw worden opgesteld binnen één jaar nadat zij uit het Rijks Museum verwijderd is.

Stekkende dit Proces-Verbaal den tweeden ondergeteekende tot volledige decharge

Brouwershaven, 26 juli 1901
F.J. Hallingse, pres. Kerkvoogd

Amsterdam 25 juli 1901
A.Six, Directeur van het Nederlandsch Museum

[NA BZKW inv. 1797 / NHA RM inv. 985 bijlage no. 162]

BIJLAGE 10

Rapport fa. J. de Koff & Zoon, 10 mei 1928

Utrecht 10 Mei 1920

Het College van Kerkvoogden der Ned: Herv: Gemeente te Utrecht.

Mijne - Heeren !

Maandag 7 Mei zijn wij naar het Rijks-Museum geweest, en hebben eenige opmetingen gedaan van het voormalige orgel uit de Nicolai kerk Alhier. Hierbij is ons gebleken, dat het niet mogelijk is, het orgel in het koor der kerk te plaatsen van wege de te geringe hoogte. De eenige geschikte plaats lijkt ons boven de ingang der Consistorie, kamer, terwijl het dan beslist noodig is, dat het orgel in het midden van het muurvlak wordt geplaatst. Voor zoover wij hebben kunnen constateeren, is het grootste gedeelte van het pijpwerk nog aanwezig, en is het interieur van het orgel met zijn drie soorten windladen, nl: Spring, Blok, en sleepladen, bijzonder interessant, en bovendien zeer zeldzaam, daar van de twee eerstgenoemde laden, naar wij meenen, maar twee exemplaren in ons Nederland aanwezig zijn. Het orgel speelbaar maken, is niet mogelijk, daar de blaasbalgen niet meer aanwezig zijn; deze, uit dien tijd zoo genaamde waaierbalgen, waren vroeger in de toren ondergebracht, en zijn vermoedelijk gesloopt. Bovendien is het grootste gedeelte der mechaniek en windladen in zo'n toestand, dat repareren een onbegonne werk is. De deuren, welke aan het front hebben gehangen, zijn ook niet meer aanwezig, en volgens de Conservatrice van het Museum, ook waarschijnlijk niet van belang geweest ze te bewaren, daar ze niet beschilderd waren. Als het orgel zou worden geplaatst in de Nicolaikerkerk, is het van groot belang bij de weder opbouw, dat wij bij het afbreken in het Museum tegenwoordig zijn, daar wij de pijpen, en het overige van het interieur liever zelf teekenen, en inpakken. Van enkele frontpijpen zijn stukken weg, terwijl wij ook gezien hebben, dat reparatie van enkel houtwerk, en fronthangers noodzakelijk is.

Een bezoek van Uw College aan het Museum, zou misschien nog van belang kunnen zijn bij het nemen van een besluit. Nu de zaal, waarin het orgel staat, bijna geheel opgeruimd is, heeft men een beter overzicht van de groote afmetingen van het instrument, en kan men zich een goede voorstelling maken, of het orgel op de door ons bedoelde plaats in de Nicolaikerkerk, wel, of niet goed zou staan. De kosten van het zorgvuldig inpakken der pijpen, en overige belangrijke onderdeelen van het interieur, het repareren, van het noodige, en het opbouwen van het orgel in de Nicolaikerkerk zal bedragen:

EEN DUIZEND ZEVENHONDERD GULDEN. zegge F 1700.

In deze som is niet begrepen het bouwen der steigers, het afbreken daarvan, het hakken van gaten in de muur, en het maken van een pording voor het voetstuk welke als steun moet dienen voor het voororgel (Positief genaamd).

Met belangstelling Uw geëerde berichten tegemoetziende, teekenen

Hoogachtend: Uw: Dw: Dn:

J. de Koff & Zn.

P.S. De kosten, allen van repareren en opbouwen in de Nicolaikerkerk zullen vermoedelijk ten hoogste bedragen:

EEN DUIZEND TWEE HONDERD GULDEN. F1200.

J.d.K.Zn

[UA KHGU inv. 137 no. 182]

BIJLAGE 11

Bruikleenovereenkomst Nicolaïorgel aan KHG Middelburg, 15 mei 1952

BRUIKLEENOVEREENKOMST

Ondergetekende, Voorzitter van de Kerkvoogdij der Ned. Herv. Gem. te Middelburg, verklaart hiermede ten behoeve van de Koorkerk te Middelburg tot wederopzeggens toe in bruikleen te hebben ontvangen van den Rijksinspecteur voor Roerende Monumenten: D.F. Lunsingh Scheurleer:

Inv. Ned. Museum No. 8166

Orgel bestaande uit manuaal en rugpositief afkomstig uit de St. Nicolaaskerk te Utrecht. Het manuaal is aan de kap versierd met Gothische traceringen; het rugpositief vertoont gebeeldhouwde koppen.

XV-XVIe eeuw. WAARDE fl. 10.000.—

en zulks onder de volgende voorwaarden:

1. De bruikleennemer verbindt zich het hem toevertrouwde orgel
 - a. een behoorlijke plaats te geven;
 - b. goed te onderhouden met inachtneming van hetgeen onder 3 bepaald;
 - c. niet aan derden af te staan dan na verkregen machtiging van de Rijksinspecteur voor Roerende Monumenten;
 - d. nimmer zonder toestemming van de Rijksinspecteur voor Roerende Monumenten naar een ander pand over te brengen.
2. De bruikleennemer verplicht zich in geval van verlies of beschadiging hiervan onmiddellijk kennis te geven aan de Rijksinspecteur voor Roerende Monumenten
3. Herstelwerkzaamheden of andere bewerkingen mogen niet worden verricht zonder schriftelijke toestemming van de Rijksinspecteur;
4. De kosten van transport en onderhoud, evenals die van herstel van schade opgekomen in verband met de bruiklening komen voor rekening van de bruikleennemer;
5. De Rijksinspecteur voor Roerende Monumenten of zijn plaatsvervanger is gerechtigd het orgel te bezichtigen en toe te zien, dat dit behoorlijk is geplaatst.
6. De bruikleennemer verplicht zich tot verzekering tegen "all risks" gedurende het transport heen en terug, zowel als gedurende de volle tijd van bruikleen, totdat het orgel voornoemd wederom in goede staat aan de Rijksinspecteur voor Roerende Monumenten is afgeleverd en wel tegen het bedrag hiervoor genoemd.

Bij niet naleving van deze voorwaarden door de bruikleennemer is de Rijksinspecteur voor Roerende Monumenten gerechtigd het in bruikleen gegeven orgel terug te vorderen.

Aldus in duplo opgemaakt en ondertekend te 's-Gravenhage / Middelburg

15 mei 1952

D.F. Lunsingh Scheurleer

Kerkvoogdij Ned. Herv.Gemeente Middelburg

L.M. Helder, voorzitter

[ZA KHGM inv. 2305]

BIJLAGE 12

Definitief Restauratieplan Nicolaïorgel W. van Leeuwen Gzn, 2 januari 1953

WILLEM van LEEUWEN Gzn.

Orgelmaker

LEIDERDORP

Koorkerk Middelburg

2 januari 1953

Weled. gestr. Heer Mr. L. Haveman

Secr. Orgelcommissie Ned. Herv. Kerk

te AMSTERDAM

Leidsegracht 57

Definitief plan met kostenbegroting en leveringsvoorwaarden voor de restauratie van het oude orgel uit de Nicolaïkerk te Utrecht (Rijksmuseum), als orgel voor de Koorkerk te Middelburg.

Het door mij opgemaakte basisplan dd. 2 April 1952 wordt gewijzigd en aangevuld volgens gegevens uit de brief dd. 9 October 1952, gericht door de Rijkscommissie van Advies voor Kerkorgels aan het Rijksbureau voor de Monumentenzorg.

I. Windladen en windvoorziening.

De blaasbalg zal een dubbele vouw hebben; verder komen in het orgel twee reguleurbalgen van eikenhout. De wind zal in de lade van het blokwerk aan twee zijden worden ingevoerd. De windladen zullen gerestaureerd worden met volledig behoud van hun kenmerken. De pijpstokken worden afneembaar gemaakt; de stokken worden niet geschroefd, maar vastgezet met houten pennen. Nieuwe ventielveren en stempels etc. worden bijgeleverd in dezelfde constructie en in hetzelfde materiaal. Alle manuaalafsluiters worden hersteld. Meidinger orgelventilator 1430 t./min.

II. Regeerwerk

De oude abstracten, registertrekkers, wellen, winkelhaken enz. worden opnieuw gebruikt; nieuwe delen in dezelfde trant bijgeleverd. Er komen registerplaatjes die worden geschilderd in de 16e eeuwse schrijfform met 16e eeuwse spelling. De oude klavieren worden opnieuw gebruikt; de uitgesleten belegsels worden vernieuwd. Het derde manuaal wordt in overeenkomstige stijl bijgeleverd.

Er worden de volgende koppels gemaakt: bovenwerk op blokwerk, rugwerk op blokwerk, blokwerk op pedaal.

Het bovenwerk en het rugwerk krijgen een tremulant (inliggend).

III. Pijpwerk

De frontpijpen worden, hoewel zeer dun van wand, met de grootste zorg gerestaureerd. De grote pijpen krijgen twee hangers en de voetspitsen worden voorzien van metalen ringen.

Na restauratie worden de frontpijpen met een niet verkleurende metaallak gespoten om verdere oxydatie te voorkomen. Het overige pijpwerk wordt eveneens met zorg gerestaureerd, ook die uit de 18e eeuw (Chr. Müller). Te zwaar beschadigde bovenwanden worden, in bijpassend oud materiaal vernieuwd. Zowel de oude als de nieuwe pijpen zullen geen stemrollen hebben, maar stemlappen. De kleinere pijpen zullen met de stemhoorn worden gestemd. Daartoe worden de bovenranden van de kleine pijpen iets dunner gemaakt en iets ingewreven. De opsneden worden, voor zover waarneembaar, in de oude toestand gebracht. De winddruk zal 70 à 80 mm. bedragen. De tongen van de Trompet 8' zullen gehandhaafd worden, maar dunner worden gemaakt.

IV. Dispositie:

Rugwerk (F,G,A,-g2,a2)

Onderlade:

Praestant 8' (oud), Open fluit 2' (nieuw), Mixtuur 3-5 st. (oud), Scherp 3-4-5 sterk (nieuw), Touzyn 8' (nieuw)

Bovenlade:

Quintadena 8' (oud), Octaaf 4' (oud), Fluit 4' (oud). De Praestant 8' vanaf c1 en de Octaaf 4' vanaf c2 dubbel

Blokwerk (F,G,A,-c3) 8 - 18 sterk

Samenstelling F 16,8,4, 2 2/3, 2,2, 1 1/3, 1 1/3.

d1: idem plus 5 1/3, 2 2/3, 2

f1: zie d1 plus 4

fis1: zie f1 plus 2 2/3

g1: zie fis1 plus 8

cis2: zie g1 plus 8,4

e2: zie cis2 plus 5 1/3

gis2: zie e2 plus 16

Bovenwerk (F,G,A,-g2,a2)

Onderlade:

Praestant 4' (oud); Tertsfluit 1 3/5' (nieuw); Sifflet 1, 12 hoogste dubbel (grootendeels oud); Nachthoorn 2' (oud); Roerquint 2 2/3' (oud)

Bovenlade:

Roerfluit 8' (oud); Open Fluit 4' (oud); Dubbelkegelregaal 8' (nieuw)

Pedaal (C,D,E,F,G,A-d1) - Trompet 8' (oud)

[...]

3. Levertijd.

Het in dit plan beschreven werk zal worden opgeleverd op 15 December 1954, onder voorbehoud van onvoorziene omstandigheden.

Leiderdorp, 2 januari 1953

de orgelmaker

[OUU LE dossier Koorkerk / ZA KHGM inv. 2306]

II

“EIN GROßES WERK, WELCHES DAS ERSTE DIESER ART IST UND VON WELCHEM BIS AUF HEUTE NOCH KEINES GESEHEN ODER GEHÖRT WORDEN IST”

Das Orchestrion des Abt Voglers und dessen Erbauer Johannes Pieter Künckel

Welchen Holländischen Orgelbauer Vogler mit der Erbauung betraut hatte, und warum er das Werk gerade in Holland verfertigen liess – zu einer Zeit, da er selbst längst in schwedischen Dienst stand – wissen wir nicht. Möglicherweise hat er auf früheren Reisen Rotterdam berührt und Genaue Baupläne dort gelassen. Zweifellos existiert auch ein Briefwechsel Voglers mit jenem Orgelbauer mit Berichten über die einzelnen Phasen im Bau des Werkes, doch fehlt jeder Anhaltspunkt, wo dieser aufzufinden sein könnte. Seine Auffindung muss eingehenden lokalen archivalischen Forschungen überlassen bleiben.³⁰¹

So schrieb Hertha Schweiger 1934 anlässlich des Orchestrions in ihrer Vogler-Studium im *Kirchenmusikalischen Jahrbuch*. Noch 1999 schrieb auch Martin Balz in *Ars Organi*, dass Voglers Orchestrion “in mehrjähriger Arbeit in Rotterdam in der Werkstatt eines unbekanntes Orgelmachers”³⁰² gebaut wurde. Obgleich die Bedeutung des Orchestrions und des dem Instrument zugrunde liegenden Simplifikationssystem für die Orgelbaugeschichte heute europaweit anerkannt ist, wird der Name des mit dem Bau beauftragten Orgelbauers nur selten in der Literatur genannt. Offenbar hat der Abt Vogler selbst sich bereits kaum darüber ausgelassen. So begann er eine 1801 in der *Allgemeinen Musikalischen Zeitung* veröffentlichte Vorlesung bei der *Gesellschaft der Naturforschenden Freunde* in Berlin am 15. Dezember 1800 mit nicht mehr als folgendem:

So sehr ich die Orgel schon seit 41 Jahren liebgewonnen, so ernstig ich seit 31 Jahren gewünscht hatte, eine eigene zu besitzen: so ward es mir doch erst vor 16 Jahren, wo ich ein neues Studium begann, auf der Orgel ein vollständiges Orchester und ein unterhaltendes Konzert zu repräsentieren, zum Bedürfnis, auf meine Kosten das Orchestrion bauen zu lassen. Vor 11 Jahren ist es fertig und in

³⁰¹ Schweiger 1934, 93.

³⁰² Balz 1999, 198.

Amsterdam gehört worden. Seitdem wählte ich die Orgelmechanik und die Akustischen Versuche zu meinem Lieblingsgeschäft.³⁰³

Aus einem Bericht wie diesem kann man nicht viel mehr schließen, als dass Vogler etwa 1785 den Grund für seine Theorien gelegt haben muss, und dass seine Reiseorgel 1790 in Amsterdam gespielt worden ist. Genauer ist schon der deutsche Orgelsachverständige Friedrich Wilke in einem Beitrag vom 5. März 1823 zu einer umfangreichen Diskussion über der Erfindung der durchschlagenden Zungen, ebenfalls in der *Allgemeinen Musikalischen Zeitung*. Unter den vielen achtbaren Männern, die Wilke in dieser Sache angeschrieben hatte, gehörte der Schwedische Instrumentenmacher und Orgelbauer Georg Christoffer Rackwitz. Offenbar zitiert Wilke einen Brief von Rackwitz vom 9. Juli 1822. In einer Fußnote zum Aufsatz Wilkes berichtet Friedrich Kaufman dass Abt Vogler ihm 1806 und 1809 die Geschichte der Entstehung dieser Rohrwerke genau so erzählte. Wilke berichtet:

Ohngefähr um das Jahr 1780 machte Hr. Kirsnick zu Peterburg die Ersten sehr mühevollen Versuche, die Pfeifen der Kratzensteinschen Sprachmaschine zu Orgelpfeifen umzuschaffen und Krücken zur Stimmung derselben anzubringen. Nachdem ihm diess gelungen war, setzte er ein solches Register in sein Orchestrion, welches der Abt Vogler im Jahre 1788, wo er nach Petersburg kam, kennen lernte. Es gefiel ihm so wohl, dass er im Jahre 1790 von Warschau aus an den Herrn Rackwitz schrieb, der als Gehülfe des Hrn. Kirsnick mit an diesem Rohrwerke gearbeitet hatte, und bat, dass er zu ihm nach Warschau kommen möge. Herr Rackwitz erfüllte diese Bitte, doch kam es in Warschau noch nicht zum Baue eines solchen Rohrwerkes, sondern der Abt Vogler überredete ihn, nach Rotterdam zu reisen, um dort zu einer Orgel, die Abt Vogler daselbst bauen liess, verschiedene solcher Stimmen zu machen. Auch diesen Wunsch erfüllte Hr. R., und als er die Rohrwerke, deren Anzahl und Grösse er aber nicht angiebt, angefertigt hatte, reisete er mit dem Abt Vogler nach Frankfurt am Main, um der Krönung des Kaisers Leopold mit beyzuwohnen. [...] Im Jahre 1791 reiste Herr Rackwitz von Frankfurt nach Stockholm, wohin das Orchestrion des Abt Voglers erst ums Jahr 1793 kam.³⁰⁴

Aus diesem Bericht geht klar hervor, dass der Abt Vogler sein Orchestrion 1790 in Rotterdam erbauen ließ und dass er den Schwedischen Orgelbauer Rackwitz für den Einbau einiger durchschlagenden Zungen in die Holländische Hafenstadt

³⁰³ Vogler, *Data zur Akustik*, Sp. 517-518.

³⁰⁴ Wilke, Sp. 152-153.

eingeladen hat. Der eigentliche Erbauer des Instruments wird aber nicht genannt, und auf diese Weise wurde er zur großen Unbekannten in eine Vielzahl von zeitgenössischen und heutigen Beschreibungen und Erwähnungen des besagten Orchestrions. Nichtsdestoweniger wurde der Namen des von Vogler mit dem Bau betrauten Rotterdamer Orgelbauers bereits 1790 publiziert und 1920 in die Holländische Fachliteratur aufgenommen. Am 29. April 1918 referierte der Orgelsachverständige und Pionier im Bereich der orgelhistorischen Forschung Jan Willem Enschedé vor dem *Koninklijk Oudheidkundig Genootschap* zu Amsterdam über die Anwesenheit Voglers in den Niederlanden. Eine Zusammenfassung seiner Vorlesung wurde publiziert in der Zeitschrift *Het Orgel*, in der Hauptsache dem *Algemeenen Handelsblad* entnommen.³⁰⁵ Erst zwei Jahre später wurde sein Studium publiziert im Magazin *Oud Holland*.³⁰⁶ Bis heute ist dieses Referat Enschedés, welches übrigens in der Niederländischen orgelhistorischen Literatur kaum Aufmerksamkeit gefunden hat, immer noch die wichtigste Quelle bezüglich der Anwesenheit Voglers in den Niederlanden. Enschedé selbst erkannte schon die Schwierigkeiten eines Gesamtstudiums nach allen von Vogler gespielten Konzerten: “Gewißheit darüber ist nur zu bekommen durch eine vollständige Durchsicht der Anzeigen in allen unseren Zeitungen von 1785 bis 1790, ein Unausführbares Unternehmen für nur eine Person”.³⁰⁷

Dasselbe gilt für jene, die die Geschichte und Eigenschaften des Orchestrions und dessen Einflüsse auf den Orgelbau studieren möchten: nur in einer Europäischen Zusammenarbeit mehrerer Forscher wäre ein einigermaßen vollständiges Bild zu skizzieren. Dieser Aufsatz ist deshalb auch nicht mehr als ein kleiner Baustein dazu. Zuerst werden die im wesentlichen schon von Enschedé publizierten Holländischen Quellen in bezug auf das Orchestrion präsentiert, erläutert von einigen der vielen Berichte aus der Leipziger *Allgemeinen Musikalischen Zeitung*. Anschließend wird kurz auf die Frage eingegangen, inwiefern Vogler und sein Orchestrion den Niederländischen Orgelbau beeinflusst haben. Eine Dokumentation der bisher bekannten anderen Arbeiten des Erbauers des Orchestrions und deren Schicksale bleibt einer anderen Publikation vorbehalten.

³⁰⁵ ‘Abt Vogler in de Nederlanden’. *Het Orgel*, 15/8 (mei 1918), 47-48.

³⁰⁶ Enschedé 1920.

³⁰⁷ Enschedé 1920, 42: “zekerheid is dienaangaande slechts te verkrijgen door een complete excerpting der advertenties in al onze couranten van 1785 tot 1790, een onbegonnen werk voor één persoon”.

ABT VOGLER UND DER ERBAUER DES ORCHESTRION, JOHANNES PIETER KÜNCKEL (1750-1815)

Auch wenn es ihm nicht immer gelingt mehrere unvollständige Mitteilungen bezüglich des Orchestrion recht zu deuten, überzeugt die genannte Studie Enschedés immer noch durch eine Vielzahl an Quellenpublikationen. Auf Grund der von ihm gesammelten Angaben unterscheidet Enschedé drei Konzertreisen von Vogler in den Niederlanden: die erste in den Jahren 1785 und 1786, die zweite im Spätjahr 1789 und die dritte im Spätjahr 1790. Die große Beliebtheit der Konzerte Voglers beim Niederländischen Publikum schon während seiner ersten Reise geht vor allem hervor aus einer von Enschedé zitierten Anekdote. Laut der *Allgemeinen Musikalischen Zeitung* vom 5. Juni 1799 stockten anlässlich eines Konzertes Voglers am 22. November 1785 in der Nieuwe Kerk zu Amsterdam

die Wagen, der Menge wegen, in der Kälberstrasse zwey Stunden lang. Die Herren fassten also den Entschluss auszusteigen und sich durchzudrängen. Sie kommen zur Thür, zeigen ihre Billets, werden aber, da sie nun als Fussgänger erscheinen, nicht eingelassen, sondern zur andern Thür verwiesen. [...] Indeß ladet ein Wagen einige Zuhörer aus, die Herren benutzen die Gelegenheit, und steigen auf der einen Seite hinein, auf der anderen wieder heraus. Nichts war nun possierlicher, als diese Prozeßion von Musikliebhabern, die sich, wie ein ewiger Knäuel, aus einem Wagen herauswickelte, und die Verwunderung der Wache, über die Möglichkeit, dass diese Herren sämtlich in diesem Wagen Platz gehabt hatten - zu beobachten.³⁰⁸

In seinem Vortrag verwies Enschedé außer auf die vielen Konzerten Voglers, auch schon auf zwei wichtige Quellen für das Vorhandensein des Orchestrions in den Niederlanden. Die wichtigste ist die Anzeige der ersten Konzerten Voglers auf dem Instrument in dem *Amsterdamschen Courant* vom 21. Oktober 1790. Gerade diese Anzeige nennt auch den Namen des Erbauers des Orchestrions:

*. In de maand November 1790; zal de Heer ABT VOGLER nog voor zyn vertrek naar Zweeden, op de Zaal boven de Manège te Amsterdam, zig publick doen hooren op een door hemzelfs nieuw uitgevonden Orgel, door J. P. KUNDEL te Rotterdam gemakt met 4 Clavieren, 63 Toetsen en 39 Pedalen; welk werk door hem *Orchestrion* genoemd word, wyl 't zelve een volledig Orcheitre zo wel Piano, Crescendo als Diminuendo voorsield. De inrekening voor 3 Concerten à / 5: - geschied by den Boekverk. A. MENS, naast 't Burger. Weeshuis. by wien de Entrée Billets voor een enkel Concert à / 2: 10, na pm Nov. te bekomen zyn.

Im Monat November 1790 wird der Herr ABT VOGLER, noch vor seiner Abreise nach Schweden, im Saal über der Manège zu Amsterdam, sich hören lassen an

³⁰⁸ *Allgemeine Musikalische Zeitung* [AMZ] 1/13 (05-06-1799) / Enschedé 1920, 46-47.

einer von ihm neu erfundenen Orgel, von J.P. KUNKEL zu Rotterdam verfertigt mit 4 Clavieren, 63 Tasten und 39 Pedalen; welches Werk von ihm Orchestrion genannt wird, weil es ein ganzes Orchester sowohl Piano, Crescendo wie Diminuendo darstellt. Einschreibung für drei Konzerten für fl. 5,- beim Buchhandler A. MENS neben dem Bürger-Waisenhaus, bei welchem die Eintritt-Zettel für ein einziges Konzertes für f 2,10 nach dem 1. Nov. zu bekommen sind.³⁰⁹

Laut seiner Sterbeakte vom 27. April 1815, erhalten im Gemeentearchief zu Rotterdam, wurde der Orgelbauer Johannes Pieter Künckel 1750 zu Mettmann bei Elberfeld geboren.³¹⁰ Dort arbeitete zu dieser Zeit der bekannte Orgelbauer Jakob Engelbert Teschemacher, der also vielleicht Künckels Lehrmeister gewesen sein könnte. Kontakte Teschemachers in die Niederlanden sind schon früher in der Literatur bemerkt worden. Vor 1759 lieferte Teschemacher zwei Hausorgeln für die beiden Töchter des Mennoniten-Pfarrers Johannis Deknagels zu Amsterdam.³¹¹ Interessant in diesem Rahmen ist dass Künckel in den Jahren 1782-1784 seine erste bekannte Kirchenorgel gerade für die Mennoniten-Kirche zu Zaandam baute. Im Jahre 1762 baute Teschemacher eine wunderbare Hausorgel, jetzt in der Michaëlskerk zu Oosterland, welche sich vor 1806 in Privatbesitz zu Rotterdam befand und nach dem Aufbau in der Hervormde Kerk zu Velsen von dem Orgelbauer Jan Pieter Smit am 22. Juni 1806 von dem mit Künckel befreundeten Organisten Jan

³⁰⁹ *Amsterdamsche Courant* No. 126 (21-10-1790) / Enschedé, 56-57 / Gierveld, 397:

In de maand November 1790, zal de Heer ABT VOGLER nog voor zijn vertrek naar Zweeden, op de zaal boven de Manége te Amsterdam, zig publiek doen hooren op een door hemzelfs nieuw Uitgevonden Orgel, door J.P. KUNKEL à Rotterdam gemaakt met 4 Clavieren, 63 Toetzen en 39 Pedaalen; welk werk door hem Orchestrion genoemd word, wyl 't zelve een volledig Orchestre zo wel Piano, Crescendo als Diminuendo voorsteld. De intekening voor 3 Concerten à f 5:- geschied bij den Boekverkoper A. MENS, naast 't Burger-Weeshuis, by wien de Entrée Billets voor een enkel concert à f 2:10 na pmo Nov. te bekomen zyn.

³¹⁰ Gemeentearchief Rotterdam, Register van Overlijden 1815a 138 , Akte 683 vom 27. April 1815 / Gierveld, 191-192: "op den 26 April 1815 des n.m. ten 5 uur in de Koestraat N 173 is overleden Johannes Pieter Kunkel, oud vier en zestig jaren en zes maanden, echtgenoot van Jacoba Catharina Frient, zijnde geweest orgelmaker, gebooren te Metman bij Elberveld, en gedomicilieerd alhier, zijnde de namen van wijle zijn ouders en dezelves plaats van overlijden aan de declaranten onbekend".

³¹¹ Gierveld, 332-333, 335; Loewen, Esko, 'Een oud Nederlands Orgel'. *Het Orgel* 70/1 (1974), 12-17.

Robbers eingeweiht wurde.³¹² Die Oberlabien der größten Prospektpfeifen der Orgel zu Oosterland sind mit sogenannten Eselsrücken versehen, welche man auch bei der größten Pfeife der Künckel-orgel zu Zaandam und bei einem Entwurf Künckels für einen Umbau der alten Orgel der Remonstrantischen Kirche zu Rotterdam findet. Eine weitere Studie über mögliche Beziehungen zwischen Teschemacher und Künckel und ein technischer Vergleich ihren Orgeln steht noch aus.

Am 10. Oktober 1779 heiratete Künckel Jacoba Catharina Friend aus Gouda.³¹³ Drei Jahre zuvor hatte er sich aus Gouda kommend in Rotterdam niedergelassen.³¹⁴ Der Aufenthalt Künckels in Gouda lässt eine Beziehung zum dortigen Orgelbauer Hendrik Hermanus Hess vermuten. Sowohl Künckel als sein möglicher Prinzipal oder Lehrmeister Hess wurden vor allem als Erbauer von Hausorgeln bekannt, von welchen verschiedene Exemplare erhalten sind. In einem Artikel in der Zeitschrift *Oude Kunst* zitiert J.W. Enschedé 1916 eine Stelle aus Krünitz's *Encyclopädie* von 1807. Nachdem diese die feinere Intonation und den kompakteren, rasselarmeren Bau des Registerwerks hervorhebt, in welcher eine Hausorgel sich von einer Kirchenorgel auszeichne, fügt sie hinzu: "Hierin hat sich vorzüglich in Holland ein pfälzischer Orgelmacher Künckel, der in Rotterdam wohnt, ausgezeichnet, und nicht selten glaubt man einen kleinen Schreibpult zu öffnen, da eine Künckelische Hausorgel herauspringt".³¹⁵ Obwohl Krünitz' *Encyclopädie* vor dieser Stelle dem Simplifikazionssystem Voglers und dessen Orchestrion ausführliche Aufmerksamkeit schenkt; verzichtet auch sie merkwürdigerweise darauf, Künckel als Erbauer des Instruments zu nennen.

³¹² Gierveld 333-335; Orgelwerkgroep Oosterland [de Graaf, A., Klein, K. und Verloop, G.] *Dit wordt gezegt een schoon werk te zyn*. Wieringen 1974, 9-12.

³¹³ Gierveld, 191.

³¹⁴ Gemeentearchief Gouda, Archief Kerkenraad Hervormde Gemeente inv. 85, Register vertrokkenen met attestatie 1760-1804, 152: "15 september 1776. Johannes Pieter Künckel, ingewoont hebbende in de dubbele buurt gaat naar Rotterdam". Im inv. 63: Register Namen van de Gereformeerde Lidmaten der Stadt Gouda 1710-1819 wird ab 1760 der Namen Künckels nicht gefunden, womit bisher nicht bekannt ist in welchem Jahr Künckel sich zu Gouda niedergelassen hat. Laut Gemeentearchief Rotterdam, Archief Kerkenraad Hervormde Gemeente inv. 272: Lidmatenregister 1774-1816 A-K, 272 lässt Künckel sich erst Oktober 1777 mit einem Attestat aus Gouda zu Rotterdam als Mitglied der Hervormde Gemeente einschreiben.

³¹⁵ Krünitz 1807, 422 / Enschedé 1916, 390 / Gierveld, 192.

Von den Kabinett- und Sekretärorgeln Künckels sind mehrere exemplare erhalten. Etwas großartiger sind zwei ebenfalls erhaltene zweimanualige Positive; das eine – jetzt in der Gertrudiskerk zu Workum – signiert 1784 im Klavierrahmen, das andere – seit 1973 in der Oud-Katholieke Kathedrale Kerk zu Haarlem – ohne Signatur, aber auf Grund der Bauart Künckel zuzuschreiben. Vor allem letztgenannte Orgel beweist wie Künckel auf kreative Weise in einem relativ kleinem Gehäuse viele Pfeifen einzubauen wusste; selbstverständlich eine Eigenschaft großer Bedeutung für Voglers geplantes Orchestrion. Mehrere Holzpfeifen sind mit langen Füßen versehen, verführt, gekröpft oder sogar ein wenig schräg aufgestellt; die Wellen der Tastenmechanik beider Orgeln sind aus dünnem Metall angefertigt, womit viel Raum gespart wurde.

Seine erst bekannte Kirchenorgel baute Künckel in den Jahren 1782-1784 für die Mennonitenkirche oder Doopsgezinde Vermaning zu Zaandam. Diese heute sehr gut erhaltene Orgel muss Künckel zu einem guten Ruf verholfen haben. 1796 wurde er mit H.H. Freytag & Cie und Johannes Stefanus Strümpfeler gebeten einen Kostenanschlag für eine dreimanualige Orgel für die Hersteld Evangelisch Lutherse Kerk zu Amsterdam anzufertigen, nach einem Bauplan von drei Organisten, unter welchen sich auch der Organist Anthonie Munnikhuijsen befand, welcher 1784 die Orgel zu Zaandam geprüft hatte. Imfolge seines hohen Preises kam es für Künckel zu Amsterdam aber nicht zum Auftrag.

Anfang August 1785 bekam Künckel laut Protokoll der Kirchenbehörden den Auftrag für den Bau einer neuen Orgel für die Remonstrantse Kerk zu Rotterdam, gemäß eines Bauplans der beratenden Organisten Jan Hendrik Bruininkhuizen und Johannes Sturenberg. Leider blieben weder Baupläne noch weitere Korrespondenz erhalten; es gibt heute nur noch eine Reihe von Prospektentwürfen. Jedoch gibt es einen Hinweis auf mindestens die Bekanntschaft des Abt Voglers mit dem Bau dieser Orgel. In seiner Dispositionssammlung berichtet der Friesische Orgelkenner Nicolaas Arnoldi Knock die von ihm erwähnten Dispositionen der Orgeln von Tiel und Dordrecht persönlich von Abt Vogler bekommen zu haben.³¹⁶ Obgleich Knock vor allem die Orgeln in Friesland beschreibt, enthält seine 1788 publizierte Sammlung auch die Disposition der im selben Jahr 1788 schon fertig gewordene Orgel der Remonstrantse Kerk zu Rotterdam - welche “der Orgelbauer Künckel zu verfertigen angenommen hat” – außerdem mit der Erwähnung dass Künckel auch für die Altkatholische Laurens-

³¹⁶ Knock, 71 (Tiel); 77 (Dordrecht).

kerk am Oppert zu Rotterdam eine neue Orgel verfertigen wird.³¹⁷ Obgleich Knock mitteilt die Orgeln der Doopsgezinde und der neuen Roomsche Kerk zu Rotterdam selbst gespielt zu haben,³¹⁸ ist es nicht ganz undenkbar dass er die Angaben der Arbeiten Künckels über den Abt Vogler bekommen hat. Dieses würde – in Zusammenhang mit der Tatsache dass der Bau der Orgel in der Remonstrantse Kerk schon August 1785 in Auftrag gegeben wurde – bedeuten, dass die Kontakte Voglers mit dem Orgelbauer Künckel schon vor 1788, dem Jahr des Herausgabes des Büchleins Knocks zustande kamen. Auf der von Knock erwähnten Orgel zu Dordrecht konzertierte Vogler jedenfalls nur einmal, und zwar bereits am 7. Juni 1785.³¹⁹

Vielleicht wurde Vogler bereits auf die Arbeit Künckels von einem der Gutachter der Künckel-orgel zu Zaandam, dem Amsterdamer Organisten Anthonie Munnikhuijzen aufmerksam gemacht. Auf dessen Orgel in der Oude Lutherse Kerk konzertierte Vogler am 14. November 1785 und am 21. Februar 1786.³²⁰ Wahrscheinlicher ist jedoch, dass der der Kontakt Ende 1785 oder Anfang 1786 in Rotterdam, dem Wohnort Künckels zustande kam. Innerhalb von weniger als drei Monaten sind mindestens sieben Konzerte Voglers in der Stadt an der Nieuwe Maas dokumentiert. Am Freitag den 2. Dezember 1785 spielte er – nachdem ein früher geplantes Konzert am Donnerstag den 17. November nicht stattfand – die Christian Müller-orgel (1749) der Lutherse Kerk,³²¹ am Dienstag, dem 6. Dezem-

³¹⁷ Knock, 68 (Rotterdam): “Het Orgel in de Remonstrantsche Kerk alhier, ‘t welk den Orgelmaker Konkel heeft aangenomen te vervaardigen [...] Gemelde Orgelmaker zal alhier in de Jansoniste Kerk in den Oppert, de kerk genaamt St. Laurens, ook een geheel nieuw Orgel vervaardigen”.

³¹⁸ Knock, 66.

³¹⁹ Gemeentearchief Dordrecht, Archief Hervormde Gemeente inv. 768, Jaarrekeningen Diakonie 1773-1794, 508: “7 juni 1785 ‘t Exerceeren van Muzicq op het Orgel in de G: Kerk, door den Abt Vogler voor d’ ½ f 163,18”.

³²⁰ Enschedé 1920, 44, 48.

³²¹ *Rotterdamsche Courant* No. 137 (15-11-1785):

den Heer VOGLER, Capelmeester &c., die in den Haag, Leiden en Amsterdam, zyn uitmuntende bekwaamheden op het Orgel heeft laten hooren tot bewondering van alle kenners, zal op verzoek van vele voorname en aanzienlyke Liefhebbers aanstaande Donderdag des namiddags ten 3 uren, in de Luthersche Kerk te Rotterdam, het ORGEL bespelen, onder deze voorwaarde, dat een iegelyk, die zyn Ed. aldaar geliefte te horen, 11 stuivers zal moeten betalen ten voordeelen van den Armen der bovengemelde Kerk, dan die meerder geliefte te geeven, zulks staat aan zyn genereusiteit.

ber die Mitterreither-Orgel (1779) der Katholischen Kirche an der Leeuwestraat.³²² Die Verkehrsmaßnahmen in den Anzeigen in dem *Rotterdamsche Courant* zeigen das erwartete Gedränge bei beiden Konzerten. In kleinerem Kreis spielte Vogler am Samstag den 3. Dezember 1785 im Konzertsaal des Herren Zentgraafs an der Bierstraat eine offenbar dort aufgestellte Orgel, während die Herren Hencke, Teniers, Zentgraaf und Tours an diesem Abend Violoncello, Geige, Traversflöte

Rotterdamsche Courant No. 138 (17-11-1785):

De Heer VOGLER, Capelmeester &c., verhinderd zynde, om heden alhier in de Luthersche Kerk op het Orgel te speelen, word zulks voor veertien dagen uitgesteld; zullende den dag en uur nader bekend gemaakt worden.

Rotterdamsche Courant No. 143 (29-11-1785) / No. 144 (01-12-1785):

De Heer VOGLER, Eerste Capelmeester van zyne Doorluchtige Hoogheit den Keurvorst van Palts-Beyeren, zal op Vrydag den 2 December 1785, des avonds ten 5 uren, in de Luthersche Kerk te Rotterdam, ten behoeve der Armen van die Gemeente, het ORGEL bespeelen; de Biljetten ter Admissie zullen op Donderdag en Vrydag, 's voormiddags van 10 tot 1 uur, aan gemelde Kerk, à 1 Gl. Het Stuk, te bekomen zyn, verder zal geen Geld aan de Kerk aangenomen en niemand zonder Biljet geadmitteerd worden. Word verzogt de Koetzen alleen voor de Deur van de Wynstraat te ordonneren, zullende de Deur aan de Blaak, by het inkomen en uitgaan, voor de Voetgangers open zyn.

Disposition der Christian Müller-Orgel bei Hess 1774, 66.

³²² *Rotterdamsche Courant* No. 146 (06-12-1785):

De Heer VOGLER, Eerste Capelmeester van zyne Doorluchtigheid den Keurvorst van Palts-Beyeren, zal op HEDEN Dingsdag den 6 December 1785, des avonds ten 5 uren, in de Roomsche Kerk, in de Leeuwestraat te Rotterdam, ten behoeven der Armen van die Gemeente, het ORGEL BESPELEN. De Biljetten ter admissie zijn à 1 Gl. Het stuk te bekomen by de Heeren Armbezorgers, Hendrik Leemput, op de Hoogstraat, en Johannes Mulder, op de Leuvehaven, en by de Heeren Sturenberg, op de Hoogstraat, Zentgraaf, in de Bierstraat, en Tours, Organist, op de Schie, en by de Koster A. Timmermans, in de Leeuwestraat, verder zal geen Geld aan de Kerk aangenomen, en niemand zonder Biljet geadmitteerd worden. Die genen die met Koetzen gelieven te komen, worden verzogt in te gaan in de Leeuwestraat, en die te voet komen, zullen gelieven in te gaan in de Vier Windenstraat; zoo mede by het uitgaan, om confusie voor te komen.

Die Disposition de Mitterreitehr-Orgel der Rosaliakerk an der Leeuwestraat zur zeit Voglers bei Knock, 66. Van Reyn, 393; Hess/De Waal 944 und Broekhuyzen R 15, 679 erwähnen verschiedene spätere Reparaturen, welche laut Broekhuyzen mehr als eine neue Orgel gekostet haben. Kirche und Kirchenarchiv wurden leider 1940 zerstört, so daas eventuelle spätere Arbeiten (zum Beispiel Künckels) nicht dokumentiert sind. Die Dispositionen bei Knock und in den verschiedenen späteren Quellen unterscheiden sich nur in geringem Maße.

und Fortepiano spielten und Fräulein Warnken vokal und auf der Harfe mitwirkte.³²³ Am Donnerstag, dem 2. Februar 1786, spielte Vogler wieder im Saal an der Bierstraat, dieses mal auf dem Pianoforte, auf welchem er “mehrere Phantasien nach neuem Geschmack, sowie historielle Phantasien in bezug auf Don Quichot” ausführte. Weiterhin spielte er er zusammen mit Jacob Tours, einem der Veranstalter dieses Konzertes, eine eigene Sonate zu vier Hände und außerdem gab es noch die Mitarbeit von mehreren Meistern, vokal sowie auf verschiedenen Instrumenten.³²⁴ Am Montagmorgen, dem 6. Februar 1786, spielte Vogler wieder auf der Orgel der Katholischen Kirche an der Leeuwestraat “eine Pittoreske Musik”, welche “die wichtigste Szenen der Geschichte vom König Saul” darstellte.³²⁵ Eine Woche später, am 13. Februar 1786 konzertierte er an der Golfuss-Orgel (1641-1645) der Grote of Sint-Laurenkerk, bei welcher Gelegenheit er unter

³²³ *Rotterdamsche Courant* No. 144 (01-12-1785) / No. 145 (03-12-1785):

Op Saturday den 3 December aanstaande / HEDEN AVOND zal er in de Nieuwe Concertzaal in de Bierstraat te Rotterdam, een extra Groot VOCAAL en INSTRUMENTAAL-CONCERT gegeven worden; waar in zich de beroemde Heer VOGLER, Eerste Capelmeester van zyne Doorluchtige Hoogheit den Keurvorst van Palts-Beyeren, op het Orgel, de Heeren HENCKE, TENIERS, ZENTGRAAF en TOURS op het Violoncello, de Viool, Fluit travers en Forte Piano, en Mejufvrouw WARNKEN met zang en op de Harp zal laten hooren. De Biljetten zyn te bekomen by J.C. Zentgraaf, in de Bierstraat voornoemt. Yder Persoon betaald twee gulden.

³²⁴ *Rotterdamsche Courant* No. 13 (31-01-1786) / No. 14 (02-02-1786):

Op Donderdag / HEDEN AVOND den 2de February zal er door J.C. ZENTGRAAF en J. TOURS, ten huize van den eerstgenoemden, een Groot VOCAAL- en INSTRUMENTAAL CONCERT gehouden worden, waar in den Heer Abt VÖGLER, Eerste Capelmeester &c, &c., zich met Fantazien van een nieuwe smaak, als mede met Historieele Fantazien, betreklyk Don Quichot, zeer breedvoerig op het Piano Forte zal doen hooren, de Heeren Vögler en Tours, een Sonate voor vier handen op 't Piano Forte, door den Heer Vögler nieuw gecomponeerd; voorts zullen zich verscheiden Meesters op differente Instrumenten en met Gezang laten hooren. De prys is 2 Gl, doch die zich voorziet van een Biljet zal 30 st. betalen, dewelke te bekomen zyn by den eersten.

³²⁵ *Rotterdamsche Courant* No. 15 (04-02-1786):

Mr. l'Abbé VOGLER, jouera lundi le 6 Fevrier 1786, à 11 heures du matin, dans l' Eglise Romaine dans le Leeuwestraat à Rotterdam, ou il rendra par une Musique pittoresque les scenes principales de l'Histoire du Roi Saul. Le Billet est à 1 florin; la Description à 2 stuivers. On les trouve chez Dirk Vis, Boekverkoper op de Noordblaak by de Beurs.

anderem “die Schlacht auf der Doggersbank” musikalisch darstellte.³²⁶ Das Programm dieses letzten Konzertes ist in der Bibliothek des Rotterdamer Gemeentearchiefs erhalten, ebenso wie das Programm eines vorangehenden Konzertes in der Grote Kerk, laut handschriftlicher Notiz am 5. Dezember 1785.³²⁷

Die Eintrittskarten für die Rotterdamer Konzerte vom 6. Dezember 1785 und vom 13. Februar 1786 waren unter anderem zu bekommen bei Jacob Tours, welcher wie erwähnt am 2. Februar 1786 mit Vogler zusammen auf dem Pianoforte spielte. Dieser Organist könnte also sehr gut Vogler auf seine eigene,

³²⁶ *Rotterdamsche Courant* No. 18 (11-02-1786):

Op maandag den 13 February 1786, 's avonds ten 6 uren precies, zal de Heer Abt VOGLER, Geestelyke Raad, Professor en eerste Kapelmeester van Zyne Doorluchtigheid den Heere Keurvorst van Paltz-Beyeren, OP HET ORGEL, in de Groote Kerk te Rotterdam, uitvoeren DE SLAG OP DOGGERSBANK, en verscheiden andere STUKKEN, zoo als door byzondere gedrukte Biljetten zal bekend gemaakt worden, ten voordeele der Armen derzelve Kerke. De Loorjes zyn te bekomen à 12 stuivers, aan de Diacony-Kamer, en by den Heer Zentgraaf in de Bierstraat, Tours op de Schie en Dirk Vis, Boekverkooper op de Blaak.

Disposition der Orgel bei Hess 1774, 64.

³²⁷ Bibliotheek Gemeentearchief Rotterdam XI F 346: *Schets der Musicale Stukken Uitgevoerd op het Orgel, door den Heer Abt Vogler, Raad, Professor en eerste Kapel-Meester van de Keurvorst van Paltz-Beyeren / Ontwerp van het geen den HEER ABT VOGLER op Maandag den 13 February 1786. 's Avonds ten 6 uren in de Groote Kerk te Rotterdam zal uitvoeren.* Vom Konzert vom 5. Dezember 1785 wird nicht in der *Rotterdamschen Courant* berichtet, wohl dagegen von verschiedenen weiteren Konzerten des Abtes an den Orgeln zu Schiedam, Gouda, Alkmaar, Utrecht, Arnhem, Tiel und Nijmegen: *Rotterdamsche Courant* No. 147 (08-12-1785):

De Heer Abt VOGLER zal op Donderdag den 8 December, 's avonds ten 4 uren in de Groote Kerk te Schiedam op het ORGEL speelen ten voordeele der Armen, en Saturdag den 10 December, 's morgens te n12 uren, op het beroemde Orgel in de Groote Kerk te Gouda, en Woensdag den 14 December, 's avonds ten 5 uren, op het Orgel in de Groote Kerk te Alkmaar.

Rotterdamsche Courant No. 151 (17-12-1785):

de Heer Abt VOGLER, die zich met bewondering van alle Kenens, (tweemaal te Amsterdam, driemaal in 's-Hage, vyfmaal te Rotterdam, tweemaal te Gouda, te Schiedam, Dordrecht en Alkmaar heeft doen hooren, zal op woensdag den 21 dezer 1785, des morgens ten 11 uren, in de Domkerk te UTRECHT het ORGEL bespeelen”; *Rotterdamsche Courant* No. 10 (24-01-1786): “Mr. l' Abbé VOGLER a joué deux fois à Arnhem, deux fois à Thiel & pour la quatrième fois à Nymegue, toujours avec la même satisfaction des Auditeurs.

Künckel August 1785 im Auftrag ergebene Orgel der Remonstrantse Kerk aufmerksam gemacht und dabei mit dem Abten die Werkstatt des Orgelbauers besucht haben.

Leider fehlen jegliche Daten über die Orgel, welche Vogler am 3. Dezember 1785 im Saal des Herrn Zentgraafs an der Bierstraat zu Rotterdam spielte.³²⁸ Da der Abt aber während seines zweiten Konzertes in diesem Saal am 2. Februar 1786 auf einem Pianoforte spielte, könnte es sich beim ersten Konzert um eine vorübergehend aufgestellte Orgel gehandelt haben, welche dann sehr gut von dem in der benachbarten Koestraat wohnhaften Künckel zur Verfügung gestellt worden sein könnte. Möglicherweise handelte es sich dabei sogar um die zweimanualige, dem Orgelbauer Moreau zugeschriebene Hausorgel, welche in dem *Amsterdamschen Courant* vom 13. Mai 1783 von Künckel zum Verkauf angeboten wurde, aber erst am 1. Oktober 1786 in der Hervormde Kerk zu Baarland eingeweiht wurde.

Am 8. Februar 1786 konzertiert Vogler auch auf Einladung des ortsansässigen Organisten Johannes Berghuijs in der Nieuwe Kerk zu Delft.³²⁹ Bei dieser Gelegenheit konnte sich der Abt sich eventuell mit dem zwei Jahren zuvor erbauten Künckel-Positiv des Notars Abraham Petersen bekannt gemacht haben.

Den Auftrag für den Bau des Orchestrions muss Künckel aber wahrscheinlich erst im Jahre 1789, also während des zweiten Aufenthalt Voglers in den Niederlanden, bekommen haben. Dieses könnte man jedenfalls aus der bis auf heute ältesten bekannten Quelle in bezug auf das Instrument schließen, einer bereits von Enschedé zitierten Annonce im *Rotterdamschen Courant* vom 1., 3. und 5. September 1789:

Einige ORGELBAUER-GESELLEN, welche über die erforderliche Fähigkeiten verfügen und geneigt sind zu helfen, ein GROSSES WERK verfertigen, welches das Erste dieser Art ist und von welchem bis auf heute noch keines gesehen oder gehört worden ist, können sich an J.P. Künckel, Orgelbauer zu Rotterdam wenden.³³⁰

³²⁸ Einige notariellen Akten (Gemeentearchief Rotterdam Oud Notarieel Archief inv. 3546 fol. 293-294 oder inv. 3707 fol. 565-567, 623, 653, 656 in Bezug auf dem Herren Zentgraaf waren zur Zeit dieser Publikation leider nicht zugänglich. Mehr über dessen Konzertsaal an der Bierstraat in Hazewinkel, H.C., 'De Concertzaal in de Bierstraat'. *Rotterdamsch Jaarboekje* (1940), 179-188.

³²⁹ Thijsse, W.H., 'Een onbekend Orgelconcert van Abt Vogler'. *Het Orgel*, 45/8 (januari 1949), 4-5.

³³⁰ *Rotterdamsche Courant* No. 105 (01-09-1789) / No. 106 (03-09-1789) / No. 107 (05-09-1789) / Enschedé 1920, 55: "Eenige ORGELMAKERSGEZELLEN, die de vereischte bekwaamheit hebben en genegen zijn om een GROOT WERK te helpen maken, dat het eerste van dien aart is, waar van er

Der *Rotterdamsche Courant* vom 1. und 3. September 1789 berichtet ebenfalls von einem weiteren Konzert Voglers in der Maasstadt: am 3. September spielte der Abt wieder an der Orgel der Lutherse Kerk “ein Geistliches Orgel-Konzert” mit “verschiedenen Europäischen Nationalen Charakterstücken”; das heißt “10 Theile unter dem Namen Polymelos”.³³¹

Obwohl es sich nicht zweifelsfrei beweisen läßt, fällt es doch nicht schwer in der zitierten Anzeige Künckels die neuen Ideen des Abtes zu erkennen. Schon in einem anderen Holländischen Dokument fast vier Jahre früher hat Vogler sich außerdem bereits über seine bisher ungesesehenen und ungehörten neuen Ideen ausgelassen. Ein im Autograph erhaltenes Schreiben vom 17. Dezember 1785 an den Oberbürgermeister Paludanus zu Alkmaar erhebt in französischer Sprache Voglers Kritik an der Hagerbeer/Schnitger-orgel in der Grote of Sint-Laurenkerk dieser Stadt, an welcher er kurz bevor ein Geistliches Konzert gespielt hat. Der Abt tadelt die “unangenehme[n] Reperkussionen” beim spielen auf dem Hauptmanual; die nicht hörbaren Töne der Pfeifen “der sogenannte Prestant 32 fuß” bis zum H; die ihrer Natur nicht gemäße Wirkung der Traversflöte und der Flute douce des Rückpositivs und das unerträgliche Schlagen der Blasebälgen, “da man weder ein ungebundenes Stück spielen kann, noch gleichzeitig die Hände aufheben kann nachdem man eine große Harmonie geschlagen hat”.³³² Hinsichtlich der

tot nog toe geen is gezien of gehoord, kunnen zich adresseren bij J.P.Künckel, Orgelmaker te Rotterdam”.

³³¹ *Rotterdamsche Courant* No. 105 (01-09-1786) / No. 106 (03-09-1789):

De Heer Abt VOGLER, Geestelyke Raad en Directeur van de Musicale Akademie des Konings van Zweden te Stokholm zal op Donderdag/HEDEN den 3 September, des namiddags ten 5 uren, in de Luthersche kerk te Rotterdam, een GEESTELYK ORGEL-CONCERT executeren, verscheiden Nieuwe Europasche Nationale CHARACTER-STUKKEN (bestaande uit 10 Deelen genaamt Polymelos) zullen daar in voorkomen; een Breedvoeriger Beschryving van dit Geestelyk en Caractariserend Orgel-Concert is met de Billetten voor een Gulden het stuk te bekomen in de Kamer van gemelde Kerk, Heden voormiddag van 10 tot 12 en namiddag van 3 tot 5 uren.

³³² Regionaal Archief Alkmaar, Oud-Stadsarchief inv. 1847, Orgelakte nr. 76: Schreiben von G.[J.] Vogler am Oberbürgermeister Paludanus, Amsterdam, den 17. Dezember 1785: “1) que le Clavier superieur ne parle pas comme il devrait, que les touches y donnent des reperussions fort desagrees. 2) que le Prestant soidisant de 32 pieds se ne fait qu’ entendre au Si à 18 pieds. 3) que la Flute traversiere, la Flute douce du Ruckwerck ne font aucun effet propre à leur nature. 4) que les battiments des soufflets sont insupportables, car on n’y peut pas jouer ni une piece detachée, ni lever les mains à la fois d’apres avoir frappé une grande harmonie”.

notwendigen Reparaturen der Orgel verweist Vogler die Bürgermeister auf einen ausführlichen Bericht des ortsansässigen Organisten Michäel Körnlein. Aber in Gedanken spielte der Abt in Alkmaar offenbar schon an der von ihm simplifizierten Orgel:

Möchten die Herren aber eine dem Gehäuse würdigen Orgel haben, für ein unermesslichen Schiff und eine so sonore Kirche wie Ihre geeignet; möchten sie vorhaben (obgleich mit wenig Kosten) bisher ungekannte Arrangements machen zu lassen welche die Fortschritte aus Deutschland, England, Frankreich und Italien enthalten [...] dan könnten sie über mich verfügen, und ich wäre bereit alles was ich während der 16 Jahren meiner Reisen überdacht habe, zur Ausführung zu bringen.³³³

Zur Ausführung Voglers "bisher ungekannte Arrangements" kam es in Alkmaar aber nicht. Drei Jahre vor seinem Besuch war die Orgel sogar unter Beratung des Organisten Michaël Körnleins im Wesen 'entsimplifiziert' worden: gerade mehrere einfache Aliquotregister aus der Disposition Frans Caspar Schnitgers wurden 1782 vom Orgelbauer Johannes Stefanus Strümpfler zur Octavlage geändert.³³⁴ Dass die

In einer Beilage zu seinem Schreiben erläutert Vogler seine Kritik an der Windanlage der Orgel zu Alkmaar durch zwei Notenbeispiele und fürchtet er sogar vor einem totalen Untergang der in ihren Einzelheiten hervorragenden Orgel: "Ce battement mette tous les jeux dicords, et il fait craindre une decadence totale de cette Orgue superbe en detail, de sort qu' en 10 années d'ici il faudra depenser indispensablement 3000 mille florins pour battir une Orgue tout nouvelle, les tujeaux etant gatés fatigués et absorbés par la mauvaise mecanique".

³³³ *Ibidem* / Enschedé 1920, 53: "Mais çï ces MM veulent avoir une Orgue digne de la Caisse, propre à un Vaisseau immense at à une Eglise si sonore telle que la votre, s' ils sont intentionés de faire faire (quoique à peu de frais) des arangemens jusqu' ici inconnus, qui renferment les avantages d' Allemagne, d'Angleterre, de France et d' Italie... alors vous pourrez disposer de moi, et je suis prêt d'y mettre en execution tout ce que j'ai reflechi pendant 16 annés de voyage".

³³⁴ Regionaal Archief Alkmaar, Oud-Stadsarchief inv. 1847, Orgelakte; unter mehr nr 45: Restaurierungsvertrag von M. Körnlein mit Bemerkungen von J.S. Strümpfler vom 5. Juni 1781; nr. 47: Ergänzung des Restaurierungs-vertrags von J.S. Strümpfler vom 3. September 1781; nr. 50: Kostenangabe der Restaurierung von J.S. Strümpflers vom 19. Oktober 1782; Van Nieuwkoop 1997, 135-138 (mit weiterer Literaturangabe). Im Hauptmanual wurde die Prestant Quint 6' umgeändert zu einer Holpijp 8' und die Quint 3' durch eine Openfluit 4' ersetzt. Im Rückpositiv ersetzte eine Fluit travers 8' die Quintfluit 3'; im Pedal wurden Röhrquint 12' und Quint 6' umgeändert zur Roerfluit 8' und Gedektquint 6' und wurde der Prestant 24' durch Hinzufügung von sieben neuen gedackten Holzpfeifen zu einem reellen, laut späteren Quellen aber wenig erfolgreichen Prestant 32' ausgebaut. Der Vertrag vom 5. Juni 1781 schlägt vor auch die Quint 6' des Pedals zu einer Gedackt 8' umzuändern. Die meiste Änderungen Strümpflers wurden bei der Restaurierungen der Orgel von D.A. Flentrop in den Jahren 1947-1949 und Flentrop Orgelbau in den Jahren 1982-1986 wieder rückgängig gemacht.

Orgel zu Alkmaar übrigens nicht die einzige in den Niederlanden war, welches von Vogler bezüglich der Windanlage getadelt wurde geht aus einer Äusserung in seinen *Data zur Akustik* hervor:

So muß ich hier doch diese Erfahrung öffentlich bekannt machen, dass ich noch sehr wenige Orgeln in Europa angetroffen habe, die nicht windstößig sind, selbst die weltberühmte Orgel in Haarlem in Holland nicht ausgenommen; denn ich dürfte nicht wagen, einen vorzüglichen orgelmässigen Vortrag mit ganzem Werk, wo die Harmonie im Diskant anhält, und das 32 füssige Pedal einen laufenden Basso continuo vorstellt, auszuführen, ohne dass sie anfang nach Wind zu schnappen, und ein, dem Ohr unerträgliches Zittern und Tremuliren entstand.³³⁵

Obgleich Vogler in seinem Brief darüber schweigt, muss die Orgel zu Alkmaar ihm doch die Gelegenheit geboten haben einen Aspekt seines Simplifikations-system in der Praxis auszuprobieren: mit ihren niedrigen Zusammensetzungen im Diskant war mit den Sesquialteras im achtfüssigen Rückpositief und Oberwerk die Wirkung des späteren *Trias harmonica* zu realisieren. Dasselbe gilt für das Cornet im ebenfalls achtfüssigen Rückpositiv der Orgel der Nieuwe Kerk zu Amsterdam.³³⁶ Die akustische Wirkung von Quinten und Terzen als Grundtonerzeuger ist auch in anderen Orgeln auch schon vor Vogler im Niederländischen Orgelbau nachweisbar. So versah der Kölner Orgelbauer Carl Philipp König 1777 seine kleine vierfüßige Orgel für die Waalse Kerk zu Nijmegen, seit 1958 in der Waalse Kerk zu Arnhem, mit einem Bourdon 16', dessen große Oktave aber als Gedackt-quinte 10 2/3' angefertigt worden war.³³⁷ Albertus Anthoni Hinsz, wohnhaft zu

³³⁵ Vogler, *Data zur Akustik*, Sp. 525.

³³⁶ heutige Zusammensetzungen nach Van Nieuwkoop 1997, 138 (Alkmaar); 157 (Amsterdam):

Beide Sexquialteras Alkmaar:

C: 1 1/3' - 4/5' / c: 2 2/3' - 1 3/5' / c¹: 5 1/3' - 3 1/5'.

Cornet Amsterdam:

c¹: 8' - 8' - 5 1/3' - 5 1/3' - 3 1/5' - 3 1/5' / a¹: 8' - 8' - 5 1/3' - 5 1/3' - 3 1/5' - 3 1/5' - 3 1/5' /

c²: 8' - 8' - 5 1/3' - 5 1/3' - 5 1/3' - 3 1/5' - 3 1/5' - 3 1/5' / fs²: 8' - 8' - 8' - 5 1/3' - 5 1/3' - 5 1/3' - 3 1/5' - 3 1/5'.

³³⁷ Beyen, Petrus, *Brief aan den Heer Joachim Hess, organist en Klokkenist te Gouda, ter geleide van eene nauwkeurige Beschryving van het nieuw uitmuntend Orgel in de St. Stephanus of Grote Kerk binnen Nymegen; benevens eene beknopte uitbeelding der gesteldheid van het nieuw Orgel in de Walsche Kerk mede aldaar*. Nijmegen 1782 (Faksimilé in Hess 1774 Ed. A.J. Gierveld, Buren 1990), 18: "De Bourdon 16 v. gaat van klein c tot drie gestreept f het eerste Oct. van gr. C tot klein c. is een Quint 12 v.". Vgl. Jongepier 1999/1, 147-148; *De Mixtuur*, 65 (1990), 282-283. Da Vogler mindestens viermal die Orgel der großen oder Stephanuskirche spielte (vgl Anm. 147), kann er sich auch mit der Orgel der Waalse Kerk bekannt gemacht haben.

Groningen, aber 1769 auch in Wassenaar im Westen der Niederlanden tätig, baute mehrmals in achtfüßigen Werken mit Bourdon 16' eine Mixtur, die im Diskant ab c¹ einem 3 1/5'-Chor und ab c² einem 5 1/3'-Chor aufwies.³³⁸ Auch die einmanualige achtfüßige Orgel ohne Bourdon 16' im Friesischen Driesum versah Hinsz 1783 mit einer derartigen Mixtur.³³⁹

Ganz ungewöhnlich ist aber vor allem die 1983 rekonstruierte Zusammensetzung der Mixtur der Orgel in Rotterdam-Charlois, die einem Kontrakt vom 25. November 1783 gemäß von Hendrik Hermanus Hess aus Gouda erbaut, bereits am 23. Juni 1784 vom Organisten Radeker aus Haarlem geprüft, aber infolge des Todes des Stifters Dirk de Man erst am 26. September 1787 eingeweiht und dabei von Johannes Ulrich, Organist der Doopsgezinde kerk zu Rotterdam gespielt wurde. Aus den alten Pfeifenbrettern und einigen erhaltenen Pfeifen ging hervor, dass die Mixtur dieser zweimanualigen achtfüßigen Orgel mit Bourdon 16' im Discant mit einem 10 2/3'- und 5 1/3'-Chor versehen war, also eine 32'-Lage hervorrief.³⁴⁰ In seiner Beschreibung der Orgel von Charlois teilt Klaas Bolt mit, dass auch die Hess-orgel (1787) von Kloetinge mit einer derartigen Mixtur versehen war, welche aber bei der Restaurierung dieser Orgel 1975 aber nicht rekonstruiert wurde.³⁴¹ Die Bekantschaft Voglers mit Hendrik Hermanus Hess kann vermutet werden, da Vogler in Dezember 1785 an der Orgel der Grote oder Sint-Janskerk zu Gouda konzertierte, wo Joachim Hess, der Bruder des Orgelbauers Organist war.³⁴² Inwiefern der Abt und der Orgelbauer aus Gouda einander in ihren Ideen beeinflusst haben lässt sich leider nur vermuten; ein Besuch Voglers aus Rotterdam im

³³⁸ Van Nieuwkoop 1998, 299 (Tzum 1761) 375 (Wassenaar 1769); Jongepier 1999/1, 72 (Midwolda 1772); 204 (Roden 1780); 230 (Bolsward 1781). In Wassenaar wurde diese Mixtur von Hinsz noch während des Baus geändert: Huisarchie Twickel Delden inv. 7992: Orgelakte Wassenaar 1767-1769; Prüfungsbericht von J. Boutmy vom 11. November 1769: "als meede dat de bovenste Octaaf van de Mixtuur, door een daar in gemaakte repetitie, zeer veel verbeeterd, en 't werk daar door in de Regterhand veel versterkt is geworden".

³³⁹ Jongepier, Jan 'Het orgel in de Hervormde kerk te Driesum'. *Het Orgel*, 94/4 (1998), 29-33: Mixtuur C: 2'- 1 1/3'- 1' / c¹: 4'- 3 1/5'- 2 2/3'- 2' / c²: 5 1/3'- 4'- 3 1/5'- 2 2/3'- 2'. Jongepier 1999/1, 263 meldet dagegen beide Repetierungen eine Octave niedriger; also eine *Trias harmonica* im ganzen Diskant!

³⁴⁰ Bolt, Klaas, *Het Hess-orgel in de Oude kerk van Rotterdam-Charlois*. [Rotterdam-Charlois], 1983; Jongepier 1999/1, 278: Mixtuur: C: 2'- 1 1/3'- 1' / c¹: 10 2/3'- 8'- 5 1/3'- 4'- 2 2/3'.

³⁴¹ Bolt 1983, Jongepier 1999/1, 340-343.

³⁴² Gemeentearchief Gouda, archief Kerkmeesters Sint-Janskerk inv. 7, Resolutieboek 1782-1786, den 19. Dezember 1785: "by gelegendhyd van het bespelen van het orgel door den Abbe Vogler Raed Professor en eerste kapelmeester van de Keurvorst van Palts Beyeren".

benachbarten Charlois im Jahre 1786 oder 1789 lässt sich jedenfalls nicht ganz ausschliessen.

Im Schaffen Johannes Pieter Künckels sind keine derartig niedrige Mixturen bekannt; hier kann nur mitgeteilt werden dass die erhaltenen Mixturen der Orgeln (beide aus dem Jahre 1784) in der Doopsgezinde Vermaning zu Zaandam und in der Gertrudiskerk zu Workum im Diskantbereich nicht repetieren. Die Zusammensetzung der Mixtur der Orgel der Eglise Wallonne in 's-Gravenhage, jetzt zu Hazerswoude wurde wahrscheinlich 1854 von C.G.F. Witte den eigenen Gewohnheiten gemäß geändert.

BESCHREIBUNG DES ORCHESTRIONS

Anlässlich der ersten Konzerten Voglers auf dem Orchestrion widmete der *Amsterdamsche Courant* dem Instrumenten 1790 sogar einen redaktionellen Bericht:

„De beroemde Abt Vogler, welke zig, met zo veel roem, op het Groot Orgel, hier en elders heeft doen hooren, bezit thans, een na zyn eigen opgave, vervaardigd Orgel, door den Heer Kunkel, Mr. Orgelmaker te Rotterdam, en waarop hy zig reeds tweemaal, in deeze Stads Manège, met alle bejuiching, heeft doen hooren, en opzittende Maandag, voor het laatst, Concert geven zal. Dit Orgel draagt by hem de naam van *Orchestrion*, vermits daarin, alle Instrumenten, vereenigd zyn en een volkomen *Orchest*, oplevert. Het zelve heeft vier Klavieren en is in geluid overeenkomstig met een Orgel van 16 voeten. Dit Meesterstuk kan, in alle opzichten, een non plus ultra genoemd worden.“

Der berühmte Abt Vogler, welcher sich mit so viel Ruhm, an der Großen Orgel, hier und anderswo, hat hören lassen, besitzt jetzt eine nach seiner eigenen Angabe verfertigte Orgel, von dem Herren Kunkel, Meisterorgelbauer zu Rotterdam, und an welcher er in der Manege dieser Stadt, mit allem Beifall, zu hören war, und am nächsten Montag zuletzt ein Konzert geben wird. Diese Orgel trägt bei ihm den Namen *Orchestrion*, da in diesem alle Instrumente zu einem vollkommenen Orchester vereinigt sind und ein vollkommenes Orchester wiedergibt. Dasselbe hat vier Klaviere und entspricht in Klang einer Orgel von 16 Fuss. Dieses Meisterstück kann in jeder hinsicht ein non plus ultra genannt werden.³⁴³

³⁴³ *Amsterdamsche Courant* No. 142 (27-11-1790):

Ein bereits 1920 von Enschedé zitierter Bericht in der *Musikalischen Korrespondenz* von Dezember 1790 fügt noch hinzu:

Den 24. 25. und 26. Nov. hat der Abt VOGLER sich in Amsterdam auf seiner nach eigener Erfindung erbauten Orgel hören lassen. Er nennt sie Orchestrion, weil sie alle Instrumenten glücklich nachahmt und ein vollständiges Orchester vorstellt. Sie hat 4 Klaviere, 63 Tasten und 39 Pedale. Sie stellt einen Kasten 9 Schuh hoch, 9 Schuh breit, 9 Schuh tief vor. Hat keine Prospektpfeiffen, gleicht an Stärke einer 16 füssigen Kirchenorgel, übertrifft an Gravität manches 32 füssiges Werke, enthält Feinheiten, die es der Harmonika bevorthun, ein Crescendo, ein Diminuendo für alle Stimmen, eine so genaue Temperatur, dass man aus dem Cis ebensowohl als aus dem C spielen kann. Bringt Viertelstöne heraus, und in Ansehung der Varietät nennen es die Liebhaber zu Amsterdam das non plus ultra von Orgelspiel und Orgelbaukunst.³⁴⁴

Obgleich sich seine Vermutung der Verwendung von durchschlagenden Zungen als richtig erwiesen hat, bemerkt Enschedé 1920, dass er diese Beschreibung des Orchestrions einfach nicht verstehen kann. Ein besseres Verständnis der zitierten Beschreibungen wird aber auch erst möglich, wenn man aus Quellen von außerhalb der Niederlande die Disposition des Instruments kennt. Diese wird mit siebzehn anderen Dispositionen Voglers und einer seines Schülers Georg Christian Knecht in einer Handschrift erwähnt, die in der Bayerischen Statsbibliothek zu München erhalten ist. In diesem Manuskript wird die Disposition des Orchestrions wie folgt wiedergegeben:³⁴⁵

De beroemde Abt Vogler, welke zig, met zo veel roem, op het Groot Orgel, hier en elders heeft doen hooren, bezit thans, een na zyn eigen opgave, vervaardigd Orgel, door den Heer Kunkel, Mr. Orgelmaker te Rotterdam, en waarop hy zig reeds tweemaal, in deze Stads Manege, met alle toejuiching, heeft doen hooren, en op aanstaande Maandag, voor het laatst Concert geven zal. Dit Orgel draagt by hem de naam van Orchestrion, vermits daarin, alle Instrumenten, vereenigd zyn en een volkomen Orchest, oplevert. Het zelve heeft vier Klavieren en is in geluid overeenkomstig met een Orgel van 16 voeten. Dit meesterstuk kan, in alle opzichten, een non plus ultra genoemd worden.

³⁴⁴ *Musikalische Korrespondenz* No. 24 (15-12-1790) / Enschedé 1920, 57.

³⁴⁵ München, Bayerische Statsbibliothek Mus. Ms. 503: *Register-Dispositionen nach Abt Voglers Simplifikations-Systems*, 2-2v. Dieses nicht signierte oder datierte Manuskript besteht aus drei Theilen. Die erste Abtheilung enthält die Dispositionen Voglers des Orchestrions zu IV Manualen; der Orgel in Neu-Ruppin zu III Manualen; eines zweiten Orchestrions zu III Manualen; der St.Peters-Orgel in München zu V Manualen in welchem sich keine Stimme wiederholt; eines Triorganons zu

Orchestrion
zu IV Manualen
(:Wiede des Simplifications = Systems:)
Disponiert von Abt Vogler.

<i>PEDALE</i> vom <u>F</u> bis <u>g</u>	<i>MANUALE</i> von <u>F</u> bis <u>g</u> ≡.
*) (:Tremulo:) <i>Viola di Gamba 6.</i>	IV. <i>Violini 3, <u>F</u> - Flauto traverso 1 7/9, <u>d</u>.</i> <i>Viole d'amour 6, <u>F</u> - Flauto d'amore 1 1/3, <u>g</u>.</i>
<i>Cornetta 3.</i> <i>Clairon 6.</i> <i>Serpent 12.</i>	III. <i>Vox angelica 3, <u>F</u> - Flutuante 3 5/9, <u>d</u>.</i> <i>Clarinett 6, <u>F</u> - Vox humana 4, <u>c</u>.</i> <i>Fagotto ed Oboe 12.</i>
<i>Flauto rustico 1 1/2.</i> <i>Flauto dolce 3.</i> <i>Sylvana 6.</i> <i>Basse de Flûte 12.</i>	II. <i>Flauto piccolo 1 1/2, <u>F</u> - Ombra 4, <u>c</u></i> <i>Flûte à bec 3.</i> <i>Flûte à cheminée 6.</i> <i>Flautone 12.</i>
<i>Tromba marina 6, 4.</i>	I. <i>Rossignol-Cimbalino 1 1/2, 1 1/5, 1, 3/4.</i> <i>Campanella 2.</i> <i>Jeu d'acier 2 2/5.</i> <i>Tromba marina 6, 4.</i> <i>Tromba Trias harmonica 2, 1 1/3, 1, 4/5, <u>c</u>.</i>

* *Nebenzug*

Diese auf den ersten Blick wunderliche Disposition lässt sich erst erklären wenn man erkennt, dass Vogler als geübter Akustiker die genaue Länge der größten

XIII Manualen und III Pedalen für Drey Organisten und für Einen allein zu Spielen; eines Pantaulion (organum omnium vocum) zu IV Manualen; eines Pantaulion (organum omnium vocum) zu V Manualen; einer Tuba Neueste Simplifikation und eines Mikropan von Georg Christian Knecht. Die zweite Abtheilung enthält fünf Dispositionen Voglers für Normalorgeln zu I (dreimal) bis III Manualen. Die dritte Abtheilung enthält fünf Dispositionen der von Vogler umgeschaffne Orgeln im Benedictiner Stifte St: Peter in Salzburg und im evangelischen Hof-Bethause in München; der Neumünster-Orgel in Würzburg und der Orgeln in der St: Michaels-Kirche und der Frauen-Pfarr-Schule in München.

Pfeifen der verschiedenen Register angibt. Der Umfang der Manuale und des Pedals entspricht den in den zitierten Anzeigen genannten Tastenzahlen von 63 und 39. Die in Paaren erwähnten Register können durch das Vorhandensein einiger Baß/Diskant-Teilungen erklärt werden. Die neun Pedalregister sind als Transmissionen zu verstehen, wahrscheinlich über doppelte Kanzelle, wie bei der ebenfalls dem Simplifikationssystem Voglers gemäß disponierten Buchholz-Orgel (1803-1804) zu Neu-Ruppin dokumentiert ist.³⁴⁶ Fragwürdig aber ist dabei inwiefern die Pedaltransmissionen der offenbar geteilten Manualregistern mit verschiedenem Fußmaß im Bass und Diskant durchgeführt waren. Möglicherweise hörten diese Transmissionen bei den Repetitionspunkten der Manualstimmen einfach auf. Das oben erwähnte Manuskript gibt bei einem zweiten Orchestrion, einem Pantaulion zu V Manualen und vier der fünf Normalorgeln einen gleichen Umfang von C-h für das Pedal und den Bass der Manuale an, wobei auch verschiedene hohe Diskantregister ins Pedal transmittiert werden, ebenso wie bei einem Pedalumfang von C-g¹ bei der St. Peters-Orgel zu München und einem Pantaulion zu IV Manualen.

Die *Allgemeine Musikalische Zeitung* von März 1799 enthält einen Bericht von einem anonymen Stockholmer Korrespondenten, welcher die Grundlagen des Voglerischen Simplifikationssystems kurz erläutert. Laut dieses Berichtes verwirft Vogler die Prospektpfeifen und gibt dabei einem Baumeister die Freiheit selbst ein Orgelgehäuse zu gestalten. Ein grosser Vorteil dabei ist die Möglichkeit einer chromatischer Anordnung der Windladen.

Nebst der Deutlichkeit, die eine solche natürliche Pfeifenstellung gewährt, wird die Regierung (die allgemeine Mechanik) viel einfacher; der Wind weniger geteilt, gerader zugeführt; die windlade näher angerückt, leichter gefüllt, der Pfeifenstock reichlicher versehen, der Anschlag für den Spieler gemächlicher, und mit Ausschliessung von allem Klappern geläufiger; der klingende Körper, nämlich der Pfeifenchor in einem Schrank eingeschlossen, sein vereinter Laut in die Höhe geleitet, dadurch mehr Stärke erzwungen, und der Orgel das rauhe benommen, überhaupt aber das ganze Werk gegen Feuchtigkeit und Staub verwahrt.³⁴⁷

In bezug auf die Disposition richtet Vogler sich

³⁴⁶ Wilke, Sp. 114: "Das Pedal, das hier aus den drey Manualen durch doppelte Canzellen entlehnt wird, und das, wie sämtliche Pfeifen, von dem geschickten Orgelbaumeister Hrn. Bucholz in Berlin sehr meisterhaft gearbeitet ist..."

³⁴⁷ *AMZ*, 1/26 (27-03-1799), Sp. 413-415; da Sp. 413-414. Derselber Bericht wörtlich in Krünitz 1807, 406-409.

in der Wahl der Stimmen, ihrer Grösse und ihrer Wohlklänge 1) nach der Qualität des Ranges z.B. Prinzipal-Flöte-Gamba oder Trompetenregister, 2) nach der Quantität des Tones z.B. 16 Fuss, 8 Fuss etc. und 3) nach der Relation der harmonischen Beytöne, nämlich Quinten- und Terzenregister; man sucht die ausgezeichnetesten Stimmen auf, setzt aber nie zwey von der nämlichen Qualität und Quantität, d.i. von gleichen Klang und gleichem Fussmass, vielweniger dieselbige Quint oder Terz, die zur Ausfüllung dient, zweymal.³⁴⁸

Auf dieser Art kann die oben erwähnte Dispositon des Orchestrions gedeutet werden. Grundregister des ersten Manuals ist die zweifache *Tromba marina*, welche mittelst eines 4'- und eines 2 2/3'-Chores einen akustischen achtfüßigen Ton hören läßt, welcher durch Hinzufügen des *Jeu d'acier*; der zugehörigen Terz 1 3/5', noch gestärkt werden kann. Die *Trias harmonica* im Diskant vertretet ebenfalls das Prinzip "vom dritten Klang, den die Natur beyfügt",³⁴⁹ jetzt aber auf 16'-Lage. Möglicherweise waren die Quint- und Terzchoren und -register in ihrer tiefen Lage mit gedackten Pfeifen versehen, "weil offene Pfeifen", wie Vogler berichtet, in einer Anmerkung zu seiner Berliner Vorlesung, "ihre eigene Schwingungen mit-hören lassen, die den harmonischen Dreyklang verwirren, die gedeckten Pfeifen hingegen, deren Ton stumpf ist, deren Schwingungen dem Ohre weniger vernehmlich sind, sich enger an dem Grundton anschliessen, mit ihm leichter identifiziert werden".³⁵⁰

Das Campanella und die Rossignol-Cimbalino erinnern an die gerade ab etwa 1780 in den Niederlanden sehr beliebte mehrchörigen labialen Carillon-Register. Möglicherweise waren beide Register im Orchestrion aber nicht über das ganze Manual ausgebaut. Laut dem Stockholmer Bericht wurde jedenfalls von Vogler "eine Deklinationslinie in die Höhe gezogen, nach welcher die Ausfüllungsstimmen, nämlich Quint- und Terzregister, und Superoctav 2 Fuss, in demselbigen Verhältniss, als die 8 und 4 füssigen Stimmen allmählich schneidender werden, auf verschiedenen Tasten aber immer mit 1/6 aufhören".³⁵¹ So lässt sich ebenfalls die Anwesenheit der *Ombra* 16' im Diskant des zweiten Manual erklären, da die zugehörige Flauto piccolo 1' diesem Prinzip gemäß im Diskant doch nicht völlig ausgebaut werden konnte. Das zweite Manual des Orchestrions enthielt auf

³⁴⁸ *Ibidem*, Sp. 414.

³⁴⁹ *Ibidem*, Sp. 415. Mehr über die Grundlagen dieser Dritten Klang in 'Abt Voglers Äusserung über Hrn. Knechts Harmonik', *AMZ* 1/40 (02-07-1800), Sp. 689-696.

³⁵⁰ Vogler, *Data zur Akustik*, Sp. 535-536.

³⁵¹ wie Anmerkung 47, Sp. 414.

dieser Weise fünf Flötenstimmen verschiedener Quantität. Die Zungenstimmen des dritten Manuals waren wahrscheinlich alle von Georg Christoffer Rackwitz gefertigte durchschlagende Register, was man aus einem Beitrag des Prager Instrumentmachers Leopold Sauer in der *Allgemeinen Musikalischen Zeitung* schließen kann, in welchem dieser 1813 erklärte dass er “doch mehrmal in seinem [d.h. Voglers] Orchestrion das Bassethorn, Clarinet, Vox Humana, und Vox angelica als neue Rohrwerke durch das ganze Klavier gestimmt” habe.³⁵² Das vierte Manual zum Schluß bekam zwei streichende Stimmen von verschiedener Quantität im Bass, offenbar ergänzt um zwei achtfüßige Soloflötenstimmen verschiedener Qualität im Diskant.³⁵³ Die Flauto traverso D 8’ war möglich eine offene, aber nicht überblasende Holzflöte mit Stimmdeckeln aus Metall, den Ausführungen in den Künckel-Orgeln zu Workum (1784) und Dirksland (1807) vergleichbar. Zusammenfassend läßt sich die Disposition des Orchestrions am besten wie folgt notieren, wobei die Fußzahlen der heutigen Gewohnheit gemäß den klingenden Ton auf C wiedergeben:

³⁵² *AMZ* 15/7 (17-02-1813), 119. Sauer 1824, Sp. 373 nennt sechs Zungenregister (“Serpent 12. F. Vox. humana 8. F. Clarinet 6. F. Basset-horn 4 F. Vox Angelica 3 F. Oboe 2 Fuss”); verzichtet aber auf eine Erwähnung der Pedaltransmissionen und der Registerteilungen.

Die Vox Humana im Diskant ist offenbar nach 32’-Lage verschoben worden. Das Bassethorn, offenbar ein 16-füßiges Diskantregister, wird im Münchener Manuskript nicht genannt. Möglicherweise handelt es um einen späteren Austausch gegen die Fluttuante 16’ ab d¹; welches vielleicht noch ein labiales Register gewesen sein kann; welches dann aber nicht mit dem Windschweller des dritten Manual zu kombinieren wäre.

In der Disposition der Orgel zu Neu-Ruppin im Münchener Manuskript wird eine Fluttuante erwähnt als Diskantfortsetzung eines Quintatön 16’ im Bass, begleitet von einer Vox Humana in gleicher 16’-Lage im Diskant. Auch im Orchestrion könnte die Fluttuante also der Holländischen Tradition gemäß als ein die Vox Humana begleitendes Quintatön gedacht sein. Ein Quintatön in 8’-Lage gibt es in allen Kirchenorgeln Künckels, jedoch nur zu Alphen aan den Rijn und ‘s Gravenhage kombiniert mit einer Vox Humana 8’. Dass diese Registerkombination für Künckel selbstverständlich war geht hervor aus dem Prüfungsbericht der von A. Meere restaurierten Bätz-orgel zu Zierikzee (Gemeentearchief Schouwen-Duiveland, Archief Kerkvoogdij Hervormde Gemeente Korrespondenz 1799-1813 no. 118): “met betrekking tot de vox humana moeten wij zeggen, dat die niet aan deszelfs benaaming beantwoord, hetwelk wy toeschryven, omdat dezelve van geen Quintadeen 8 voet kan vergezeld worden, dewyl die op dit clavier niet is”.

³⁵³ Balz 1999, 198, deutet aber die Flauto d’amore als vierfüßiges Register ab klein g.

<u>Pedal (FF-g¹)</u>		<u>I. Manual (FF-g³)</u>	
		Tromba Trias Harmonica [D]	4 fach c ¹ : 8'-5 1/3'-4'-3 1/5'
Tromba marina	2 fach	Tromba marina	2 fach FF: 4'-2 2/3'
		Jeu d'acier	1 3/5'
		Campanella	1 1/3'
		Rossignol-Cimbalino	4 fach FF: 1'-4/5'-2/3'-1/2'
		<u>II. Manual (FF-g³)</u>	
Basse de Flûte	8'	Flautone	8'
Sylvana	4'	Flûte à cheminee	4'
Flauto dolce	2'	Flûte à bec	2'
Flauto rustico	1'	Flauto piccolo [B]/Ombra [D]	1'/16' ab c ¹
		<u>III. Manual (FF-g³)</u>	
Serpent	8'	Fagotto ed Oboe	8'
Clairon	4'	Clarinet [B]/Vox Humana [D]	4'/16' ab c ¹
Cornetta	2'	Vox angelica [B]/Fluttuante [D]	2'/16' ab d ¹
		<u>IV. Manual (FF-g³)</u>	
Viola di Gamba	4'	Viole d'amour [B]/Flauto d'amore [D]	4'/8' ab g ¹
		Violini [B]/Flauto traverse [D]	2'/8' ab d ¹

Auf welcher Weise das Orchestrion, wie in der ersten Amsterdamer Anzeige schon erwähnt "sowohl Piano, Crescendo wie Diminuendo" hervorbringen konnte, wird weder in den niederländischen Berichten, noch in der zitierten Münchener Disposition erwähnt. Hertha Schweiger zitiert einen Bericht aus der *Vaterländischen Chronik* von Christian Friedrich Daniël Schubart, ebenfalls bereits aus dem Jahre 1790, welcher auf "3 Schweller" hinweist.³⁵⁴ Vermutlich handelt es um die drei im bereits erwähnten Stockholmer Bericht beschriebene Arten von Schwellern:

- 1) Thüren- oder Dachschweller, der das Dach öffnet und schliesst, hierdurch dem ganzen sonst so unbiegsamen Werke ein piano, crescendo forte und diminuendo verschafft, und wenn er nach der neuen Art bekleidet wird, den Ton gleichsam verdunkeln und wieder aufhellen kann.
- 2) Windschweller, der den Orgelspieler im Stand setzt, seinen Pfeifen den Wind willkürlich vorzumessen.
- 3) Progressions-

³⁵⁴ Schweiger, 94.

schweller, der in seiner mathematischen Folge harmonischer Antheile bald Register zusetzt, bald wegnimmt, und ein niegekanntes crescendo und diminuendo hervorbringt.³⁵⁵

1823 publizierte der deutsche Organologe Friedrich Wilke in der *Allgemeinen Musikalischen Zeitung* einen Bericht "Ueber die Crescendo- und Diminuendozüge an Orgeln", in welchem er fünf Arten von Schwellenrichtungen behandelt. Dazu liefert er unter anderem eine genaue Beschreibung des Dach- und des Windschwellers der dem Simplifikationssystem Voglers entsprechend disponierten Buchholz-Orgel (1803-1804) zu Neu-Ruppin. Diesen Dachsweller umschreibt Wilke als einen mit einem Fries überzogene Deckel eines aus hölzernen Wänden bestehenden Kastens. Dieser Deckel "ist beweglich, und läuft mit einer durch seine Mitte gehende Achse oder Zapfen in einer Pfanne, so, dass wenn er bewegt wird, die eine Hälfte der Länge nach in die Tiefe geht, während die andere sich nach oben hin bewegt. Dieses bewegliche Dach (Deckel) steht in Verbindung mit einem über dem Pedale befindlichen eisernen Tritte, durch welchen es vermöge eines Druckes mit dem Fusse nach und nach geöffnet und verschlossen werden kan, wodurch der Ton, je nachdem das dach mehr oder weniger geöffnet wird, klärer oder dumpfer herausströmt und so ein crescendo oder decrescendo bildet".³⁵⁶

Der Windschweller zu Neu-Ruppin, laut Wilkes nicht nachahmungswert,

bestand aus einer beweglichen Klappe, die im Hauptkanale so lag, dass sie, wenn sie eine perpendikuläre Richtung erhielt, sich an alle vier Wände desselben, an die zum Zwecke befestigten ledernen Versicherungsleisten, fest anschloß, den Hauptkanal also völlig verschloß. Diese Klappe, welche in ihrer, ihr bestimmten ruhigen Lage parallel mit der Oben- und Unterwand, gerade in der Mitte des Kanals lag, konnte, da sie mit ihrer Mitte auf zwey messingenen Stiften lief, die sich zu dem Zwecken in den Seitenwänden des Hauptkanals befanden, nach Willkühr, mittelst eines eisernen Trittes, der über dem Pedale lag, gedreht werden. Sie war fast bis zur Hälfte ihrer Größe massiv aus Holz gearbeitet; von da aus lief sie in zwey Schenkeln, die an ihren äußersten Enden mit einem Querholze verbunden waren, bis zu ihrer nöthigen Größe fort, und bildete so ein Rahmen. Von dem massiven Theile aus bis zu dem Querholze der gedachten Schenkel war sie mit schwarzem Tafft überzogen. Am untersten nach innen hin und äußersten massiven Theilen dieser Klappe befanden sich zwey befestigte Oesen, woran die Zugstange befestigt war, die durch den Boden des Hauptkanals auf Art eines

³⁵⁵ Wie Anmerkung 42, Sp. 415.

³⁵⁶ Wilke, Sp. 114.

Pampetenstockes durchging. Diese Zugstange stand mittelst eines Winkelhakens mit einer am Fußboden befestigten starken Welle in Verbindung, welche auf gleiche Weise mit dem vorhingenannten, über dem Pedale befindlichen eisernen Tritte zusammenhing; durch ihn konnte diese Klappe nach und nach aus ihrer horizontale Lage bis zu einer perpendikulären richtung gewendet werden, so, dass sie nun den Hauptkanal völlig verschloß [...]; den Pfeifen wurde dadurch der Wind allmählig entzogen und beym gänzlichem Verschliessen blieb ihnen nur noch so viel Wind übrig, als sich durch den seidenen Bezug dieser Klappe durchdrängen könnte.³⁵⁷

Aus dieser ausführlichen Beschreibung geht hervor dass man diesen Windschweller – oder besser Winddämpfer – eigentlich als eine über einen Fußtritt beweglich gemachte Variante der zum Beispiel in den Künckel-Orgeln zu Zaandam (1784) und Dirksland (1807) erhaltenen Kanaltremulanten und Sperrventilen oder “*Afsluif-tingen*” betrachten kann. Wilke fügt seiner Beschreibung noch hinzu dass “wenn der geheime Raht Abt Vogler sich dieses Zuges an seinem Orchestrion bediente, so konnte er ihn nur zu Rohrwerken mit durchschlagenden Zungen benutzen; sie ertragen stärkeren und schwächeren Wind, ohne im Tone, hinsichtlich der Höhe und Tiefe desselben, zu weichen”.³⁵⁸

Leider verzichtet Wilke völlig auf eine Erwähnung des Progressionschwellers. Es lässt sich vermuten dass es handelte um eine Art von Registercrescendo, dessen Zusammensetzung aber leider nicht bekannt ist. Als fünfte Schwelleinrichtung meldet Wilke den “Klaviaturschweller, oder das Crescendokoppel” und verweist dabei nachdrücklich auf die Niederlande: “Diess ist ein Manualkoppel und so gearbeitet, dass, wenn die Tasten des Hauptmanuals tiefer, als die Stärke eines Thalerstücks beträgt, niedergedrückt werden, sie die Tasten des zweyten Klaviers zugleich mit niederdrücken, und dass, wenn sie bis zur grössten Tiefe heruntergedrückt werden, auch ein drittes Manual mit ertönt. Der ehemalige Orgelbauer Hr. Moreau verfertigte es für die Johanniskirche zu Gouda im Jahre 1736”.³⁵⁹ Möglicherweise stütze sich Wilke bei dieser Beschreibung auf eine der beiden gedrückten Quellen in Bezug auf die Orgel zu Gouda: der anonym 1764 herausgegebene *Beschrijving van het Groot en Uitmuntend Orgel in de St. Janskerk te Gouda*³⁶⁰ oder der *Beschrijving van het Nieuw en Uitmuntend Orgel in de*

³⁵⁷ *Ibidem*, Sp. 116.

³⁵⁸ *Ibidem*, Sp. 117.

³⁵⁹ *Ibidem*, Sp. 119.

³⁶⁰ Anonymus/Bouman, 19.

St. Janskerk te Gouda, einer Beilage der 1774 veröffentlichten Dispositionensammlung des dortigen Organisten Joachim Hess. Letztgenannter umschreibt seine Crescendokoppel wie folgt:

Mann koppel alle Claviere zusammen und ziehe alle Stimmen, so wird man (wobei man nur für die gleichmässige Lage der Tasten Sorge tragen muss, welches über Schrauben geschieht) auf dem Mittel-Clavier, noch bevor man die Koppeln zum Unter- oder Oberklavier berührt hat, bereits seinen vollkommenen Laut hören, nachdem die Tasten kaum die Tiefe eines Reichstahlers niedergedrückt sind, weiter etwas tiefer gedrückt, so werden die Stimmen des Mittel- und Ober-Claviers, und wenn endlich die Tasten ganz auf den Boden drückende, alle Stimmen des Mittel-, Ober- und Unten-Claviers zusammen an den Tag kommen. So kann man auf dieser Orgel, mit denselben Registern und Klaviaturtasten, das sogenannte Forte und Piano hervorbringen. Kann dieses nun mit den Händen auf dem Mittel-Clavier geschehen, so folgt selbstverständlich, dass solches (falls das Pedal gekoppelt ist) auch mit den Füßen ausgeführt werden kann; zum Beispiel: man drücke nur ein wenig, doch sehr umsichtig, die Taste des Pedals nieder, so wird man sofort die 11 Stimmen des Pedals alleine hören; wird etwas tiefer gedrückt, so werden die Stimmen des Mittel-Claviers hinzutreten, und wenn noch ein wenig starker niedergedrückt wird, so werden die Stimmen des Ober- und endlich die des Unten-Clavier sich damit verbinden. Dinge welche außerordentlich schön sind, jedoch sehr aufmerksam ausgeführt werden müssen. Weiterhin versteht ein Kenner der Orgelkunst sehr schnell, dass so wie man durch ein umsichtiges niederdrücken den Laut und die Stärke anwachsen lassen kann, in gleicher Weise durch ein aufmerksames Loslassen abnehmen lassen kann (Crescendo il forte & Piano) [...].³⁶¹

³⁶¹ Hess 1774, 197:

Men kopele alle de Clavieren t'saamen en haale alle de stemmen aan, zo zal men (indien er slegts gezorgd word voor de gelykmatige ligging der Toetzen, dat door schroeven geschied) op het Middel-Clavier, eer het nog de koppels van Onder- of Boven-Clavier heeft aangeraakt, reeds zyn volkomen geluid hooren, na dat de Toets naauwlyks de dikte van een Ryksdaalder is nedergedrukt, voorts wat dieper drukkende, zullen de stemmen van het Middel- en Boven-Clavier, en eindelyk de Toetzen gansch op den grond neerdrukkende, alle de stemmen van het Middel- Boven- en Onder-Clavier te saamen voor den dag komen; en dus kan men op dit Orgel, met een en dezelfde geluiden, en Clavier-toetzen, het zogenaamde Forte en Piano tot het gehoor doen komen. Kan dit nu met de handen op het Middel-Clavier geschieden, zo volgd van zelf dat zulks (het Pedaal gekoppeld zynde) ook met de voeten uitgewerkt kan worden; by voorbeeld: men drukke maar even, dog zeer omzigtig, de Toetz van 't Pedaal neder, zo zal men terstond de 11 stemmen van het Pedaal alleen hooren; vervolgens weder wat dieper drukkende, zo zullen de geluiden van het Middel-Clavier zig daarby voegen, en nog wat sterker neder drukkende, zo zullen de

Die Vermutung Wilkes dass dieser Anordnung bereits 1736 beim Bau der Orgel zu Gouda angefertigt wurde erwies sich jedenfalls als unrichtig. Dem Bauvertrag gemäß besaß die Orgel bei der Übergabe nur eine geteilte Koppel Manual-Rückpositiv und ein Pedalkoppel³⁶²; die geteilte Zugkoppel Manual-Oberwerk wurde erst 1757 von Moreau jr. hinzugefügt.³⁶³ Weder bei dieser Gelegenheit, noch bezüglich einer Änderung der Oberwerkskoppel von Hendrik Hermanus Hess im Jahre 1787 ist in den Archive zu Gouda merkwürdigerweise etwas von der Forte/Piano-Einrichtung dieser Koppeln zu finden³⁶⁴. Vermutlich wurde diese also von Joachim Hess eigenhändig angebracht, wie man aus der Phrase “wobei man nur für die gleichmässige Lage der Tasten Sorge tragen muss, welches über Schrauben geschieht” in seiner *Beschrijving* von 1774 schliessen könnte. Expliziter noch ist Hess in der in zwei verschiedenen Handschriften erhaltenen *Vervolg* [Nachtrag] seiner Dispositionensammlung, erst 1906 von J.W. Enschedé publi-ziert. Laut Hess

muß man dem verfertiger dieses Werkes, J. Moreau zu Rotterdam [...] die Ehre lassen dass die Feinheit und Bequemlichkeit beim Niederdrücken der Klaviertasten [...] derartig ist, wie ich es in Werken dieser Größe nicht gefunden habe, welches mir die Gelegenheit bot das Piano und Forte darin anbringen zu können”.³⁶⁵ Die in

geluiden van het Boven- en eindelyk die van het Onder-Clavier, zig daar by paaren. Zaaken die by uitnemendheid fraai zyn, edog zeer oplettend uitgevoerd moeten worden. Voorts begrypt een kenner van de Orgelkunst zeer ligt, dat zo als men door eene omzigtige nederdrukking de geluiden en sterkte aldus kan doen aanwassen, zo ook weder door eene oplettende loslating, dezelve weder doen afneemen (Crescendo il Forte & Piano)...

³⁶² Gemeentearchief Gouda, Archief Kerkmeesters Sint-Janskerk inv. 16 Resolutieboek 1724-1744, fol. 70: (Abschrift des Bauvertrags vom 30. december 1732): “Coppeling tussen het middelste clavier en rugwerk drukkend gehalveert op de middelste C. Een vrij pedaal en hetselve te kunnen koppelen aan het middelste clavier”.

³⁶³ *Ibidem*, inv. 837 Beilagen Jahrrechnung 1757: Kwitantz von J.J. Moreau vom 28. Mai 1757: “voor het koppelen van het bovenste of derde Clavier aan het middelste of Tweede Clavier van het orgel in de gem: kerk ingevolge van het mondeling geconvenieerde met welgem: Heeren Kerkmeesteren”. Anonymus/Bouman, 22 nennt 1756.

³⁶⁴ *Ibidem*, inv. 8 Resolutieboek 1787-1791, fol. 22, den 19. November 1787: “dat de koppeling van ‘t boven Clavier die eertijds door scherpe kopere haken was gemaakt in de houte klavieren verscheide insneydingen veroorzaakt dat men mitsdien deese haaken ten getale van twee en vijftig behoorde weg te doen en dat men die trekking behoorde te doen werken door kopere schroeven met zagte leederen moeren”.

³⁶⁵ Hess-Vervolg/Enschedé, 17: “Voorts moet men de maker van dit werk, J. Moreau te Rotterdam [...] die eere geven, dat de net- en gemakkelijheid in ‘t neêrdrücken der claviertoetzen [...] zodanig

der Handschrift erhaltene Predigt anlässlich der Einweihung der Hendrik Hermanus Hess-orgel zu Haastrecht am 12. Oktober 1791 benennt Joachim Hess denn auch nachdrücklich als Erfinder der Piano/Fortekoppel: “Dem berühmten Herren Hess, Organisten zu Gouda, hat man es zu verdanken dass man auf dem Obermanual Piano und Forte, wie man es in der Musik nennt, spielen kann, wann die Klaviere gekoppelt sind, ohne Register zu ziehen oder abzustoßen.”³⁶⁶

Auch bei anderen Orgeln verweist Joachim Hess auf die Möglichkeit eine Piano/Forte-Anordnung herbeizuführen, wie zum Beispiel bei der Orgel der Grote Kerk zu Zwolle oder der von dem Orgelbauer Heineman erneuerten Orgel der Sint-Janskerk te 's-Hertogenbosch.³⁶⁷ Die kirchliche Zeitschrift *Boekzaal der geleerde wereld* meldet ebenfalls bei verschiedenen von Hendrik Hermanus Hess neugebauten Orgeln das Vorhandensein einer Piano/Forte-Koppels³⁶⁸, und auch der Bauver-

is, als ik in werken van die grote niet gevonden hebbe, hetwelke mij de gelegenheid aan de hand gaf om het piano en forte daarin te kunnen brengen”.

³⁶⁶ Haastrecht, Archief Museum Bisdom Van Vliet inv. 97: *Het God verheerlykend Vocaal en Instrumentaal Musiek Aangepreze by gelegneheyd van de inwyng van het Orgel, Nieuwe Predikstoel en Nieuw Doophekke te Haastrecht op den 12 October 1791 door Huijber de Heer Kerk Leeraar ter zelve plaatze*, 17: “Aan de beroemde Heer Hess, Organist te Gouda heeft men het te danken, dat men op het boveclavier Piano en Forte, gelyk men het in de Musiek noemd, speelen kan, wanneer de clavieren gekoppelt zyn, zonder geluyd in of uyt te haalen”.

³⁶⁷ Hess 1774, 197-198: “het naaste dat ik hierby vergelyken kan, is het konstig Orgel te Zwol, op welkers Vier aan elkander gekoppelde Clavieren ik bemerkte [...] dat deszelfs Clavier-toetzen, regeeren Koppel-werk, benevens de vlugge aanspraak der stemmen, mede van die natuur waren, dat dit werk, met weinig moeite, mede tot deeze fraaije behandeling gebragt zoude kunnen worden”. Gemeentearchief 's-Hertogenbosch Orgelakte Sint-Janskerk A 314 / van der Harst, Hans, *Het grote Orgel in de Kathedrale Basiliek van St. Jan te 's-Hertogenbosch*. Maschinenschrift 1980, 96: Prüfungsbericht von Joachim Hess und F. van der Dussen von November 1787: “Eindelijk hebben wij de nieuwe uitvinding der coppelingen, benevens de vlugge aanspraak der pijpen, zoo gevonden, dat men er nu het piano forte op kan doen hooren, eene schoonheid, die in zeer weinige kerkorgelen kan aangebragt worden en zulk een werk geen geringen luister bijzet”. Laut Orgelakte A 306 / Van der Harst 1981, 52-53 empfahl der dortigen Sachverständige Jan van Heurn bereits 1778 die Kopplungen der Orgel zu 's-Hertogenbosch zu teilen und mit “twee koopere haakskens op elk der lijsten tusschen de handclavieren” zu versehen “gelijk dit onder anderen op het fraay orgel te Gouda wordt aangetroffen”.

³⁶⁸ Boekzaal 1783/I, 706-709 / Huisman 41 (Oudshoorn): “De speeling der Clavieren zyn zo gemaakt dat op het Boven-Clavier de Piano's en Fortes uitgevoerd kunnen worden”; 1787/II, 435-438 / Huisman 42 (Charlois): “Dit orgel heeft nog die eigenschap dat men zonder een Clavier te veranderen Forte en Piano kan speelen”; 1787/II, 713-714 / Huisman 42 (Kloetinge): “met een gehalveerde koppeling, om door dezelve Piano en Forte te kunnen speelen”; 1791/I, 456-460 / Huisman 44 (Haastrecht): “De koppelingen, die de twee Clavieren aan elkander koppelen, zyn zo gemaakt, dat

trag der bereits erwähnten Hess-orgel zu Rotterdam Charlois berichtet 1783, dass die beiden Handklavieren “mittels einer geteilten Druckkoppel zusammen gekoppelt werden können, und zwar so angeordnet, dass man auf eine sehr bequeme Weise damit Piano und Forte spielen kann, wie es heute die neue Erfindung erfordert”.³⁶⁹ Leider blieb bei keiner der genannten Orgeln die Koppelanlage erhalten. Vielleicht hat sich aber anderswo doch ein Exemplar erhalten. Laut der Dispositionssammlung des Organisten Elbertus van Eem zu Dordrecht versah Hendrik Hermanus Hess auch die Orgel der Grote of Onze-Lieve-Vrouwekerk in dieser Stadt mit einer “geteilten Druck- und Zug-Koppel mit Cress : il Fort-Pia” und auch die Orgel der dortigen Fransche Kerk war mit “einer geteilten Druckkoppel wie in der Grote Kerk” versehen.³⁷⁰ Diese letztgenannte Orgel, 1728 erbaut von Thomas Houben, steht seit 1869 in der Hervormde Kerk zu Sprang-Capelle und hat noch die beiden 1778 von Hendrik Hermanus Hess neu gebauten Manualklaviere mit geteilter Druckkoppel.³⁷¹ Die Koppel wird über zwei kupferne Ösen bedient; die Einstellung geschieht durch das Hoch- oder Niederschrauben einer Reihe von Stellschrauben über dem Oberklavier. Imfolge des mässigen Zustands der Orgel war aber von einer Piano/Forte-Anordnung nichts mehr wahrzunehmen.³⁷²

gekoppeld zynde op het Boven Clavier Piano en Forte gespeeld kan worden, zonder eenig geluid in- of uit te halen”.

³⁶⁹ Gemeentearchief Rotterdam, Heerlijkheidsarchief Charlois inv. 72: Abschrift des Bauvertrags vom 25. November 1783: “deze twee clavieren moeten door middel van eene gehalveerde drukkoppeling te zaamen kunnen gekoppeld worden, en op die wijze ingerigt, dat men op eene zeer gemakkelijke wijze daar piano en Forto mede speelen kan, zoo als thans de nieuwe uitvinding vereijst”. Im Original exemplar fehlt die Phrase “zoo als thans de nieuwe uitvinding vereijst”.

³⁷⁰ Van Eem/Boeijenga, 9 (Grote Kerk); “voorts een gehalveerde Druk- en Trek-koppeling met Cress: il Fort-Pia”; 11 (Fransche Kerk): “Alleen is hier bij gemaakt een gehalveerde drukkoppeling gelijk in de groote Kerk”.

³⁷¹ Gemeentearchief Dordrecht Archief Waalse Gemeente inv. 234, Dokumente Orgel und Organist 1727-1943: *Memorie wegens gebreken aan het orgel overgegeven aan de Weleerw. Heeren van de Walsche Kerkeraad binnen Dordrecht*, nicht datiert (Abschrift in inv. 49 Resolutieboek Consistoire 1757-1792, 299-300: Protokoll des 26. Juni 1778): “Art: 3 worden vereischt twee nieuwe clavieren van ivoor en swarte ebben-houte kruisen, waar aan een gehalveerde drukkoppeling moet gemaakt worden, om op eene gemakkelijke wijs het clavier te kunnen hoger schroeven”; *Memorie wegens gedane reparatien aan het orgel in de Waalsche kerk te Dordrecht door den orgelmaker H:H: Hess* (Abschrift in inv. 49, 307-309: Protokoll des 8. November 1778): “Art:1 twee nieuwe Clavieren van yvoor en de kruijstoonen van Ebbenhout met koopere schroeven tot het boven Clavier als mede een gehalveerde drukkoppeling Art: 2 aan de apstracten van het bovenclavier nieuwe enden aan gemaakt met koopere ogen om het boven clavier gemaklijk te kunnen opschroeven”.

³⁷² Befund des Autors vom 11. Januari 2002. Die Öse im Diskant war abgebrochen.

Ob der Abt Vogler, der wie erwähnt im Dezember 1785 an der Orgel zu Gouda konzertierte, für sein Orchestrion eine vergleichbare – jedenfalls sehr gut in die Ästhetik seiner Orgel als Nachahmung des Orchesters passende – Piano/Forte-Koppelanlage hat anfertigen lassen ist unklar. Keine einzige mir bekannte Quelle berichtet etwas von dem Vorhandensein eventueller Koppeln zwischen den vier Klavieren des Orchestrions.

Der Orgelbauer Künckel kann das System aber sehr wohl gekannt haben. Bei der von Vater oder Sohn Moreau erbauten Hausorgel, 1783 von Künckel zum Verkauf angeboten und wahrscheinlich 1786 von ihm in der Hervormde Kerk zu Baarland aufgebaut, ist die Piano/Forte-Anordnung des halvierten Druckkoppel – obgleich historisch nicht dokumentiert – für den heutigen Spieler unmittelbar festzustellen.³⁷³ Da diese Orgel erst am 1. Oktober 1786 zu Baarland eingeweiht wurde, könnte sie sogar sehr gut in der Werkstatt Künckels von dem Abt Vogler selbst während dessen Aufenthalts in Rotterdam in Februar dieses Jahres. gespielt worden sein.

SCHICKSALE DES ORCHESTRIONS

Eine Anzeige im *Amsterdamschen Courant* vom 27. November 1790 berichtet nochmals über das letzte Konzert Voglers an dem Orchestrion in der Hauptstadt der Niederlande:

*** Op begeerte van verscheide Liefhebbers, zal den Heer Abt VOGLER, op Maandag den 29 November, 's avonds ten 6 uuren, in 't Amst., op de Zaal van de Manège, op zyn nieuwe uitgevonden ORCHESTRION. (wiens weerga onbekend is) zyn laatste CONCERT geeven; waarna dien zelve nagt gemelde Instrument zal worden afgebroken en getransporteerd, en ten wyde Liefhebbers buiten gem. Stad woonende. hier niet van ontfoken zullen zyn, kunnen zy de Loten bekomen by den Boekw. A. Mens, in de St. Luciast.

Auf Begehren verschiedener Liebhaber, wird der Herr ABT VOGLER, am Montag den 29. November, Abends zu 6, zu Amst. im Saal der Manège, an seinem neu erfundenen ORCHESTRION (welches gleichen ungekannt ist) sein letztes Konzert spielen, nachdem in derselben Nacht genanntes Instrument abgebrochen und transportiert werden wird, und damit die Liebhaber außerhalb gen. Stadt wohnhaft, nicht davon ausgeschlossen sein sollen, können sie die Bilette bekommen beim Buchh. A. Mens in der St. Luciast.³⁷⁴

³⁷³ Vergleich Cevaal 1999, 238.

³⁷⁴ *Amsterdamsche Courant*, den 27. November 1790 / Enschedé 1920, 58:

Aus diesem Bericht geht klar hervor dass der Abbau des Orchestrions nach diesem Konzert bereits geplant war. Die Behauptung François Joseph Fétis' in seiner *Biographie Universelle* dass Vogler infolge einer Polemik übereilt die Niederlande verlassen haben soll, da er selbst die Rezensionen des Orchestrions geschrieben hätte, muss damit angezweifelt werden, umso mehr als die kritischen Gegenberichten in den Holländischen Zeitungen bisher nicht gefunden werden konnten. Laut Fétis wurde das Orchestrion nach Londen transportiert, wo Vogler mit vielem Beifall darauf konzertierte und mit einigen Änderungen der Orgel im Panthéon beauftragt wurde.³⁷⁵

Nach dem offensichtlichen Aufenthalt in London wurde das Orchestrion laut dem bereits zitierten Bericht Wilkes 1793 in Stockholm wieder aufgebaut. Dabei wurden von Vogler noch verschiedene Verbesserungen des Instrumentes durchgeführt. So verkündete der Abt in seiner bereits genannten Berliner Vorlesung dass er das Orchestrion nebst den vier schon vorhandenen Bälgen, mit einem fünften Balg versehen habe; nicht um "einen noch stärkeren Grad Wind", sondern "den Zufluß noch stärker und unmerkbarer" zu haben. Dieser fünfte Balg wurde von Vogler einem eher in seinem Auftrag von Rackwitz erbauten "Organochordium" entnommen, welches "vermittelst seines äussern Drucks und Schöpfbalgs bey der großen Seraphimer Musik 120 musizirende Personen überstimmte". Obgleich die "geschickten Orgelbauer, Herr Schwan in Stockholm und Hr. Schiörlin in Linköping" dem Abt von der Hinzufügung dieses fünften Balges abrieten, mussten beide, da Vogler "dem großen Blasbalg einen ganz anderen Wirkungskreis" anwies, "eingestehen, dass das Orchestrion dadurch unendlich

Op begeerte van verscheide liefhebberen, zal den heer ABT VOGLER, op Maandag den 29. November, 's avonds ten 6 uuren, t' Amst. op de zaal van de Manege, op zyn nieuw uitgevonden ORCHESTRION, (wiens weerga onbekend is) zyn laatste concert geeven; waarna dienzelve nagt gemelde instrument zal worden afgebroken en getransporteerd, en terwyl de Liefhebbers buiten gem. Stad woonende, hier niet van ontstoken zullen zyn, kunnen zy de Loten bekomen by den Boekv. A. Mens, in de St. Luciast.

³⁷⁵ Fétis, 376. Fétis datiert die erste Vorführung des Orchestrions zu Amsterdam jedenfalls unrichtig auf 1789 und die folgende Konzerten in Londen auf Januar 1790. Vergleiche Schweiger, 117-118, welche den Aufenthalt zu London ebenfalls auf 1790 datiert.

gewonnen habe”.³⁷⁶ Friedrich Wilke vermutete 1823 dass Vogler diesem fünften Balg die Funktion eines Compressionsschwellers gegeben hat.³⁷⁷

Bei der Aufstellung des Orchestrions in Stockholm wurde dies, wie Vogler in seiner bereits erwähnten Berliner Vorlesung ausführlich berichtet, noch mit verschiedenen akustischen Vorrichtungen versehen, um die Orchestermäßige Expressivität des Instrumentes zu vergrößern. Der Abt stellte das Instrument aus Mangel an Höhe in einem Nebenraum auf, und ließ in der Mauer des eigentlichen Saales “eine Höhlung anbringen, wodurch der Ton in den Saal geleitet werden könnte”. Dabei bekam das Orchestrion “innerhalb des Zimmers eine bewegliche Wand”, welcher der Spieler “vermittelst eines dazu geeigneten Fußtritts, der unter den Manualen in den Ausschweifung vor dem unteren Wellenbrett rechts hinein, aber über den Pedalen lag, ganz, halb öffnen und schliessen konnte”. Nicht ganz sicher ist ob es hierbei um eine Schwellvorrichtung über Jalousien handelte; jedenfalls gewährte diese “(sozusagen) spanische Wand” dem Abt “einen sanften allmäligen Stufengang, der vom pianissimo durch das crescendo zum forte fortissimo übergang, und durch das diminuendo wieder zurückwich”. Innerwärts wurde, “um nicht nur allein die die Modifikation des Tons schwächer und stärker, sondern auch dunkler und heller zu haben”, diese Wand mit einer wollenen Bettdecke überzogen, welche “eine Dämpfung wie bey dem Fortepiano vorstellte, den Ton einsaugte, wodurch bey ihrem Aufgehen die Qualität des Tones allmähig an Schärfe gewinnen mußte”. Um weiterhin “den Ton erst in die Höhe [zu] leiten, ehe er zum Ohre des musikliebenden Publikums dringen konnte” wurde “eine Kupferne Maschine in der Form einer halben Pauke, aber von kolossalischer Größe verfertigt”, welche Vogler “von vorne an der Höhlung, durch welche den Ton in den Saal geleitet werden musste, anbringen ließ” und welche – von einer prächtigen Dekoration “von rosenroten Silberstof, der mit Guirlanden, mit Festons von Blumen nach der besten Zeichnung gezieret” den Augen verhüllt – “zum Sammelplatz der ganzen Harmonie, zum akustischen focus bestimmt” war.³⁷⁸

³⁷⁶ Vogler, *Data zur Akustik*, Fussnote Sp. 523-524. Mehr über die Rackwitz’schen Organochordia in Fredriksson 2002, 40-42/2003, 26-37; und in dessem Beitrag in diesem Band.

³⁷⁷ Wilke, Sp. 118: “und der Compressions- Druck- oder Schöpfbälge, welche ich für eine Gattung halte, erwähnt schon der Abt Vogler im 31 Stück dieser Zeitschrift im 3ten Jahrgange, S. 523, wo er sagt, dass er sie im Jahre 1796 benützt habe”.

³⁷⁸ Vogler, *Data zur Akustik*, Sp. 566-567. Ausführlich berichtet Vogler auf welche Weise die Wanne befestigt wurde.

Trotz diesen akustischen Vorrichtungen konnte das Orchestrion nicht alle Zuhörer überzeugen, wie aus einem anonymen Bericht anlässlich eines Konzertes des Abtes auf dem Instrument am 20. April 1801 im ehemaligen Jesuitenkollegium zu Prag hervorgeht. Trotz der „pomphaften Anschlagzettel mit hohen Versprechungen“ berichtet der skeptischen Prager Korrespondent der Allgemeinen Musikalischen Zeitung „dass alles, alles theils lachte, theils zürnte, theils beschämt und roth dastand“. „Dieses Orgelchen“, so wird fortgesetzt, „[...] hatte keine Stimmung, ist so sehr windstößig, dass man keinen reinen und deutlichen Ton vernehmen kann, und trotz seines ‚akustisch eingerichteten‘, d.h. zu deutsch, mit Brettern verschlagenen Saales – war sie so schwach, dass man immer pst rufen musste, nur [um] einige Töne vernehmen zu können. Die register sind ohne männlichen Ton, kindisch, wie eine Leyer – (laut wurde sein Instrument so genannt). Am schlechtesten fiel die harmonika, und am ärmlichsten das Gewitter aus – wobey ein gellendes Gelächter des Publikums selbst sein gewitter überstimmte“.³⁷⁹ Der Korrespondenz fügt noch hinzu dass der meiste Unwillen von denjenigen Zuhörern gezeigt werde, welche „unsers Kunzen Instrument, das unendlich besser, obgleich kleiner ist, gehört hatten“.³⁸⁰

Der Instrumentenmacher Leopold Sauer wurde von Vogler in Prag mit der Pflege des Orchestrions betraut. In der *Allgemeinen Musikalischen Zeitung* vom 3. Juni 1824 beschreibt dieser das Crescendo des Orchestrions und die von ihm daran durchgeführten Verbesserungen. Laut Sauer war das Orchestrion

von Außen ein Geviert von 9 Fuss und eben so hoch in der Mitte, von da 3 Fuss nach beyden Seiten (einem kleinen Hause ähnlich) abgedacht. In diesem eingeschlossenen Raume standen auch vier Windladen und beynahe 900 Pfeifen: darunter drey 12 Fuss (von Cont. F anfangend), zwey 8 Fuss, drey 6 Fuss, drey 4 Fuss, und a. kleine Stimmen mehr. Die innere Einrichtung war mit Tannen-Bretern

³⁷⁹ AMZ, (April 1802), Sp. 510-511.

³⁸⁰ Dieses ebenfalls Orchestrion genannte Instrument, ein von den Prager Instrumentmachern Johann und Thomas Still 1796 gefertigtes Organochordium mit zwei Manualen, Pedal und zehn Orgelregistern, wird 1798 von dessem Erfinder beschrieben und abgebildet in: Kuntz, Thomas Antonius, ‚Beschreibung des Orchestrions‘. AMZ 1/25 (07-11-1798), Sp. 88-90. Disposition: “1. Fortepiano von FF bis a³ 65 Tasten. 2. Lautenzug. 3. Hebel zur Dämpfung. 4. Koppeln zum Flötenwerk. 5. Flautotravers 4 Fuss. 6. Dulcian mit Deckeln 12 Fuss. 7. Salicet mit Deckeln 2 F. 8. Viola di Gamba 8 F. 9. Sifflet mit Deckeln 2 F. 10. Flaute (offen) 8 F. 11. Hohlflöte von c¹ bis a³ 8 F. 12. Fagott 12 F. 13. Waldhorn 8 F. 14. Clarinet oder Oboen zum Einsetzen 8 F. 15. Pedal vom C 16 F. 25 Tasten. 16. Lautenzug des Pedals. 17. Pedalkoppel in die Lade des Orgelwerks. 18. Sanfter Tremulant. 19. Schweller (crescendo). 20. Pedalverstärkung. 21. Sperrventil.”

von $\frac{3}{4}$ Zoll dick, auf allen fünf Seiten eingefaßt. In jeder der beyden Seiten rechts und links waren drey Thüren beweglich angebracht, und so auch oben. Beym Spiele wurden diese Thüren, mittelst eines Fußtrittes, nach Bedarf der wachsenden Töne, minder oder mehr nach aussem geöffnet.³⁸¹

Sauer berichtet, dass diese Schwellvorrichtung nur wenig Effekt machte. Deshalb ersetzte er die $\frac{3}{4}$ Zoll dicken vorhandenen Bretter durch neue Wände und Türen von 2 Zoll Dicke, und überzog diese von Außen und Innen mit starkem Papier. Nach diesem Umbau fand er

in den mittlern und obern Stimmen ein treffliches Crescendo: aber keinesweges in den Baß-Stimmen. Da diese von einem fast winddichten Kasten eingeschlossen waren und von vier Bälgen (jeder 8 Fuss lang, 4 Fuss breit) in Ton gebracht wurden: so mussten bey dem bedeutenden Zuflusse des Windes im Gebrauche dieser Stimme beim piano, wo alles gut geschlossen war und jener keinen Ausgang finden konnte, durch das immerwährende Eindringen die Luftsäulen der Pfeifenkörper mit schwerem Wind angefüllt werden, so dass dadurch die Verstimmung sogleich eintrat, die sich in eine sinkende Undeutlichkeit verwandelte, und endlich ein gänzliches Verstummen herbeyführte.³⁸²

Dieses Problem wurde von Sauer gelöst durch Anfertigung eines vielfach gekröpften Kanals von 6 Fuss Länge im Unterbau des Orchestrions, welcher den im Crescendokasten eindringenden Wind ableitete, ohne dabei den Schall der Pfeifen mit sich fortzuziehen. Offenbar hat Vogler in Vergleich mit der bereits erwähnten Disposition mehrere achtfüssigen Stimmen ab Kontra-F ins Orchestrion hinzubauen lassen. Sauer berichtet jedenfalls anlässlich der Anfertigung genannten Kanals von einem Probespiel Voglers: "Mit Principal und Gamba, jedes 12 Fuss (von Zinn) spielte er den Choral: O Haupt voll Blut und Wunden, mit Crescendo, wunderschön. Nach einigen, in langsamen Taktbewegungen ausgeführtem Nachspiele sprang V. freudig auf und verkündete den Sieg".³⁸³

Besser als der Crescendokasten gefiel Sauer jedenfalls das Crescendo der einschlagenden Zungenstimmen. Jedoch führte er auch dabei eine Verbesserung durch:

³⁸¹ Sauer, Sp. 370-371.

³⁸² *Ibidem*, Sp. 371.

³⁸³ *Ibidem*, Sp. 372.

Hr. Rackwitz hatte auf der Stelle, wo der Windschweller lag, den Hauptkanal wohlbedacht erweitert angelegt. Zu den schon vorgefundenen zwey Rahmen-Ventilen fügte ich noch ein drittes bey, nahm den nicht gut gewählten Stoff von beyden ab, und ersetzte diesen durch Mühlbeutel-Tuch. Diese drey Ventil-rahmen schlossen sich, doch nur eine nach der andern, mittelst eines trittes, an die Vorrichtung im Hauptkanale fest an. Der erste war mit grobgewebtem, der zweyte mit mittelfeinem, und der dritte rahmen mit feinem Beutel-Tuch überspannt. Alle drey lagen hintereinander auf dem Boden des Hauptkanals nieder. Beym gebrauche erhob sich der erste, und wenn dieser die Richtung von 45°. erreicht hatte, der zweyte, und wenn dieser die erwähnte Stellung genommen hatte, war der erste schon angeschlossen, und so schloss sich der zweyte an den ersten, und der dritte an den zweyten. Dadurch werde die Töne, als eine, in die Ferne sich hinziehende Harmonie, täuschend wahrgenommen: und so auch rückgängig wieder gleichsam in der Nähe gebracht.³⁸⁴

Sauer bemerkt noch dass bei der Verminderung des Windes die durchschlagende Zungen erst umsomehr verstimmten je weiter sie vom Ende des Ausschnittes entfernt festgemacht waren. Merkwürdigerweise verzichtete er auf eine Erwähnung des Progressionsschwellers, während er doch ziemlich genau eine ähnliche Vorrichtung in einer eigenen selbstspielenden Maschine mit Walze und fünf Flötenstimmen aus Ahornholz beschreibt, welches Crescendo “bey dieser Wahl der Stimmen fast unbemerklich war”.³⁸⁵

Zu der geplanten Anfertigung eines zweiten und dritten Windabflußkanals aus dem Crescendo-Kasten des Orchestrions kam es in Prag laut Sauers nicht: “Vogler verreiste, und in seiner Abwesenheit ereignete sich ein besonderer, für das Orchestrion bedeutender Unglücksfall, der die darauf folgende gänzliche Vernichtung desselben herbeyführte”.³⁸⁶ Obgleich das genaue Schicksal des Instrumentes nicht beschrieben wird, könnte man aus dieser Quelle doch schließen – umso mehr da Sauer 1824 weiterhin berichtete dass er “nun durch zwanzig Jahre keine Gelegenheit” fand “diesen zum Theil gelungenen Versuch ganz auszubilden” – dass das von Künckel angefertigte Orchestrion bereits kurz nach Voglers Abreise aus Prag in 1802 in dieser Stadt ein Ende fand. Dieses würde auch erklären dass die bereits zitierte Handschrift in der Bayerischen Statsbibliothek direkt nach der Dispositionen des Orchestrions und der Orgel zu Neu-Ruppin die Disposition eines

³⁸⁴ *Ibidem*, Sp. 372-373.

³⁸⁵ *Ibidem*, Sp. 373-374: Zwei Gedackte Stimmen und zwei Rohrflöten von gegenseitig verschiedener Mensuren und eine offene Flut-Travers; letzte und eine der Rohrflöten mit einwärtsgekehrten Labien.

³⁸⁶ *Ibidem*, Sp. 372.

zweiten Orchestrions mit drei Manualen erwähnt.³⁸⁷ Also existierte das Orchestrion möglicherweise schon dann nicht mehr als es noch einmal in der Holländischen Literatur genannt wurde. Bei Gelegenheit der Einweihung der Orgel der Eglise Wallonne zu 's-Gravenhage am 1. November 1811 nennt die Zeitschrift *Boekzaal der geleerde wereld* nochmals den "tüchtigen und durch die von ihm verfertigten vielen Orgeln berühmten" Künckel als den "Erfinder und Verfertiger des namhaften Orchestrions, an dem der berühmten Vogler sich an vielen Hofen hat hören lassen".³⁸⁸

EINFLÜSSE DES ABT VOGLERS UND DESSEN ORCHESTRION IN DEN NIEDERLANDEN

Ob Vogler nach seiner Abreise in 1790 noch Kontakte mit Künckel unterhalten hat, und ob er dem Orgelbauer je den offenbaren Untergang des Orchestrions zur Kenntnis gebracht hat, bleibt eine offene Frage. Jedenfalls waren die Konzerte in November 1790 in Amsterdam wahrscheinlich die letzten des Abtes in den Niederlanden. Die Karriere Künckels nach dem Bau des Orchestrions kann als stürmisch beschrieben werden. Aus einem Notariellen Protokoll geht hervor das der Orgelbauer 1798 wegen der Erhebung Hollands vom 30. Juni und 10. August 1796 verhaftet wurde, wobei seine Güter beschlagnamt wurden. Am 10. November 1798 stand Jan Ouwejan, Diakon der Doopsgezinde Gemeente zusammen mit Nicolaes Rivier für Künckel ein.³⁸⁹ Schlechter für Künckels Ruf waren wahrscheinlich noch die Erfolge seiner Bemühungen mit den Orgeln zu Dirksland und Alphen aan den Rijn. Nachdem die Organisten Jacob Tours und Jan Robbers die von der Hervormde Gemeente zu Dirksland gekaufte altflämische Orgel für untauglich erklärten, verkaufte letztgenannter das Innere dieses Instrument nach Alphen aan den Rijn, wo es von Künckel in einem neuen Gehäuse wieder aufgebaut wurde. Obgleich die Rechtstreit infolge des Mißlingen dieses Projektes vor allem gegen Robbers geführt werde, unterließ der zur Prüfung eingeladene Orgelbauer Abraham

³⁸⁷ Wie Anmerkung 40, 4-4v.

³⁸⁸ *Boekzaal der geleerde Wereld* 1812A, 87: "den kundigen en door zijne vele vervaardigde Orgels, beroemden Heer J.P. KUNCKEL, te Rotterdam woonachtig, Uitvinder en Vervaardiger van het vermaarde Orchestrion waarop de beroemde Vogler zich by veele hooven heeft doen hooren".

³⁸⁹ Gemeentearchief Rotterdam, Oud Notarieel Archief inv. 3618: Protokoll Notar J.H. Lentfrick fol. 619-621; Akte Bürgerschaft Jan Ouwejan und Nicolaes Rivier für J.P. Künckel vom 10. November 1798.

Meere aus Utrecht keine Gelegenheit die Arbeiten Künckels zu Alphen sowie auch zu Dirksland und in der Doopsgezinde Kerk zu Rotterdam zu tadeln. Obgleich die Kritik Meeres an den Notvorrichtungen gegen Windverlust in diesen Orgeln – spanischen Reitern; Löcher in den Pfeifenfüßen – wahrscheinlich als berechtigt angesehen werden kann, ist ein Teil davon wohl auch auf eine andere Auffassung über die Intonation zurückzuführen. Auffallend in dieser Hinsicht ist jedenfalls die nuancierte Kritik Künckels und Robbers an den Arbeiten Meeres an der Johann Heinrich Bätz-orgel zu Zierikzee im Jahre 1814.³⁹⁰

Im Dezember 1820, mehr als fünf Jahren nach dem Tod Johannes Pieter Künckels unterließ es Robbers auch nicht, die offenbar wenig gelungenen Arbeiten des Sohnes Frederik Willem Künckels (1783-1821) an der Orgel der Remonstrantse Kerk zu Rotterdam zu tadeln. Die Qualität der Orgeln Künckels des Älteren wird jedenfalls durch die Tatsache bestätigt das kein geringerer als Aristide Cavaillé-Coll 1884 das Positiv der Orgel der Eglise Wallonne zu ‘s-Gravenhage für würdig befand es in eine eventuelle neuen Orgel von eigener Hand aufzunehmen.³⁹¹ Auch der bekannte Holländische Orgelbauer Maarschalkerweerd hielt die von ihm 1890 beispielhaft restaurierte Künckel-orgel der Doopsgezinde Vermaning zu Zaandam für eine zwar altmodische, jedoch gute Orgel.³⁹²

Die noch erhaltenen Kirchenorgeln Künckels zu Dirksland (1807) und ‘s-Gravenhage (1811; jetzt zu Hazerswoude) spiegeln wahrscheinlich mehr die Auffassungen ihrer Planer, der Organisten Jacob Tours und Jan Robbers, als die des eigentlichen Erbauers wider. Einflüsse Voglers auf diese Orgeln sind eigentlich kaum nachweisbar. Bei beiden Orgeln handelt es um zweimanualige Instrumente mit noch einem klassischen Rückpositiv. Beide Orgeln enthalten diatonisch geteilte Windladen und dabei eine große Zahl – in Hazerswoude sogar in mehreren Registern – klingender Prospektpfeifen. Grundtonerzeugungen durch Kombinationstöne sind ebensowenig nachweisbar wie eventuelle Schwellvorrichtungen. Die hohen Stimmen sind durchgehend ausgebaut worden; in ‘s-Gravenhage sind die

³⁹⁰ Gemeentearchief Schouwen-Duiveland, archief Kerkvoogdij Hervormde Gemeente Zierikzee, nicht inventarisiert; Bündel Korrespondenz Kerkmeesters 1814-1823 no. 118: Prüfungsbericht von J.P. Künckel und J. Robbers vom 5. Juni 1814.

³⁹¹ Gemeentearchief ‘s-Gravenhage, archief Waalse Gemeente inv. 178: Korrespondenz Orgelbau 1884-1885 A3: Begleitendes Schreiben von Aristide Cavaillé-Coll an Pfarrer Jules Pfender vom 3. Oktober 1884; DII: Zwei Vorschläge von Aristide Cavaillé-Coll vom 3. Oktober 1884 für eine dreimanualige Orgel unter Beibehaltung des alten Gehäuses und des alten Positivs.

³⁹² Maarschalkerweerd-Dokumentation drs. P. Houdijk, Utrecht (Fotokopie Kontraktbuch 1881-1892); Dispositionsaufgabe und Kostenvorschlag von Maarschalkerweerd & Zn. vom 16. Januar und ergänzendes Schreiben vom 26. Februar 1890.

hohen Prinzipalregister sogar von Künckel auf eigener Bewegung mit Doppelchören versehen worden. Beide Orgeln besaßen ein – in beiden Fällen später um 3 Tönen gekürztes – 30 Töne umfassendes Pedalklavier; in Dirksland ist im Balgehäuse der alten Wellenrahmen davon erhalten. Ein dreißigtöniger Pedalumfang ist auch im Bauplan der Orgel der Grote oder Sint-Laurenskerk zu Rotterdam nachgewiesen,³⁹³ deren vom Architekten Guidici entworfenes Gehäuse auch für die Gehäuse der Künckel-Orgeln zu Alphen aan den Rijn und 's-Gravenhage ganz klar Modell stand, so dass auch in dieser Hinsicht nicht nur einfach auf den Einfluss Voglers hingewiesen werden kann.

Interessant ist die Frage nach der Temperatur der Künckel-Orgeln. Der Prüfungsbericht der 1798 von Künckel reparierten Orgel der Doopsgezinde Kerk zu Rotterdam erwähnt dass die Octave 4' dieser Orgel "eine gleichschwebende Temperatur" besaß.³⁹⁴ Nicht deutlich ist, ob dieses auch beim Orchestrion Voglers der Fall war, welches laut eines bereits von Enschedé zitierten Berichtes in der *Musikalischen Korrespondenz* 1790 zu Amsterdam über "eine so genaue Temperatur" verfügte, "dass man aus dem Cis ebensowohl als aus dem C spielen" konnte.³⁹⁵ Der ebenfalls bereits erwähnte Stockholmer Bericht über das Simplifikationssystem in der *Allgemeinen Musikalischen Zeitung* von 1799 meldet dagegen "eine Temperatur [...] die mit der Charakteristik der Töne übereinstimmt",³⁹⁶ also eine eher wohltemperierte Temperatur, möglicherweise beeinflusst von Voglers früheren Lehrer Francesco Antonio Vallotti.³⁹⁷ Während seines bereits erwähnten Konzertes in Alkmaar hat Vogler sich jedenfalls bereits 1785 in der Praxis mit einer kurz bevor gleichschwebend temperierten grossen Orgel bekanntmachen können.³⁹⁸ Aus

³⁹³ Gemeentearchief Rotterdam, Archief Hervormde Gemeente inv. 8 Resolutieboek Kerkmeesters 1784-1795; Abschrift des Bauvertrags von J.H. Bruijninghuijzen; H.H. Hess; A. Wolfferts und C.H. Bätz unter Beratung J.W. Lustigs vom 29. Mai 1790, art. 14: "Deeze laade moet strekken van groote C tot eengestreepte f in zijn geheel dertig tonen".

³⁹⁴ Gemeentearchief Rotterdam, Archief Doopsgezinde Gemeente inv. 146: Korrespondenz Kirche und Orgel 1645-1894; Prüfungsbericht von Johannes Ulrich vom 2. August 1798: "Octaaf 4 voet geeft een gelijk zweevende Temperatuur op".

³⁹⁵ Wie Anmerkung 39.

³⁹⁶ Wie Anmerkung 42, Sp. 414.

³⁹⁷ Fétis, 375.

³⁹⁸ Regionaal Archief Alkmaar, Oud-Stadsarchief inv. 1847, Orgelakte 41; *Generaal Verslag* von Michael Körnlein vom 5. Mai 1781: "en vervolgens het orgel in diezelve Temperatuur gelyk tegenswoordig (van de welke myn voorsaat lofelyker gedachtenisse den gelykzweevenden grond gelegd heeft) weder zuiver te intoneren". Die Hagerbeer-/Schnitgerorgel war 1765 vom Orgelbauer

späteren Quellen geht hervor dass die neue Orgel in der Remonstrantse Kerk zu Rotterdam von Künckel 1788 noch ungleichstufig temperiert werden sein musste³⁹⁹, ebenso wie die 1795 und 1805 von Künckel reparierte Verhofstadt-orgel der Rotterdamer Paradijkerk.⁴⁰⁰ Die 1808 von Künckel zu Alphen aan den Rijn aufgebaute alte Orgel aus Dirksland wurde 1815 von Abraham Meere “in einer egal schwebenden Temperatur nach heutigem Geschmack” gestimmt;⁴⁰¹ kurz zuvor berichteten Künckel und der Organist Jan Robbers anlässlich ihrer Prüfung der von Meere reparierten Bätz-orgel zu Zierikzee noch dass “die Stimmung nach dem heutigen Ton (Temperatur sollte es sein) [...] bei den Kennern der Musik noch ein Streifall” war.⁴⁰² Der Bauplan Robbers für die Künckel-Orgel der Eglise Wallonne zu ‘s-Gravenhage meldete noch 1808 eine eindeutig mitteltönig orientierte Stimmung: dem Kontrakt gemäß wurde “nach Wahl jene [Temperatur] festgelegt, worin die gebräuchlichsten großen Terzen rein sind”.⁴⁰³

Nochmal stellt sich heraus, dass Künckel in seinem späterem Schaffen mehr die Wünsche der Holländischen Organisten befolgt hat, als dass er die für ihn offenbar doch ziemlich einmaligen Prinzipien des Simplifikationsystems Voglers weiter verfolgt hat. Vor allem die Beziehungen zu dem Rotterdamer Organisten Jan Robbers müssen für Künckel von grosser Bedeutung gewesen sein. Ein Studium über diese markante Person, ab 1811 bis zu seinem Tode in 1829 Organist der

Pieter Müller gleichstufig temperiert worden. Vergleich Ortgies, Ibo & van Wijk, Frank ‘Reyne harmonie in Alkmaar. Stemming en temperatuur in Nederland in de 17de en 18de eeuw’. *Het Orgel*, 99/3 (2003), 12-36, da 28-29.

³⁹⁹ Gemeentearchief Rotterdam, Archief Remonstrantse Gemeente inv. 265: Beilagen Jahresrechnungen 1822-1825; Spezifizierung Kwitantz der Gebrüder Bätz vom 14. Dezember 1822: “voorts gestemd naar den tegenswoordig in gebruik zijnde gelijkzwevende temperatuur welke daar geheel nieuw ingebracht is”.

⁴⁰⁰ Gemeentearchief Rotterdam, Archief Oud-Katholieke Parochie Het Paradijs inv. 159: Dokumente Orgel 1825-1859; Restaurierungsvertrag mit den Gebrüdern Bätz vom 18. Dezember 1825, Art. 5: “Ieder register [...] in een zuivere harmonie gestemd worden waartoe men zal aannemen de gelijk zwevende temperatuur”.

⁴⁰¹ Streekarchief Rijnlands Midden, Archief Hervormde Gemeente Alphen aan den Rijn inv. 401: Orgelakte 1807-1815; Restaurierungsvertrag mit Abraham Meere von September 1814, Art. 11: “om dezelve in eene zuivere harmonie te Stemmen, en wel in een egaal zwevende temperatuur na de tegenswoordige smaak”.

⁴⁰² Wie Anmerkung 90: “wat het stellen na den tegenwoordigen gebruikelijken toon (Temperatuur moest het zijn) betreft, (dit is nog een geschil bij de Muziekkundigen)...”.

⁴⁰³ Gemeentearchief ‘s-Gravenhage, Archief Waalse Gemeente inv. 170: Korrespondenz Commission du Culte 1798-1843; Vertrag mit J.P. Künckel vom 22. Juni 1808 für den Bau einer neuen Orgel Art: 6: “Het Pypwerk moet vlug aanspreken, behoorlyk geïntoneerd en zuiver gesteld zyn, na eene behoorlyke Temperatuur wordende by verkiezing die bepaald, waar in de gebruikelijkste groote Terzen rein zyn”.

Grote of Sint-Laurenkerk zu Rotterdam, steht noch aus. Laut einem Bericht von 1822 war Robbers “im Orgelbau erzogen”.⁴⁰⁴ Die gedruckten Kompositionen Robbers für Klavier, zum Teil mit obligater Violine, zeigen einen für die Jahre um 1800 zeitgenössischen aber auch ziemlich konventionellen Schreibstil; im Gegensatz zu den dynamisch mehr gewagten *Six Pieces* seines Vorgängers Jacob Tours, welcher wie bereits erwähnt 1786 mit dem Abt Vogler zusammenspielte und vor seiner Ernennung zum Organisten der Grote Kerk (1798) Organist der Künckel-orgel in der Remonstrantse Kerk zu Rotterdam war.⁴⁰⁵ Von Robbers ist eine Vorlesung bei der letterkundige Maatsschappij *Verscheidenheid en Overeenstemming* zu Rotterdam publiziert worden, in welcher er ebenso wie der Abt Vogler sein Interesse an der Musik des klassischen Altertums kundtut.⁴⁰⁶

Der bekannte Biograph Voglers, Karl Emil von Schafhüttl, berichtet mehrfach über die Entstehung des Orchestrions zu Rotterdam. Auch laut Schafhüttl beauftragte Vogler “den schwedischen Orgelbauer Racknitz [...] für Anwendung derselben [d.h. der durchschlagenden Zungen] bei seiner tragbaren Orgel, Orchestrion genannt. Die neuen Pfeifen wurden endlich so weit vervollkommenet, dass sie als Orgelpfeifen gebraucht werden konnten, und Vogler hat diese Pfeifen in seinem Orchestrion genützt, die ersten Pfeifen mit durchschlagenden Zungen, [wurden] zuerst in eine Orgel in Rotterdam gesetzt”.⁴⁰⁷ Die Frage lautet aber ob die Suggestion Schafhütts, dass Rackwitz ein durchschlagendes Register in einer Kirchenorgel zu Rotterdam gebaut hat, für richtig gehalten werden kann. Bis heute ist jedenfalls nicht geklärt welche Orgel zu Rotterdam diese dann gewesen sein soll. Jan Willem Enschedé vermutete, 1920 dass es sich um die Orgel der Remonstrantse Kerk handelt, aber begründete diese Vermutung nur mit der

⁴⁰⁴ Gemeentearchief Rotterdam, Archief Hervormde Gemeente inv. 23: Beilagen im Resolutieboek Kerkmeesters 1813-1827, no. 187: Bericht von F. meer, N.A.C. Hofman und van Oort vom 10. Juni 1822: “welke bij het orgelmaken opgevoed en veel kennis van de samenstelling hebbende”.

⁴⁰⁵ Jan Robbers, *Zes Variatien op het Aria ‘t Zoontje van achtiën Jaren voor het Piano Forte; Trois Sonatines Progressives et Agreeables pour le Piano Forte avec accompagnement d’un Violon; Air God save the King varié pour le Piano-Forte avec l’accompagnement d’eun Violon Obligé*; alle herausgegeben von L. Plattner zu Rotterdam; Jacob Tours, *Six Pieces dont trois sont Majeurs & trois Mineurs pour le Fortepiano*, herausgegeben von F.J. Weygand zu ‘s-Gravenhage.

⁴⁰⁶ Jan Robbers, ‘Vergelijking der oude en hedendaagse muzijk, en de meerdere werking der eerste op de gemoederen der menschen onderzocht en beoordeeld’. *Amphion* (1818), 1-18;75-88. Robbers behandelt hier die Frage in wieferne die einfache Musik des Altertums eine grössere Wirkung auf den Gemüth und die Leidenshafte des Zuhörers hat als die mehr gebildete und vollkommene Musik der eigenen Zeit.

⁴⁰⁷ Schafhüttl, 37.

Tatsache dass die Dispositionsangabe in der Sammlung Knock im Pedal eine Super Octaaf 2' erwähnt; welche jedoch in Hess-Vervolg und bei Van Reyn durch eine Trompet 8' ersetzt worden ist.⁴⁰⁸ Aus dem Kirchenarchiv geht aber nur hervor dass Künckel 1789 noch für f 182,- an der Orgel arbeitete.⁴⁰⁹ Keine einzige spätere Quelle in bezug auf der Orgel der Remonstrantse Kerk berichtet außerdem über das Vorhandensein einer durchschlagenden Zungenstimme. Leider sind gerade die Archive in bezug auf die 1789 fertiggestellte Orgel der Laurentiuskerk am Oppert 1940 vernichtet worden, so dass sich eventuelle Bemühungen Voglers oder Rackwitz's mit dieser Orgel nicht dokumentieren lassen.

Fast gleichzeitig mit dem Bau des Orchestrions baute Künckel zwei neue Zungenstimmen in seine Orgel in der Doopsgezinde Vermaning zu Zaandam ein: ein Fagot 16' im Manual und einen geteilten Dulciaan 8' im Obermanual.⁴¹⁰ Gerade auf dem schmalen Stock des vorher vorhanden gewesenen Flageolet 1' im Manual kann man sich heute kaum ein aufschlagendes Fagot 16' voller Länge vorstellen; deshalb liegt den Einbau einer kleineren von Rackwitz verfertigten durchschlagenden Stimme auf der Hand. Laut einem Kostenvorschlag vom 16. Januar 1890 im Kontraktbuch der Firma Maarschalkerweerd & Zoon gehörte das Fagot 16' zu Zaandam wahrscheinlich nicht zum ursprünglichen Bauplan der Orgel, was aber ebenso auf eine abweichende Bauart wie auf einen späteren Einbau des Registers auf einem zu geringen Raum hindeuten kann. Die Zungen des Dulciaans 8' waren laut Maarschalkerweerd zu breit und dessen Becher zu kurz; was wieder mehr auf eine aufschlagende Bauart hindeutet.⁴¹¹

⁴⁰⁸ Enschedé 1920, 54-55; Hess-Vervolg, 42; Van Reyn, 371-372.

⁴⁰⁹ Gemeentearchief Rotterdam, Archief Remonstrantse Gemeente inv. 252: Kassenbuch 1781-1836.

⁴¹⁰ Gemeentearchief Zaanstad, Archief Doopsgezinde Vermaning Westzijde inv. 3: Protokoll 1781-1797 mit separater Preisangabe J.P. Künckels vom 27. März 1790: "op het Booven Clavier in plaas van de Sexqualter Diskant, Een Dulciaan geheyl door, gehalvierd, waar toe de tweede knop genomen moed worden van de kalkanteklok, waar van de onkosten bedragen f 325,-.-; op het onder clavier in plaas van de Flageolet 1 voedt een Fagot 16 voedt als het mogelijk is, gehalveerd, moed kosten f 450,-.-".

⁴¹¹ Maarschalkerweerd-Dokumentation drs. P. Houdijk, Utrecht (Fotokopie Kontraktbuch 1881-1892): Dispositionsaufgabe und Kostenvorschlag von Maarschalkerweerd & Zn. vom 16. Januar 1890: "alleen de Fagot kan zonder schade worden uitgenomen, ik twijfel ook of deze wel bij het oorspronkelijk plan van het orgel is opgenomen geweest; naar mijn inzien verleent zij te weinig diensten om de kosten van gehele of gedeeltelijke vernieuwing waard te zijn. [...] Ook de Dulciaan 8 vt B & D op het Bovenklavier laat veel te wenschen over. De tongen zijn te breed en de corpora veel te kort".

Die Vox Humana 8' der Mitterreither-Orgel der Doopsgezinde Kerk zu Rotterdam war laut des Organisten Johannes Ulrich 1798 von Künckel zu einer “*wohlgleichenden Menschenstimme*” umgestaltet. Nach einer Reparatur von Abraham Meere in 1826 tadelt C.G.F. Witte zwar um 1845 die “*jämmerlich misshandelte*” Vox Humana; berichtet aber nichts von dem Vorhandensein durchschlagender Zungen.⁴¹² Da der Gutachter Jacob Tours 1807 bei den Zungenregister der Künckel-orgel zu Dirksland die Anwesenheit hölzerne Kehlen dokumentiert, ist auch hier eine durchschlagende Bauart nach Rackwitz auszuschließen.⁴¹³ Die Intonation der von Künckel neu angefertigten Vox Humana 8' der Orgel zu Alphen aan den Rijn wurde 1810 von Abraham Meere und Frederik Nieuwenhuijsen kritisiert; jedoch ebenfalls ohne dass diese von eventuellen durchschlagenden Zungen berichten.⁴¹⁴ Die Zungenregister der Künckel-orgel zu 's-Gravenhage (1811) bekamen dem Bauvertrag gemäß Kehlen aus Kupfer [Messing].⁴¹⁵ Merkwürdigerweise spricht die Dispositionssammlung Broekhuysens gerade bei dieser Orgel statt von der Vox Humana 8' von einem “*Doorsl. tongwerk 8 v.*”⁴¹⁶ Obgleich die Mitteilung dass Künckel zu 's-Gravenhage Teile der alten Orgel der Hofkapelle wiederverwendete jedenfalls für unrichtig gehalten werden kann, bleibt die Erwähnung Broekhuysens ein zwar interessanter, jedoch beim heutigen

⁴¹² Gemeentearchief Rotterdam, Archief Doopsgezinde Gemeente inv. 146: Korrespondenz Kirche und Orgel 1645-1894; Prüfungsbericht von Johannes Ulrich vom 2. August 1798: “voor al de Foxhumana 8 voet dat voorheen een slegt Register was, en nu hervormt is; als een welgelijkende Menschestem, Insonderheid in het Kleyn Octaaf”; *Ibidem*: nicht datiertes Bericht (um 1845) der notwendigen Verbesserungen von J. Bätz & Co.: “De zoo deerlijk mishandelde Vox Humana 8vt mede geheel verwerken; alle bovendeelen en kleppen geheel, alsmede de onderdeelen gedeeltelijk vernieuwen en voorts, zoo als bij de Trompet 8vt de mondstukken, tongen, koppen en krukken door betere vervangen”.

⁴¹³ Archief Hervormde Gemeente Dirksland inv. 1318 / Paul & Weenink, 6; Zweiter Prüfungsbericht von J. Tours vom 14. Oktober 1807: “dat de Trompet nog Dulciaan, die Natuurlyken Toon missen, die zy moesten hebben [...], dat zulkx naar het oordeel van den ondergetekende word veroorzaakt door de houte lepels en de tongen, dat de Lepels koper, en de tongen beter naar hunnen Natuurlyken toon, moeten verbeterd zyn”.

⁴¹⁴ Streekarchief Rijnlands Midden; Archief Hervormde Gemeente Alphen aan den Rijn inv. 401: Orgelakte 1808-1815; Prüfungsbericht von A. Meere und F. Nieuwenhuijsen vom 10./12. Oktober 1810 Art. 5: “waar bij uitmond in slegtheijd de Prestant 8 voet en Vox Humana 8 voet, die, (Nota bene) in het werk nieuw geplaatst zyn”.

⁴¹⁵ Gemeentearchief 's-Gravenhage; Archief Waalse Gemeente inv. 170: Korrespondenz Commission du Culte 1798-1843; Vertrag mit J.P. Künckel vom 22. Juni 1808 für den Bau einer neuen Orgel Art. 5: “De drie Tongwerken moeten van Metaal zyn, met koopere lepels of mondstukken, en krukken van Koperdraad. De onderste toonen van de Trompet 8 voet; moeten tot klein F gevoedert worden, en de koppen zoo wel als de Stevels van metaal zyn”.

⁴¹⁶ Broekhuysen G 25, 308.

Forschungszustand auch einmaliger Hinweis auf die mögliche Anwendung durchschlagender Zungenstimmen im späteren Schaffen Johannes Pieter Künckels. Die Orgelbauer Van Dam wurden laut Protokolls 1843 mit einem Austausch der Vox Humana 8' zu 's-Gravenhage gegen eine neue beauftragt. Ob dieser aber durchgeführt worden ist die Frage, weil die Bauart der jetzt zu Hazerswoude anwesende Stimme zum großen Teil mit der der anderen Zungenstimmen übereinstimmt.⁴¹⁷ Und infolgedessen kann heute der erwähnte Bericht Broekhuysens weder mit Sicherheit bestätigt noch verworfen werden. Vielleicht ist mit der von Schafhäutl genannten "Orgel in Rotterdam" auch einfach das Orchestrion gemeint, umso mehr, als die in Voglers Ästhetik mit den durchschlagenden Zungen eng in Verbindung stehende Schwellvorrichtungen im Bereich des Orgelwindes im Schaffen Künckels nicht weiter bekannt geworden und im weiteren Niederländischen Kirchenorgelbau des neunzehnten Jahrhunderts nie durchgeführt worden sind.

⁴¹⁷ Gemeentearchief 's-Gravenhage; Archief Waalse Gemeente inv. 163: Protokoll Commission du Culte 1836-1862; den 13. November 1843:

Le registre connu sous le nom de Vox Humana, sera remplacé par un autre dont on pourra se servir avec succès si le preavis de l'organiste Serlé est favorable à ce changement"; den 4. Dezember 1843: "Après avoir pris de deus devis dont l'un de Van Dam de Leeuwarden et l'autre d'un facteur d'orgues de Rotterdam la Commission est convaincue que le premier a fait une demande modérée et décide en conséquence qu'il sera chargé du nettoyage général des orgues ainsi que du remplacement du registre Vox humana par un autre, vu que l'organiste Serlé a déclaré que ce changement serait une grande amélioration. Il sera en outre chargé d'agrandir le sommier s' il consent à entreprendre cet ouvrage, pour une somme qui ne s'élève pas au dessus de 40 Florins.

Ibidem inv. 212: Rechnungsbuch 1811-1853; Rechnung 1844: *facteur d'orgues L. van Dam réparations extraordinaires (no 9.) f 732,75*. Leider sind die zugehörigen Kostenvorschlägen und Kwitanzen nicht erhalten. Der genannte Orgelbauer aus Rotterdam war möglich die Firma Kam & Van der Meulen, welche sehr gut eine durchschlagende Vox Humana oder Eoline 8' vorgeschlagen haben kann: in ihrem Schaffen sind ab 1839 mehrere derartige Registern dokumentiert und erhalten.

Im Schaffen der Van Dams sind durchschlagende Zungen erst ab 1852 dokumentiert. Bei der Vox Humana 8' zu Hazerswoude stimmen die Köpfe und Stiefel aus Metall mit deren der anderen Zungenstimmen überein. Laut mündlicher Mitteilung des Beraters bei der Teilrestaurierung von 1993, Ir. H. Kooiker stammen Bechern und Kehlen ebenfalls noch von Künckel. In den Kegeln der Vox Humana ist jedoch deutlich eine Rote Farbe imfolge der Lötarbeiten sichtbar, welche bei den anderen Zungenstimmen nicht wahrnehmbar ist. Man könnte daraus schliessen dass die Orgelbauer Van Dam jedenfalls die obere Hälften der Kegeln geändert haben könnten. Eine interessante jedoch nicht beweisbare Hypothese wäre dann dass diese Vox Humana ursprünglich von Künckel nach nordlichen Beispielen gebaut war, bei welchen die Bechern halbgedeckt sind mit einem Kreis von kleinen Resonanzöffnungen ringsum einer zentralen Kreisförmigen Öffnung im Deckel, (wie zum Beispiel bei der Pehr Schiörlin-Orgel (1810) im Statens Historiska Museum zu Stockholm). Eine weitere Untersuchung der Hazerswouder Vox Humana steht noch aus.

Da das Orchestrion zu Amsterdam von Vogler vor seiner letzten Abreise aus den Niederlanden auch nur drei- oder viermal öffentlich gespielt wurde, kann ein großer Einfluss auf den weiteren Holländischen Orgelbau eigentlich kaum erwartet werden. Jedoch soll hier noch auf eine zwei Kuriositäten hingewiesen sein. Der Amsterdamer Orgelbauer Hendrik Anthonie Meijer versah zuerst 1800 eine zweimanualige Hausorgel wahrscheinlich für die Familie Teengs zu Edam mit einem "Zwelder"; einem 1973 rekonstruierten Dachschweller mit drei Jalousien, der über einem Registerknopf zu bedienen war.⁴¹⁸ Sehr merkwürdig war zweitens die Art, auf die der Orgelbauer Johan Caspar Friederichs aus Gouda 1807 die Orgel der Doopsgezinde Kerk zu Haarlem vergrößert hat. Die dortige hinterspielige Bätz- Orgel (1773) wurde als Rückpositiv eingerichtet. Dahinter wurde ein großer Schrank ohne Prospekt Pfeifen aufgebaut, in welchem neben der neuen Klaviatur und Registratur die Windlade und die Pfeifen eines neuen zweiten Manuals ihren Platz bekamen. Dieser geschlossenen Schrank wurde laut Aufzeichnung des Erbauers "von vorn und auf den beiden Seiten mit Türen" versehen; "welche Türen mit Jalousien versehen sind, welche sich mittelst eines Trittes über dem Pedal mit dem rechten Fuss alle zugleich langsam nach Belieben öffnen und schliessen, und dadurch das Crescendo machen, wirklich eine herrliche Erfindung, und bisher die einzige welche in unserem land bekannt ist".⁴¹⁹ Interessant ist auch die Aufzeichnung Friederichs der "natürlichen Nachahmung des Melodiums, nur mit Holpijp 8 vt und dem Dulciaan, welche jede drunten zuhörende Liebhaber verwundern muss".⁴²⁰ Leider lässt sich weder aus dem Umbauvertrag von 1806, noch aus späteren Quellen in bezug auf diese nur fragmentarisch erhaltene Orgel schließen ob es bei diesem Dulciaan um ein frühes durchschlagendes Exemplar handelte.

⁴¹⁸ Gierveld Kat. 207, 212-215 / Abb. 80-82; : Jongepier, Jan, "Het orgel in de N.H. Kerk te Oldeholtspade". *Het Orgel*, 69/12 (1973), 364-367; Jongepier 1999/2, 129-131.

⁴¹⁹ Muziekbibliotheek Gemeentemuseum 's-Gravenhage 60 G / Hess/De Waal, 951 / Huisman, F.W., 'Enige orgeldisposities van J.C. Friederichs'. *De Mixtuur* 35 (1981), 171-185, da 176-177: "van voorne en aan beide zijden met deuren, welke deuren voorzien zijn met Schalosien, die zig door middel van Eene Tree boove het Pedaal met de Regter voet alle teglijk langzaam naar believen openen en sluijten, en daardoor den Crescendo te maaken, waarlijk Eene Heerlijke vinding, en tot Nog toe de eenigste die in ons land bekent is".

⁴²⁰ *Ibidem*: "De Natuurlijke Nabootzing van het melodium, allen door de Holpijp 8 vt en de Dulciaan. 't welk ieder liefhebber beneeden hoerende moet verwonderen".

Von der Schwelleinrichtung wird übrigens im Umbauvertrag ebenfalls nichts berichtet.⁴²¹ Ob der Orgelbauer Friederichs sich für diesen Umbau auch von den Ideen Voglers hat beeinflussen lassen hat ist eine offene Frage, umso mehr, als in der Holländischen Urgestalt des Orchestrions gerade keine Jalousieschweller, sondern nur bewegliche Türen dokumentiert sind. Dass dagegen der Namen Künckels noch 1808 in Haarlem bekannt war geht aus einem Schreiben des ortigen Organisten J.L. Augustini an die Kerkmeesters zu Zierikzee hervor, das neben den gewünschten Erkundigungen über den Orgelbauer Friedrichs auch eine Empfehlung Künckels enthält.⁴²²

Von Vogler beeinflusst oder nicht; der Orgelumbau in der Doopsgezinde Kerk zu Haarlem blieb eine merkwürdige Ausnahme im Niederländischen Orgelbau. Wahrscheinlich war die kleine Nation an der Nordsee einfach auch zu nüchtern für die revolutionären Neuigkeiten des Abtes. Und so siegte auch die Skepsis als 1824 – also bereits 34 Jahren nach der Amsterdamer Urvorführung des Orchestrions – der Orgelbauer Pierre Jean de Volder aus Gent für die nach einem Brand wiederaufzubauen Ronde Lutherse Kerk zu Amsterdam vorschlug eine “Grande Orgue a forte et piano” zu bauen; “eine Orgel ganz neuer Zusammensetzung mit Crescendo”. Der Herr S. Rente Linsen meldete der Baukommission anlässlich der Vorschläge De Volders nicht ohne Skepsis dass auch “der Abt Vogler und andere Orgelreformer inzwischen mit viel Aufhebens neue Systeme der Verbesserung und Vereinfachung einzuführen versucht haben, deren Ergebnis bei

⁴²¹ Archief Vereenigde Doopsgezinde Gemeente Haarlem inv. 286: Orgelakte 1806; Umbauvertrag mit Joh.C. Friedrichs vom 6. März 1806; Archiefdienst Kennemerland, Archief Kerkvoogdij Hervormde Gemeente Haarlem inv. 19: Korrespondenz 1878-1888; Bericht von W.H. C. Schmölling und Joh. Bastiaans vom 1. Oktober 1883 (nach Wiederaufbau der Orgel in der Janskerk zu Haarlem); Allan, F, *Geschiedenis en beschrijving van Haarlem van de vroegste tijden tot op onze dagen*. Haarlem 1883, 553-554; Bolt, Klaas, *Rapport betreffende het orgel in de Bakenesserkerk te Haarlem*. Maschinenschrift, Haarlem 1975; Broekhuysen H 6, 364-365; Hess/Vervolg, 24; Oost 1975, 297-298; Overmeer, W.J.P., *De Orgels in de Groot-, Nieuwe-, Jans- en Bakenesserkerk te Haarlem*, Haarlem 1904. Die Reste der Orgel wurden 2000 von Albert de Graaf in einer Rekonstruktion der Bätz-orgel von 1773 in der Hervormde Kerk zu Oostvoorne verwendet. Die erhaltene Stimmen von Friedrichs wurden dabei einem neuen Unterpositiv zugeordnet. Vergleich van Buitenen, Bart, “Orgelmaker de Graaf restaureert Bätz-orgel te Oostvoorne”, *De Orgelvriend* 44/1 (2002), 24-27.

⁴²² Gemeentearchief Schouwen-Duiveland, Archief Kerkvoogdij Hervormde Gemeente Zierikzee, nicht inventarisiert; Bündel Korrespondenz 1799-1813 no. 52: Schreiben von J.L. Augustini zu Haarlem vom 23. Mai 1808: “Men zou nog kunnen noemen en ook recommandeeren den orgelmaker Künke van Rotterdam, maar ik twijfel of men na de gegevene informatie omtrent den man die men hier gebruikt wel noodig zal vinden op anderen te denken”.

weitem nicht der Erwartung entspricht hat, so wohl in Bezug auf die Dauerhaftigkeit als auf die Kraft einer protestantischen Kirchenorgel”.⁴²³

Die sehr traditionelle Orgel der Ronde Lutherse Kerk zu Amsterdam wurde 1825-1830 vom Utrechter Orgelbauer Jonathan Bätz gebaut. Besonders unter dessen Nachfolger Christian Gottlieb Friedrich Witte wurde die Solidität die fast wichtigste Eigenschaft des weiteren Holländischen Orgelbau des 19. Jahrhunderts. Gerade Vater und Sohn Witte empfahlen mehrmals die Künckel-Orgeln der Remonstrantse Kerk zu Rotterdam und der Eglise Wallonne zu ‘s-Gravenhage gegen neue, für zivilisierte Gemeinden besser geeignete Orgeln der eigenen Werkstatt auszutauschen. Die trotzdem erhaltenen Orgeln Johannes Pieter Künckels, gleich, ob von den Ideen des Abt Voglers beeinflusst oder nicht, überzeugen mit ihren musikalischen Klangeigenschaften die heutigen Spielern und Zuhörern bereits in einem Maßen, dass weitere Studien ohne Zweifel gerechtfertigt sind. Ihr Wert aus internationaler Sicht kann dabei infolge der historischen Bedeutung Künckels als Erbauer des Orchestrions, der Wiege des Simplifikazionssystems, nur noch höher geschätzt werden.

⁴²³ Oost 1998, 124: “den Abt Vogler en andere orgelhervormers intusschen met zoo veel ophef nieuwe Systemas van verbetering en vereenvoudiging hebben getracht intevoeren, waarvan de uitslag op verre na niet beantwoord heeft aan de verwachting, zoo min met opzicht tot de duurzaamheid als de kracht van een protestantsch Kerkorgel”.

BIBLIOGRAPHIE

- Anonymus, *Beschrijving van het Groot en Uitmuntend Orgel in de St. Janskerk te Gouda*. Gouda 1764. Neuausgabe Ed. A. Bouman, Baarn 1965.
- Balz, Martin, 'Die Orgel als Orchester – Zum 250. Geburtstag von Georg Joseph Vogler'. *Ars Organi*, 47/4 (1999), 194-204.
- Broekhuizen, George Hendricus, *Orgelbeschrijvingen* [ca. 1850-1862]. Ed. A.J. Gierveld, Amsterdam 1986.
- Cevaal, Willem Jan, 'Een klein orgel van groot belang. Het Moreau-orgel in de Hervormde kerk van Baarland'. *Organist & Eredienst*, November 1999, 235-243.
- van Eem, Elbertus, *Aantekening van zommige Vernieuwde en Verbeterde Dispositiën in Kerkorgelen als mede Dispositiën van eenige Kerk- Cabinet en Bureau Orgels en eindelijk Verscheide Schetsen tot zodanige Kerk en Cabinet Orgels van onderscheide groote door E: van Eem*. *Organist van de groote Kerk te Dordrecht*. Handschrift Provinciale Bibliotheek Friesland, nicht datiert. Herausgabe J.W. Boeijenga, Sneek, 1970.
- Enschedé, J. W., 'Nederlandsche Huisorgels'. *Oude Kunst*, 1 (1916), 389-396.
- Enschedé, J. W., 'De Orgelconcerten van den Abt Vogler in de Nederlanden 1785-1790'. *Oud Holland, Nieuwe Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlandsche Kunst, Letterkunde, Nijverheid, enz.*, 38 (1920), 37-59.
- Fétis, François Joseph, *Biographie Universelle des Musiciens et Bibliographie générale de la Musique. Deuxième Edition entièrement refondue et augmentée de plus de moitié. Tome huitième*, Paris 1865, 375-380.
- Fredriksson, Niclas, 'The history of Free Reeds in Organbuilding. Free Reeds in Organochordia towards the end of the 18th century'. *ISO Journal* no. 14 (July 2002), 36-42; no 15 (November 2002), 20-40; no. 16 (March 2003), 62-76.
- Gierveld, Arend Jan, *Het Nederlandse Huisorgel in de 17de en 18de eeuw*. Utrecht, 1977.
- Hess, Joachim, *Dispositiën van Kerk-orgelen welke in Nederland worden aangetroffen*. Gouda, 1774. Faksimilé Ed. A.J. Gierveld, Buren 1980.
- Hess, Joachim, *Dispositiën van Kerk-orgelen welke in Nederland worden aangetroffen*. [Vervolg, Handschrift ca. 1815]. Ed. J.W. Enschedé, Amsterdam 1906.
- Hess, Joachim, *Dispositiën van Kerk-orgelen welke in Nederland worden aangetroffen*. Gouda, 1774. Exemplar mit Ergänzungen von A.P.G. de Waal. Koninklijke Bibliotheek 's-Gravenhage 123 C 12.
- Huisman, F. W., 'De gebroeders Joachim en Hendrik Hermanus Hess in Orgels'. *Kerk en Muziek*, 31/4 (1982).
- Jongepier, Jan (Ed.), *Het historische Orgel in Nederland 1769-1790*, Amsterdam 1999.

- Jongepier, Jan (Ed.), *Het historische Orgel in Nederland 1790-1818*, Amsterdam 1999.
- Knock, Nicolaas Arnoldi, *Dispositien der merkwaardigste Kerk-Orgelen welken in de Provincie Friesland, Groningen en Elders aangetroffen worden*. Groningen, 1788; Faksimilé Ed. H. J. Zandt Amsterdam, 1972.
- Krünitz, Johann Georg, *Ökonomisch-Technologische Encyclopädie, oder allgemeines System der Staats-, Stadt-, Haus- und Landwirtschaft, und der Kunstgeschichte in alphabetischer Ordnung; zuerst fortgesetzt von Friedrich Jakob Floerken, nunmehr von Heinrich Gustav Flörke*. 105. Band, Berlin 1807.
- van Nieuwkoop, Hans (Ed.), *Het historische Orgel in Nederland 1479-1725*, Amsterdam 1997.
- van Nieuwkoop, Hans (Ed.), *Het historische Orgel in Nederland 1726-1769*, Amsterdam 1997.
- Oost, Gert, *De Orgelmakers Bätz*. Alphen aan den Rijn, 1975.
- Oost, Gert, 'Het Bätz-orgel van de Ronde Lutherse Kerk'. In: Donga, Harry en van Dijk, Pieter, *Monumentale orgels van Luthers Amsterdam*. Zoetermeer 1998, 120-143.
- Paul, Herman en Weenink, Anton, 'Het Künckel-orgel in de Hervormde Kerk te Dirksland'. *De Mixtuur*, 81 (1995), 2-37.
- van Reyn, G., *Geschiedkundige Beschrijving der Stad Rotterdam*, Rotterdam 1832.
- Sauer, Leopold, 'Über das Crescendo in des Abt Voglers Orchestrion'. *Allgemeine Musikalische Zeitung* 6/23 (03-06-1824), Sp. 370-375.
- von Schafhützl, Karl Emil, *Abt Georg Joseph Vogler. Sein Leben, Charakter und Musikalisches System, seine Werke, seine Schule*. Augsburg 1888.
- Schweiger, Hertha, 'Abbé Voglers Simplifikationssystem und seine Akustischen Studien'. *Kirchenmusikalisches Jahrbuch* 1934, 72-123.
- Vogler, Abt G. J. 'Data zur Akustik. Eine Abhandlung, vorgelesen bey der Sitzung der Gesellschaft der naturforschenden Freunde in Berlin, vom Abt Vogler, den 15. Dezember 1800'. *Allgemeine Musikalische Zeitung*, 3/31 (29-04-1801), Sp. 517-525; 3/32 (06-05-1801), Sp. 533-540; 3/33 (13-05-1801), Sp. 549-554; 3/34 (20-05-1801), Sp. 565-571. Auch als Sonderausgabe herausgegeben.
- Wilke, Friedrich, 'Ueber die Crescendo- und Diminuendo-Züge an Orgeln'. *Allgemeine Musikalische Zeitung* 25/8 (19-02-1823), Sp. 113-122 (mit einigen Bemerkungen von Friedrich Kaufmann); 'Ueber die Erfindung der Rohrwerke mit durchschlagenden Zungen. Nachtrag zu dem Aufsätze über die Crescendo- und Diminuendozüge in No. 8. der Allgemeinen Musikalischen Zeitung'. *Allgemeine Musikalische Zeitung* 25/10 (05-03-1823), Sp. 149-155

III
VAN GOUDEN EN ‘ONNOODIGEN’ ORGELS
Bijdrage tot een Dordtse orgelhistorie

Wat sal hier mijn schorse Gorgel
Tegen soo een Gulden orgel
Quelen sonder maet of toon
Daer u Orgel tot Gods throon
Soo veel menschen kan opwecken?
Wat register ghy wilt trecken;
Ick sal liever stille staen
End’ u hooren ‘t Orgel slaen.

Aldus anno 1653 één van de lofdichten ter inleiding van Pieter van Brachts Dordtse dichtbundel *Gouden orgel, Geluyt-makende van Gods- en Christi Eer-gesangen*. Of het nu diens stichtelijke contrafacten, het acrostichon op HENDERICK SPEVY in diens *Psalmen Davids* of de bloemrijke lofdichten ter gelegenheid van de inwijding van het Wiegleb/Smits-orgel van de Lutherse gemeente betreft: dichtkunst en muziek hebben elkaar in Dordrecht bij herhaling geïnspireerd. En dat in een stad waar de gereformeerde synode van juni 1574 alle vormen van kerkelijk orgelspel van de hand wees en de burgerij in 1671 in opstand kwam naar aanleiding van de bouw van het haars inziens onnodige nieuwe orgel voor de Grote Kerk.

GEGEVENS TOT AAN DE ALTERATIE

Een studie van de Dordtse orgelcultuur wordt danig gehinderd door het gegeven dat in de kerkelijke archieven omtrent de orgels in de drie hoofdkerken geen bestekken van voor 1819 en in het geheel geen documenten van voor de Alteratie van 1572 bewaard bleven.

De vroegste gegevens rond organisten in de Grote Kerk zijn te vinden in de archieven van het stadsbestuur. Volgens het oudste bewaard gebleven aktenboek werd ‘meester Claes den organiste’ op 3 april 1404 tot koster van de Grote Kerk benoemd, op voorwaarde ‘op die orgele’ te spelen ‘in alle manieren ende vorwaer-

den als hi tot dese dag toe ghedaen heeft'.⁴²⁴ Van 22 juni 1434 dateert de aanstelling van Dirc Aernt Spierincxz. tot zijn opvolger, op voorwaarde tevens 'die orgelen bynnen der kercken' te 'bewaren ende gancbaer houden'.⁴²⁵ Nadere gegevens over het orgelbestand in de Grote Kerk ontbreken. Van de Augustijnenkerk weten we in ieder geval de jaren waarin een nieuw instrument moet zijn geplaatst: de stadsrekeningen van 1555 en 1556 vermelden betalingen voor wagenschot, ijzerwerk en lood voor 'den nijeuwen orgel ten Augustijnen'.⁴²⁶

Vrijwel onbekend bleef een tweetal akten rond de aankoop van een orgel voor de kapel van het Sacramentsgasthuis. Op 2 september 1544 kochten de gasthuismeesters – ter vervanging van een eerder instrument – van terminarus Joos van der Strate 'een orghelwerck van 4 voeten in de thoogh acht voeten ludende met 15 registers ende 6 clinketten voren versiert met pipen ende boven voren besloten met deure van wagheschot met zun halve ronden omgheleit naer den heersch van den wercke'. Volgens de aankoopakte zou pater Van der Straten 'leere den organist die daer nu is ghe-naempt Frans de conste om de registers te trecken en de tropet ende realen te accorderen',⁴²⁷ volgens een eerdere versie moest hij sprekende pijpen leveren 'in der plaetse van de paneelen [...] in sijn werk'.⁴²⁸ Volgens de bijbehorende jaarrekeningen werd het orgel op 12 september 1544 in het bijzijn van 'Servaes onsen organist' gekeurd door 'Mr. Melchior organist van Oudewater' en vervolgens op 18 november van hetzelfde jaar 'met die prior van de Augustijnen twerck geproufft en mede opgenoemen'. Dezelfde rekeningen maken melding van 'die stuel van dorgell', 'die tralijen daer van en vant positijff' en van 'die doren van die orgelen en [...] die doren van't positijff'.⁴²⁹ Al met al ontstaat het beeld van een omvangrijk instrument, dat wellicht een indruk geeft van de instrumenten die voor Alteratie in de Grote en Augustijnenkerk en voor de brand van 1568 in de Nieuwkerk aanwezig kunnen zijn geweest. In 1554 werd het Gasthuiskerkorgel zo blijkt uit een kwitantie nog onderhouden door Van der Straten, inmiddels werkzaam als 'prior ende predicaren tot Sankt Winoxberghe'.⁴³⁰

⁴²⁴ Stadsarchief Dordrecht 1 Stadsarchieven 1200-1572 inv. 13 fol. 18 no. 250.

⁴²⁵ Stadsarchief Dordrecht 1 Stadsarchieven 1200-1572 inv. 14 fol. 111v. no 132a-b / Jensma, 127.

⁴²⁶ Stadsarchief Dordrecht 1 Stadsarchieven 1200-1572 inv. 456 fol 18v; 21v, 42; inv. 466 29v.

⁴²⁷ Stadsarchief Dordrecht 21 Sacramentsgasthuis inv. 149/150.

⁴²⁸ *Ibid.*

⁴²⁹ Stadsarchief Dordrecht 21 Sacramentsgasthuis inv. 57.

⁴³⁰ Stadsarchief Dordrecht 21 Sacramentsgasthuis inv. 65.

DE STADSORGELS TOT 1670

Vanaf 1588 worden de gegevens rond de orgels in de hoofdkerken duidelijker, aangezien vanaf dat jaar het merendeel van de kerkmeestersrekeningen bewaard bleef. In 1588 ontving Adriaen Servaes achttien gulden ‘over een jaer op dat orgel te spelen inde grootekerck in ‘t vrouwenchoor nae de predicatie’.⁴³¹ In 1591 werd met hem overeengekomen ‘in de grootekerck & Augustijnen kerck opt orgel te spelen’,⁴³² nadat in 1590 volgens de stadsrekeningen een niet met name genoemde orgelmaker werd ontboden ‘om met hem te accorderen om de orgel ten Augustijnen toe te stellen’.⁴³³

De kerkrekening over 1595 vermeldt voor het eerst de naam van een orgelmaker: Mr. Jan Roose ‘van dat hy de orgelen binnen deser stede jaerlycks onderhoud ende repareert’. Dezelfde rekening vermeldt dat de kerkmeesters ‘aengenomen hebben Henrick Joostensz. als organist’.⁴³⁴ Het betreft hier Hendrik Speuy, in de muziekgeschiedenis met name bekend om zijn in 1610 gepubliceerde *Psalmen Davids gestelt op het Tabulatuer van het Orghel ende Clavecymmel*, de oudst bekende in druk verschenen klaviermuziek uit de Nederlanden. Hoewel het een verschrijving kan betreffen, betitelt een verzoek uit 1606 in de magistraatsakten van de stad Breda om ‘den orgelmaker van Nieuwmegeen jegentwoordich tot Ul. huijs gelogeert zijnde’ over te laten komen Speuy als ‘meester Henrick orgelmaecker tot Doordrecht’.⁴³⁵

‘Mr. Aelbert Kyspenning orgelmaker tot Nijenmegen’ werd in 1600 met het onderhoud van de Dordtse stadsorgels belast, nadat Roose dat jaar ‘bevanghen is geweest met blintheyt sijnder ooghen’.⁴³⁶ In 1614 leverde Kiespenning een ‘nijen orgel ende werck’, dat werd gekeurd door ‘Mr Jan Pietersz organist tot Amsterdam’.⁴³⁷ De beschikbare literatuur rond Sweelinck en Speuy situeert dit instrument steevast in de Grote Kerk. Uit een reeks verdere betalingen en een tweetal kwitanties van schrijnwerker en schilder blijkt echter zonneklaar dat het in werke-

⁴³¹ Stadsarchief Dordrecht 27 Hervormde Gemeente inv. 1688 fol. 31v.

⁴³² Stadsarchief Dordrecht 27 Hervormde Gemeente inv. 1688 fol. 42v.

⁴³³ Stadsarchief Dordrecht 3 Stadsbestuur 1572-1795 inv. 2963 fol 71v.

⁴³⁴ Stadsarchief Dordrecht 27 Hervormde Gemeente inv. 1689 fol. 107-107v.

⁴³⁵ Stadsarchief Breda ARC0001 Stadsbestuur 1280-1810 inv. 11 fol. 110 v., 13 juli 1606; Van den Ende, 22.

⁴³⁶ Stadsarchief Dordrecht 27 Hervormde Gemeente inv. 1690 fol. 47v.

⁴³⁷ Stadsarchief Dordrecht 27 Hervormde Gemeente inv. 1693 fol. 49v.-50.

lijkheid handelt om ‘de organen in de Augustyne kerk’.⁴³⁸ In de Grote Kerk verrichtte Alberts zoon Gerrit Kiespenning eerst tien jaar later omvangrijke werkzaamheden: op 8 augustus 1624 werd aan hem ‘aenbesteet te maecken een nijeu pedael mitsgaeders ‘t repareren van ‘t orgel in de Grootte Kerck volgens seeckere remonstrantie ende besteck daervan gemaekt’, welk werk op 18 oktober 1625 werd gekeurd door ‘Joost Henricxs fabrijcq ende Jan Dircxsz’.⁴³⁹ Waarschijnlijk betreft laatstgenoemde de stadsklokker Jan Dirksz. Tegelbergh, lid van een nauwelijks bestudeerde Dordtse familie van musici.

In 1645 ontving Germer Hagerbeer zeshonderd ponden voor ‘‘t repareren van ‘t orgel in de Augustynenkerk volgens de bestecken daer van zynde’, waarbij honderd ponden werden ingehouden totdat Hagerbeer ‘t nieuw werck aent voorn orgel de 29 decemb 1645 aengenomen te maken sal hebben volmaekt loffelijck gepresen ende met het outwerck vant voorn. orgel wete accorderen’.⁴⁴⁰ Na Hagerbeers overlijden werden de werkzaamheden – na overleg tussen Jan Dircxsz Tegelbergh, ‘zynen zoon, den organist ende den orgelmaker van Bergen op Zoom’ – voortgezet door Willem Diaken, welke ‘volgens den bestecke seeckren nieuwe registers ende behoefte’ moet hebben geplaatst. Jacob de Groot ‘organist tot Middelborch’⁴⁴¹ verrichtte in 1649 een keuring. Mogelijk was de vergroting van het instrument een gevolg van het verzoek van de kerkenraad van januari 1638 om ‘het gebruyck der orgelen wederom te herstellen ende onder het singen der psalmen defotigh te gebruijken’.⁴⁴² In ieder geval nam de Oudraad – nadat de Dordtse synode van juni 1574 nog alle vormen van kerkelijk orgelspel had afgewezen – op 9 februari 1638 het besluit tot invoering van orgelbegeleiding van de gemeentezang, drie jaar voor de publicatie van de apologie *Gebruyck of Ongebruyck van ‘t Orgel* van Constantijn Huyghens in 1641. Voor de in 1632 aangestelde stadsorganist Jacob van Blanckenburch – volgens de kerkrekeningen van 1638 ‘een blindt man belast [...] met zynen jongen die hem is leijdende’⁴⁴³ – betekende het een verhoging van zijn jaarwedde. Desondanks zullen het niet alleen psalmen zijn geweest die in de 17^e eeuw op de Dordtse orgels hebben geklonken.

⁴³⁸ Stadsarchief Dordrecht 27 Hervormde Gemeente inv. 1693, kwitanties tussen fol. 50v./51.

⁴³⁹ Stadsarchief Dordrecht 27 Hervormde Gemeente inv. 1697 fol. 148v.

⁴⁴⁰ Stadsarchief Dordrecht 27 Hervormde Gemeente inv. 1698 fol. 137.

⁴⁴¹ Stadsarchief Dordrecht 27 Hervormde Gemeente inv. 1699 fol. 45v; 51v.

⁴⁴² Stadsarchief Dordrecht 27 Hervormde Gemeente inv. 5 fol. 55.

⁴⁴³ Stadsarchief Dordrecht 27 Hervormde Gemeente inv. 1698 fol. 65.

Hendrik Speuy moet meermalen door de kerkenraad zijn berispt voor het ‘lichtverdich spelen op d’orgelen’.⁴⁴⁴ Van Jacob van Blanckenburch hebben we een indruk van zijn repertoire, aangezien in een boedelbeschrijving na zijn overlijden in 1656 zijn muziekbibliotheek wordt beschreven. Naast een ‘tabilituer boeck daer niet in staen als psalmen met volle slagen oft specien’, ‘de psalmen Davidts op tabilituer van Hendrick Speuy’ en ‘een boecxken overlancks in quarto met vijff eigens geschreven psalmen’ treffen we ‘veertien tabilituer boecken soo out als nieuw, dick en dun’ aan en zelfs ‘een bas continuo, een hooch boeck genaempt Florij Musicali’; waarschijnlijk de bekende uitgave van de Romeinse organist Girolamo Frescobaldi.⁴⁴⁵ Dat de muziekboeken werden gebruikt blijkt uit Van Blanckenburchs testament van 20 mei 1652, waarin hij de ‘geschreven tabolituer boucken’ nalaat aan zijn latere opvolger Adriaen Broeders, op voorwaarde ‘dat de andere knechts [...] voor organist geleert tot allen tyde allt geschrevene ende de selve boucken sullen mogen copieren’.⁴⁴⁶

Niet alleen de aanwezigheid van Frescobaldi’s orgelmissen, ook de ontwikkelingen in de Dordtse orgelbouw van de tweede helft van de 17^e eeuw bewijzen dat de culturele banden met het katholieke Zuiden nooit geheel zijn verbroken. Volgens de kerkmeestersrekeningen werd in 1658 voor zeventienhonderd ponden ‘met Jan Bremser orgelmaeker gemaect accoort om te vernieuwen den orgel in den Augustijnenkerk’.⁴⁴⁷ Dat het waarschijnlijk handelde om een nieuw instrument blijkt anno 1659 uit een verzoek van de burgemeesters aan de Admiraliteit van Zeeland om een ‘seker orgelken bij hare Ed. tot Mechelen gedaen maken door Jan Brimser’ naar Dordrecht te mogen transporteren ‘sonder betalinge van licent of anders’.⁴⁴⁸ Helaas kennen we van dit instrument weinig meer dan de beschrijving in een verkoopadvertentie uit oktober 1775: ‘een KERK-ORGEL, staande in de Augustyne Kerk, binnen Dordrecht, bestaande in een Hoofdmanuaal en Rugpositief, alsmede 2 Clavieren, 28 Registers en 3 Blaasbalken’.⁴⁴⁹ Joachim Hess vermeldt in zijn bekende *Dispositien* van 1774 de aanwezigheid van ‘twee Clavieren,

⁴⁴⁴ Stadsarchief Dordrecht 27 Hervormde Gemeente inv. 1, 3 febr. 1600, Vlam/Vente 1971, 93.

⁴⁴⁵ Stadsarchief Dordrecht 20 Notariële Archieven 135 Arent van Neten 1653-1654 fol. 92v-93.

⁴⁴⁶ Stadsarchief Dordrecht 20 Notariële Archieven 69 Daniël Eelbo 1649-1663 fol. 188-188v.

⁴⁴⁷ Stadsarchief Dordrecht 27 Hervormde Gemeente inv. 1702 fol. 167.

⁴⁴⁸ Nationaal Archief 's-Gravenhage 1.10.46 Admiraliteit van Zeeland inv. 2479, 26 juli 1659.

⁴⁴⁹ *Oprechte Haarlemse Courant*, 19 oktober 1775.

een Vry-pedaal en 27 stemmen'.⁴⁵⁰ De kerkrekening over 1690 bevestigt de aanwezigheid van een 'rughpositieff'.⁴⁵¹

EEN NIEUW ORGEL VOOR DE GROTE KERK

In 1667 ontving een zekere 'Christiaen Müller' 70 ponden 'opt aengenomen werck aen 't orgel in de groote kerck', terwijl een jaar later aanvullende betalingen plaatsvonden aan Johannis Kooninck en koster Frans Cornelis Mol.⁴⁵² Op 2 maart 1669 verklaarde stadsorganist Abraham Cools bovendien voor de notaris dat hij 'in october des jaers 1667 sonder den precysen dach onthouden te hebben' met kerkmeester Van Halewijn en 'Christian Mulders, orgelmaker' had gesproken over materialen die 'den voors. orgelmaker tottet voorn. maken ende repareren vanden orgel in de groote kerck van noode soude mogen hebben'.⁴⁵³ Kort daarna moet zijn besloten tot de bouw van een nieuw instrument, waarvan de kassen nog steeds het kerkinterieur sieren. De wijze waarop de belangrijkste documenten rond de bouw van dit orgel gedeeltelijk zijn overgeleverd mag opmerkelijk worden genoemd. De periode voorafgaande aan het Rampjaar 1672 kenmerkte zich landelijk door een toenemende ontevredenheid onder de burgerij. In Dordrecht uitte zich dat in een in 1671 in druk verschenen *Ernstigh en Serieus Versoeck* aangaande het financiële beleid van de burgemeesters. Als dertiende punt vermeldt deze petitie dat 'den nieuwen en onnoodigen Orghel' door burgemeester Jacob van Beveren zou zijn aanbesteed 'sonder communicatie en toestemminghe van de Dekens bysonder dat van de Outraet'.

In zijn eveneens in druk verschenen *Deductie ende Vertoogh* vermeldt Van Beveren daarop dat de kerkmeesters – 'geinformeert wesende dat seecker expert Meester van Antwerpen Nicolaes van Hage genaemt sich tot het maecken van Orgels voor een redelijcken prijs liet employeeren' – hadden besloten 'tot cieraat van de Groote Kerck voornoemt ende tot vermaek ende gerief van de ingesetenen der Stadt Dordrecht een nieuwen orgel aan te besteden', waarvan de onkosten 'in verre na soo hoogh niet komen te monteren als onder de Borgerije wel worden opgegeven'. Als bijlagen bevat de *Deductie* onder meer uittreksels van de

⁴⁵⁰Hess 1774, 27.

⁴⁵¹Stadsarchief Dordrecht 27 Hervormde Gemeente inv. 1714 fol. 101.

⁴⁵²Stadsarchief Dordrecht 27 Hervormde Gemeente inv. 1704 fol. 59v; inv. 1705 fol. 71v./73.

⁴⁵³Stadsarchief Dordrecht 20 Notariële Archieven inv. 148 Arent van Neten 1669 fol. 173.

contracten met Pauls Pauwelz. voor de ‘gront’ of fundering, Pieter Willemsz. Nieuwerkerck voor de kas, Abraham van Calraet voor het snijwerk en Lambert Bory voor een tweetal ijzeren hekwerken, alsmede de volledige tekst van het contract met Van Hagen van 21 oktober 1670. De inhoud is uiterst summier: voor negenduizend gulden moest van Hagen binnen twee jaar leveren ‘een Orgel soo van stof, groote, swaerte, dichte met alle de Registers ende ander Orgel-werck, gelijk het nieuw Orgel van de Preeck-heeren tot Antwerpen tegenwoordig is, niet uytgesondert ende sal dit selve dienen tot een Model ende Besteck van ’t tegenwoordige Contract’.

Afgaande op de kerkrekeningen moeten kassen en snijwerk in 1672 zijn voltooid, terwijl Van Hagen in hetzelfde jaar een ‘vereeringh voor het stellen vant wercke van den Orgel’ ontving.⁴⁵⁴ De politieke omstandigheden belemmerden echter de verdere financiering, zodat de kerkmeesters in januari 1671 besloten hun schulden af te betalen via een verhoging van de graftarieven, ‘sullende alle kinderen boven de vier jaren hetsy van buyten ofte binnen comende als volwassene luyden betalen’.⁴⁵⁵ De wapenschilden van de kerkmeesters werden kennelijk al spoedig onder politieke druk verwijderd, om eerst in 1689 te worden herplaatst.⁴⁵⁶ Helaas ontbreken de rekeningen over de jaren 1676-1687, zodat gegevens over voltooiing en keuring van het orgel ontbreken.

Uit een resolutie van de Oudraad van 1 oktober 1679 kennen we de verlening van een ‘bierboom’ aan ‘Jacob Pellereijn orgelmaker binnen dezer stede’, op voorwaarde ‘het resterende werck van den orgel in de Groote Kerck [...] volcomen te perfecteren ende voltrecken’.⁴⁵⁷ De naam ‘Pellereijn’ of ‘Perillieu’ kennen we uit notariële akten rond Nicolaas van Hagen.⁴⁵⁸ Mogelijk zorgde een persoonlijke kwestie voor een verwijdering tussen Van Hagen en zijn vroegere knecht: op 26 september 1676 verklaarde Perillieu voor de notaris dat hij ‘met seecker vrouwspersoon [...] hij als knecht ende sij als dienstmaecht bij Nicolaes van Haegen orgelmaecker alhier hebben gewoont in welcken tijdt ende saemen wooningh sij met den anderen seer animeus hebben geweest ende geconverseert, soodanigh dat hij compt de voors. Jacobijntje Loeff heeft geimpregneert ende sij

⁴⁵⁴ Stadsarchief Dordrecht 27 Hervormde Gemeente inv. 1709 fol. 99v.

⁴⁵⁵ Stadsarchief Dordrecht 27 Hervormde Gemeente inv. 1710 fol. 25v.

⁴⁵⁶ Stadsarchief Dordrecht 27 Hervormde Gemeente inv. 1713 fol. 80.

⁴⁵⁷ Stadsarchief Dordrecht 3 Stadsarchieven 1572-1795 inv. 56? fol. 161v-162.

⁴⁵⁸ Stadsarchief Dordrecht 20 Notariële Archieven inv 313 Jacobus van Hensboom 1670-1679 fol. 154v-155v; inv. 364 Johannes van der Hoop, 15-07-1673.

hem geboort een dochter'.⁴⁵⁹ Beide orgelmakers vestigden zich definitief in Dordrecht: Perillieu kocht in juni 1681 een woning aan het Steegoversloot,⁴⁶⁰ Van Hagen overleed in april 1685 in het Oudemannenhuis, na kort tevoren zijn goederen 'bestaende voornamentlijk in de gereetschappen ende instrumenten tottet orgelmaken noodigh' te hebben nagelaten aan 'Gregor van Hage syns testateurs broeders soon voor d'ene helfte, ende Jacobus Cools sijns testateurs discipel ende borger deser stede voor d'andere helfte'.⁴⁶¹

DE ACHTTIENDE EEUW

Jacobus Cools, zoon van stadsorganist Abraham Cools, verrichtte in 1690 en 1696 kleinere reparaties in achtereenvolgens de Augustijnen- en de Grote Kerk en onderhield beide instrumenten tot 1697. Het was echter Johannes Duyschot welke in 1700 1515 ponden en vijftien schilling ontving 'over het vernieuwen en repareren van den orgel inde Groote Kerck deser stede', terwijl Willem van Dam 88 ponden en vier schillingen ontving 'ten dienste vande groote kerck int ondersoeken van de defecten ende ordonneren vant nieuwe werck ende approberen als oock wegens het opnemen en approberen van het gemaecte aen derselven'. Pieter Jan Schop ontving 235 ponden 'wegens het maecken vande deuren voor den voors. orgel', Casper du Pree vijftig ponden 'wegens het schilderen van de voorn. deuren'.⁴⁶²

In december 1711 werd het onderhoud van de stadsorgels volgens de kerkmeestersnotulen opgedragen aan Caspar Cousijns uit Den Haag, welke daarvoor een reparatie verrichtte aan het orgel van de Augustijnenkerk.⁴⁶³ Helaas ontbreken de kerkrekeningen over de periode 1711-1730. De jaarrekeningen over 1731-1739 bevatten naast een reguliere onderhoudspost ook een vaste jaarlijkse betaling aan François Moreau over het tweede tot het tiende jaar 'extraordin: reparatie van den orgel in de Groote Kerk'.⁴⁶⁴ Wellicht betreft het een afbetalings-

⁴⁵⁹ Stadsarchief Dordrecht 20 Notariële Archieven inv. 313 Jacobus van Hensboom 1670-1679 fol. 314.

⁴⁶⁰ Stadsarchief Dordrecht 9 Rechterlijk Archief inv. 792 Transportregister 1681-1682 fol. 39v.

⁴⁶¹ Stadsarchief Dordrecht 20 Notariële Archieven inv. 128 Gijsbert de Jager 1685-1688 fol. 44-45.

⁴⁶² Stadsarchief Dordrecht 27 Hervormde Gemeente inv. 1754 fol. 82-84v.

⁴⁶³ Stadsarchief Dordrecht 27 Hervormde Gemeente inv. 1014 fol. 11-11v.

⁴⁶⁴ Stadsarchief Dordrecht 27 Hervormde Gemeente inv. 1765 fol 32.

systeem voor een in dat geval in 1730 uitgevoerde reparatie. Tot 1750 werden beide stadsorgels jaarlijks door François en tot 1761 door Johannes Jacobus Moreau onderhouden. Een resolutie van de Oudraad van 9 februari 1763 vermeldt dat bij gelegenheid van ‘eenige noodzakelijke reparaties aan het orgel in de groote kerk’ de burgemeesters het ‘raadsaam geoordeelt hebben, om de ornamenten van hetselve, die door de tijd seer bedurven waren, bij die gelegenheid mede te doen vernieuwen, en na de tegenwoordige smaack te veranderen’.⁴⁶⁵

De rekeningen van onder meer stucadoor Castelli, steenhouwer Smak, de beeldsnijders de Klerk en Heijken en de schilders de Jonck en Ponse werden betaald uit het fonds van het stadslogement in Den Haag. De totale kosten van de nieuwe decoratie beliepen 6045 gulden, zestien stuivers en 8 penningen.⁴⁶⁶ Het eigenlijke orgelmakerswerk ten bedrage van f 750,- werd betaald door de Kamer ten Beleide; de naam van de orgelmaker wordt niet vermeld.⁴⁶⁷ Het ‘zeer net en proper gemaakt zijnde’ uiterlijk moest gezien kunnen worden, zodat de kerkmeesters op 17 mei 1766 besloten ‘geen wapenborden met eenighe uijtsteekende ornamenten’ in het kerkschip meer toe te staan, opdat ‘direct sonder eenig hindernisse het geheele orgel zal kunnen gezien worden’. In de directe nabijheid van het orgel ‘tot den tweede pilaer na den predikstoel toe’ werden in het geheel geen wapenborden meer toegestaan, zoals is terug te zien op de bekende kopergravure van M. Val. Uiteraard moest het vernieuwde orgel ook gehoord kunnen worden en zo verkreeg blaasbalgtreder Paulus van der Knap vanaf 1764 een jaarlijkse douceur van zes gulden wegens extra inspanningen ‘des Dijnstdags voor de middags van elf tot twaalf uren geduurende het speelen van den orgel in de Grootte Kerk’.⁴⁶⁸ In 1766 kwam het onderhoud van de stadsorgels in handen van Jacobus Robbers uit Rotterdam, welke een jaar later vijftig gulden ontving ‘voor het maeken van een halve Prestant van 16 voet in ‘t Manuael van ’t grootte-werck, in de Grootte Kerk’.⁴⁶⁹ Pas in 1774 werd de vroegst bekende dispositie van het instrument opgetekend in de verzameling van Joachim Hess.

⁴⁶⁵ Stadsarchief Dordrecht 3 Stadsarchieven 1572-1795 inv. 260, 230-231.

⁴⁶⁶ Stadsarchief Dordrecht 3 Stadsarchieven 1572-1795 inv. 3341 fol. 11v-15.

⁴⁶⁷ Stadsarchief Dordrecht 3 Stadsarchieven 1572-1795 inv. 2044 fol. 8.

⁴⁶⁸ Stadsarchief Dordrecht 27 Hervormde Gemeente inv. 1798 fol 29-29v.

⁴⁶⁹ Stadsarchief Dordrecht 27 Hervormde Gemeente inv. 1801 fol. 35v.

NIEUWE ORGELS IN ANDERE KERKEN

Als gevolg van een aantal orgelbouwactiviteiten buiten de beide hoofdkerken werd het Dordtse orgelbestand in de eerste helft van de achttiende eeuw met minstens een drietal instrumenten verrijkt. In de gereformeerde Wilhelminakerk bevindt zich sinds 1900 het vroeg achttiende-eeuwse front van het orgel dat de christelijke afgescheiden gemeente in 1842 overnam van de oud-katholieke schuilkerk *Het Kruis*. Archivalia rond de bouw van dit instrument ontbreken. Uit een vergelijking van de frontpijpwerkinscripties met pijpwerkinscripties in de oud-katholieke Paradijsskerk te Rotterdam kon onlangs echter worden vastgesteld dat de maker kan worden gezocht binnen de kring van medewerkers van de Gemertse orgelmaker Matthias Verhofstadt. Een dispositie van rond 1790 is opgetekend in de *Aantekening* van de Dordtse organist Elbertus van Eem. Van een eveneens door hem beschreven orgel in een schuilkerk op de Hooge Nieuwstraat ontbreken verdere gegevens.

Uitvoerige documentatie bleef bewaard rond de bouw van een orgel voor de Waalse gemeente, welke vanaf 1635 kerkte in de Gasthuiskapel. Op 19 augustus 1727 sloot de kerkenraad een contract voor een nieuw orgel met Thomas Houben uit het Rijnlandse Ratingen. Het uiteindelijke concept werd bepaald in samenspraak met de Haagse organisten Aeneas Veldcamps en François Pitton, welke een uitgebreide *Memorie van reforme* op een eerder conceptbestek indienden. Via een aanvullende *Remarque* gedateerd 14 juli 1727 trachtten zij nog tevergeefs de opdracht aan hun stadgenoot Rudolph Garrels toe te spelen, welke toch ‘eens tot Dordrecht moeste weesen’.⁴⁷⁰ Of deze orgelmaker de Merwestad bezocht in verband met de florisserende houthandel of eventueel in verband met de hierboven vermoede reparatie in de Grote Kerk blijft een onbeantwoorde vraag. Feit is dat Garrels in 1738 alsnog een reparatie verrichtte aan het orgel van de Waalse kerk.

Het originele contract dat de kerkenraad van de Lutherse gemeente – sinds 1690 gehuisvest in de vroegere Blindeliedengasthuiskapel – op 23 april 1731 sloot met Vitus Wiegler uit Amsterdam wordt niet meer in het kerkarchief aangetroffen. Als gevolg van een conflict met Wiegler in verband met uitstel van oplevering is echter een afschrift overgeleverd in de protocollen van de Amsterdamse notaris Hermanus de Wolff. Ook uit het in het *Orgelboek* in het Lutherse kerkarchief opgenomen afschrift van het keuringsrapport van Nicolaas Woordhouder en

⁴⁷⁰ Stadsarchief Dordrecht 30 Waalse Gemeente inv. 234 / Vente 1962, 277.

Aarnoud van der Heggen van 7 oktober 1733 kennen we de originele dispositie van het door N. Smits voltooide instrument. De redevoering ter gelegenheid van de inwijding van het *Kunst-gestel gewrocht door schrandre Amstellaren* op 1 november 1733 verscheen in 1734 bij boekverkoper Frederik Outman in druk, vergezeld van een achttal lofdichten en een kopergravure van het orgelfront. Het afgebeelde front doet sterk denken aan het oeuvre van de bekende Christian Müller, welke zo blijkt uit genoemd *Orgelboek* in ieder geval in juli 1733 het Dordtse werk van zijn zwager Wiegleb moet hebben getaxeerd. In 1751 werd orgelmaker Smits nogmaals naar Dordrecht ontboden in verband met een reparatie van het instrument. In 1778-1779 maakte Andries Wolfferts voor zijn ouderlijke Lutherse gemeente zijn eerste nieuwe instrument, waarin echter een hoeveelheid pijpwerk uit het bestaande orgel werd opgenomen. De keuring werd verricht door Elbertus van Eem en Johannes Sturenberg, de inspelning vond volgens de *Maandelykse Nederlandsche Mercurius* plaats op 24 januari 1779. In 1782 voegde Wolfferts een bescheiden bovenmanaal toe. De betreffende bestekken gingen waarschijnlijk verloren, de dispositie kennen we echter uit Van Eems *Aantekening*.

Zowel het Wiegleb-bestek voor de Lutherse als dat van Houben voor de Waalse gemeente vermelden een standaardnorm *Ruckers breete* voor de klaviermaten en *Flute dous toon* voor de toonhoogte, volgens het Waalse contract ‘om er onder te kunnen musiceeren’.⁴⁷¹ Volgens bestek van 24 oktober 1802 werd hetzelfde instrument bij een renovatie door Pieter Johannes Geerkens – ‘opdat het orgel ook by andere instrumenten zou kunnen gebruikt worden’ – ‘een halve toon hooger en dus in choortoon’ gestemd.⁴⁷² Ongetwijfeld speelde hierbij een rol dat volgens een verzoek van het consistoire aan de Raad der Stad Dordrecht ‘telkensbij gelegenheid van publieke promotien, by het doen van oratien van professoren, lectoren en dergelyken, van dit orgel gebruik gemaakt en daardoor aan die festiviteiten eenen onontbeerlyken luister bygezet word’.⁴⁷³ Een voorstel om het Augustijnenkerkorgel ‘eenige toonen hooger’ te stemmen werd in september 1805 van de hand gewezen, aangezien dit ‘alleen tot gebruik bij andere gelegenheden te passe kwam’.⁴⁷⁴ Dit instrument betrof inmiddels niet meer het Bremser-orgel van 1659: in 1773-75 verving de Goudse orgelmaker Hendrik Hermanus Hess dit door

⁴⁷¹ Stadsarchief Amsterdam 5075 Notariële Archieven inv. 8925 Hermanus de Wolff 1732A no. 75; Stadsarchief Dordrecht 30 Waalse Gemeente inv. 234.

⁴⁷² Stadsarchief Dordrecht 30 Waalse Gemeente inv. 50, 111.

⁴⁷³ Stadsarchief Dordrecht 30 Waalse Gemeente inv. 50, 215.

⁴⁷⁴ Stadsarchief Dordrecht 27 Hervormde Gemeente inv. 1015 fol. 76.

een nieuw instrument. Het bestek voor de bouw van dit instrument van 5 mei 1773 kon helaas niet worden teruggevonden. De dispositie van 1775 is bekend uit de *Dispositien* van Joachim Hess en uit het inwijdingsbericht de *Boekzaal der geleerde Wereld*. Op 30 oktober 1775 werd het instrument gekeurd door de twee jaar daarvoor benoemde organist Elbertus van Eem en zijn Rotterdamse collega P.A. van Haegen. Het oude orgel werd in november 1775 verkocht aan Casparus Tieleman en Barend Zantman.⁴⁷⁵

Na de oplevering van het nieuwe Augustijnenkerkorgel werd in 1778 ook het onderhoud van het Grotekerksorgel aan Hendrik Hermanus Hess opgedragen. In 1787 ontving deze f 590 ‘voor verandering en verbetering van het orgel in de Grootte kerk’,⁴⁷⁶ nadat de in 1782 vanuit de Augustijnenkerk overgeplaatste Elbertus Van Eem eerder in november 1784 een memorie ‘weegens eenige zeer noodige verbeeteringen in de dispositie van het orgel in de Gr: kerk deezer stad, zoo ter betere voorstelling der interludiums bij het Psalm spel; als ter volkoomien beantwoordinge der tongwerken’,⁴⁷⁷ had ingediend. Waarschijnlijk betreffen de werkzaamheden van 1787 de wijzigingen welke Van Eem vermeldt in de eerste dispositieopgave van zijn *Aantekening*. Hiertoe behoorden de aanleg van een ‘gehalveerde druk- en Trekkoppeling met Cress il Fort-Pia:’ en de wijziging van de rugwerk-Sexquialter in een Carillon. Een dergelijk register moet door Hess in hetzelfde jaar eveneens zijn gerealiseerd in het Augustijnenkerkorgel en in een kabinetorgel voor burgemeester Pompe van Meerdervoort.⁴⁷⁸

Zowel van Elbertus van Eem als van zijn opvolger aan de Augustijnenkerk Ieronimus Guttling bleef een handgeschreven koraalboek bewaard, voorzien van becijferde bassen en interludiae bij de gebruikelijke *Psalmen en Lofsangen*. Van Van Eem bleven verder zijn handgeschreven *Gemeenzame Zamenspraaken* bewaard, waarin hij uiteenzet hoe hij de psalmmelodieën harmoniseert en van agrementen voorziet. In zijn *Vierentwintigste Samenspraak* gunt van Eem ons een blik in zijn muziektheoretische bibliotheek. Naast landgenoten als Hess, Lustig, Nicolai en Reynvaan vermeldt hij ook Duitse auteurs als Adlung, Forkel, Marpurg, Mattheson, Turk, Walther en vooral Carl Philipp Emanuel Bachs *Versuch über die*

⁴⁷⁵ Stadsarchief Dordrecht 27 Hervormde Gemeente inv. 2066 fol 5v.; 47v.-48.

⁴⁷⁶ Stadsarchief Dordrecht 27 Hervormde Gemeente inv. 1821 fol. 58v.

⁴⁷⁷ Stadsarchief Dordrecht 27 Hervormde Gemeente inv. 1015 fol. 2v.

⁴⁷⁸ Van Eem/Boeijenga, 9-10/13.

wahre Art das Clavier zu spielen,⁴⁷⁹ de vroegst bekende bron die de Dordtse orgelgeschiedenis al rond 1800 met de familie Bach verbindt.

DORDTSE ORGELMAKERS

In 1792 werd het onderhoud van de stadsorgels toevertrouwd aan Jan Michael Müller. Afgaande op een autograaf *curriculum vitae* in het archief van de Sint-Janskerk te 's-Hertogenbosch ontving deze zijn opleiding van diverse Midden-Duitse orgelmakers. Rond 1784 vestigde hij zich vanuit Oirschot 'op de Voorstraat te Dort',⁴⁸⁰ na reeds op 23 januari 1783 een reparatie aan het orgel van de Engelse kerk in rekening te hebben gebracht.⁴⁸¹ In 1794 ontving Müller *f* 132,- voor 'eenige verbeteringen en bijgevoegd nieuw pijpwerk in het orgel van de Augustijne kerk'.⁴⁸² Tot uitvoering van een door Van Eem in 1796 opgestelde 'Memorie van de reparatie en te doene verbeeteringen aan het orgel in de Grootte Kerk alhier'⁴⁸³ zou het niet komen: eind 1796 bleek dat Müller – 'zich zelve intusschen van het leeven beroofd hebbende' – van de eerste aanbetaling 'aardappelen, koolen en andere winterprovisien hadde gekogt en betaald'. De kerkmeesters verkozen daarop uit 'verscheyde sollicitanten' Pieter Johannes Geerkens 'zijnde een burger en inwoner deezer stad', welke 'in eene gehoudene conferentie over en examinatie van 't orgel in de Grootte Kerk, zoo veele blijken van theoretische kundigheden heeft gegeven' en bovendien 'reeds verscheyde kleynere orgels allerkeurigst gemaakt heeft'.⁴⁸⁴ In januari 1797 wist Geerkens de kerkmeesters na 'oculaire inspectie' te overtuigen dat de door Müller en Van Eem voorgestelde werkzaamheden gezien 'de inrigting van het middenwerk'⁴⁸⁵ onuitvoerbaar waren, waarna op 14 maart een aantal aanvullende werkzaamheden volgens een nieuw bestek van Van Eem aan Geerkens werd opgedragen. Boven bestek werd op 22 september 1798 besloten 'eenige noodzakelijke reparatien aan het pedaal' uit te voeren,

⁴⁷⁹ Van Eem, *Samenspraken*, fol. 147v.

⁴⁸⁰ Archief Kathedrale Basiliek Sint Jan Evangelist 's-Hertogenbosch 1629-1810 inv. 170, 27 juni 1784.

⁴⁸¹ Stadsarchief Dordrecht 110 Engelse en Schotse Gemeente inv. 24.

⁴⁸² Stadsarchief Dordrecht 27 Hervormde Gemeente inv. 1794 fol. 52.

⁴⁸³ Stadsarchief Dordrecht 27 Hervormde Gemeente inv. 1015 fol. 32.

⁴⁸⁴ Stadsarchief Dordrecht 27 Hervormde Gemeente inv. 1015 fol. 37.

⁴⁸⁵ Stadsarchief Dordrecht 27 Hervormde Gemeente inv. 1015 fol. 39v-40.

waaronder ‘de vernieuwing der secreeten en bijvoeging van twee nieuwe registers’.⁴⁸⁶ Volgens de rekening over 1799 ging het daarbij om het ‘bijvoegen van een Sub Bas 16 voet’,⁴⁸⁷ waarvan de 25 houten pijpen nog steeds in het huidige Kam-orgel functioneren. De inspelning van het gerenoveerde Grotekerksorgel vond plaats op 15 september 1799. Volgens de *Dordrechtsche Courant* mochten orgelmaker Geerkens én organist Van Eem daarbij ‘zo lang wezentlyke verdiensten in ons vaderland nog eenige waarde hebben, aanspraak maken op de achting en byval hunner stad en landgenoten’.⁴⁸⁸ De dispositie van het orgel na 1799 vinden we onder meer in Van Eems *Aantekening* en in twee bestekken van Willem Hendrik Kam uit 1856/57. Een *allerkeurigst* kabinetorgel, gemaakt door Geerkens in 1785 met gebruikmaking van ouder pijp materiaal, werd in 1916 verworven door de Dordtse verzamelaar Simon van Gijn. In 2000 werd het instrument in bruikleen in de Grote Kerk geplaatst.

Onbekend is of Pieter Johannes Geerkens voor de in 1800 in het rekeningenboek van de Engelse kerk genoteerde *f* 625,- een nieuw orgel maakte, dan wel een bestaand instrument plaatste of renoveerde. Volgens een inventaris van de kerkgoederen bij gelegenheid van opheffing van de vanaf 1810 Schotse gemeente ging het in 1839 om ‘een draaiorgel in eikenhouten kas’.⁴⁸⁹ In november 1839 verklaarde Justus Geerkens dat ‘hetzelve uitsluitend voor eene Schotse Gemeente was ingerigt, waar op slechts seven wijzen zijn gesteld, en niet anders dan in eene kerk voor zoodanige gemeente geschikt konde gebruikt worden en dus geene andere waarde had dan alleen de houten kast om in stukken geslagen te worden’.⁴⁹⁰ Na een poging het instrument te verkopen aan de Schotse gemeente van Rotterdam werd het begin 1840 overgenomen door stadsarchitect George Nicolaas Itz.⁴⁹¹ Hoe summier de overgeleverde gegevens ook zijn, het betreft een zeldzaam voorbeeld op het Europese vasteland van het overzee veel bekendere fenomeen van kerkdraaiorgel of *barrel organ*.

⁴⁸⁶ Stadsarchief Dordrecht 27 Hervormde Gemeente inv. 1015 fol. 48.

⁴⁸⁷ Stadsarchief Dordrecht 27 Hervormde Gemeente inv. 1833 fol. 54v.

⁴⁸⁸ *Dordrechtsche Courant*, 17 september 1799.

⁴⁸⁹ Stadsarchief Dordrecht 27 Hervormde Gemeente inv. 1017 fol. 146v.; 110 Engelse en Schotse Gemeente inv 6 fol. 181/ inv. 12, 20 september 1839.

⁴⁹⁰ Stadsarchief Dordrecht 27 Hervormde Gemeente inv. 1017 fol. 155v.

⁴⁹¹ Stadsarchief Dordrecht 27 Hervormde Gemeente inv. 1874 fol. 42.

DE NEGENTIENDE EEUW

De publicatie van *De Orgelmaaker* van de Bossche jurist Jan van Heurn door uitgever A. Blussé en Zoon in de jaren 1804-1805 kan worden beschouwd als een belangrijk wapenfeit in de Dordtse orgelhistorie. Onder de beste orgelmakers rekt dit standaardwerk ‘Schnitger’ en ‘Silberman’,⁴⁹² wiens namen daarmee al in 1804 van een Dordtse drukpers rolden. Het boekwerk werd door de uitgever opgedragen aan Ewaldus Kist, ‘openbaar leeraar der Hervormde Gemeente te Dordrecht’, welke volgens de opdracht was gezegend met ‘met het kunstvermogen der handtering van het liefelijk orgel en ander speeltuig’. Ewaldus’ zoon Florentius Cornelis Kist zou via het door hem in 1844 opgerichte periodiek *Caecilia* een centrale rol spelen in de ontwikkeling van de Nederlandse muziekjournalistiek. In 1848 beschreef Kist als onderdeel van een reisverslag zijn indrukken van de door hem in 1843 beluisterde Silbermann-orgels van Dresden: ‘Welke uitstekende hoedanigheden aan de Silbermannsche orgels ook moeten worden toegekend en hoe hoog men in Duitschland met die werken wegloupt, zoo vinden wij voor ons, in ons land aan een vollen en molligen qualiteit van toon gewoon, die van Silbermann wel zeer fraai en zilverachtig van toon, maar toch wat hel zelfs wat schel’.⁴⁹³

Hetzelfde *Caecilia* documenteert de eerst bekende Dordtse uitvoering van een orgelwerk van Johann Sebastian Bach en wel in een verslag van een maar liefst drie uren durend orgelconcert op 9 februari 1847 in de Augustijnenkerk, verzorgd door de na een vergelijkend examen op 26 maart 1846 benoemde Gijsbert Isaäk de Vries.⁴⁹⁴ Voorafgaand aan de pas een jaar eerder gepubliceerde *Vierde Sonate* van Mendelssohn vertolkte De Vries een *Praeludium en Fuge (D-Mol), van J.S. Bach*.⁴⁹⁵ Op 15 juni 1847 volgde een concert – eveneens in de Augustijnenkerk – door Jan Albert van Eyken, opgeleid aan het Conservatorium van Leipzig door onder meer Mendelssohn en aan de Dresdense Silbermann-orgels door Johann Gottlob Schneider. Naast een tweetal sonates van Mendelssohn vertolkte Van Eyken het *Choral Wenn wir in höchsten Nothen sind* en een *Groot Preludium en*

⁴⁹² Van Heurn, 8.

⁴⁹³ *Caecilia* 5/12 (15 juni 1848), 98.

⁴⁹⁴ Verslagen examen in Stadsarchief Dordrecht 27 Hervormde Gemeente inv. 1306 / *Caecilia* 3/8 (15 april 1846), 100-102.

⁴⁹⁵ *Caecilia* 4/6 (15 maart 1847), 73.

*Fuge (A mol) van Joh.Seb.Bach.*⁴⁹⁶ Beide concerten maakten deel uit van het begin van een nieuw tijdperk in de Nederlandse orgelhistorie, waarin het orgelspel meer en meer door het literatuurspel – met als hoofdmoot de orgelwerken van Johann Sebastian Bach – werd bepaald. Een reactie op de nieuwe ontwikkelingen was zeker de plaatsing van een nieuw ‘hollig’ pedaalklavier aan het orgel van de Augustijnenkerk door de orgelmakers Kam & van der Meulen eind 1846, kort voor beide genoemde concerten.⁴⁹⁷

Willem Hendrik Kam en Hendrik van der Meulen leverden in een 1842 een nieuw instrument aan de Dordtse rooms-katholieke Bonifatiuskerk, nadat eerdere onderhandelingen met Naber & Quelhorst uit Deventer en Loret-Vermeersch uit Sint-Niklaas waren afgebroken. Het instrument werd op 25 juni 1842 gekeurd door de organisten B. Tours en J. Damen en de stadsarchitect George Nicolaas Itz. Laatstgenoemde bezorgde de Rotterdamse orgelmakers opdrachten voor de bouw van een nieuw instrument – ingewijd op 28 augustus 1844 – voor de oud-katholieke kerk alsmede voor een grootschalige renovatie van het Augustijnenkerk-orgel en een schoonmaak van het Grotekerksorgel in 1843, waarna het onderhoud van beide instrumenten aan Kam & Van der Meulen werd opgedragen. In 1844 volgde een niet uitgevoerd renovatieplan voor het Wolfferts-orgel van de Lutherse kerk, waarvoor ook opgave werd aangevraagd bij Jonathan Bätz & Comp. Tien jaar later leverde deze Utrechtse firma – inmiddels geleid door Christian Gottlieb Friedrich Witte – een nieuw instrument aan de sinds een brand in 1568 nog altijd orgelloze Nieuwkerk, dat op 29 oktober 1854 werd ingespeeld door de Nijmeegse organist Donald Hugo Dijkhuizen. De schenker van het instrument, jonkheer Van de Wall van Puttershoek overleed voor de voltooiing. Zijn douarière Maria Jacoba geboren Repelaer schonk ook de Witte-orgels van de hervormde kerken van Puttershoek (1858) en Spijkenisse (1860).

Zowel Willem Hendrik Kam als de firma Bätz & Co werd in 1856 verzocht een plan op te stellen voor de vernieuwing van het orgel in de Grote Kerk. De betreffende bestekken werden anoniem ter beoordeling toegestuurd aan de inmiddels in het Duitse Elberfeld gevestigde Jan Albert van Eyken. In een schrijven van 6 oktober 1856 sprak deze zijn voorkeur uit voor het gedetailleerde bestek van Kam en adviseerde hij een aantal registers aan de dispositie toe te voegen. Begin

⁴⁹⁶ *Caecilia* 4/12 (15 juni 1847), 135.

⁴⁹⁷ Stadsarchief Dordrecht 27 Hervormde Gemeente inv. 1018, 28 september 1846 / inv. 1880 fol. 47v / inv. 2127; Broekhuizen D 26, 222.

1857 werd de vernieuwing van het Grotekerksorgel voor f 19.000,- aan Willem Hendrik Kam opgedragen. De keuring werd verricht door Van Eyken op 29 januari 1859. Hoewel intonatie en speelaard niet in alle opzichten naar zijn smaak waren, had Kam volgens Van Eykens keuringsrapport ‘meer gedaan en gegeven dan de strengste beoordeelaar kan en mag verlangen en is hij dus als een nadenkend, hoogst eerlijk en buitengewoon bekwaam kunstenaar in zijn vak de hoogste lof waardig’.⁴⁹⁸ Op 1 februari 1859 verzorgde Van Eyken een presentatie-concert met op het programma – naast eigen werk en composities van Beethoven, Mozart en Schumann – Johann Sebastian Bachs ‘Koraalvoorspel “Schmücke dich o liebe Seele”’ en ‘Fantaisie en Fuge (G-mol)’.⁴⁹⁹ Van Eykens voorstel andermaal in Dordrecht te concerneren werd op 10 september 1859 van de hand gewezen gezien ‘het betrekkelijk klein getal echte kenners van het orgelspel’, terwijl een verzoek van de Haarlemse organist Johannes Gijsbertus Bastiaans op 21 februari 1866 niet werd gehonoreerd.⁵⁰⁰ Gelukkig voerden latere kerkvoogden een minder strikt beleid, zodat later diverse beroemde organisten – waaronder Camille Saint-Saens, Jeanne Demessieux en Marcel Dupré – op Kams *chef d’oeuvre* hebben geconcentreerd.

De beperkte stemvastheid van de door Kam toegepaste stemringen bood Christian Gottlieb Friedrich Witte in 1869 de gelegenheid een aantal wijzigingen naar eigen inzicht in het orgel van de Grote Kerk door te voeren. Zo werd de samenstelling van de Mixturen gewijzigd en de Scherp van het hoofdmanuaal vervangen door een Gemshoorn 2 vt en herzag de intonatie op grote schaal. Volgens het keuringsrapport van Gijsbert Isaäk de Vries verkreeg het instrument met deze ingrepen ‘eenen waardigen, deftigen en ernstigen karaktertoon’, waardoor het ‘meer dan vroeger geschikt zal zijn, het kerkgezag naar waarde te begeleiden’.⁵⁰¹ De omvang van Witte’s herintonatiewerkzaamheden blijkt uit zijn vershot aan de blaasbalgtreder ‘wegens assistentie gedurende 69½ dag’.⁵⁰² Tot 1888 bleven de orgels van de hervormde kerken bij de firma Bätz & Co in onderhoud, waarna dit werd opgedragen aan Jacobus Johannes van den Bijlaardt, welke zich in 1887 aan de Dordtse Wijnstraat had gevestigd.

⁴⁹⁸ Stadsarchief Dordrecht 27 Hervormde Gemeente inv 1067, 19 februari 1859.

⁴⁹⁹ *Caecilia*, 16/5 (1 maart 1859), 53.

⁵⁰⁰ Stadsarchief Dordrecht 27 Hervormde Gemeente inv. 1019 fol. 177; inv. 1020, 49.

⁵⁰¹ Stadsarchief Dordrecht 27 Hervormde Gemeente inv. 1077, 18 oktober 1869.

⁵⁰² Stadsarchief Dordrecht 27 Hervormde Gemeente inv. 2150, november 1869.

In november 1867 achtte de firma Bätz & Co het onmogelijk het orgel van de Waalse Kerk door onderhoud of herstel te 'brengen in een gewenschten staat van bruikbaarheid in verband met eene niet talrijke maar te meer beschaafde gemeente'. Aangeraden werd 'zich van het oude instrument te ontdoen' en een nieuw instrument van 'meer of minder uitbreiding' aan te schaffen.⁵⁰³ In 1868 werd het oude orgel inderdaad van de hand gedaan, ten gunste van een uit Arnhem betrokken serafine-orgel! Het oude instrument vond in 1869 een bestemming te Sprang-Capelle, waar dit belangrijke barokorgel na renovatie en uitbreiding door D.A. Flentrop in 1958 nog altijd aanwezig is. Het onderhoud van het orgel van de Lutherse gemeente bleef in handen van de traditioneler ingestelde opvolgers van Willem Hendrik Kam. Een renovatievoorstel van Adrianus van den Haspel, Wilhelmus Hendricus Schölgens & Willem Anthony van der Weyde in 1866 vond geen doorgang, maar in 1874 verrichtten de twee eerstgenoemden een grootschalige herbouw van het instrument, waarbij echter de kas, de manuaalladen, een in 1858 door Kam geplaatste magazijnbalg en het merendeel van het pijpwerk werden hergebruikt.

In de Augustijnenkerk verwijderde Johan Frederik Witte bij een herstel in 1876 – vooruitlopend op de bouw van een nieuw instrument, waarvoor diverse plannen uit de jaren 1869-1872 bewaard bleven⁵⁰⁴ – alvast zo'n twintig van de vijfendertig stemmen. Uit 1896 dateert een plan van Van den Bijlaardt voor een nieuw orgel in de bestaande kas, met gebruikmaking van de veertien op dat moment nog aanwezige stemmen. In diverse publicaties wordt de vooronderstelling geuit dat een circa 1930 in de Gereformeerde kerk van Putten gefotografeerd instrument het vroegere Hess-orgel van de Augustijnenkerk betreft. Vergelikt men echter de proporties van het afgebeelde instrument met die van de onderliggende kansel en de flankerende deurpartijen, dan kan men zich nauwelijks voorstellen dat het hier daadwerkelijk het Dordtse orgel van 35 stemmen betreft. Een aantal pedaalregisters van het Hess-orgel bleef wellicht bewaard via het vrije pedaal dat Van den Bijlaardt in 1905 toevoegde aan het Kam & Van der Meulen-orgel van de Bonifatiuskerk.

Het nieuwe orgel van de Augustijnenkerk werd uiteindelijk noch door Witte, noch door Van den Bijlaardt geleverd, maar door de Utrechtse orgelmaker Michael Maarschalkerweerd. Het pneumatische instrument – een schenking van emeritus predikant J.J. Stronck – werd op 24 augustus 1899 door J.A. Schotel

⁵⁰³ Stadsarchief Dordrecht 30 Waalse Gemeente inv. 65, 15 november 1867.

⁵⁰⁴ Stadsarchief Dordrecht 27 Hervormde Gemeente inv. 1472.

ingespeeld. De frontpijpen werden geleverd door de firma Verschueren uit Heythuysen, welke in september 1903 onder advies van Schotel bovendien haar tweede complete orgel leverde aan de Dordtse vrije evangelische gemeente. De firma Maarschalkerweerd & Zn leverde in 1909 onder advies van de Utrechtse organist Willem Petri een pneumatisch instrument aan de remonstrantse kerk. Beide Maarschalkerweerd-orgels werden aansluitend op de kerkelijke inwijding aan den volke getoond via een openbare bespeling met medewerking van vocale en instrumentale solisten. Bij beide gelegenheden klonken een Preludium van Bach en een Sonate van Mendelssohn: in de Augustijnenkerk op 9 oktober 1899 door J.A. Schotel en Joh.A. de Vries, in de Remonstrantse Kerk op 27 juni 1909 door Willem Petri.⁵⁰⁵

DE TWINTIGSTE EEUW

Het Bätz-Witte-orgel van de Nieuwkerk bleef niet ter plaatse bewaard. Na sluiting van het kerkgebouw in 1960 vond het instrument in 1965 een bestemming in de Grote of Sint-Maartenskerk te Tiel. Bij de afbraak van haar kerkgebouw in 1968 deed de Dordtse Doopsgezinde gemeente afstand van haar uit 1898 daterend door de Leeuwarder orgelmakers Bakker & Timmenga gebouwde orgel, waarvan het binnenwerk via de gereformeerde gemeente te Capelle aan den IJssel in 1998 een plaats vond in de Waddinxveense hervormde wijkkerk *de Morgenster*. In 1920 verving J.J. van den Bijlaardt het 18^e-eeuwse binnenwerk in de gereformeerde Wilhelminakerk door een eigen pneumatisch instrument, geplaatst achter het historische front. Na diverse wijzigingen werd het Van den Bijlaardt-binnenwerk in 2005 vervangen door een mechanisch instrument van Bakker & Timmenga uit 1906, afkomstig uit de gereformeerde Duyststraatkerk te Delfshaven. Een in 1880 door de Waalse gemeente van Camille Loret uit Mechelen betrokken instrument, geplaatst in een oudere Vlaamse kas, deelde het lot van zijn 18^e-eeuwse voorganger: nadat het tot dan toe gaaf bewaarde, in 1982 nog wonderwel voor brand gespaarde kerkgebouw in 1984 voor meer lucratieve doeleinden werd afgestoten vond het instrument via orgelbouwer J.L. van den Heuvel in 1986 een bestemming in het Noord-Brabantse Reusel.

Minder gunstig verging het tot nog toe het in 1929 door Van den Bijlaardt gepneumatiseerde Kam & Van der Meulen-orgel (1842) van de in 1974 gesloten

⁵⁰⁵ *Dordrechtsh Nieuwsblad*, 11 oktober 1899; 29 juni 1909.

St.-Bonifatiuskerk. Vergevoerde plannen het instrument te plaatsen in de de St.-Lambertuskerk te Etten Leur strandden in 2006, waarna het instrument nota bene zelfs van de lijst van beschermde monumenten werd afgevoerd. Dat het ook anders kon bewees de Dordtse oud-katholieke parochie, welke in 1984 het in 1939 door J.C. Sanders vervangen binnenwerk van haar Kam & Van der Meulen-orgel (1844) terugkocht uit het Drentse Gieterveen, om het in 1989 in door Van Eeken & Van Buuren voortreffelijk gerestaureerde toestand te doen terugkeren achter het achtergebleven front.

Het verlies van een vijftal Dordtse historische instrumenten werd gedurende de 20^e eeuw slechts mondjesmaat gecompenseerd door de bouw van kwalitatief hoogstaande nieuwe instrumenten. Van ambitie getuigde in ieder geval het instrument dat de firma M. Spiering plaatste in de gereformeerde Julianakerk. Het front werd ontworpen door de architecten Bakker en Van Herwijnen, de dispositie door organist Jan Hermanus Besselaar jr. Opmerkelijke elementen waren afgaande op het bestek⁵⁰⁶ de Quintadena 16', Sexquialter en Cymbel 2-5 st van het tweede manuaal, laatstgenoemd register met tert- en septiemkoor, een *Reform*-element waarschijnlijk ontleend aan de naar Gottfried Silbermann gemensureerde *Glockenton* van het Walcker-orgel (1916) in de Nieuwe Zuiderkerk te Rotterdam. De organist van dit instrument, Piet van den Kerkhoff, verzorgde op 6 juli 1931 de inspelings in de Julianakerk en vertolkte daarbij voorafgaand aan composities van Händel, Pierné, Reger, Karg-Elert en Vierne een *Praeludium* in G dur van Johann Sebastian Bach.⁵⁰⁷ Het Julianakerkorgel werd – na ingrijpende wijzigingen door Fonteyn & Gaal in 1967 – in 1977 geplaatst in de Maranathakerk te Dubbeldam. De gereformeerde gemeente plaatste daarop in de door haar overgenomen Julianakerk het Van den Berg & Wendt-orgel (1968) uit haar vorige kerkgebouw, dat in 2006 door Bernhardt Edskes werd herbouwd en voorzien van een onder musicologen omstreden, volgens Bradley Lehman aan de titelpagina van Bachs *Wohltemperirtes Clavier* te ontlenen temperatuur.

De firma Standaart leverde in 1931 een unit-orgel aan de vrije evangelische gemeente, dat in sterk gewijzigde toestand nog aanwezig is in het in 1936 vergrote kerkgebouw, thans in gebruik bij de baptistengemeente. Goed bewaard bleef een unit-orgel dat Cornelis Verweys in 1936 plaatste in het kerkgebouw van vereniging Calvijn. De firma Standaart plaatste in 1933 in de kerk van de oud-gereformeerde

⁵⁰⁶ Stadsarchief Dordrecht 280 Gereformeerde Kerk inv. 488.

⁵⁰⁷ *Dordrechtsh Nieuwsblad*, 6 juli 1931.

gemeente een uit Nieuwediep afkomstig instrument uit 1894 van Lodewijk Ypma & Co, dat in gewijzigde en verwaarloosde toestand nog aanwezig is in het in 2002 tot *Kunstkerk* ingerichte gebouw. Van groot belang was de restauratie van het orgel in de Grote Kerk in 1939 door G. van Leeuwen & Zn. onder advies van Johannes Godefricus van Herwaarden. Ondanks het opmerkelijke respect voor het werk van Kam werden bij deze gelegenheid de registers Viola di Gamba 8 vt en Violon 16 vt vernieuwd, terwijl de hoofdwerktractuur werd voorzien van een barkermachine.

Na de oorlog kwamen in Dordrecht twee drieklaviersinstrumenten met elektrische tractuur tot stand: een orgel van Bernard Pels in de Sint-Antoniuserkerk (1950) en een instrument van Cornelis Verweys onder advies van Van Herwaarden in de christelijke gereformeerde kerk (1953). Het orgel dat Gerrit van Leeuwen in 1952 onder advies van H.L. Oussoren bouwde voor de oude dorpskerk van Dubbeldam – ter vervanging van een instrument van Steenkuyl uit 1902 – en een instrument dat Jac van der Linden in 1966 onder advies van Feike Asma leverde aan de Christelijke Gereformeerde Zuidhovenkerk verkregen beide een klassiek werkenindeling. Mechanische tweeklaviersinstrumenten in één kas bouwden Pels & Van Leeuwen in 1982 onder advies van Arie J. Keijzer voor de hervormde Andreaskerk en de gebroeders Reil in 1987 voor het Refaja-ziekenhuis. De Gereformerd-Vrijgemaakte Kandelaarkerk verkreeg in 1996 een orgel met ‘rugwerk’ en een daarnaast opgestelde vrijstaande speeltafel, in 1970 gebouwd door J. de Koff & Zoon voor het Arnhemse *Musis Sacrum*.

Diverse naoorlogse Dordtse instrumenten werden gebouwd door de firma Verschueren: elektropneumatische instrumenten voor het christelijk lyceum (1958, thans in PKN-kerkzaal *De Bron*), de gereformeerde Petruskapel (1959) en de voormalig hervormde Noorderkerk (1960); een serie-positief volgens het model ‘Bach-orgel’ in de Vrije Evangelische Opstandingskerk (1964) en omvangrijker mechanische instrumenten in de hervormde Paulus- (1966) en Morgensterkerk (1972) en de gereformeerde Ontmoetingskerk (1981). In 1984 onderging het Augustijnenkerkorgel een conserverende restauratie door de firma Vermeulen. In de Grote Kerk werden door de firma Leeftang nog in 1989 wijzigingen in mechanieken en de pijpwerkopstelling van het rugpositief doorgevoerd. Anno 2007 is een grondige restauratie van het instrument in voorbereiding. Het wachten is daarna op de dichters welke in navolging van hun 17^e- en 18^e-eeuwse collega’s *ad maiorem Dei gloriam* de lof van de Dordtse orgels en hun bespelers zullen bezingen.

BIBLIOGRAFIE

Anonymus, *Ernstigh en Serieus Versoek; Vande Deeckens vande Gemeenen-neeringen, aende goede Luyden vande Achten, raeckende de Previligen en inkomste, ende Minagie van de Stadt Dordrecht*. Dordrecht, [1671].

Anonymus, 'Inwijding van het orgel in de Nieuwe Kerk te Dordrecht, den 29 october 1854'. *Caecilia* 11/22 (15 november 1854), 207.

Anonymus, 'Het Nieuwe Orgel in de Groote Kerk te Dordrecht'. *Nieuwe Dordrechtsche Courant*, 1/18 (14 februari 1859); 1/19 (16 februari 1859).

Anonymus, 'Het Nieuwe Orgel der Augustijnenkerk te Dordrecht'. *Het Orgel*, 14/7 (1899), 99.

Anonymus, 'Een hernieuwd orgel. In de St. Bonifaciuskerk'. *Dordrechtsche Courant*, 20 juli 1929.

Anonymus, 'Orgelwijding'. *Nieuwe Dordrechtsche Courant*, 20 juli 1929.

Anonymus, 'Het nieuwe orgel in de Julianakerk'. *Dordrechtsch Nieuwsblad*, 4 juli 1931.

H.C. Arbouw, 'Het orgel van de Nieuwkerk'. *Kwartaal en Teken*, 12/4 (1986), 5-7.

J. van der Baan, 'Orgels en Organisten te Dordrecht'. *Bouwstenen. Derde Jaarboek der Vereeniging voor Noord-Nederlands Muziekgeschiedenis 1874-1881*, 73-74.

Dirk Bakker, 'Van orgelmaker tot pianostemmer: P.J. Geerkens & Zoon, Dordt (1757-1865)'. *De Mixtuur*, 72 (1992), 618-651.

J. van Beveren, *Deductie Ende Vertoogh by Mr. Jacob van Beveren, Heere van Swyndrecht, Opgesteld ende aen de goede Borgerye der Stadt Dordrecht geadresseert, tot der selver informatie ontrent eenige poincten ende saecken, die abusivelyck tot nadeel van hem Heere van Swyndrecht werden opgenomen ende geduyt*. Dordrecht, [1671]. Stadsarchief Dordrecht 489 inv. 21539

Boekzaal der geleerde Wereld, 1776A, 205-208.

Hans Bol, 'Hendrik Joosten Speuy, een tijdgenoot van Sweelinck'. *Het Orgel*, 54/5 (1958), 97-98; 54/6, 129-132.

A. Bos en H.A. van Duinen, *Het Orgel Grote Kerk Dordrecht*. Dordrecht, 1979.

P.J. Bos, 'Elbertus van Eem, organist te Dordrecht 1773-1821'. *De Hoeksteen*, (1990), 134-139.

George Hendricus Broekhuysen, *Orgelbeschrijvingen* [Amsterdam, ca. 1850-1862]. Ed. A.J. Gierveld, Amsterdam, 1986.

Pieter van Bracht, *Gouden orgel, Geluyt-makende van Gods- en Christi Eer-gesangen, Geestelick Mengelrijm, en Geboorte-liederen*. Dordrecht 1653. Koninklijke Bibliotheek 's-Gravenhage 174 H 51.

H. Brunner, 'Vergelijkend Orgel-Examen te Dordrecht, 26 maart 1846'. *Caecilia* 3/8 (15 april 1846), 100-102.

H.B, 'Orgel-concert in de Augustijnen-Kerk, ten voordeele der Ned. Herv. Diaconie-Armen'. *Caecilia*, 4/6 (15 maart 1847), 73.

H. Brunner, 'Orgelconcert, gegeven door den Heer J.A. van Eyken, vroeger Elève aan het Conservatorium te

Leipzig en van Joh. Schneider te Dresden, in de Augustijnen-Kerk'. *Caecilia* 4/12 (15 juni 1847), 135.

Bart van Buitenen, 'De Orgelmakers Kam & Van der Meulen'. *De Orgelvriend*, 39/5 (1997), 8-10; 39/6, 8-11; 39/7-8, 14-17.

Bart van Buitenen, 'Johannes Albert van Eyken (1823-1868)'. *De Orgelvriend*, 40/5 (1998), 12-15; 40/6, 30-36; 40/7-8, 20-25.

Bart van Buitenen, 'Het orgel in 'De Morgenster' te Waddinxveen'. *De Orgelvriend*, 41/1 (1999), 12-15.

Bart van Buitenen, '100 Jaar Maarschalkerweerd-orgel Augustijnenkerk Dordrecht'. *De Orgelvriend*, 41/9 (1999), 10-16.

Bart van Buitenen, 'Het Wolfers/Schölgens & Van den Haspel-orgel in de Lutherse Kerk te Dordrecht'. *De Orgelvriend*, 41/9 (1999), 18-20, 23; 41/10, 12-17.

Bart van Buitenen, 'Kort bestek. Dordrecht, Remonstrantse Kerk'. *De Orgelvriend*, 42/5 (2000), 32-33.

Bart van Buitenen, '“Zij schenen zich niet bewust te zijn, welk een kleinood zij bezitten”. Aspecten van de orgelhistorie van de regio Rijnmond'. In: Hans Fidom (ed.), *Het historische orgel in Nederland 1878-1886*. Amsterdam, 2006, 7-27.

Bart van Buitenen, 'Historisch orgel voor Etten Leur verloren'. *De Orgelvriend*, 49/4 (2007), 16-20, 49/6-7 (2007), 33-36

Bart van Buitenen, *Repertorium van Archivalia betreffende de orgels in de Grote of Onze-Lieve-Vrouwekerk te Dordrecht* (manuscr.). [Dordrecht, z.j].

Alan Curtis, 'Henderick Speuy (c. 1575-1625) and the earliest printed Dutch keyboard music'. *Tijdschrift der Vereniging voor Nederlandse Muziekgeschiedenis*, XIX (1962), 143-163.

- J.L. van Dalen, 'Het orgel in de Groote Kerk'. *Dordrechtsche Courant*, 137/64 (17 maart 1925).
- J.L. van Dalen, *De Groote Kerk (Onze Lieve Vrouwenkerk) te Dordrecht*. Dordrecht, 1927.
- Peter Dillingh, *Een eeuw rondom het Woord. 100 jaar Wilhelminakerk Dordrecht 1899-1999*. Dordrecht, 1999.
- Peter Dillingh, *Het Orgel in de Wilhelminakerk te Dordrecht: een drieluik*. Dordrecht, 2006
- Frits van Eck, *Huis van Steen en Woord. Remonstrantse Kerk 1901-2001*. Dordrecht 2001.
- Elbertus van Eem, *De psalmen en lofzangen in de hervormde kerken gebruikelijk met agrementen en bassen* (manuscr.). Dordrecht, [ca. 1780]. Fotokopie Stadsarchief Dordrecht 150 Handschriften inv. 2239.
- Elbertus van Eem, *Aantekening van zommige Vernieuwde en Verbeterde Dispositiën in Kerkorgelen alsmede Dispositiën van eenige Kerk-Cabinet en Bureau Orgels en eindelijk Verscheide Schetsen tot zodanige Kerk en Cabinet Orgels van onderscheide groote* (manuscr.). Dordrecht, [ca. 1790]. Ed. J.W. Boeijenga, Sneek, 1970.
- Elbertus van Eem, *Gemeenzame Zamenspraaken over Musikale Beginselen bij manier van onderwijs tusschen Juffrouw A. en Mr. D.* (manuscr.). Dordrecht, [ca. 1790]. Fotokopie Stadsarchief Dordrecht 150 Handschriften inv. 2240.
- L.H. van den Ende, 'Het Orgel in de Grote Kerk te Breda (I)'. *De Mixtuur*, 2 (1971), 18-23.
- Jacob Germes, 'Die Rater Orgelbouffamilie Weidtman'. *Beiträge zur Geschichte Ratingens*, 4 (1966), 120-131.
- A.J. Gierveld, *Het Nederlandse Huisorgel in de 17de en 18de eeuw*, Utrecht, 1977.
- A.J. Gierveld, 'The Harpsichord and Clavichord in the Dutch Republic'. *Tijdschrift van de Vereniging voor Nederlandse Muziekgeschiedenis*, 31 (1981), 117-166.
- Ieronimus Guttling, *Psalmen en Lofsangen in de hervormde Nederlandsche Kerken gebruikelijk* (manuscr.) Dordrecht, [ca. 1790]. Stadsarchief Dordrecht 150 Handschriften inv. 1041.
- Joachim Hess, *Dispositien der merkwaardigste Kerkorgelen welken in de zeven Vereenigde Provinciën als mede in Duytsland en Elders aangetroffen worden Benevens eene Beschryving van het Nieuw en Uitmuntend Orgel in de St. Janskerk te Gouda. Dienende tot een Vervolg op de Luister van het Orgel*. Gouda, 1774. Facsimilé Arend Jan Gierveld (ed.), Buren, 1980.
- Joachim Hess, *Dispositien der merkwaardigste Kerkorgelen...*, handgeschreven aanvulling [ca. 1815]. Ed. J.W. Enschedé, Amsterdam, 1906.

- Joachim Hess, *Dispositien der merkwaardigste Kerkorgelen...*, handgeschreven aanvulling. G.W. Lohman. In: Gustav Fock (ed.): 'Een tweetal aanvullingen op Hess' Dispositiën uit 1774'. *Het Orgel*, 56 (1960), 47-48, 49-62.
- Joachim Hess, *Dispositien der merkwaardigste Kerkorgelen...*, handgeschreven aanvulling. A.P.G. de Waal. Koninklijke Bibliotheek 's-Gravenhage 123 C 12.
- Jan van Heurn, *De orgelmaaker*. Dordrecht, 1804/1805. Faksimilé Ed. A.J. Gierveld, Buren, 1988.
- Jan L. van den Heuvel, 'Evangelisch Lutherse Kerk Dordrecht'. *Het Orgelblad*, 10/1-2 (1967).
- Jan L. van den Heuvel, 'Chr. Geref. Kerk Dordrecht-Centrum'. *Het Orgelblad*, 10/4 (1967).
- Jan L. van den Heuvel, 'Chr. Geref. Kerk Dordrecht-Zuid'. *Het Orgelblad*, 10/4 (1967).
- Jan L. van den Heuvel, 'Oud-Katholieke Kerk Dordrecht'. *Het Orgelblad*, 10/5 (1967).
- Jan L. van den Heuvel, 'Ned. Herv. Andreaskerk Dordrecht'. *Het Orgelblad*, 10/7-8 (1967).
- Jan L. van den Heuvel, 'Ned. Herv. Augustijnenkerk Dordrecht'. *Het Orgelblad*, 11/1 (1968).
- Jan L. van den Heuvel, 'Ned. Herv. Grote Kerk Dordrecht'. *Het Orgelblad*, 11/6-7 (1968).
- F.W. Huisman, 'De gebroeders Joachim en Hendrik Hermanus Hess in Orgels'. *Kerk en Muziek*, 31/4 (1982), 1-49.
- Theunis Watzes Jensma en Ad Molendijk, *De Grote of Onze Lieve Vrouwekerk van Dordrecht*. Dordrecht/Zwolle, 1987.
- Frans Jespers, 'Het Loret-orgel van Reusel'. *Het Orgel*, 83/1 (1987), 20-24.
- Jan Jongepier, 'Iets over de gerestaureerde Loret-orgels te Lith en Reusel'. *Het Orgel*, 83/1 (1987), 24-25.
- Jan Jongepier, *Het orgel in de Wilhelminakerk te Dordrecht. Documentatie frontpijpen*. (manuscr.). Leeuwarden 2005.
- Antonius Kisselius, *Lof-en Dankrede over Psalm CXLVII. Vers 12. Gehouden binnen Dordrecht, in de gemeente toegedaan de onveranderde Augsburgse Geloofsbelydenis. En by gelegthyt dat derzelver ORGEL Ter Godsdienstig gebruik wierd Ingewyd, Op den 1. van Slagtaand 1733*. Dordrecht, 1734. Stadsarchief Dordrecht 489 inv. 24062.
- F.C. Kist, 'Biographie. E. van Eem'. *Caecilia*, 4/12 (15 juni 1847).
- W.D. van der Kleij, 'Werklijst van de Standaard-orgelfabriek (1904-1935)'. *De Mixtuur*, 20 (1977), 419-444; 21. 445-463.

- W.D. van der Kleij, 'De Orgelmakers Van den Haspel, Schölgens en Van der Weijde'. *De Mixtuur*, 30 (1980), 777-780.
- Nicolaas Arnoldi Knock, *Dispositien der Merkwaardigste Kerk-Orgelen, welken in de Provincie Friesland, Groningen en Elders aangetroffen worden. Kunnende dit Werk verstreken tot een vervolg van het werk van den Heer J. Hess.* Leeuwarden, 1788. Facsimilé ed. Herman S.J. Zandt, Amsterdam 1972.
- M.H. van 't Kruys, *Verzameling van Disposities der verschillende Orgels in Nederland.* Rotterdam, 1885, Facsimilé Amsterdam, 1962.
- A. Leunis, 'Ned Herv. Noorderkerk te Dordrecht'. *Het Orgelblad*, 13/6 (1970), 1-2.
- C. Lingbeek-Schalekamp, *Overheid en Muziek in Holland tot 1672.* Poortugaal, 1984. *Maandelykse Nederlandsche Mercurius*, 1759A, 116; 1779A, 50.
- Jan van Mol, 'Het orgel van de Sint-Pauluskerk te Antwerpen'. *Sint Paulus-info* 65 [z.j.], 1369-1400.
- Frits Noske (ed.), 'De psalmen Davids / gestelt op het Tabulatuer van het Orghel ende Clavecymmel / met 2.
- Partijen door HENDERICK SPEUI, Organist der Stadt DORDRECHT'. *Monumenta Musica Neerlandica* (1962).
- G.O., 'Dispositie van het nieuwe Orgel in de Groote Kerk, vervaardigd door den Heer W.H. Kam'. *Caecilia* 16/5 (1 maart 1859), 52-53.
- S.W.J. Schade van Westrum, *Dordrecht en haar Oud-Katholieke parochie van Maria Minor en Maria Major met uit haar bezit, de kerkorgels* (manuscr.). [Vlaardingen], 1978.
- Hennie Schouten, 'Het gerestaureerde orgel in de Groote Kerk te Dordrecht'. *Het Orgel*, 10/11 (1939), 77.
- J.P. Sluimers J.Jzn., *De Familie de Vries: Organisten der Grote Kerk te Dordrecht* (manuscr.) Dordrecht, 1965. Stadsarchief Dordrecht150 Handschriften inv. 1230.
- Jaap Spaans, *De Orgels in de Oud-Katholieke kerken van Dordrecht.* Dordrecht, 1989.
- M.E. Stades Vischer, *De Grote of Onze Lieve Vrouwekerk van Dordrecht. Architectuurhistorisch onderzoek en documentatie naar aanleiding van de restauratie 1983-1987* (manuscr.). Zeist, 1988.
- Teus den Toom, *De Orgelmakers Witte.* Heerenveen, 1997.
- Eckhard Trinkaus, 'Johann Andreas Heinemann'. *Ars Organi*, 48/1 (2000), 28-34.
- Willem van Twillert, 'Het Kam en Van der Meulen-orgel [sic] in de Grote Kerk te Dordrecht'. *De Orgelvriend*, 31/1 (1989), 6-10.

Natascha Veldhorst, 'Muziekleven'. In: Willem Fryhoff, Hubert Nusteling en Marijke Spies, *Geschiedenis van Dordrecht van 1572 tot 1813*, Dordrecht/Hilversum, 1988, 369-377.

Natascha Veldhorst, 'Muziek'. In: Pim Kooij en Vincent Sleebe, *De Geschiedenis van Dordrecht van 1813 tot 2000*. Dordrecht/Hilversum, 2000, 361-370.

M.A. Vente, 'Het orgel in de Groote Kerk te Dordrecht gerestaureerd'. *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 31 mei 1939.

M.A. Vente, 'Het Orgel in de Groote Kerk te Dordrecht'. *De Standaard*, 26 september 1938.

M.A. Vente, 'Thomas Houben, orgelmaker te Ratingen (omstreeks 1730)'. In: Herbert Drux, Wolfgang Niemöller und Walter Thoene, 'Studien zur Musikgeschichte des Rheinlandes' II. Karl Gustav Fellerer zum 60. Geburtstag überreicht von den Mitgliedern der Arbeitsgemeinschaft für rheinische Musikgeschichte. *Beiträge zur Rheinischen Musikgeschichte*, 52 (1962), 260-284.

M.A. Vente, 'Aeneas Egbertus Veldcamps, drager van Oudhollandse orgeltradities (1686-1741)'. Tijdschrift van de Vereniging voor Nederlandse Muziekgeschiedenis 20/4 (1967), 249-264.

A.H. Vlagsma, *Het 'Hollandse' orgel in de periode van 1670 tot 1730*. Alphen aan den Rijn, 1992.

A.H. Vlagsma, 'Het Renaissance-orgel van de Sacramentskapel in Dordrecht'. *Het Orgel*, 101/5 (2005), 21-23.

C.A. Vlam en M.A. Vente, *Bouwstenen voor een geschiedenis der toonkunst in de Nederlanden*. I. Utrecht 1965/ II. Utrecht, 1971 / III. Utrecht, 1980.

Jan Zwart, 'De eerste gedrukte Nederlandsche orgelmuziek'. *Het Orgelistenblad*, 1/3 (mei 1926), 18-20.

Jan Zwart, *Van een deftig Orgel*. Maassluis, 1932. Vermeerderde heruitgave S. Zwart Jzn., Koog a/d. Zaan 1977.

IV

‘ZIJ SCHENEN ZICH NIET BEWUST TE ZIJN, WELK EEN KLEINOOD ZIJ BEZITTEN’

Aspecten van de orgelhistorie van de regio Rijnmond

Ihre Orgel hat etwas überirdisches an sich! Ich kann mich von dem Klange noch gar nicht frei machen; ich höre ihn im wachen und im Schlafen. Wie beneide ich Sie, eine der herrlichsten Orgeln der Welt zu haben. Ich habe Hunderte von Orgeln in allen Ländern Europas gesehen, aber ich kenne ausser Notre Dame und St. Sulpice kaum eine, die diesen überirdischen Klang hat. Das habe ich allen Leuten in Rotterdam gesagt, denn sie schienen nicht bewusst zu sein, was für ein Kleinod sie besitzen.⁵⁰⁸

Hoewel organist Hendrik de Vries met een indrukwekkende reeds concerten ‘zijn’ instrument allang op de internationale orgelkaart had gezet, was het toch de wereldberoemde organist Albert Schweitzer welke in een brief aan zijn Rotterdamse collega van 28 april 1928 bovenstaande uitspraak deed over de Europese betekenis van het voormalige orgel van de Grote of St.-Laurenskerk te Rotterdam. Kennelijk is het een typisch Nederlandse karaktertrek bij tijd en wijle ietwat meewarig te doen over de betekenis van het eigen culturele erfgoed. Ook de Bossche jurist Jan van Heurn signaleerde in 1804 in de inleiding van zijn bekende boekwerk *De Orgelmaaker* reeds ‘de geaardheid van veelen onzer landgenoten, welke al dikwijls eene meerdere zugt toonen voor het uitheemsche dan voor het inlandsche’.⁵⁰⁹

In tegenstelling tot steden als bijvoorbeeld Leeuwarden en Utrecht, waar de orgelbouw met name werd bepaald door vaak meerdere generaties omvattende orgelmakershuizen en -‘scholen’, valt de orgelhistorie van de huidige regio Rijnmond voor de hedendaagse onderzoeker door haar veelkleurigheid aanzienlijk moeilijker te duiden. Met regelmaat zijn binnen het deltagebied van Maas en Rijn momenten aanwijsbaar waarop al dan niet met succes een beroep werd gedaan op orgelmakers van buitenaf. Wellicht vormt het eenvoudigweg een deel van de Hollandse handelsgeest het beste van ver te willen halen, zo blijkt al als in één van

⁵⁰⁸ Gemeentebibliotheek Rotterdam Collectie Hendrik de Vries 72 A4, schrijven Albert Schweitzer aan Hendrik de Vries, Amsterdam 28 april 1928.

⁵⁰⁹ Van Heurn 1804, 8.

de oudst bewaarde bestekken uit de regio orgelmaker Adriaen Pieterszoon op 24 maart 1458 belooft voor de Oude Kerk te Delft ‘metter goede hulpe alze goede werck [te] maken als enygher werck dat die kerkmeesters ende organisten kyessen sullen in hollant of in brabant of in vlaenderen of int stichte van utrecht’.⁵¹⁰ Misschien is deze veelkleurigheid en brede oriëntatie dan ook wel de voornaamste karaktertrek van het orgellandschap van de huidige regio Rijnmond. Het meest blijkt dat wellicht uit de lange, kleurrijke, echter nog voor een groot deel onontgonnen orgelhistorie van de Grote of St-Laurenskerk te Rotterdam, een geschiedenis waarin een lange rij van orgelmakers optreedt afkomstig van Antwerpen tot Abenraa en van Groningen tot Gent.

De kennelijke tendens voor belangrijke projecten orgelmakers van buiten de regio aan te trekken maakt het opstellen van een overzichtsgeschiedenis van de orgelbouw in het Deltagebied van Maas en Rijn zeker geen sinecure, temeer ook omdat van de orgelgeschiedenis van belangrijke hoofdkerken als die te Delft, Dordrecht, Gouda, Rotterdam en schiedam de onderzoeker nog steeds geen totaalstudies ter beschikking staan, terwijl de gepubliceerde gegevens niet zelden op grond van historische bronnen voor aanvulling of zelfs verificatie in aanmerking komen. Reden waarom in dit artikel dan ook niet is gekozen voor een chronologisch overzicht, maar voor een thematische benadering waarin een antwoord wordt gezocht op de vraag waarom juist in deze regio slechts beperkt sprake kon zijn van zoiets als schoolvorming in de orgelbouw.

SCHIEDAM 1776: GEEN BEKWAME ORGELMAKER

Op 22 februari 1776 namen de kerkmeesters van de Hervormde Gemeente te Schiedam een opmerkelijk besluit: zij zagen af van de reeds vergevorderde plannen voor de bouw van een nieuw orgel in de Grote of St.-Janskerk. Nadat de Groninger orgelmaker Albertus Anthoni Hinsz (1704-1785) voor de eer had bedankt en de door hem en de Groninger organist Jacob Wilhelm Lustig aanbevolen Johann Gottfried Hildebrandt – maker van het beroemde orgel van de Michaëlskirche te Hamburg – bleek te zijn overleden, besloten de Schiedamse kerkmeesters het oude Niehoff-orgel (1552*) maar te laten herstellen, omdat ‘geen gerenomeerde orgelbouwers, tot het maken van een geheel nieuw orgel voor handen waaren, en nog

⁵¹⁰ Gemeentearchief Delft 435 parochiekerken 1348-1572 inv. 69, contract Adriaen Pieterszoon 24 maart 1458.

daarenboven dat bij examinatie gebleeken was, dat de onlangs alhier te lande vervaardigde orgels aan de verwagting van derselver stigters niet hadden voldaan'.⁵¹¹

Gezien de uitvoerige correspondentie met de Schiedamse kerkmeesters was het vooral Lustig welke weinig vertrouwen stelde in de in het Westen van het land werkzame orgelmakers. 'Het is niet vermoedelyk dat er in Duitschlant zulk eene schaarsheit van goede en eerlyke orgelmakers zy, gelyk hier te lande', zo schreef hij op 11 juli 1775.⁵¹² 'Het eenigste fraaie werk, onderweeg ontmoet, is dat van de Lutherse Kerk in den Haag, gemaakt door Beets, van Utrecht, voor eenige jaaren te Zierikzee overleden. Dat ware de rechte, althans de naaste geweest, tot een nieuw orgel ginder. Zyn eenige zoon evenaart hem thans, volgens de geruchten, nog gansch niet. In Rotterdam, Leiden en Amsterdam zyn er ook die zich voor orgelmaakers uitgeeven, hoewel my t'eenemaal onbekend', aldus een brief van 10 mei 1777.⁵¹³ Volledig geïnformeerd was Lustig zeker niet, zo blijkt alleen al uit het feit dat hij niet op de hoogte was dat de Utrechtse orgelmakerij van Johann Heinrich Hartmann Bätz (1709-1770) na diens overlijden aanvankelijk door diens beide zonen werd voortgezet. Maar, zo had Lustig zich in een brief van 2 januari 1776 bij voorbaat al verontschuldigd:

Het blijft onmogelijk, alle starren, behalven die van een aanmerkelyke grootte te kennen. De baazen uit den tyd gaande, worden dikwyls door hunne leerlingen wederom overtroffen. Eén overvlieger, gelyk weleer Arp Schnitger (1700-1721) en naderhand Gottfried Silberman te Dresden, hebben der geheele zaak een gansch andere gedaante kunnen beschikken. Uit het school dezes laatstgemelden zyn Hildebrand, Wagner enz: gesproten, en ik twyfel niet, of het krioel tegenwoordig in Oppersaxen en Silesien van bequaame orgelmaakers; wier voortreffelykheid boven de discipels van Snitger in 't gemeen daarin bestaat, dat zy veel zilveragtiger, delicateser, en ook doordringender geluid hunnen werken weeten by te zetten.⁵¹⁴

⁵¹¹ Gemeentearchief Schiedam 12 Kerkvoogdij Hervormde Gemeente inv. 1b, 22 februari 1776

⁵¹² Gemeentearchief Schiedam 12 Kerkvoogdij Hervormde Gemeente inv. 4a, schrijven J.W. Lustig, Groningen 11 juli 1775.

⁵¹³ Gemeentearchief Schiedam 12 Kerkvoogdij Hervormde Gemeente inv. 4a, schrijven J.W. Lustig, Groningen 10 mei 1777.

⁵¹⁴ Gemeentearchief Schiedam 12 Kerkvoogdij Hervormde Gemeente inv. 4a, schrijven J.W. Lustig, Groningen 2 januari 1776.

Lustigs constatering dat de beste orgelmakers in Duitsland gezocht moeten worden staat zeker niet op zichzelf. Ook een uitvoerig rapport van 10 juni 1822 omtrent de vraag welke orgelmaker het beste voor de voltooiing van het Rotterdamse Laurensorgel in aanmerking zou komen vermeldt dat de commissieleden nadrukkelijk overwogen hebben ‘aan de vergadering voor te stellen om uit Saxen een kunstenaar te ontbieden met de nodige werklieden’.⁵¹⁵ Niet zelden waren het inderdaad Duitse orgelmakers welke in de Zuid-Hollandse orgelgeschiedenis de belangrijkste nieuwe instrumenten tot stand brachten. Zo leverde bijvoorbeeld de orgelmaker Hans Wolff Schonat (1614-1677?) uit Kitzingen voorafgaande aan zijn bekende instrument in de Nieuwe Kerk te Amsterdam (1655*) in 1648 een nieuw orgel aan de Lutherse kerk te Den Haag, waarvan in het huidige Bätz-orgel (1762*) nog enig materiaal bewaard bleef. Ook bij de recente reconstructie van het orgel in de R.K. Lodewijkskerk te Leiden (1806/1810*) werd een belangrijke hoeveelheid materiaal van deze orgelmaker aangetroffen. De Waalse gemeente van Dordrecht liet een nieuw instrument (1728*, thans te Sprang) vervaardigen door de Rijnlandse orgelmaker Thomas Houben (1687-1754), ondanks de voorspraak van de Haagse organisten Aeneas Veldcamps en François Pitton voor de inmiddels in Den Haag gevestigde orgelmaker Rudolph Garrels. Zelfs valt niet uit te sluiten dat de ‘*Christopher Back*’ welke acht jaar eerder in maart 1720 een bedrag van f 550,- ontving voor de levering van een orgel aan de Engelse Kerk te Rotterdam, vereenzelvigd kan worden met de juist in die periode in de Maasstad verblijvende Johann Christoph Bach, tweede zoon van de bekende gelijknamige organist van de Georgenkirche in het Saksische Eisenach.⁵¹⁶

Ook de hier te lande werkzame orgelmakers moeten inzake hun personeelswerving kennelijk de voorkeur hebben gegeven aan personeel van over de grens, zo bleek wel toen de twee borgen van Gideon Thomas Bätz (1751-1820) zich in november 1815 tegenover de orgelcommissie van Brielle beklagden dat ‘toen zoo min bekwame knechts uit Duitschland te bekomen waren’.⁵¹⁷ Het aantrekken van knechten van elders had echter ook zo zijn nadelen: ‘onder deze treft men niet zelden diegene welke gaarne alle landen en onderscheiden meesters

⁵¹⁵ Stadsarchief Rotterdam 25 Kerkmeesters Hervormde Gemeente inv. 23 bijlage 187, rapport 10 juni 1822.

⁵¹⁶ Stadsarchief Rotterdam 225 Saint Mary’s Church inv. 11, register inkomsten en uitgaven 1705-1750, 6 maart 1720.

⁵¹⁷ Streekarchief Voorne-Putten en Rozenburg Brielle 76 Hervormde Gemeente Brielle inv. 2100, schrijven Theod. Schuurman en Theod. Koppen, Utrecht 30 november 1815.

bezoeken, en daardoor [...] zijn wij zoo weinig bepaald zeker van onze adsistentie', zo schreef Jonathan Bätz (1787-1849) in maart 1838 aan de kerkmeesters van de Nieuwe Kerk in Amsterdam.⁵¹⁸

INHEEMSE ORGELMAKERIJEN

Noch in Rotterdam, noch in Schiedam mocht het er van komen: een orgel uit de school van de beroemde Gottfried Silbermann aan de oever van de Nieuwe Maas. Zoals vermeld besloot men in Schiedam het bestaande orgel te laten herstellen, temeer omdat, aldus de notulen, 'de zagtheid en doordringentheid van geluid in het oude orgel gevonden wordende in andere orgels tevergeefs gezocht word'.⁵¹⁹ Kennelijk wist de klank van het nog ten dele op Hendrik Niehoff teruggaande oude orgel de Schiedamse organist Willem Ulrich meer te overtuigen dan de bezochte nieuwe orgels van de Engelse Kerk te Rotterdam, de Lutherse Kerk te Delft en ook de Grote Kerk te Arnhem. Met het overlijden van de Leidse orgelmaker Pieter Assendelft (1714-1766), te beschouwen als voortzetter van de bekende 'school' Hagerbeer-Duyschot, kwam kennelijk een einde aan een lange traditie van 'Hollandse' orgelbouw, zo bleek wel toen door toedoen van graaf Jacob Johan van Wassenaar de bouw van het orgel in de Dorpskerk (1769*) aldaar werd opgedragen aan de Groninger orgelmaker Hinsz, nadat een kort tevoren door Assendelft ingediend tweetal bestekken niet ten uitvoer kon worden gebracht.

Het eerder genoemde orgel in de Lutherse kerk te Delft werd na het overlijden van Assendelft in 1767 voltooid door de orgelmaker Johannes Mitterreither (1733-1800). Het Delftse werk van Mitterreither en ook diens instrument in de Engelse Kerk te Rotterdam (1774, restanten thans te Eton College, GB) wist de Schiedammers in 1776 kennelijk niet te overtuigen. De bedenkingen bij het werk van Johannes Mitterreither worden daarentegen gerelativeerd door de Friese orgelkenner Nicolaas Arnoldi Knock, welke in zijn in 1788 uitgegeven dispositieverzameling het Mitterreither-orgel in de Rosaliakerk te Rotterdam (1779, verwoest 1940) als 'zonder tegenspraak het fraaiste Orgel 't Welk in de Roomsche Kerken van ons Nederland gevonden wordt' omschreef.⁵²⁰ Volgens het handschrift Broekhuysen (ca. 1850-1865) gingen echter de latere uitgaven voor de

⁵¹⁸ Stadsarchief Amsterdam 378.NK inv. 182, schrijven J. Bätz & Comp, Utrecht maart 1838.

⁵¹⁹ Gemeentearchief Schiedam 12 Kerkvoogdij Hervormde Gemeente inv. 1b, 22 februari 1776.

⁵²⁰ Knock 1788, 66.

verbetering van ditzelfde instrument de kosten van een nieuw instrument te boven. Knock zelf werd in 1793 door de graaf van Wassenaar in een felle briefwisseling terechtgewezen, toen hij er zich tezamen met Mitterreither ter plaatse van wilde overtuigen of de in Friesland rondgaande geruchten rond de gebreken van het door Lambertus van Dam (1744-1820) aan het Wassenaarse orgel toegevoegde rugwerk al dan niet gegrond waren.

Het nieuwe instrument van Hendrik Hermanus Hess (1735-1794) in de Schiedamse Gasthuiskerk (1773*) moet ter plaatse al evenmin met groot enthousiasme zijn ontvangen. Lustig waarschuwde in een brief van 10 mei 1777 de Schiedamse kerkmeesters zelfs ‘welmeenend tegen Hess van Gouda’: diens ‘maakzel’ te Rotterdam en Dordrecht was volgens Lustig weliswaar ‘fraai op het oog, doch van een gebrekkig interieur’.⁵²¹ Ondanks de terechte populariteit van de geschriften van Hess’ oudere broer Joachim bij 20e-eeuwse organologen, stond Lustigs kritiek op het werk van Hendrik Hermanus niet op zichzelf. Een anonieme notitie uit 1777 in het archief van de kerkmeesters van de St.-Janskerk te ‘s-Hertogenbosch vermeldt dat Hess ‘heeft te Dordrecht het orgel gemaakt dat men zegt wat scherp in toon te zijn en in alles niet volkomen te voldoen’,⁵²² terwijl Gideon Thomas Bätz in een brief van 5 september 1794 de kerkmeesters van Bodegraven zelfs voorstelde het pijpwerk van het Hess-orgel (1761*) in de Dorpskerk aldaar – volgens hem ‘niet alleen dun en van slegte specie, maar ook in ‘t geheel van geen goede mensuur’ – integraal te vervangen.⁵²³ In een brief van 9 februari 1794 aan Marcellus Bisdom te Haastrecht verzocht Joachim Hess verder het onderhoud van het orgel aldaar (1791, verbrand 1896; het laatste door zijn broer gemaakte instrument) niet toe te vertrouwen ‘aan zoo een, die met minagting van het werk spreekt’.⁵²⁴

Merkwaardig was ook de gang van zaken rond de vrijwel gelijktijdige orgelbouw in de naburige dorpen Boskoop en Waddinxveen. In Waddinxveen werd afgaande op de kerkrekeningen in eerste instantie onderhandeld met de Rotterdamse organist Jacob Tours en vervolgens met de Goudse orgelmaker Johan Caspar Friederichs (1762-1825). De bouw van het instrument werd echter opgedragen aan

⁵²¹ Gemeentearchief Schiedam 12 Kerkvoogdij Hervormde Gemeente inv. 4a, schrijven J.W. Lustig, Groningen 10 mei 1777.

⁵²² Archief Kathedrale Basiliek Sint Jan Evangelist ‘s-Hertogenbosch 1629-1810 inv. 144, z.d..

⁵²³ Regionaal Historisch Centrum Rijnstreek en Lopikerwaard Woerden B058 Hervormde Gemeente Bodegraven inv. 218A, schrijven G.T. Bätz, Utrecht 5 september 1794.

⁵²⁴ Archief Bisdom van Vliet Haastrecht inv. 53, schrijven J. Hess, 4 september 1794.

Jan Pieter Schmidt (?-1807) en na diens overlijden voltooid door zijn zoon Jan Christoffel (1778-18?), terwijl de examinatie (1808*) werd verricht door de Rotterdamse organist Jan Robbers. Het eveneens eind 1808 opgeleverde orgel van Boskoop (verbrand 1895) werd geplaatst in een kas welke direkt aan het werk van Hendrik Hermanus Hess in onder meer het naburige Oudshoorn (1783*) ontleend lijkt te zijn. Voor de bouw van het eigenlijke orgel in Boskoop werd echter geen beroep gedaan op een Goudse orgelmaker: op 22 maart 1806 werd een contract gesloten met de Amsterdamse orgelmaker Jan Jacob Vool (ca. 1748-1829). Naar de redenen kan men bij de huidige stand van onderzoek slechts gissen. Feit is dat de kerkmeesters in het Zeeuwse Zierikzee in augustus 1808 volgens de notulen ‘min gunstige informatie’ van Tours over Friederichs ontvingen.⁵²⁵ In een brief van 30 oktober 1810 aan de heer Mesman te Alphen meldt Tours voorts dat ‘Robbers naderhandt tegens de heer Frijtag het orgel van Boskoop verre had agter uitgezet tegens dat van Waddingsveen’. Volgens Tours ten onrechte, daar beide orgels ‘niet op eenen dag gelijk mogen genoemd worden’.⁵²⁶

Persoonlijke voorkeuren voor bepaalde orgelmakers van adviserende organisten zijn van alle tijden en het is voor de hedendaagse onderzoeker dan ook zaak zorgvuldig met de veelheid aan kritiek in historische bronnen om te gaan. Toch nuanceren gegevens als hierboven het beeld van bijvoorbeeld de hechtheid van de kring van medewerkers en leerlingen rond een orgelmaker als Hendrik Hermanus Hess, in sommige publicaties zelfs wel aangeduid onder de noemer ‘Goudse school’. Tekenend is in ieder geval dat – met uitzondering van een eveneens door Jan Christoffel Schmidt voltooid instrument te Rhoon (1808, verdwenen) – de verdere werkzaamheden van zowel Friederichs als Schmidt junior buiten de regio Gouda gezocht moeten worden. Beter verging het de eveneens binnen de Hess-kring te situeren Dordtse orgelmaker Pieter Johannes Geerkens (1757-1833). In eigen stad verrichte deze in 1799 belangrijke werkzaamheden aan het orgel in de Grote of Onze-Lieve-Vrouwekerk (1675) en in 1803 aan dat van de Waalse kerk (1728, thans te Sprang).

Een van de orgelmakers afkomstig uit den vreemde welke volgens latere studies kan gelden als schoolvoorbeeld van aanpassing aan de in Holland gangbare

⁵²⁵ Gemeentearchief Schouwen-Duiveland 589 Kerkvoogdij Hervormde Gemeente Zierikzee, notulenboek 1804-1809, 9 augustus 1808.

⁵²⁶ Streekarchief Rijnlands Midden Alphen aan den Rijn 112.2.02 Hervormde Gemeente Alphen inv. 401, schrijven J. Tours, Rotterdam 30 oktober 1810.

orgelcultuur is de uit het Oostfrieze Norden afkomstige Rudolph Garrels (1675-1750), oud-medewerker van zowel de beroemde Arp Schnitger als de even bekende Christian Müller. Maar waar bijvoorbeeld de geringe cancelinhoud en de meer-vouwige spaanbalgen van het Steevens-orgel (1748*) in de Onze-Lieve Vrouwekerk te Leiden geen genade in Garrels' ogen konden vinden – waarop dit instrument door Pieter Assendelft geheel in 'Hollandse' stijl werd herbouwd – bleek slechts zeven jaar later een soortgelijke kritiek van toepassing op het windsysteem van Garrels' eigen '*deftig Kerkorgel*' (1732*) in de Grootte of Nieuwe Kerk te Maassluis. Ondanks Garrels' aanpassingsvermogen aan de 'Hollandse' orgelbouwstijl moet het instrument te Maassluis – zo blijkt uit een uitvoerig schoonschrift van organist Willem Lootens uit 1755 – evenmin volledig toegerust zijn geweest op een orgelgebruik, benodigd om het psalmgezang van de plaatselijke vissersbevolking op koers te houden. Uitvoerig beklagde Lootens zich over de ontoereikende afmetingen van de windkanalen, het gebrekkig functioneren van de pedaal- en bovenwerkkoppel, het 'slegte geluid' van de Vox Humana en het ontbreken van 'een sterk register voor de discant [...] genaamd Cornet 4 a 6 sterk'.⁵²⁷

Kennelijk was zelfs het Maassluise orgel toch minder op zijn begeleidingstaak toegerekend dan Garrels' in latere literatuur aangehaalde contacten met de Haagse organist Aeneus Egbertus Veldcamps, 'drager van Oudhollandse orgeltradities' zouden doen vermoeden. Misschien is de 'Hollandse' dispositie van Garrels' eerdere orgel in het naburige Maasland (1725, verbrand 1945) ook wel mede te verklaren vanuit de aanvankelijke contacten ter plaatse met orgelmaker Johannes Duyschot en de Delftse organist Cornelis Schol. Het 'Hollandse' karakter van het Maaslandse orgel vermocht evenmin te voorkomen dat windladen en kanalisatie bij een renovatie door de Utrechtse orgelmaker Wander Beekes in 1833-1834 integraal werden vernieuwd. Eenzelfde gegeven valt aan te voeren voor de belangrijkste tegenhanger van het orgel te Maassluis: het bekende Moreau-orgel (1736*) van de Grote of St.-Janskerk te Gouda. Op zijn minst driemaal is in de eerste eeuw van het bestaan van dit instrument een ingrijpen in de windkanalisatie gedocumenteerd: door Johannes Mitterreither in 1766, door Antonius Friedrich Gottlieb Heyneman in 1801 en door Hinderk Berends en Gerhard Willem Lohman in 1835-1839. Kennelijk was noch het werk van de noorderling Rudolph Garrels, noch dat van de zuiderling Jacob François Moreau (1684-1751) ten volle berekend op de ontwikkelingen in het 'Hollandse' orgelgebruik in de tweede helft van de 18e en de eerste decennia van de 19^e eeuw.

⁵²⁷ Archief Hervormde Gemeente Maassluis VI.59, rapport W. Lootens [1755].

UITBREIDINGEN VAN DE MANUAALOMVANG EIND ZEVENTIENDE EEUW

Hoewel op veel plaatsen in de literatuur aandacht wordt besteed aan de rijke orgelhistorie van de Goudse St.-Janskerk, ontbreekt ook hier helaas tot nog toe een systematische totaalstudie. Grotendeels veronachtzaamd bleef bijvoorbeeld een aantal documenten rond werkzaamheden aan het Niehoff-orgel (1557*, kassen thans te Abcoude) in de periode 1683-1689: eerdere onderzoekers werden eenvoudigweg misleid door de gebruikte terminologie ‘groot orgel’ en ‘cleyn orgel’: ze werden gelezen als aanduidingen voor twee verschillende instrumenten, maar hebben in werkelijkheid betrekking op respectievelijk hoofdmanuaal en rugpositief. Maar ook de plichtsgetrouwe klerk anno 1684 had kennelijk geen enkel idee van de inhoud van zijn vertaalwerk. Zodoende kon de vernieuwing van ‘le secret’ oftewel de windlade ‘de la susditte petite orgue’ zoals vermeld in de officiële Franstalige memorie in de Nederlandstalige versie daarvan terecht komen als ‘het geheym van het bovengeseijde cleijn orgeltien’!⁵²⁸

De verdere stukken geven een zeer interessant beeld van de aanpassingen van het Niehoff-orgel aan het orgelgebruik aan het einde van de zeventiende eeuw, waarbij in samenhang met een vernieuwing van de windladen de oude manuaal-omvang van $FGA-g^2a^2$ werd uitgebreid tot de ook in latere bronnen gedocumenteerde volledige omvang van 49 tonen vanaf groot C. Bij het Goudse rugpositief geschiedde dit voor zover uit de bewaard gebleven documenten valt af te leiden in 1684-1685 door de Gentse orgelmaker Nicolaas Langlez, bij het hoofmanuaal en pedaal in 1689 door Jacob Cools (1663-1712) uit Dordrecht. Uiterst curieus is het niet uitgevoerde voorstel van Cools het instrument te voorzien van een derde manuaal door middel van uitbreiding van het aanwezige vrije pedaalwerk tot een omvang van 49 tonen.

Bij het eerder genoemde Niehoff-orgel te Schiedam kan een soortgelijke grootschalige verbouwing aan het einde van de zeventiende eeuw worden vermoed, mogelijk in het in het front vermelde jaar 1680, toe te schrijven aan de orgelmaker Apollonius Bosch (ca. 1620-1699), al dan niet in samenwerking met diens compagnon Nicolaas van Hagen (ca. 1620-1685). De aanwezigheid van een manuaal-omvang

⁵²⁸ Streekarchief Midden-Holland Gouda 566 kerkmeesters Sint-Janskerk 1572-1820 inv. 196 Memoire Sr. Blankenbourg avec N: Langle / Memorie Sr. Blanckenburg met N: Langle, 5 september 1684.

van 49 tonen is voor het Schiedamse instrument in ieder geval gedocumenteerd in een afschrift van een rapport van orgelmaker Rudolph Garrels uit 1736. Dat juist in Gouda de ombouwwerkzaamheden in de bewaard gebleven archiefstukken relatief gedetailleerd zijn gedocumenteerd is van des te groter historisch belang vanwege de connecties met de bekende organist en klokkenist Quirinius van Blankenburg, zoon van de Goudse stadsorganist Gerbrand van Blankenburg. Al in 1676 had de jonge Quirinius het Goudse stadsbestuur weten te overtuigen het nieuwe carrillon van de St.-Janstoren te voorzien van de grote basklokken voor Cis en Dis, ondanks de felle in druk uitgegeven kritiek van zijn vakgenoten Jan en Dirk Schol, Salomon Verbeeck en Michiel Nuyts en van de klokkengieter Pieter Hemony.

De Goudse klokkenwestie weerspiegelt zich in de orgelhistorie van de regio. Bij het Bosch/Van Hagen-orgel (1686) in de Remonstrantse Kerk te Rotterdam, waar Quirinius van Blankenburg eerder als organist functioneerde, kan op grond van latere bronnen een volledige manuaalomvang van 49 tonen vermoed worden, hoewel ook niet geheel kan worden uitgesloten dat deze eerst werd gerealiseerd bij een grote reparatie door Jacob François Moreau in 1724. Het Goltfus-orgel (1646) van de Rotterdamse Laurenskerk verkreeg in ieder geval eerst bij een renovatie door Moreau in 1726 een volledig groot octaaf, enkel voor rugpositief en pedaal. De hoofdmanualen van de orgels van Brielle en van de Nieuwe Kerk te Delft daarentegen verkregen dan wel behielden – onder de hoede van de conservatieve familie Schol – bij verbouwingwerkzaamheden respectievelijk door Apollonius Bosch in 1677 en door Bosch en Van Hagen in 1682 nog de conventionele omvang met kort octaaf vanaf groot C. Helaas staan geen gedetailleerde gegevens ter beschikking over de eerdere instrumenten van Van Hagen in de St.-Pauluskerk te Antwerpen (1654) en de Grote of Onze-Lieve-Vrouwekerk te Dordrecht (1675*). Het kan op grond van latere bronnen echter niet worden uitgesloten dat het Dordtse instrument één van de eerste Hollandse stadsorgel betref met een volledige klavieromvang van 49 tonen vanaf groot C, het Van Hagerbeer-orgel te Alkmaar (1645*) daargelaten, waar de manuaalomvang van C-d³ inclusief subsemitoetsen echter met name met het oog op transponerend orgelspel moet aangebracht zijn geweest.

GOLTFUS-VAN HAGEN-COOLS: EEN DORDTS/ROTTERDAMSE SCHOOL?

In de Dordtse notariële archieven kon onlangs het testament van Nicolaas van Hagen worden getraceerd, waarin deze op 27 april 1685 de inventaris van zijn

orgelmakerij verdeelt onder zijn neef Gregorius van Hagen en zijn Dordtse ‘discipel’, de eerder vermelde orgelmaker Jacob Cools.⁵²⁹ Het feit dat de Dordtse kerkmeesters zich volgens de kerkrekeningen van 1670 ook moeten hebben georiënteerd op het Goltfus-orgel (1646) van Rotterdam doet eens te meer het beeld ontstaan van een schoolvorming rond de orgelmakers Bosch en Van Hagen en hun mogelijke leermeester Hans Goltfus (ca. 1595-1658), waarmee dan een belangrijke lijn zou kunnen worden getrokken tussen de grote stadsorgels van ‘s-Hertogenbosch (1622*), Rotterdam (1646), Antwerpen (St.-Pauluskerk, 1654) en Dordrecht (1675*). De rugpositieven van dit viertal instrumenten vertonen in ieder geval een opmerkelijke overeenkomst in frontopbouw, terwijl het hoofdwerkfront van het Rotterdamse instrument behalve op het vermelde Bosch/Van Hagen-orgel (1686) in de Remonstrantse Kerk ook nadrukkelijk van invloed is geweest op het Jacob Cools-orgel van de Waalse Kerk aldaar (1707*, kas thans te Numansdorp).

De parallellen in frontopbouw tussen het Dordtse hoofdwerkfront, het in particulier bezit bewaarde frontraamwerk van het Jacob Cools-orgel (1698) afkomstig uit de Oud-katholieke schuilkerk ‘*De Liefde*’ te Leiden en het door Jacob Cools in 1711 gerealiseerde rugwerkfront van het Diaken-orgel te Goes (1643*) werpen wellicht ook een ander licht op de identificatie van het anonieme orgel (1680*) in het West-Brabantse Steenberg. Mede omdat de huidige klavieromvang van 49 tonen hier mogelijk reeds teruggaat op de situatie voor een reparatie door François Moreau in 1725, zou de bemoeienis van Jacob Cools met dit instrument wel eens groter kunnen zijn geweest dan de in 1697 gedocumenteerde waarde-taxatie. Helaas bleef van de genoemde orgelmakers uit de invloedssfeer van Van Hagen slechts weinig klinkend materiaal bewaard, zeker in vergelijking met het bewaarde werk uit de school Van Hagerbeer-Duyschot.

Het belang van de ‘Dordts/Rotterdamse school’ blijkt daarentegen uit de bemoeienis van Van Hagen met het orgel van Alkmaar in 1671 en van Apollonius Bosch met het oude orgel van de St.-Bavokerk te Haarlem in 1681, alsmede met dat van de Bovenkerk te Kampen in 1686. Belangrijker nog is vooral het gegeven dat het genoemde tweetal en niet de plaatselijke orgelmaker Johannes Duyschot in 1682 werd belast met de renovatie van het orgel van de Oude Kerk te Amsterdam. Onderdeel van deze werkzaamheden vormde volgens contract een uitbreiding van de omvang van hoofd- en bovenmanuaal tot vermoedelijk 49 tonen, boven tot c³, onder ‘van F nederwaerts tot C’, alsmede vermoedelijk ook van het pedaal of

⁵²⁹ Stadsarchief Dordrecht 20 Notarieel inv. 128 protocol Gijsbert de Jager jr. 1685-1688 fol. 44-45, 27 april 1685.

‘onderste clavier F tot C vol uijt’.⁵³⁰ Tot de keurmeesters in Amsterdam in 1686 behoorden in ieder geval de Goudse organist Gerbrand van Blankenburg en diens Haarlemse collega Johannes Dusart. Mogelijk betreffen de in Haarlem bewaard gebleven frontschetsen toegeschreven aan Apollonius Bosch uit 1681 gezien de toonaanduidingen CDE-fis eveneens een voorstel voor uitbreiding van de manuaalumfang – mogelijk van het bovenklavier – naar onderen. Het voor Haarlem in 1681 ontworpen snijwerk met jaartalband vertoont bovendien opmerkelijke overeenkomsten met het een jaar eerder in Schiedam geleverde materiaal. Waar tenslotte het Duyschot-orgel van de Amsterdamse Westerkerk (1686*) nog de onderste tonen Cis en Dis moest missen voorzag Apollonius Bosch, welke in 1676 functioneerde als keurmeester in de Goudse klokkenkwesie, zijn instrument te Vollenhove (1686*) gezien de bewaard gebleven hoofdwerklade eveneens van een volledige manuaalumfang van 49 tonen. Johannes Duyschot zou deze umfang eerst toepassen voor zijn instrumenten voor de Oude Lutherse Kerk te Amsterdam (1693*, kassen thans te Middelburg), de Waalse Kerk te Delft (1696*, thans te Hendrik Ido Ambacht) en de Nieuwe Kerk te Den Haag (1702*); tot eerste organist van dit laatste instrument werd juist Quirinius van Blankenburg benoemd. Zo lijkt de Goudse klokkenkwesie van 1676 van een aanzienlijk grotere invloed op de gewestelijke orgelbouw te zijn geweest dan bij de huidige stand van onderzoek uit de gangbare literatuur valt op te maken.

UITBREIDING VAN DYNAMISCHE MOGELIJKHEDEN

Zoals de in druk verschenen polemieken rond de Goudse klokkenkwesie van 1676 vermoedelijk van grote invloed op de invoering van het volledig groot octaaf in de orgelbouw moet zijn geweest, zo moet ook een tweetal in druk verschenen publicaties rond het Goudse Moreau-orgel belangrijk hebben bijgedragen aan de betekenis van dit instrument voor de orgelbouw van de achttiende eeuw. Zowel de anonieme *Beschrijving van het Groot en Uitmuntend Orgel in de St. Janskerk te Gouda* (1764) als de *Beschrijving van het Nieuw en Uitmuntend Orgel in de St. Janskerk te Gouda* welke de organist Joachim Hess toevoegde aan zijn in 1774 gepubliceerde dispositieverzameling maken nadrukkelijk melding van een inrichting welke gezien een publicatie van Friedrich Wilke in de Leipziger *Allge-*

⁵³⁰ Stadsarchief Amsterdam 5075 inv. 3945 protocol Nicolaes Brouwer 1682B no. 83, contract 7 oktober 1682.

meine Musikalische Zeitung van 19 februari 1823 zelfs internationale bekendheid genoot: de zogenaamde Forte-Pianokoppel. Uit de beschrijving van Hess blijkt dat de Goudse toetsmechanieken dermate fijnzinnig waren afgeregeld dat door verschillen in toucher de ingeschakelde koppelingen naar keuze al dan niet in werking konden worden gesteld:

Men kopele alle de Clavieren t'saamen en haale alle de stemmen aan, zo zal men (indien er slegts gezorgd word voor de gelykmatige ligging der Toetzen, dat door schroeven geschied) op het Middel-Clavier, eer het nog de koppels van Onder- of Boven-Clavier heeft aangeraakt, reeds zyn volkomen geluid hooren, na dat de Toets naauwlyks de dikte van een Ryksdaalder is nedergedrukt, voorts wat dieper drukkende, zullen de stemmen van het Middel- en Boven-Clavier, en eindelyk de Toetzen gansch op den grond neerdrukkende, alle de stemmen van het Middel-Boven- en Onder-Clavier te saamen voor den dag komen; en dus kan men op dit Orgel, met een en dezelfde geluiden, en Clavier-toetzen, het zogenaamde Forte en Piano tot het gehoor doen komen. Kan dit nu met de handen op het Middel-Clavier geschieden, zo volgd van zelf dat zulks (het Pedaal gekoppeld zynde) ook met de voeten uitgewerkt kan worden [...]. Voorts begrypt een kenner van de Orgelkunst zeer ligt, dat zo als men door eene omzigtige nederdrukking de geluiden en sterkte aldus kan doen aanwassen, zo ook weder door eene oplettende loslating, dezelve weder doen afneemen (Crescendo il Forte & Piano).⁵³¹

Waarschijnlijk was Joachim Hess zelf verantwoordelijk voor de beschreven afstelling van de koppelmechanieken, aangezien er in de officiële Goudse archiefstukken in het geheel geen sprake van deze piano/forte-inrichting is. In het alleen in handschrift overgeleverde vervolg van zijn dispositieverzameling meldt Hess nadrukkelijk dat de Goudse toetsmechaniek hem zelf ‘de gelegenheid aan de hand gaf om het piano forte daarin te kunnen brengen’,⁵³² terwijl de eveneens in handschrift bewaard gebleven prediking ter gelegenheid van de inwijding van het orgel van Haastrecht op 12 oktober 1791 vermeldt dat men het aan ‘de beroemde heer Hess, organist te Gouda’ te danken heeft ‘dat men op het boveclavier Piano en Forte, gelyk men het in de Musiek noemd, speelen kan, wanneer de clavieren gekoppelt zyn, zonder geluyd in of uyt te haalen’.⁵³³ In zijn genoemde *Beschryving*

⁵³¹ Hess 1774, 197.

⁵³² Hess Vervolg 1907, 17.

⁵³³ Archief Bisdom van Vliet Haastrecht inv. 97, *Het God verheerlijkend Vocaal en Instrumentaal Musiek Aangepreze by gelegheyd van de inwyng van het orgel, nieuwe Predikstoel en Nieuw*

van 1774 constateert Hess de mogelijkheid eveneens een soortgelijke piano/forte-inrichting aan te brengen in het Schnitger-orgel van de Grote of St.-Michaelskerk te Zwolle (1721*). Ook meldt hij dezelfde mogelijkheid in zijn keuringsrapport (november 1787) van het door de orgelmaker Antonius Friedrich Gottlieb Heyneman herbouwde orgel van de St.-Janskerk te 's-Hertogenbosch (1622*). De orgelmaker Hendrik Hermanus Hess paste het systeem regelmatig toe, onder andere bij reparaties in 1778 en 1787 in vermoedelijk de Waalse Kerk (1728*, thans te Sprang) en de Grote Kerk (1675*) te Dordrecht en in 1781 en 1784 in de Pieterskerk (1628*) en de Hooglandse kerk (1565*) te Leiden, alsmede bij zijn nieuw gebouwde instrumenten te Oudshoorn (1783*), Charlois (1784*), Kloetinge (1787*) en Haastrecht (1791, verbrand 1896). Een late toepassing van de piano/forte-koppel is gedocumenteerd in 1834 bij de eerder genoemde herbouw door Wander Beekes van het Garrels-orgel te Maasland, overigens in het betreffende keuringsrapport opgetekend door juist de Goudse organist Nicolaas Johannes Teugen.

Een verdere poging van Hendrik Hermanus Hess om de dynamische mogelijkheden van zijn instrumenten te vergroten was de 'repetitie-Koppeling op het Onder-Clavier van het bovenste aan het daar naast gelegen Octaaf', gedocumenteerd ter gelegenheid van de inwijding van het orgel van de Nieuwe Kerk (1791*) te Haarlem.⁵³⁴ Een soortgelijke inrichting beschrijft Hess in het vervolg van zijn dispositieverzameling bij het Stevens-orgel (1765*) te Scheveningen, aldaar aangebracht door Johan Caspar Friedrichs in 1812: 'door een repetitie-koppel het gebragt tot f'' en door deze coppel gemaakt, dat men het piano forto op een en 't zelfde clavier daarop kan voortbrengen'.⁵³⁵ Niet onvermeld mag ook de mixtuursamenstelling van Charlois (1784*) blijven, waar een 10 2/3'-discantoor het relatief bescheiden 8'-instrument akoestisch de grandeur van een 32'-werk verleent. Uiterst curieus is ook een voorstel van de Amsterdamse orgelmaker Dirk Johan Baars, gedateerd 7 juli 1794, om het eenklaviers Hess-orgel (1761*) in de Dorpskerk te Bodegraven te voorzien van een tweede manuaal met een 'transpositie', oftewel een octaafkoppel, inclusief de bijbehorende uitbouw van de

Doophekke te Haastrecht op den 12 October 1791 door Huijbert de Heer Kerk Leeraar ter zelve plaatze.

⁵³⁴Boekzaal 1791B, 585.

⁵³⁵Hess Vervolg 1907, 45.

windlade.⁵³⁶ Helaas bleef van de beschreven koppelinrichtingen nauwelijks iets bewaard. Alleen te Sprang zijn waarschijnlijk nog de beide handklavieren van Hess uit 1778 inclusief de gedeelde drukkoppel bewaard gebleven. Een piano-forte inrichting van de gedeelde manuaalkoppel kan door de huidige bespeler bovendien in overtuigende mate worden vastgesteld bij het aan vader of zoon Moreau toegeschreven tweemanualige positief (ca. 1750*) dat zich sinds 1786 bevindt in het Zeeuwse Baarland.

ADVISEURSPROJECTEN:

KÜNCKELS *ORCHESTRION* EN HET ROTTERDAMSE LAURENSORGEL

Zo groot als de invloed van Joachim Hess op het werk van zijn broer en diens medewerkers moet geweest, zo groot was ook zijn betekenis voor de lotgevallen het Goudse St.-Jansorgel. Het meest duidelijk bleek dat misschien nog wel toen volgens de kerkmeestersnotulen van april 1800 de Utrechtse orgelmaker Abraham Meere (1761-1841) al bij voorbaat niet voor een renovatie van het instrument in aanmerking kon komen, omdat deze de vrijheid had genomen ‘een ander plan door hem geformeerd’ in te dienen in plaats van prijsopgave te doen op basis van het bestek van de adviseurs Joachim Hess, Jacob Tours en Johannes Ulrich.⁵³⁷

Het voorval blijkt bij nadere beschouwing niet op zichzelf te staan. Misschien is het wel een rechtstreeks gevolg van het rationele denken van de Verlichting: het ontwerpen van nieuwe orgels en van renovatieprojecten van bestaande instrumenten lijkt in de jaren rond 1800 meer en meer te worden overgenomen door adviserende organisten in plaats van de betrokken orgelmakers. Duidelijk blijkt dat wel uit het oeuvre van de Rotterdamse orgelmaker Johannes Pieter Künckel (1750-1815): het bestek van het door hem vervaardigde orgel van de Remonstrantse Kerk te Rotterdam (1788, verloren) werd ontworpen door de organisten Jan Hendrik Bruininkhuisen en J. Sturenberg, dat van de Hervormde Kerk te Dirksland (1807, kassen ca. 1680*) door Jacob Tours en dat van de Waalse Kerk in Den Haag (1811*, thans te Hazerswoude) door Jan Robbers. De verscheidenheid van inzichten blijkt alleen al uit een element als de door Künckel toegepas-

⁵³⁶ Regionaal Historisch Centrum Rijnstreek en Lopikerwaard Woerden B58 Hervormde Gemeente Bodegraven inv. 218A, *Bestek van 't Kerkorgel te boodegraven*, met begeleidend schrijven D.J. Baars, Amsterdam 7 juli 1794.

⁵³⁷ Streekarchief Midden-Holland Gouda 566 kerkmeesters Sint-Janskerk 1572-1820 inv. 10 fol. 139v, 9 april 1800.

te temperaturen: in 1811 volgens bestek van Jan Robbers (1808) middendoos georiënteerd in de Waalse Kerk van Den Haag, ‘wordende by verkiezing die bepaald, waar in de gebruikelijkste groote Terzen rein zyn’;⁵³⁸ in 1798 volgens keuringsrapport van Johannes Ulrich echter ‘een gelyk zweevende temperatuur’ voor het gerenoveerde Mitterreither-orgel (1775) in de Doopsgezinde Kerk te Rotterdam.⁵³⁹ Twintig jaar eerder, in 1778 werd op advies van Jacob Wilhelm Lustig de temperatuur van het Schiedamse St.-Jansorgel door de orgelmaker Albertus van Gruisen reeds zodanig ingericht ‘dat alle 24 grondtonen bruikbaar zijn’.⁵⁴⁰ In het keuringsrapport van het door Abraham Meere evenredig zwevend getempereerde Bätz-orgel (1770, verbrand 1832) te Zierikzee noemen Künckel en Robbers op 5 Juni 1814 de temperatuurkwestie ‘nog een geschil bij de Muziek-kundigen’.⁵⁴¹ In een rapport van 13 en 14 december 1808 stelden de Rotterdamse organist Jacob Tours en de Groninger orgelmaker Heinrich Hermann Freytag overigens reeds voor de temperatuur van het orgel van Zierikzee te ‘verbeteren en meer gelijkzwevend’ te maken.⁵⁴²

Misschien was het wel zijn inschikkelijkheid tegenover adviseurs die juist de orgelmaker Künckel in aanmerking deed komen voor de vervaardiging van ‘een GROOT WERK’, zoals hij het zelf begin september 1789 omschrijft in een drietal personeelsadvertenties in de *Rotterdamsche Courant* ‘dat het eerste van dien aart is, waar van er tot nog toe geen is gezien of gehoord’.⁵⁴³ Ongetwijfeld gaat het hier om het zogenaamde orchestrion, een transportabel instrument vervaardigd in opdracht en naar ontwerp van de internationaal bekende rondreizende orgelvirtuoos en kapelmeester Abbé Georg Joseph Vogler. De *Amsterdamsche Courant* van november 1790 maakt een aantal keer melding dat Vogler zich in de zaal van de plaatselijke Manege zal ‘doen hooren op een door hemzelfs nieuw Uitgevonden Orgel, door J.P. KUNKEL à Rotterdam gemaakt met 4 Clavieren, 63 Toetzen en

⁵³⁸ Haags Gemeentearchief 241-01 Waalse Gemeente inv. 170, contract 22 juni 1808.

⁵³⁹ Stadsarchief Rotterdam 27 Doopsgezinde Gemeente inv. 146, keuringsrapport J. Ulrich, Rotterdam 2 augustus 1798.

⁵⁴⁰ Gemeentearchief Schiedam 12 Kerkvoogdij Hervormde Gemeente inv. 4a, schrijven J.W. Lustig, Schiedam 22 augustus 1777.

⁵⁴¹ Gemeentearchief Schouwen-Duiveland 589 Kerkvoogdij Hervormde Gemeente Zierikzee bundel 1814-1823, rapport J.P. Künckel en J. Robbers, Zierikzee 5 juni 1814.

⁵⁴² Gemeentearchief Schouwen-Duiveland 589 Kerkvoogdij Hervormde Gemeente Zierikzee bundel 1799-1813, rapport J. Tours en H.H. Freytag, Zierikzee 14 december 1808.

⁵⁴³ *Rotterdamsche Courant* No. 105/106/107, 1/3/5 september 1789.

39 Pedalen; welk werk door hem Orchestrion genoemd word, wyl 't zelve een volledig Orchestre zo wel Piano, Crescendo als Diminuendo voorsteld'.⁵⁴⁴

Uit onder meer een vermelding van de dispositie in een manuscript in de Bayerische Staatsbibliothek te München en uit diverse berichten in de *Allgemeine Musikalische Zeitung* valt een aanzienlijk gedetailleerder beeld van dit uitzonderlijke instrument te vormen dan op grond van de helaas al te summiere Nederlandse bronnen. Inderdaad moet het voorzien zijn geweest van maar liefst vier manualen met de uitzonderlijke omvang van Contra F tot g³ alsmede van een pedaalklavier van 39 tonen van Contra F tot g¹.

Het eerste manuaal bevatte - naast een *Jeu d'acier* 1 3/5', een *Campanella* 1 1/3' en een vier sterke Carillon-achtige vulstem *Rossignol-Cimbalino* (1'- 4/5'- 2/3'- 1/2') - de grondgeluiden van het instrument, welke echter enkel op akoestische wijze werden gerealiseerd: de 8'-grondtoon door de 2 sterke *Tromba marina* (4' - 2 2/3'); de 16'- grondtoon in de discant door de 4 sterke *Trias Harmonica* (8' - 5 1/3' - 4' - 3 1/5'). Het tweede manuaal bezat - geheel volgens Voglers principe geen registers van gelijke kwaliteit (klankkarakter) en kwantiteit (voetheogte) naast elkaar te disponeren - een viertal fluitregisters: *Flautone* 8', *Flûte à cheminee* 4', *Flûte à bec* 2' en *Flauto piccolo* B 1' / *Ombra* D 16'. Het derde manuaal was voorzien van een drietal doorslaande tongwerken *Fagotto ed Oboe* 8', *Clarinet* B 4' / *Vox Humana* 16' vanaf c¹ en *Vox angelica* B 2', alsmede een Fluttuante 16' vanaf d¹, mogelijk een Quintadeen-achtig labiaalregister ter begeleiding van de *Vox Humana* 16'. Het vierde manuaal tenslotte bezat twee strijkende registers *Viole d'amour* B 4' en *Violini* B 2' aangevuld door twee 8'-solofluitten *Flauto d'amore* vanaf g¹ en *Flauto traverse* vanaf d¹.

Het pedaalklavier was via dubbele cancellen voorzien van een negental transmissies: *Tromba marina* 2 sterk, *Basse de Flûte* 8', *Sylvana* 4', *Flauto dolce* 2', *Flauto rustico* 1', *Serpent* 8', *Clairon* 4', *Cornetta* 2' en *Viola di Gamba* 4'. Voorts was het instrument voorzien van een tremulant en van een drietal zwelinrichtingen: een paneel- of dakzweller, een windzweller oftewel een via een trede te bedienen kanaalafsluiter voor de doorslaande tongwerken en een progressiezweller, mogelijk een soort register-crescendo. Hoewel een forte / pianokoppel à la Joachim Hess zeer in het verlengde van het orkestmatige concept van het orchestrion zou liggen, maakt geen enkele tot nog toe bekende bron merkwaardigerwijs melding van de aanwezigheid van manuaalkoppels bij dit instrument. De doorslaande tongwerken werden volgens de *Allgemeine Musikalische Zeitung* van

⁵⁴⁴ *Amsterdamsche Courant* No. 126, 21 oktober 1790.

5 maart 1823 vervaardigd door de op verzoek van Vogler speciaal naar Rotterdam overgekomen Zweedse instrumentenmaker Georg Christoffer Rackwitz (1760-1844).

Na een viertal concerten in de Amsterdamse Manegezaal moet Vogler het instrument naar het buitenland hebben meegenomen, waarmee de invloed van het orchestrion en van Voglers simplificatiesysteem op de Nederlandse orgelbouw beperkt bleef. Groter was daarentegen de invloed op Zweedse orgelmakers als Olof Schwan (1744-1812) en Pehr Schiörlin (1736-1815). In het Musikmuseet te Stockholm bleef een organocordium (ca. 1802) van genoemde Rackwitz bewaard, een tafelpiano met in de voet een tweetal gedekte labiaalregisters 8' B/D en 4', een lege sleep D 8' en een doorslaand tongwerk B/D 8', geplaatst in een curieuze zwelkas, bovendien voorzien van diverse combinatietreden. Het in Rotterdam vervaardigde orchestrion moet al in het begin van de negentiende eeuw in Praag verloren zijn gegaan. De toepassing van doorslaande tongwerken zou in de Maasstad vanaf 1839 een nieuwe impuls ondervinden in het oeuvre van de plaatselijke orgelmakerij Kam en Van der Meulen.

Zo goed als gelijktijdig met de bouw van Voglers orchestrion werd in Rotterdam de basis gelegd voor waarschijnlijk het meest omvangrijke instrument van de Nederlandse orgelhistorie: het nieuwe orgel van de Grote of St.-Laurenskerk. Albert Schweizers vergelijking anderhalve eeuw later van dit instrument met de twee beroemdste orgels van Parijs is misschien niet eens zo ver gezocht: het orgel van de Saint-Sulpice evenals het aanvankelijke Rotterdamse ontwerp als *exposition universelle* van de contemporaine orgelbouw; dat van de Notre Dame als equivalent van het 'groei-orgel' wat het ook het Laurensorgel uiteindelijk zou worden. Aristide Cavallé-Coll zelf schreef overigens in januari 1845 aan de Utrechtse orgelmaker Bätz het te betreuren dat het Rotterdamse orgel ondanks zijn gigantische afmetingen in de beginfase niet zorgvuldiger was opgezet. Maar liefst vijf namen worden genoemd in het afschrift van het op 27 september 1790 ondertekende bestek als verantwoordelijken voor het ontwerp van de dispositie. Naast de aanne-mer Andries Wolfferts (1750-1820) waren dat diens collega-orgelmakers Hendrik Hermanus Hess en Christoffel Bätz en de organist Johannes Hendrik Bruininghuijzen, 'als meede tot consulent over het geheele bestek' de Groninger organist Jacob Wilhelm Lustig.⁵⁴⁵

⁵⁴⁵ Stadsarchief Rotterdam 25 Kerkmeesters Hervormde Gemeente inv. 8, afschrift *Bestek en Conditie*, 27 september 1790.

Het pleit voor Lustig dat hij – afgaande op een in de Rotterdamse kerkmeestersnotulen vermelde betaling – voor zijn adviezen mede een beroep moet hebben gedaan op de vakkennis zijn stadgenoot de orgelmaker Heinrich Hermann Freytag (1759-1811). Dertien jaar eerder weet Lustig het mislukken van de renovatie van het Schiedamse orgel door de Goudse orgelmaker Pieter Stants (1761-1805) met name aan het feit dat het bestek in plaats van door een orgelmaker was opgesteld door de plaatselijke organist: ‘Deze, myn Confrater W. Ulrich heeft meer kennis van den orgelkram, dan verscheide andere, my bekende organisten; echter, niet genoeg om een volledig bestek te maaken. Dat had hy moeten overlaaten aan Hinsz, die het orgel grondig kende en groote experientie bezat’ aldus een brief van 10 mei 1777.⁵⁴⁶

De resultaten van de renovatie moeten desastreus zijn geweest. Diverse ‘geoeffende, onpartijdige konstgenooten, die het vorige orgel hebben gekend’ beweerden zelfs dat het Schiedamse orgel lang niet ‘zo mollig en penetrant meer’⁵⁴⁷ klonk dan voor de renovatie, volgens Lustig omdat Stants door het op grote schaal verhogen van de opsmeden ‘de intonatie bedorven’ zou hebben, ‘doordezelve interichten naar zyne gewoonte (dewelke tog meer, dan de reden, ‘t richtsnoer de meeste menschenkinderen is en blijft)’.⁵⁴⁸ Hoofdverantwoordelijke was volgens Lustig echter niet orgelmaker Stants – ‘geen werker kan immers meer geven dan hy ontvangen heeft’ – maar organist Willem Ulrich. Lustigs tweede keuringsrapport van 22 augustus gaat zelfs uitvoeriger in op de gebreken van Ulrichs bestek dan op de uiteindelijke resultaten daarvan. Zo laakt hij bijvoorbeeld de vage omschrijving ‘een goede stemming en harmonie’: ‘Een goede stemming, moet heeten, zulk eene tempering der accoorden, dat alle 24 grondtonen bruikbaar zijn’.⁵⁴⁹ Uiteindelijk zou orgelmaker Albertus van Gruisen (1741-1824) op aanraden van Lustig de opdracht ontvangen de Schiedamse schade zoveel mogelijk te herstellen.

⁵⁴⁶ Gemeentearchief Schiedam 12 Kerkvoogdij Hervormde Gemeente inv. 4a, schrijven J.W. Lustig, Groningen 10 mei 1777.

⁵⁴⁷ Gemeentearchief Schiedam 12 Kerkvoogdij Hervormde Gemeente inv. 4a, schrijven J.W. Lustig, Schiedam 23 april 1777.

⁵⁴⁸ Gemeentearchief Schiedam 12 Kerkvoogdij Hervormde Gemeente inv. 4a, schrijven J.W. Lustig, Groningen 10 mei 1777.

⁵⁴⁹ Gemeentearchief Schiedam 12 Kerkvoogdij Hervormde Gemeente inv. 4a, schrijven J.W. Lustig, Schiedam 22 augustus 1777.

GERECHTELIJKE PROCEDURES

Hoewel aangaande de temperatuur niet meer wordt vermeld dan dat deze ‘zoo volmaakt als mogelijk is’ gelegd moet worden, ‘zoo dat alles zijn eigenschap en natuur behoud’, mag het in samenspraak met Lustig opgestelde bestek voor het Rotterdamse Laurensorgel van september 1790 met zijn maar liefst 44 artikelen bepaald uitvoerig worden genoemd.⁵⁵⁰ Uitgebreid werden bovendien volgens latere correspondentie door Wolfferts in mei 1790 in het bijzijn van Lustig proeven genomen met de winddruk van de 32-voets prestant in de Martinikerk te Groningen, nadat door Wolfferts en opziener van Lienden eerder ook de beroemde orgels van Haarlem, Zwolle en Nijmegen in kaart waren gebracht. Hoewel de genoemde orgelmakers Bätz en Hess kennelijk wel invloed op de uiteindelijke dispositie hadden, gaven zij beiden te kennen niet voor de eigenlijke bouw in aanmerking te willen komen.

Ondanks de uitgebreide voorbereiding verliep de bouw van het instrument verre van voorspoedig, zo blijkt wel uit samenvattingen van bouw en lotgevallen in diverse eerdere publicaties. Het is bij de huidige stand van onderzoek vrijwel onmogelijk een oordeel uit te spreken over de kwaliteiten van het werk van orgelmaker Andries Wolfferts. Afgaande op zijn uitvoerige repliek van 5 juli 1798 op een eerste keuringsrapport van de organisten Johannes Berghuijs, Jan Robbers en Jacob Tours moeten verschillen van inzicht een belangrijke reden hebben gevormd voor het genoemde drietal om de Rotterdamse werkzaamheden van Wolfferts af te keuren. Dat bleek al toen de keurmeesters volgens Wolfferts ‘met een verkeerde duijmstok’ de balgen hadden opgemeten: gemeten volgens de ‘amsterdamse of dordtsche maat’ had Wolfferts naar eigen zeggen de balgen zelfs goter gemaakt dan in het bestek was bepaald.⁵⁵¹ Misschien was Wolfferts – via zijn leermeester Jacobus Robbers in feite nog staande in de oude lijn Van-Hagerbeer-Duyschot – er ook eenvoudigweg de man niet naar te werken volgens de conventies van de nieuwe tijd – waarin organisten zich meer en meer als klankarchitect profileerden. Zoveel bleek wel toen Wolfferts anno 1800 enkel op grond van een mondelinge overeenkomst het rugwerk van het Garrels-orgel (1732*) te Maassluis renoveerde en nota bene een halve toon hoger stemde dan de

⁵⁵⁰ Stadsarchief Rotterdam 25 Kerkmeesters Hervormde Gemeente inv. 8, afschrift *Bestek en Conditie*, 27 september 1790.

⁵⁵¹ Stadsarchief Rotterdam 25 Kerkmeesters Hervormde Gemeente inv. 9 bijlage 52, schrijven Andries Wolfferts, 5 juli 1798.

rest van het instrument. De rechterlijke macht moest er aan te pas komen om Wolfferts – na keuringen door achtereenvolgens de orgelmaker Antonius Friedrich Gottlieb Heyneman en de organisten Jacob Tours en Nicolaas Blank en vervolgens door Johannes Ulrich en Johannes Pieter Künckel – Wolfferts van de niet geringe gebreken van zijn Maassluisse werk te overtuigen. Het weerhield hem er niet van ook inzake zijn Rotterdamse werk zich gerechtelijk op de keizer te beroepen. In oktober 1807 richtte Wolfferts zich bovendien persoonlijk tot Koning Lodewijk Napoleon, met het verzoek in aanmerking te komen voor de bouw van het door deze te financieren nieuwe orgel van de Waalse gemeente in Den Haag.

Het tot nog toe niet nader onderzochte gerechtelijk proces rond de totstandkoming van het Rotterdamse Laurensorgel staat zeker niet op zichzelf. Ook de Rotterdamse orgelmaker Johannes Pieter Künckel wist dankzij de protectie van adviseur Jan Robbers ternauwernood aan gerechtelijke vervolging te ontkomen toen hij de in het contract voor de Waalse Kerk te Den Haag vastgestelde opleveringstermijn van 1 oktober 1809 niet waar kon maken. Eerst op 30 augustus 1811 kon het instrument worden gekeurd. Schrijnender was nog de gang van zaken in Alphen aan den Rijn, waar Künckel volgens overeenkomst met Jan Robbers van 23 februari 1808 in een nieuwe kas een bestaand instrument plaatste, dat in later instantie het nota bene door Robbers zelf afgekeurde oude binnenwerk van Dirksland (ca. 1680) bleek te betreffen. Hoewel de Delftse organist Johannes Berghuijs bij een keuring op verzoek van Robbers op 31 oktober 1810 wel zicht bleek te hebben op de specifiek zuidelijke eigenschappen van het instrument, oordeelden de door de kerkmeesters benoemde keurmeesters Frederik Nieuwenhuijzen en en Abraham Meere anders. Het instrument werd totaal afgekeurd, waarop Robbers op 9 juni 1813 langs gerechtelijke weg in hoger beroep werd opgelegd het instrument terug te nemen. Zover kwam het echter niet: na een schikking met Robbers werd een renovatie van het orgel opgedragen aan de orgelmaker Abraham Meere, welke in 1811 ook al de laatste hand aan de intonatie van het nieuwe Künckel-orgel van Dirksland had gelegd.

Kenmerkend voor de nieuwe tijd was in ieder geval dat de Alphense rechtzaak tegen de verkoper, in casu de organist Jan Robbers werd gevoerd en niet tegen de orgelmaker Künckel. De kritiek van Meere op het werk van Künckel zal waarschijnlijk ten dele op verschillen van opvatting te herleiden zijn, al geeft Meeres constatering anno 1826 van gaten ter maskering van doorspraak in zo'n 200 pijpvoeten van het door Künckel in 1798 gerenoveerde Mitterreither-orgel (1775) van de Doopsgezinde Kerk te Rotterdam wel te denken. Het orgel van

Alphen verbrandde op 7 april 1916, nadat nog maar net een week eerder door orgelmaker Jan van der Kleij een uitzonderlijk conserverend restauratiebestek was ondertekend.

ADVISEURS IN DE NEGENTIENDE EEUW:
FRANS SMEER EN DIRK VAN VREUMINGEN

Zowel in Maassluis als in Rotterdam trad men aansluitend op de perikelen met Andries Wolfferts in onderhandeling met de uit het Hessische Laubach afkomstige Antonius Friedrich Gottlieb Heyneman. Na een verblijf te Nijmegen vestigde deze zich in verband met eerdere renovaties te Gouda en in de Lutherse Kerk te Rotterdam kort na 1800 in de Maasstad. Als gevolg zijn van overlijden in 1804 mocht het echter tot voltooiing van het Laurensorgel of tot verdere nieuwbouw-opdrachten in het Westen van het land niet komen. Een situatie die zich herhaalde bij het overlijden van de eveneens in Rotterdam aangetrokken Groningse orgelmaker Heinrich Hermann Freytag in 1811. In 1807 was deze nog nadrukkelijk voorgedragen voor de bouw van het orgel van de meervermelde Waalse gemeente in Den Haag.

Indirekt was het werk van Heyneman wel degelijk van invloed op de orgelbouw in de regio. Een groot deel van zijn vakkennis vond een weerslag in het bekende boekwerk *De Orgelmaaker*. Dit boekwerk werd gepubliceerd in 1804-05 bij de Dordtse uitgever Abraham Blussé en Zoon als negentiende stuk in de geplande *Volledige Beschrijving van alle Kunsten, Ambachten, Handwerken*. Publicaties als deze reeks moeten er belangrijk toe hebben bijgedragen dat een groot deel van de voorheen binnen het meester-leerlingsysteem overgedragen ambachtelijke vakkennis nu voor elke 'liefhebber' die zich dat kon veroorloven binnen handbereik kwam. De auteur van *De Orgelmaaker*, de Bossche jurist Jan van Heurn, lid van het Utrechts genootschap van Kunsten en Wetenschappen, profileerde zichzelf nadrukkelijk als zo'n liefhebber, maar moet gezien zijn boekwerk toch over een gedegen vakkennis beschikt hebben. Hoewel tot op heden nauwelijks systematisch onderzoek is verricht naar de betekenis van diverse dilettant-adviseurs in de periode na het verschijnen van Van Heurns standaardwerk, moet hun invloed op de Nederlandse orgelbouw waarschijnlijk als niet te verwaarlozen worden omschreven.

Een van die liefhebbers was Frans Smeer jr., welke in de verdere bouwgeschiedenis van het Rotterdamse Laurensorgel een belangrijke rol moet hebben

gespeeld, diverse ontwerpen voor voltooiing van commentaar voorzag en ook zelf een aantal bewaard gebleven ontwerpen opstelde. Tegenover de kerkmeesters te Amsterdam profileerde Smeer zich in 1837 bescheiden als ‘liefhebber’, welke zijn kennis met name via het Rotterdamse orgelproject had opgedaan.⁵⁵² Desondanks werd hem de bemoeienis toevertrouwd met de renovatie in 1837-1839 van het orgel van de Amsterdamse Nieuwe Kerk (1655*) door de orgelmaker Jonathan Bätz. Ook te Delft speelde Smeer als consulent over het bestek een belangrijke rol in de totstandkoming van het Bätz-orgel (1840*) in de Nieuwe Kerk. Een rapport van 22 mei 1837 van de Delftse gecomiteerden aan de kerkmeesters omschrijft de ‘allesints bevoegden en aanbevelingswaardigen Heer Frans Smeer’, als ‘koopman en vice Consul van Rusland, te Rotterdam, te Rotterdam, een fatsoenlijk man van solide kunde, van ervaring ook in de muziek en in de constructie des orgels, een finantiëel vermogend man’, welke zich ‘jaren lang heeft bemoeid en verdienstelijk gemaakt met het helpen in orde brengen van het schoone orgel in de Grootte Kerk aldaar, waardoor hij gelegenheid heeft gehad de kunde en soliditeit van verschillende orgelmakers te leeren kennen’.⁵⁵³

Het bovenstaande weerhield Jonathan Bätz & Co. niet het in februari 1838 door Smeer opgestelde conceptbestek voor de Amsterdamse renovatie als zijnde ‘niet zeer juist en onregelmatig gesteld’ grotendeels te herschrijven. Gezien hun brief van maart 1838 hechtten de Utrechtse orgelmakers weinig waarde aan de examinatie van hun werk door derden. Een keuring door organisten was – ‘niet omdat wij die Heeren al de bevoegdheid toekennen om den arbeid naar eisch en plicht te kunnen beoroedeelen, maar dewijl het nu eenmaal gewoonte is geworden hun die Eer te doen wedervaren’ – voor de firma Bätz nog wel acceptabel, een keuring door collega-orgelmakers zou voor haar echter ‘zielsgrievende’ zijn.⁵⁵⁴ Niettemin bevatten zowel het Delftse als het Amsterdamse bestek als opmerkelijk nieuw element een uitvoerig artikel over de rechten, plichten en bevoegdheden van genoemde Frans Smeer als consulent over het bestek.

Prominenter nog was waarschijnlijk de adviseursrol van Dirk van Vreumingen, tekenmeester en organist van de Lutherse Kerk te Gouda. In aansluiting op de gebeurtenissen van 1800 had de Goudse organist Nicolaas Johannes Teugen in

⁵⁵² Stadsarchief Amsterdam 378.NK inv. 182, schrijven F. Smeer, Rotterdam 6 september 1837.

⁵⁵³ Gemeentearchief Delft 445 Hervormde Gemeente inv. 1947 no. 243a, rapport J. Vernee en C. Hoekwater, Delft 22 mei 1837.

⁵⁵⁴ Stadsarchief Amsterdam 378.NK inv. 182, schrijven J. Bätz & Comp, Utrecht, maart 1838.

1835 een lijvig rapport van maar liefst 54 artikelen opgesteld voor de renovatie van zijn orgel in de St.-Janskerk, waarna aan een achttal orgelmakers prijsopgave werd gevraagd. De renovatie werd opgedragen aan Nicolaas Anthonie Lohman (1766-1835) en diens zonen Hinderk Berends (1799-1854) en Gerhard Willem (1797-1856) te Groningen, welke op voorspraak van Teugen in 1835 bovendien opdracht ontvingen voor de bouw van een nieuw orgel te Zoetermeer (1839*). Na het overlijden van Teugen werd het toezicht op de Goudse werkzaamheden vanaf juni 1835 opgedragen aan genoemde Dirk van Vreumingen.

Uit zijn uitvoerige journaal met bijbehorende aan- en schetstekeningen van ruim vijftig pagina's blijkt dat Van Vreumingen zijn taak uiterst serieus nam: zijn nauwgezette, helaas tot nog toe ongepubliceerde rapportage maakt de Goudse Lohman-renovatie zonder meer tot één van de best gedocumenteerde uit de Nederlandse orgelhistorie. Rond de Lohman-renovatie (1840-1841) van het Delhaye-orgel (1773*) te Moordrecht bleef een soortgelijk journaal van Van Vreumingen bewaard, terwijl eerder ook de kerkrentmeesters van de Goudse Lutherse gemeente in 1825, 1835 en 1838 door hun organist uitvoerig op de hoogte werden gesteld van de conditie van hun in 1745 uit de St.-Janskerk aangekochte Niehoff-orgel (1557*). Het Moordrechtse journaal geeft uitgebreid blijk van Van Vreumingens conditie 'om in geval er op Moordrecht aan het orgel worde gewerkt minstens eenmaal in de week inspectie te doen'. 'Word er alhier in de stad aan de deelen des orgels gewerkt', zo schrijft hij op 20 februari 1840, dan neemt Van Vreumingen zich voor 'twee of driemaal in de week aldaar inspectie te nemen, en voor mijne verantwoording aantekening te houden'. Uiterst modern was ook zijn betalingsconditie: 'vijf pct. interest der herstellings en vernieuwingskosten'.⁵⁵⁵ Daarmee profileert Van Vreumingen zich nadrukkelijk als één van de eerste orgeladviseurs in moderne zin, zoals zeker gaandeweg de twintigste eeuw meer en meer geïnstitutionaliseerd. Van Vreumingens artistieke zelfbewustzijn bleek wel toen hij de kerkvoogden van Zwammerdam op 14 december 1843, ruim een half jaar na de keuring eind mei van dat jaar, schriftelijk verzocht om een attest, 'daar het geheel nieuwe orgelwerk in uwe gemeente door mij is ontworpen en volgens mijn gemaakt bestek door de kundige Lohman's is daargesteld'.⁵⁵⁶

⁵⁵⁵ Streekarchief Midden Holland Gouda 98 Hervormde Gemeente Moordrecht inv. 317, schrijven D. van Vreumingen, Gouda 20 februari 1840.

⁵⁵⁶ Streekarchief Rijnlands Midden Alphen aan den Rijn 114.2.05 Hervormde Gemeente Zwammerdam inv. 423, schrijven D. van Vreumingen, Gouda 14 december 1843.

De bouwgeschiedenis van het Lohman-orgel (1842*, examinatie 1843) te Zwammerdam werpt een zeer interessant licht op de negentiende-eeuwse ontwikkeling van de betekenis van de positie van de orgeladviseur en van de reactie van orgelmakers daarop. In juli 1840 vervaardigde Van Vreumingen een bestek voor een nieuw orgel van achttien artikelen in vijfvoud, dat na goedkeuring door een niet met name genoemde tweede deskundige vervolgens anoniem werd toegestuurd aan de orgelmakers H.B. Lohman te Gouda '(ook wel de gebroeders)', 'J. Bätz' te Utrecht, Kam en van der Meulen te Rotterdam en J. Gabry te Gouda, terwijl in tweede instantie ook de orgelmakers Van Dam, Naber, Scheuer & Zoon en Van Oeckelen voor prijsopgave in aanmerking zouden komen.⁵⁵⁷ Het antwoord van J. Bätz & Co. van 6 augustus 1840 is kort en bondig: zij berichten voor inschrijving te bedanken omdat zij zich steeds hebben toegelegd 'om door getrouw eerlyk en overeenkomstig de behoefte der kunst deugdzaam werk te leveren eene preferentie in het vak te verkrijgen, maar nimmer door inschrijving voor de minste prijs'.⁵⁵⁸ Hun uitspraak staat niet op zichzelf: twee jaar eerder berichtten zij reeds aan de kerkmeesters van de Nieuwe Kerk te Amsterdam dat het aanstellen van een adviseur slechts dan effectief is wanneer het om 'een man van ervaring en erkende bekwaamheden' handelt; zo niet dan veroorzaakt het enkel 'belangrijke onaangenaamheden, waar wij gaarne buiten blijven'.⁵⁵⁹ Uit de Zwammerdamse notulen blijkt dat ook de orgelmaker Gabry voor inschrijving bedankte.

Uitgebreider is de reactie van de Rotterdamse orgelmakers Willem Hendrik Kam (1806-1863) en Hendrik van der Meulen (1810-1852). In een ongedateerd schrijven melden zij dat het hen toegezonden bestek 'zwarigheden bevat die ons zonder juister oplossing eene inschrijving moeilijk, ja zelfs onmogelijk maakt'. Eén van die bezwaren geldt de vrije toegang van 'een of twee bevoegde organisten of deskundigen' tot de werkplaats: hoewel de het de orgelmakers 'ten allen tyde aangenaam' is 'wanneer zy door kunstkenneren bezoeken ten hunnen ontvangen' zijn zij niet bereid 'hun huis te moeten openstellen en bezoeken te ontvangen wanneer een ander dat verkiest'.⁵⁶⁰ Van Vreumingen reageert geagiteerd op de

⁵⁵⁷ Streekarchief Rijnlands Midden Alphen aan den Rijn 114.2.05 Hervormde Gemeente Zwammerdam inv. 423, schrijven D. van Vreumingen, Gouda 25 juli 1840.

⁵⁵⁸ Streekarchief Rijnlands Midden Alphen aan den Rijn 114.2.05 Hervormde Gemeente Zwammerdam inv. 423, schrijven J. Bätz & Comp., Utrecht 6 augustus 1840.

⁵⁵⁹ Stadsarchief Amsterdam 378.NK inv. 182, schrijven J. Bätz & Comp. Utrecht maart 1838.

⁵⁶⁰ Streekarchief Rijnlands Midden Alphen aan den Rijn 114.2.05 Hervormde Gemeente Zwammerdam inv. 423, schrijven Kam en vd Meulen [Rotterdam augustus 1840].

inhoudelijke aanmerkingen op zijn bestek: Kam en Van der Meulen stellen volgens hem vragen ‘welke een kind maar geen orgelmaker zoude doen’. Van Vreumingen adviseert de beide Rotterdamse orgelmakers vlijtig de werken van ‘Bedos’, Adlung, Halle, Werkmeister en ‘J. van der Heurn’ te bestuderen; mochten de orgelmakers geen goede mensuurschaal bezitten, ‘dan kunnen die heeren dezelve bekomen op mijn orgel in de Luthersche Kerk alhier’. Met hun ‘voorgewende onwetendheid zouden Kam en Van der Meulen volgens Van Vreumingen echter ‘geheel andere oogmerken’ hebben: ‘zij willen mij trachten belagelijk te maken in het oog der Heeren kerkvoogden, en mij het vertrouwen trachten te benemen ‘t welk ik bezit’.⁵⁶¹

Desondanks werden de Rotterdamse orgelmakers in Zwammerdam in de gelegenheid gesteld een – helaas niet bewaard gebleven – alternatief bestek in te dienen. In een begeleidende brief melden zij 9 september 1840 ‘den Heer bestekmaker van Gouda’, welke volgens hen ‘zich hier op een baan heeft begeven die een weinig te glad voor hem is’, ‘zyn scherpe aanmerkingen omtrent onze kunde’ wel te willen vergeven, ‘op hoop dat hy dezelve barmhartigheid zal uitoefenen’.⁵⁶² Zo blijken uiteindelijk drie van de vier aangeschreven orgelmakers niet met de architectenrol van adviseur Van Vreumingen akkoord te gaan, waaronder twee van de orgelmakerijen welke heden ten dage tot de belangrijkste uit de Nederlandse orgelhistorie van de negentiende eeuw worden gerekend. Alleen de gebroeders Lohman bleken tenslotte bereid het orgel van Zwammerdam volgens bestek van Van Vreumingen te leveren en op 15 oktober 1840 werd door Hinderk Berend dan ook het contract daartoe ondertekend. Door diverse logistieke problemen ten gevolge van het voeren van een werkplaats zowel in Groningen als in Gouda werd het orgel uiteindelijk eerst in november 1842 ingewijd, waarna het in mei 1843 en nogmaals in augustus 1845 door Van Vreumingen werd geëxamineerd.

⁵⁶¹ Streekarchief Rijnlands Midden Alphen aan den Rijn 114.2.05 Hervormde Gemeente Zwammerdam inv. 423, schrijven D. van Vreumingen, Gouda 8 augustus 1840.

⁵⁶² Streekarchief Rijnlands Midden Alphen aan den Rijn 114.2.05 Hervormde Gemeente Zwammerdam inv. 423, schrijven Kam en vd Meulen, Rotterdam 9 september 1840.

ORGELMAKERS IN DE NEGENTIENDE EEUW

Van het genoemde achttal in 1840 voor het Zwammerdamse project aanbevolen orgelmakerijen was slechts een drietal gevestigd binnen de huidige regio Rijnmond. De Goudse orgelmakerij Gabry was gezien het weinige van haar bekende nieuwbouwwerk daarbij kennelijk van relatief geringe betekenis. De hierboven vermelde renovatie van het Goudse St-Jans-orgel in 1835-1839 vormde een belangrijke stimulans voor de orgelmaker Hinderk Berend Loman zich in het Westen van het land te vestigen, aanvankelijk te Gouda, later te Leiden in verband met de herbouw (1843-1847) van het Van Hagerbeer-orgel (1628*) in de Pieterskerk aldaar. In de omgeving van Leiden werd een groot aantal renovatiewerkzaamheden verricht, terwijl nieuwe instrumenten tot stand kwamen te Noordwijkerhout (1841*), Warmond (1842*) en Leiden, Gereformeerde Kerk aan de Hooigracht (ca. 1850, verloren).

Verreweg de belangrijkste orgelmakerij binnen de regio werd echter de genoemde firma Kam & Van der Meulen, vanaf 1837 gevestigd te Rotterdam. Hoewel hun uiteindelijke invloed om meerdere redenen beperkter bleef dan hun eigenlijke ambities, is een wat uitgebreidere aandacht voor deze beide orgelmakers en hun navolgers op deze plaats zeker gerechtvaardigd, evenaals de aandacht verderop voor een aantal navolgers van de Leidse Lohman-werkplaats.

Merkwaardigerwijs schrijven Kam en Van der Meulen de Zwammerdamse kerkmeesters in 1840 desgevraagd wel de concurrentie te willen aangaan met 'de Heer Bätz en Witte', maar bij mededinging van 'de Heer Lohman' voor inschrijving te bedanken.⁵⁶³ Waarschijnlijk houdt één en ander verband met de bouwgeschiedenis van het orgel van de Rotterdamse St.-Dominicuskerk (1838/41, verwoest 1940), aanvankelijk begonnen door de leermeesters van Kam & Van der Meulen, Luitjen Jacob en Jacob van Dam. In verband met de bouw van dit instrument en dat van de St.-Laurentiuskerk (1838, verwoest 1940) onderhielden de Friese gebroeders volgens de adresboeken van 1838 en 1841 zelfs tijdelijk een werkplaats aan de Rotterdamse Lombardstraat. Na het overlijden van Jacob van Dam werd het Dominicusorgel volgens de *Rotterdamsche Courant* van 30 oktober eerst in 1841 ingewijd, na te zijn voltooid door de firma N.A. Lohman & Zonen. Twee Rotterdamse dispositieverzamelaars melden dat het instrument al in 1838 werd voltooid: volgens Arnoldus Pieter Gerardus de Waal door Van Dam; volgens

⁵⁶³ Streekarchief Rijnlands Midden Alphen aan den Rijn 114.2.05 Hervormde Gemeente Zwammerdam inv. 423, schrijven Kam en vd Meulen [Rotterdam augustus 1840].

Marinus Hendrik van't Kruys door Kam en van der Meulen. Met de examinerator van het instrument, de Rotterdamse organist Johannes Bernardus Bremer onderhielden Kam en Van der Meulen een wel zeer slechte verstandhouding, zo bleek toen de bouw van het orgel van Delfshaven (1855*) door toedoen van Bremer direct bij de firma Bätz & Co. werd aanbesteed, waarmee de firma Kam en Van der Meulen tot verontwaardiging van de plaatselijke organist Arnoldus Pieter Gerardus de Waal 'ten eenenmale is uitgesloten, zelfs buiten de gelegenheid gesteld van concurrentie'.⁵⁶⁴ Het zal ook wel de invloed van Bremer zijn geweest die de geëmmiteerden van de Rotterdamse Hervormde gemeente in december 1841 deed rapporteren dat 'volgens ingewonne informatie geene bekwame orgelmakers hier ter stede gevonden worden'. Volgens hetzelfde rapport – overigens niet in staat de naam van 'de Heeren Betz & Co. [sic] orgelmakers te Utrecht die als de meest kundigste in ons Ryk bekend staan' correct te spellen – zou de bekwaamheid van Kam en Van der Meulen 'maar zeer middelmatig' zijn geweest.⁵⁶⁵

Ironisch genoeg waren het juist de ideeën van Kam en van der Meulen die een wezenlijk onderdeel zouden uitmaken van het revolutionaire concept van het uiteindelijk door de firma Bätz & Co. geleverde orgel (1850, verwoest 1940) van de Rotterdamse Zuiderkerk. Juist het voornemen van Kam en Van der Meulen – uitgesproken in een brief van juni 1846 aan de Rotterdamse kerkmeesters – zich op omvangrijke werken in Parijs te oriënteren 'om over hunne hoedanigheden en deugden te kunnen oordelen, om alzoo in verbinding met hunne eigen wijze van daarstellen, en met datgene, wat elders is gedaan tot het beste resultaat te geraken'⁵⁶⁶ moet Christian Gottlieb Friedrich Witte haast ertoe hebben gedwongen zijn eerdere contacten met Aristide Cavaillé-Coll te hernieuwen. De reputatie van het Rotterdamse Zuiderkerkorgel zou de Utrechtse firma Bätz & Co. de komende halve eeuw reeds bij voorbaat van de belangrijkste opdrachten in het Westen van het land vergewissen, met als hoogtepunten wel de drieklaviers-orgels te Gorinchem (1853*), Delft, Oude Kerk (1857*) en Den Haag, Grote Kerk (1882, gesloopt).

⁵⁶⁴ Stadsarchief Rotterdam 136 Hervormde Gemeente Delfshaven inv. 372 Journaal A.P.G. de Waal 1846-1855, 30 augustus 1852.

⁵⁶⁵ Stadsarchief Rotterdam 25 Kerkmeesters Hervormde Gemeente Rotterdam inv. 36 bijlage 8, rapport 4 december 1841.

⁵⁶⁶ Stadsarchief Rotterdam 25 Kerkmeesters Hervormde Gemeente Rotterdam inv. 36 bijlage 238, schrijven Kam & Van der Meulen, Rotterdam juni 1846.

Daarentegen koos de Waalse Gemeente van Den Haag bewust voor een orgel van Cavallé-Coll (1885*) omdat volgens een brief van pasteur Pfender van 11 december 1884 diens 'facture ne serait etre mieux appréciées que dans notre église, qui comprend l'élite de la société hollandaise'.⁵⁶⁷ De Lutherse kerken van Rotterdam (1886, verwoest 1940) en Delft (1889*) verkregen dankzij bemoeienis van de organist Johannes Barend Litzau beide een instrument van de Groningse firma Van Oeckelen, welke bovendien kleinere instrumenten leverde in Nieuw-Helvoet (1877, fragmenten thans te Nieuw-Beijerland) en Rockanje (1886*). Waarschijnlijk was zij ook verantwoordelijk voor een anoniem bewaard gebleven drieklaviers dispositievoorstel voor Den Haag, Grote Kerk, in dat geval te dateren op 1873.

Via architect Tjeerd Kuipers werden de Friese orgelmakers Bakker & Timmenga aangetrokken voor de bouw van het orgel van de gereformeerde Nieuwe Westerkerk te Rotterdam (1893, verwoest 1940), waarop meerdere instrumenten in de regio zouden volgen. Van het werk van de Leeuwarder firma L. van Dam & Zonen dienen vooral de orgels van Scheveningen, Nieuwe Kerk (1899*, thans te Wageningen) en Maassluis, gereformeerde Noorderkerk (1903, verwoest 1943) genoemd te worden.

Willem Hendrik Kam zou eerst in zijn laatste levensjaar nog een opdracht verkrijgen voor een orgel in zijn eigen vestigingsplaats Rotterdam en wel voor de Christelijke Afscheiden gemeente aan de Raampoortlaan (1863, binnenwerk thans te Bodegraven). Door Kams vroegtijdig overlijden begin juni 1863 werd het instrument voltooid door zijn medewerker Maarten Zwollo. Ondanks de Rotterdamse oppositie en tegenslagen als het volledig uitbranden van de werkplaats op 18 mei 1849 en het vroege overlijden van Van der Meulen in augustus 1852 leverde de Rotterdamse orgelmakerij binnen de vijftientig jaar van haar bestaan toch maar liefst een dertigtal nieuwe orgels. Vooral de drieklaviersinstrumenten in Den Haag, Willemskerk (1856, gesloopt) en Dordrecht, Grote of Onze-Lieve-Vrouwekerk (1859 in kassen van 1675*) getuigen van een volstrekt eigen stijl van Europese eruditie. De onwil van sommige Rotterdamse tijdgenoten deze kwaliteiten te onderkennen stemt voor wie de eigenzinnige, van brede Europese oriëntatie getuigende instrumenten te Nieuw-Lekkerland (1853*) en Ouderkerk aan den IJssel (1854*) beluistert des te meer tot triestheid. De vraag rijst of uiteindelijk

⁵⁶⁷ Haags Gemeentearchief 241-01 Waalse Gemeente inv. 178 schrijven J. Pfender, Den Haag 11 december 1884.

niet juist deze firma de capaciteiten in huis heeft gehad Rotterdam internationaal op de orgelbouwkaart te plaatsen. Opmerkelijk is in ieder geval dat zowel in Den Haag als in Dordrecht, nadat de ingediende bestekken anoniem aan deskundigen ter beoordeling werden voorgelegd, ondanks diens hogere prijs de voorkeur aan Willem Hendrik Kam werd gegeven boven de firma Bätz & Co. Beide orgels verkregen echter niet de aandacht die zij verdienden, mede omdat het geven van concerten slechts sporadisch werd toegestaan. Zo werd een voorstel van keurmeester Jan Albert van Eyken in september 1859 andermaal te Dordrecht te concerteren door de kerkmeesters afgewezen gezien ‘het betrekkelijk klein getal echte kenners van het orgelspel’,⁵⁶⁸ terwijl een soortgelijk verzoek van Johannes Gijsbertus Bastiaans in februari 1866 eveneens werd afgewezen. Ook de negentiende-eeuwse Dordtenaren schenen kennelijk niet bewust te zijn van de betekenis van het ‘kleinood’ dat zij bezaten.

ORGELMAKERS IN KATHOLIEKE KRING

Een vijftal instrumenten leverden Kam & van der Meulen aan achtereenvolgens de rooms-katholieke kerken van Delfshaven (1838, verloren), Den Haag St.-Willibrord (1841, verloren), Rijswijk (1841*), Dordrecht, St.-Bonifatius (1842, in opslag) en Naaldwijk (1842, verloren). Maar terwijl de Rotterdamse Hervormde kerkmeesters in november 1847 nog van mening waren dat beide orgelmakers ongeschikt zouden zijn ‘voor het vervaardigen van Gereformeerde orgels’, omdat zij zich ‘uitsluitend hadden bezig gehouden met het vervaardigen van Roomsche orgels’,⁵⁶⁹ zou ook hun betekenis in katholieke kring spoedig afnemen. Ondanks een indrukwekkend voorstel voor een drieklaviersorgel van Kam en van der Meulen zou de bouw van het orgel in de Theresiakerk te Den Haag (1851*) door de weinig priesterlijke bemoeienis van Abbé Nicolaas Adrianus Janssen aan François Bernard Loret worden toegespeeld. Dezelfde Belgische orgelmaker leverde twaalf jaar later een groot instrument aan de Onze-Lieve-Vrouwekerk aan de Rotterdamse Wijnhaven (1863, thans te Geleen, kas verloren).

Een indirecte concurrent van over de grens was in rooms-katholieke kring de orgelmaker Wilhelm Rütter uit Kevelaar. Hij bouwde instrumenten in Gouda,

⁵⁶⁸ Stadsarchief Dordrecht 27 Hervormde Gemeente inv. 1019 fol. 177, 10 september 1859.

⁵⁶⁹ Stadsarchief Rotterdam 25 Kerkmeesters Hervormde Gemeente Rotterdam inv. 36 bijlage 329, schrijven Kam & Van der Meulen, Rotterdam 19 november 1847.

St.-Jozef (1854, thans te Hilversum), Schiedam, Onze-Lieve-Vrouw (1864, verdwenen), Rotterdam, St.-Antonius van Padua (1874, vervangen 1898) en Den Haag, St.-Antonius van Padua (1870, verwoest 1945). Relatief goed bewaard bleef Rütters opmerkelijke instrument voor de Christelijke Gereformeerde Gemeente te Schiedam (1882*), een instrument dat merkwaardigerwijs tot stand kwam onder invloed van het instrument van de genoemde Onze-Lieve-Vrouwekerk. Het heden ten dage helaas sterk veronachtzaamde instrument van de Schiedamse St.-Jan de Doper (1875*) zal zeker hebben bijgedragen aan de reputatie welke de Utrechtse firma Maarschalkerweerd & Zoon zich in het westen van het land wist te veroveren. Belangrijke instrumenten leverde zij te Delft, St.-Jozef (1893*, thans Maria van Jesse) en met pneumatisch systeem volgens Weigle te Rotterdam, St.-Jozef (1897, verdwenen); St.-Antonius van Padua (1898, verwoest 1940) en Kralingen, St.-Lambertus (1900*), maar ook in protestantse kerken zoals te Dordrecht, Augustijnenkerk (1899*); Remonstrantse Kerk (1909*) alsmede te Geervliet (1902*, thans als mechanisch instrument in Bergeijk), Middelharnis (1904, verloren) en Ridderkerk (1904, verbrand 1920). Verder pneumatiseerde de firma anno 1900 het eerder genoemde Van Oeckelen-orgel in de Lutherse Kerk te Rotterdam.

De Amsterdamse orgelmaker Daniel Gerard Steenkuyl droeg eveneens bij aan de verspreiding van het pneumatische systeem langs de Maasoeveren. Zijn instrumenten voor Rotterdam, Remonstrantse Kerk (1898*) en Rotterdam-Feyenoord, Wilhelminakerk (1901, verdwenen), werden nog uitgerust met een mechanische tractuur voorzien van een pneumatische hefboom. Ook het orgel voor Delfshaven, Nieuwe Kerk (1904, verdwenen) werd gezien het bestek nog ontworpen als mechanisch instrument, maar op advies van Steenkuyl uiteindelijk evenals dat voor Rotterdam, Koninginnekerk (1908, verdwenen) voorzien van een rein pneumatisch systeem. Vooral de daardoor geboden mogelijkheden tot snelle klanksterktewisselingen werden door de betrokken organisten hogelijk gewaardeerd. Het drietal helaas verdwenen instrumenten was voorzien van opvallend fraaie frontontwerpen, verzorgd door architect B. Hooikaas jr.

Eerder experimenteerden de gebroeders Franssen uit Roermond met elektropneumatiek volgens het systeem Schmoele & Mols in orgels voor Rotterdam, gebouw Irene (1888, verloren) en Schiedam, Onze-Lieve-Vrouw-van-de-Rozenkrans (1888*). Van belang is ook hun omvangrijke, in gewijzigde staat bewaard gebleven instrument in Den Haag, Onze-Lieve-Vrouw-Onbevleekt-Ontvangen aan

de Elandstraat (1906*), alsmede een kleiner instrument voor de H. Antonius-Abt aldaar (ca. 1912*, sinds 1924 te Barendrecht, Gereformeerde Kerk).

NAVOLGERS VAN KAM

Na het overlijden van Willem Hendrik Kam in 1863 trachtten zijn oud-medewerkers Adrianus van den Haspel (1824-1911), Wilhelmus Hendrikus Schölgens (1823-1879) en Willem Anthonij van der Weyde (1834-?) door het oprichten van een nieuwe vennootschap in maart 1864 de werkzaamheden van hun patroon voort te zetten. Hun belangrijkste instrument werd dat van IJsselmonde (1868*). Eind 1869 trad Kams zwager Van der Weijde echter uit de vennootschap, waarna we hem terugvinden als medewerker van de Amsterdamse firma Adema. Mogelijk vond de expertise van de werkplaats Kam daarmee mede zijn weerslag in het bekende orgel van de Mozes- en Aäronkerk te Amsterdam (1871*). Eind 1875 trok ook Schölgens zich terug uit de Rotterdamse firma, waarna Van den Haspel de werkplaats zelfstandig voortzette. Zijn werk bleef slechts van regionale betekenis, zijn belangrijkste orgels waren waarschijnlijk die van Heinenoord (1886 met ouder materiaal, in opslag) en Aarlanderveen (1891*). Van iets grotere betekenis waren de werkzaamheden van zijn oud-medewerker Jan van der Kleij (1866-1923), welke op voorspraak van Laurensorganist Hendrik de Vries in 1903 een renovatie verrichtte van het König-orgel (1776) te Nijmegen en in 1909 het Laurensorgel van een geheel nieuwe windvoorziening en een crescendoinrichting voor het derde manueel voorzag. Van zijn nieuwbouwwerk volgens pneumatisch systeem bleef helaas weinig bewaard: slechts het eenklaviers instrument van Hoogvliet (1914) bleef grotendeels in originele staat. Zijn orgel te Overschie (1910*) werd daarentegen qua dispositie sterk gewijzigd; dat van Streefkerk (1918*) helaas geëlektrificeerd en van een nieuwe speeltafel voorzien.

NAVOLGERS VAN LOHMAN

De eerder vermelde renovatie van het Goudse St.-Jansorgel in 1835-1839 vormde een belangrijke stimulans voor de orgelmaker Hinderk Berend Lohman zich in het Westen van het land te vestigen. Van zijn Leidse meesterknecht Johannes Schaaffelt bleef daarentegen nauwelijks werk bewaard. Belangrijker was het werk van oud-medewerker Jan van Gelder (1846-1895), welke omstreeks 1872 te Leiden

een eigen orgelmakerij begon. Zijn frontontwerp te Zegveld (1879*) staat nog duidelijk in de Lohman-traditie. Hoewel Van Gelder zijn pijpwerk doorgaans van toeleveranciers betrok, getuigt zijn uitzonderlijk fraai vormgegeven orgelkas te Waarder (1882*) daarentegen van een bewustzijn van de grote orgelbouwtradities van de zeventiende eeuw. Dat blijkt ook uit een orgelfont afgebeeld op een door de Leidse architect H.J. Jesse ontworpen adreskaart van Van Gelder, in 1986 aangetroffen in zijn orgel voor Vreeswijk, Gereformeerde Kerk (1897*, thans te Heerde). Wellicht was Jesse, wiens auteurschap vaststaat voor het front van Den Haag, Katholiek-Apostolische Kerk (1888*) ook verantwoordelijk voor de fraaie neorenaissance fronten voor de instrumenten van Den Haag, gereformeerde Westerkerk (1891*, thans te Rijswijk) en Zwijndrecht, gereformeerde Bethelkerk (1900*). Opmerkelijk is de technische aanleg van het Haagse instrument, waar de diagonaal liggende ventielen van onderaf worden opgestoten. Van Gelders medewerker Gerrit van Leeuwen (1867-1946) begon in 1903 voor zichzelf. Stijlvolle pneumatische instrumenten uit diens vroege periode bleven bewaard in de gereformeerde kerken van Oudshoorn (1907*, thans Oud-Gereformeerde Gemeente), Woerden (1911) en Bodegraven (1912).

DE TWINTIGSTE EEUW

Met de vestiging van het bedrijf van Adriaan Willem Jacobus Standaart (1882-1958) in Rotterdam omstreeks 1904 en te Schiedam vanaf 1923 won de orgelbouw langs de Maasoever na de vorige eeuwwisseling weer aan betekenis. Zijn belangrijkste bewaard gebleven pneumatische instrumenten in de regio zijn dat van Rotterdam, Stadhuis (1918) en Vlaardingen, gereformeerde Oosterkerk (1934*). Vele instrumenten gingen echter verloren, waaronder dat te Kralingen, Hoflaankerk (1911), Vlaardingen, Nieuwe Kerk (1914), Rotterdam, Redemptoristenkerk (1914) en vooral Schiedam, Julianakerk (1932). Daarmee werd bewaarheid wat een zekere F.A. van der Heijden al op 26 december 1908 schreef aan de kerkvoogden van Kralingen naar aanleiding van het Standaart-orgel (1908) van Woudrichem: ‘Het massieve dat wij op de orgels van de firma Bätz-Witte hebben mis ik op dit orgel. Ik vrees dat de orgels van Standaart het wel niet zoo lang zullen volhouden als de oude fabrikaaten’.⁵⁷⁰

⁵⁷⁰ Stadsarchief Rotterdam 35 Hervormde Gemeente Kralingen inv. 66, schrijven F.A. van der Heijden A.Azn., 26 december 1908.

Valt in de waardering van de door Standaard nieuw gebouwde instrumenten tegenwoordig een kentering waar te nemen, minder gewaardeerd wordt heden ten dage de vrijwel integrale vernieuwing in 1919 van het binnenwerk van het St.-Jansorgel (1552*) te Schiedam. Het historisch besef van A. Brom jr., welke onder meer in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* een felle polemiek tegen de Schiedamse ‘monumentenschennis’ voerde, vermocht niet te verkomen dat het oude binnenwerk nog op de valreep verloren ging. De aan Hendrik Niehoff toegeschreven oude kas van Schoonhoven verloor nog in 1959 bij de inbouw van een nieuw binnenwerk door de firma Marcussen in de Rotterdamse Laurenskerk de tot dan toe bewaard gebleven historische klaviatuur, registratuur, ornamentiek en de oude frontpijpen, nadat al in 1902 de oude binnenpijpen waren verkocht. De oude kassen van Gouda (1557*) vonden door bemoeienis van orgelmaker Maarschalkerweerd een bestemming in Abcoude. Van historisch besef getuigen zeker door P.C. Bik in 1921 in Den Haag, Lutherse Kerk (1762*) en door G. Van Leeuwen & Zoon in 1939 te Dordrecht, Grote Kerk (1675*/1859), achtereenvolgens onder advies van J.W. Enschede en van J.G. van Herwaarden.

De bouw van het belangrijkste nieuwe orgel in de eerste helft van de twintigste eeuw werd – *l’histoire se répète* – andermaal toevertrouwd aan een orgelmaker van over de grenzen. Op nadrukkelijke wens van de schenkers de halfbroers Hinderk en Hendrikus Bos Kzn. werd de gereformeerde Nieuwe Zuiderkerk te Rotterdam in 1916 voorzien van een vierklaviers elektropneumatisch instrument van de firma E.F. Walcker & Cie. Hoewel de keuze voor de Duitse orgelmaker in de pers fel werd omstreden, oefende het onder meer vanwege de Elzasser Orgelreform beïnvloede instrument in de daaropvolgende jaren een grote invloed uit op de Nederlandse orgelbouw. Directe invloeden waren onder meer aanwijsbaar in de door de organist Jan Hermanus Besselaar jr. geadviseerde, verdwenen Standaard-orgels van Delfshaven, Tidemanstraatkerk (1924) en Rotterdam, Bergsingelkerk (1925), alsmede in het nog bestaande, door J.G. van Herwaarden ontworpen instrument van oud Walcker-vertegenwoordiger C. Verweij te Hillegersberg, Oranjekerk (1934*). Een meer eigen gezicht vertoont een tweetal instrumenten van G. van Leeuwen & Zn voor Rotterdam, Statensingelkerk (1936, thans in de Bergsingelkerk) en Pernis, Hervormde Kerk (1939*); het laatste omvangrijke instrument voor de vrijwel totale vernietiging van het Rotterdamse orgelbestand tijdens zowel als na het meibombardement van 1940. Opmerkelijk is ook een opvallend ‘historiserend’, nooit uitgevoerd ontwerp van organist J.H. Besselaar jr. van februari 1933 voor een koororgel voor de Rotterdamse Laurenskerk, een instrument dat ‘in stijl, constructie en intonatie’ geheel had moeten

overeenkomen met het grote orgel.⁵⁷¹ Van eenzelfde heroriëntatie getuigde het mechanische sleepladen-orgel van D.A. Flentrop (1939) voor de Wereldtentoonstelling te New York, dat in 1941 een plaats vond te Rotterdam-Kiefhoek, Hersteld-Apostolische Kerk.

BESLUIT

Na de herbouw van de Rotterdamse Grote of Sint-Laurenskerk zou de geschiedenis zich andermaal herhalen. Dat de herbouw van het grote Rotterdamse Laurensorgel na de oorlog aan een buitenlandse orgelmaker, in dit geval de Deense firma Marcussen zou worden opgedragen, moet voor alle betrokkenen al in een zeer vroeg stadium hebben vastgestaan. Het uiteindelijke hoofdorgel (1973) zou andermaal een synthese worden van de Europese orgelbouw: ‘Noord-Duitse’ pedaaltorens en een borstwerk, een ‘Frans’ bovenwerk en vooral een ‘Spaans’ chamadewerk. Ook andere belangrijke instrumenten uit de periode van de Wederopbouw zouden merendeels op gezag van officiële advieslichamen worden toevertrouwd aan orgelmakers van over de grenzen. Genoemd worden hier slechts het elektropneumatische Seiffert-orgel (1954) te Maassluis, gereformeerde Immanuëlkerk, het mechanische orgel van dezelfde firma te Oude Tonge, R.K. Kerk Onze-Lieve-Vrouw-Hemelvaart (1962*), het Frobenius-orgel (1966*) in de Hervormde Kerk van dezelfde plaats, een instrument van Oscar Metzler te Heenvliet (1962) en een orgel van Nils Hammarberg te ‘s-Gravendeel (1962*). Landgenoot D.A. Flentrop leverde het orgel van Rotterdam, Doopsgezinde Kerk (1957) en vooral het eigenzinnige vierklavierswerk van Concertzaal De Doelen (1968), terwijl Ernst Leeftang een belangrijk instrument leverde te Delft, gereformeerde Immanuëlkerk (1963). Willem van Leeuwen plaatste in 1955 een opvallend instrument in een merkwaardige gotische kas geënt op het oude orgel van de Utrechtse Nicolaikerkerk (1479, kassen thans te Middelburg) in het stiltecentrum van de E55-tentoonstelling te Rotterdam, dat na enige tijd te zijn opgesteld in de Grote Kerk te Vianen in 1955 een definitieve plaats vond in het Gelderse Eibergen. Meer historisch georiënteerd zijn reeds de instrumenten van Ahrend & Brunzema in Scheveningen, Zorgvlietkerk (1959) en Wassenaar, Kievietkerk (1963).

⁵⁷¹ Stadsarchief Rotterdam 25a kerkmeesters Hervormde Gemeente Rotterdam inv. 1613, schrijven J.H. Besselaar 20 september 1933.

Niet voor het eerst blijken de belangrijkste opdrachten ook in deze periode weer te zijn toebedeeld aan orgelmakers van ver buiten de regio. Het gegeven lijkt dan ook haast een traditie op zichzelf te zijn geworden. Enerzijds heeft het de regio Rijnmond een verheugend grote veelkleurigheid aan instrumenten uit alle stijlperiodes en windstreken opgeleverd. Anderzijds kan de met name als gevolg hiervan slechts beperkte aanwezigheid van eigen regionale orgelmakersscholen betreurd worden, zeker gezien de – achteraf beschouwd – door tijdgenoten onvoldoende onderkende ambities van een orgelmakerij als die van Kam & Van der Meulen.

Als gevolg van de geschetste ontwikkelingen werden vele interessante instrumenten dan ook nooit gebouwd. Vele waardevolle orgels gingen bovendien in het verleden verloren ten gunste van nieuwe instrumenten volgens eigentijdse smaak. Gelukkig bleven echter ook in het wijde deltagebied van Maas en Rijn vele kleinoden van zeker zes eeuwen orgelbouwkunst bewaard. Dat velen zich daarvan bewust mogen worden is wel één van de belangrijkste oogmerken van de publicatie van de reeks *Het historische Orgel in Nederland*.

LITERATUUR

Naar de afzonderlijke orgelbeschrijvingen in de reeks *Het historische Orgel in Nederland* wordt in de tekst verwezen via het *-teken, voorafgegaan door het jaartal waaronder de betreffende beschrijving is opgenomen. Afzonderlijke monografieën en paginaverwijzingen zijn in de literatuuropgave bij de betreffende instrumenten opgenomen.

W.R.C. Adriaansz (Ed.), 'Het Garrels-orgel in de Oud-Katholieke Kerk in Den Haag'. Den Haag, 1997.

Anonymus, *Beschrijving van het Groot en Uitmuntend Orgel in de St. Janskerk te Gouda*. Gouda 1764. Ed. A. Bouman, Baarn 1965.

Anonymus, *Register-Dispositionen nach Abt Voglers Simplifikations-Systems*, Z.p, Z.j. Bayerische Statsbibliothek Mus. Ms. 503.

Anonymus, 'Bijdrage tot de geschiedenis der orgels in de Groote of St. Laurenskerk te Rotterdam van vroegeren en lateren tijd'. *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 14-03/16-03-1846.

Dirk Bakker, 'Van orgelmaker tot pianostemmer: P.J. Geerkens & Zoon, Dordt (1757-1865)'. *De Mixtuur*, 72 (1992), 618-652.

D.J. Balfourt, 'Quirinius van Blankenburg'. *Jaarboek Die Haghe* 1938, 153-224.

J.H. Besselaar Jr., *Het Orgel der Nieuwe Zuiderkerk te Rotterdam*. Rotterdam, z.j. [1916].

J.H. Besselaar Jr., *Het orgel in de Groote Kerk te Rotterdam*. Rotterdam, 1931.

Jan van Biezen, *Het Nederlandse orgel in de renaissance en de barok, in het bijzonder de school van Jan van Covelens*. Utrecht, 1995.

B. Bijtelaar, *De Orgels van de Oude Kerk te Amsterdam*. Amsterdam, 1975.

A. Bijvank, 'De orgelmaker Wander Beekes' (1). *De Orgelvriend*, 21/7 (1979), 24-28.

A.M. de Boer, 'De bouw van het 'Lohman-orgel' te Zwammerdam (1840-1842)'. *De Hoeksteen*, 14/4 (1985), 153-158.

Martin Boltes, 'Merkwaardige Kerkorgels in Nederland en hunne Geschiedenis. VIII. Het orgel in de Groote of St. Laurenskerk te Rotterdam'. *Het Orgel*, 2/1 (maart 1887); 2/2 (april 1887); 2/3 (mei 1887).

Jan van Bommel, *Daar kerkte Rotterdam*. Leiden 1965.

George Hendricus Broekhuysen, *Orgelbeschrijvingen* [ca. 1850-1862]. Ed. A.J. Gierveld, Amsterdam, 1986.

- T. Brouwer, *Sleutelstad-Organstad. Vijf eeuwen orgelgeschiedenis van Leiden*. Zutphen, 1979.
- Bart van Buitenen, 'De orgelmakers Kam & Van der Meulen'. *De Orgelvriend*, 39/5 (1997), 8-10; 39/6, 8-11; 39/7-8, 14-17.
- Bart van Buitenen, 'Het Wolfers/Schölgens & Van den Haspel-orgel in de Lutherse Kerk te Dordrecht'. *De Orgelvriend*, 41/9 (1999), 18-20, 23; 41/10, 12-17.
- Bart van Buitenen, 'Het non plus ultra-werk der Nieuwe Zuiderkerk'. In: Willem Jan Cevaal (Ed.), *Orgelreform in Nederland. Het orgel van de Grote of Martinikerk te Doesburg*. Zutphen, 2003, 112-186.
- Bart van Buitenen, '150 Jaar Kam-orgel te Brielle'. *De Orgelvriend*, 46/2 (2004), 25-29; 46/3, 24-29.
- Bart van Buitenen, 'De orgels van de Hervormde gemeente in Pernis'. *De Orgelvriend*, 47/4 (2005), 2-10.
- Bart van Buitenen, 'De orgels van de Engelse Episcopale kerk Saint-Mary te Rotterdam'. *De Orgelvriend*, 48/1 (2006), 10-17; 48/2, 4-11.
- Bart van Buitenen, "Ein großes Werk, welches das Erste dieser Art ist und von welchem bis auf heute noch keines gesehen oder gehört worden ist". Das Orchestrion des Abt Voglers und dessen Erbauer Johannes Pieter Künckel'. In: Uwe Pape (Hg.), *Umbrüche in Orgelbau Band II. Bericht über die Tagung der Internationalen Arbeitsgemeinschaft für Orgeldokumentation (IOAD) in Stockholm (Mai/Juni) 2003*. Berlin 2007, 149-202.
- Willem Jan Cevaal (Ed.), *Een Hollands stadsorgel uit de Gouden Eeuw. Het van Hagerbeer-orgel in de Pieterskerk te Leiden*. Zutphen, 1999.
- Willem Jan Cevaal, 'Een klein orgel van groot belang. Het Moreau-orgel in de Hervormde kerk van Baarland'. *Organist & Eredienst*, November 1999, 235-243.
- Herman Dalenoort, 'Utrecht-Rotterdam-Enschede-Losser: de Odyssee en ondergang van een orgel'. *De Mixtuur*, 55 (1986), 206-215.
- Pieter Dirksen, *The Keyboard Music of Jan Pieterszoon Sweelinck*. Utrecht, 1997.
- Willem Jan Dorgelo Hzn., *Alb. Anthoni Hinsz, Orgelmaker 1704-1785*. Augustinusga, 1985.
- Fenner Douglas, *Cavaillé-Coll and the musicians. A documented account of his first thirty years in Organ building*. Raleigh at the Sunbury, 1980.
- Ton van Eck, 'Een orgelreis door Zuid-Nederland en Vlaanderen met verstrekkende gevolgen'. *Orgelkunst*, 25/4 (2002), 210-235.

Cor Edskes, 'The organs of the Oude Kerk in Amsterdam'. in: Alan Curtis, *Sweelincks Keyboard Music*. Leiden, 1972, 163-200.

Elbertus van Eem, *Aantekening van zommige Vernieuwde en Verbeterde Dispositiën in Kerkorgelen als mede Dispositiën van eenige Kerk- Cabinet en Bureau Orgels en eindelijk Verscheide Schetsen tot zodanige Kerk en Cabinet Orgels van onderscheide groote door E: van Eem. Organist van de Grootte Kerk te Dordrecht.*, Dordrecht, z.j. [ca. 1790]. Ed. J.W. Boeijenga, Sneek, 1970.

J.W. Enschedé, *Het orgel in de St. Laurenskerk, in 1642 aanbesteed aan den orgelmaker Hans Goltfus*. Rotterdamsch Jaarboekje 1/9 (1911), 139-173.

J.W. Enschedé, 'De Orgelconcerten van den Abt Vogler in de Nederlanden 1785-1790'. *Oud Holland, Nieuwe Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlandsche Kunst, Letterkunde, Nijverheid, enz.*, 38 (1920), 37-59.

Hans Fidom, 'Groot, groter, grootst. De geschiedenis van de orgels'. in: F.A. van Lieburg, J.C. Okkema en H. Schmitz, *De Laurens in het midden. Uit de geschiedenis van de Grote kerk van Rotterdam*. Rotterdam, 1996, 277-302.

Niclas Fredriksson, 'The history of Free Reeds in Organbuilding. Free Reeds in Organochordia towards the end of the 18th century'. *ISO Journal* 14 (2002), 36-42; 15, 20-40; 16 (2003), 62-76.

Arend Jan Gierveld, *Het Nederlandse Huisorgel in de 17de en 18de eeuw*. Utrecht, 1977.

Pieter Hemony, *De On-Noodsakelijkheid van Cis en Dis in de Bassen der Klokken vertoont uyt verscheide Advysen van Ervaren Organisten ende Klokken-speelers*. Delft 1678. Faksimilé Ed. A. Brom, Utrecht, 1927.

Joachim Hess, *Dispositiën van Kerk-orgelen welke in Nederland worden aangetroffen*. Gouda, 1774. Faksimilé Ed. A.J. Gierveld, Buren, 1980.

Joachim Hess, *Dispositiën van Kerk-orgelen welke in Nederland worden aangetroffen*. Gouda, 1774. Exemplaar met aantekeningen van A.P.G. de Waal. Koninklijke Bibliotheek 's-Gravenhage 123 C 12

Joachim Hess, *Dispositiën van Kerk-orgelen welke in Nederland worden aangetroffen*. [Vervolg, Handschriften ca. 1815]. Ed. J.W. Enschedé, Amsterdam 1907.

Jan van Heurn, *De orgelmaaker*. Dordrecht, 1804/1805. Faksimilé Ed. A.J. Gierveld, Buren, 1988.

F.W. Huisman, F.W., 'Een anonieme Dispositieverzameling' [geïdentificeerd Johannes Serlé]. In: Victor Timmer, & Ton van Eck, *Abraham Zien en andere artikelen over het Orgel*. Voorburg, 1985, 25-34.

- F.W. Huisman, 'Enige orgeldisposities van J.C. Friederichs'. *De Mixtuur*, 35 (1981), 171-185.
- F.W. Huisman, 'De Orgelmaker Johan Caspas Friederichs'. *De Mixtuur*, 35 (1981), 186-191.
- F.W. Huisman, 'De gebroeders Joachim en Hendrik Hermanus Hess in orgels'. *Kerk en Muziek*, 31/4 (1982), 2-49.
- Jan Jongepier, 'De restauratie van het Moreau-orgel van Baarland'. *Bulletin van de Stichting Oude Zeeuwse Kerken* 43 (september 1999), 8-11. Overdruk als Publicatie Stichting tot behoud van het Nederlandse Orgel 52, Elburg, 2000.
- W.D. van der Kleij, 'Werklijst van de Standaard-orgelfabriek (1904-1935)'. *De Mixtuur*, 20 (1977), 419-444; 21. 445-463.
- W.D. van der Kleij, 'De Orgelmakers Van den Haspel, Schölgens en Van der Weijde'. *De Mixtuur*, 30 (1980), 777-780.
- W.D. van der Kleij, 'Gegevens betreffende de orgelmakersfamilie Van Leeuwen te Leiden en Leiderdorp'. *De Mixtuur*, 80 (1995), 1002-1013.
- Herman de Kler, *Zeven eeuwen orgels in Den Haag*. Alphen aan den Rijn, 1987.
- Nicolaas Arnoldi Knock, *Dispositien der merkwaardigste Kerk-Orgelen welken in de Provincie Friesland, Groningen en Elders aangetroffen worden*. Groningen, 1788. Faksimilé Ed. H. J. Zandt, Amsterdam, 1972.
- S.H. v.d. Kraats Sr., *Het orgel in de St. Janskerk te Gouda. Geschiedenis van bijna vier eeuwen. Overdruk van vijf artikelen verschenen in de 'Goudsche Courant' april- mei 1938*. Gouda, z.j.
- A.J. Kret, 'Tussen Dirksland en Alphen aan den Rijn'. *Het Orgelblad*, 9/6 (1966), 88-95. Gedeeltelijke overdruk uit *Jaarboekje Ned. Herv. Gemeente Alphen a/d Rijn* 1930, 131ff.
- A.J. Kret en J.J. v.d. Ende, 'Orgels voor de Rotterdamse St. Laurenskerk'. *Het Orgelblad*, 2/7 (1959), 97-100; 2/8, 118-125; 2/9, 133-138.
- M.H. van 't Kruys, *Verzameling van Disposities der verschillende Orgels in Nederland*. Rotterdam, 1885, Faksimilé Amsterdam, 1962.
- Jan van Mol, 'Het orgel van de Sint-Pauluskerk te Antwerpen'. *Sint Paulus-info* 65 [z.j.], 1369-1400.
- Mirjam Neumeister, *Holländische Gemälde im Städel 1550-1800. Band 1: Künstler geboren bis 1615*. Frankfurt am Main, 2005, 224-233.
- Hans van Nieuwkoop, *Haarlemse Orgelkunst van 1400 tot heden*. Utrecht, 1988.
- Gert Oost, 'De Orgelbouw in de Franse tijd'. *Het Orgel*, 69/11 (1973), 310-313.

- Gert Oost, *De Orgelmakers Bätz*. Alphen aan den Rijn, 1975.
- Gert Oost, 'Quirinius van Blankenburgh (1654-1739) en zijn "Verdubbelde harmony"'. in: *Den Haag destijds, Een bundel opstellen over muziek in de hofstad*. Alphen aan den Rijn, 1998, 22-36.
- J. Martijnse, *De Orgelgeschiedenis van de stad Delft* 1-5. Elburg, z.j. [1978]. Publicaties Stichting tot behoud van het Nederlandse Orgel.
- Herman Paul en Anton Weenink, 'Het Künckel-orgel in de Hervormde Kerk te Dirksland'. *De Mixtuur*, 81 (1995), 2-37.
- Herman Paul, 'Orgels en organisten op Goeree-Overflakkee (1775-heden)'. *De Orgelvriend*, 41/10 (1999), 24-27; 41/11, 6-9.
- Ghislain Potvlieghe, 'De school van de Zuidnederlandse Orgelmaker Nicolaas van Hagen'. *De Mixtuur*, 26 (1978), 624-628.
- G. van Reyn, *Geschiedkundige Beschrijving der Stad Rotterdam*, Rotterdam 1832.
- J.F. Rootlieb, 'Bijdrage tot de Geschiedenis van het Orgel in de Ned. Herv. Kerk te Dirksland'. *Het Orgel*, 32/5 (1935), 37-38.
- Willem de Ruiters, 'Het einde van de orgelmakers Lohman'. *De Mixtuur*, 38 (1982), 310-314.
- H.S., 'Het Schiedamse Orgel'. *De Harp*, 15/5 (1920), 33-35; 15/6, 42-43.
- J. Spaans, *De orgels in de Oud-Katholieke kerken van Dordrecht*. Dordrecht, 1989.
- Godelieve Spiessens, 'De orgelbouwer Nicolaus van Hagen (Duitsland ca. 1619-Amsterdam? 1685). Nieuwe Antwerpse documenten'. *Orgelkunst* 19/1 (1996), 3-13.
- Frans Talstra, 'De orgelmakers firma gebroeders Lohman'. *De Mixtuur*, 17 (1975), 337-355.
- Victor Timmer, 'Een exemplaar van 'Hess' met aantekeningen'. *De Mixtuur*, 59 (1988), 398-415.
- Teus den Toom, *De Orgelmakers Witte*, Heerenveen 1997.
- C.A. Vlam en M.A. Vente, *Bouwstenen voor een geschiedenis der toonkunst in de Nederlanden*. I. Utrecht 1965/ II. Utrecht, 1971 / III. Utrecht, 1980.
- M.A. Vente, *Bouwstoffen tot de Geschiedenis van het Nederlandse Orgel in de 16de Eeuw*. Amsterdam, 1947.
- M.A. Vente, *Proeve van een repertorium van de archivalia betrekking hebbende op het Nederlandse Orgel en zijn makers tot omstreeks 1630*. Brussel, 1956.

M.A. Vente, 'Aeneas Egbertus Veldcamps, drager van Oudhollandse orgeltradities (1686-1741)'. Tijdschrift van de Vereniging voor Nederlandse Muziekgeschiedenis 20/4 (1967), 249-264.

M.A. Vente, *Utrechtse Orgelhistorische verkenningen. Bijdragen tot de geschiedenis der orgelcultuur in de lage Landen tot omstreeks 1630*. Utrecht, 1989.

A.H. Vlagsma, *Het 'Hollandse' Orgel in de Periode van 1670 tot 1730*. Alphen aan den Rijn, 1992.

Friedrich Wilke, 'Ueber die Crescendo- und Diminuendo-Züge an Orgeln'. *Allgemeine Musikalische Zeitung* 25/8 (19-02-1823), 113-122 (mit einigen Bemerkungen von Friedrich Kaufmann); 'Ueber die Erfindung der Rohrwerke mit durchschlagenden Zungen. Nachtrag zu dem Aufsätze über die Crescendo- und Diminuendozüge in No. 8. der Allgemeinen Musikalischen Zeitung'. *AMZ* 25/10 (05-03-1823), 149-155.

Jan Zwart, *Van een deftig Orgel*. Maassluis, 1932. Vermeerderde heruitgave S. Zwart Jzn., Koog a/d. Zaan 1977.

NIET GEPUBLICEEERDE BRONNEN

Henny W. Beekes. *Orgelmaker Wander Beekes*. Typescript, Leiderdorp, 1992.

Bart van Buitenen, *Repertorium van Archivalia betreffende de orgels in de Grote of Onze-Lieve-Vrouwekerk te Dordrecht*. Dordrecht, z.j.

Hans van der Harst, *Het Grote orgel in de Kathedrale Basiliek van St. Jan te 's-Hertogenboschs*. Typescript, z.p., 1980.

M.A. Vente, *Het orgel in de Grote of St. Janskerk te Gouda*. Typescript, 1972.

M.A. Vente, *Het orgel in de Grote of St. Janskerk te Gouda*. Typescript, 1977.

OVERIGE GERAADPLEEGDE BRONNEN

Archief Bisdom van Vliet, Haastrecht.

Archief Kathedrale Basiliek Sint-Jan Evangelist 's-Hertogenbosch.

Gemeentearchief Delft 435 parochiekerken Delft 1348-1572; 445 Hervormde Gemeente Delft.

Gemeentearchief Schiedam 12 Kerkvoogdij Hervormde Gemeente Schiedam.

Gemeentearchief Schouwen-Duiveland 589 Kerkvoogdij Hervormde Gemeente Zierikzee

Gemeentebibliotheek Rotterdam, collectie Cornelis Immig; collectie Hendrik de Vries.

Haags Gemeentearchief 241-01 Waalse Gemeente 's-Gravenhage.

Huisarchief Twickel Delden (documentatie orgel Wassenaar).

Orgelarchief Universiteit Utrecht, archief M.A. Vente, dossiers Delft, Maassluis, Rotterdam, Schiedam.

Regionaal Historisch Centrum Rijnstreek en Lopikerwaard Woerden B058 Hervormde Gemeente Bodegraven.

Streekarchief Voorne-Putten en Rozenburg Brielle 76 Hervormde Gemeente Brielle inv. 2100, schrijven Theod. Schuurman en Theod. Koppen, Utrecht 30 november 1815.

Stadsarchief Amsterdam 378 Nieuwe Kerk; 5075 Notarieel archief.

Stadsarchief Dordrecht 20 Notarieel archief.

Stadsarchief Rotterdam 25 Kerkmeesters Hervormde Gemeente Rotterdam; 27 Doopsgezinde Gemeente Rotterdam; 35 Hervormde Gemeente Kralingen; 136 Hervormde Gemeente Delfshaven; 225 Saint Mary's Church.

Streekarchief Hoekse Waard, collectie Ferdinand Timmermans.

Streekarchief Midden-Holland Gouda 94 Lutherse Gemeente Gouda; 98 Hervormde Gemeente Moordrecht; 188 Hervormde Gemeente Boskoop; 566 kerkmeesters Sint-Janskerk Gouda 1572-1820; 597 Kerkvoogdij Hervormde Gemeente Gouda 1820-1997.

Streekarchief Rijnlands Midden, Alphen aan den Rijn 112.2.02 Hervormde Gemeente Alphen; 114.2.05 Hervormde Gemeente Zwammerdam.

Streekarchief Voorne-Putten en Rozenburg Brielle 76 Hervormde Gemeente Brielle.

V

BETICHT VAN MIDDELMATIGHEID: MISKENNING EN WAARDERING VAN EEN ROTTERDAMSE ORGELMAKERIJ

Ook komt nog hierbij, dat volgens ingewonnen informatie geene bekwame orgelmakers hier ter stede gevonden worden. De orgelmakers Kam & vd Meulen door den Heer Tours voorgedragen, deze Heeren hunne bekwaamheid moet ook maar zeer middelmatig zijn.⁵⁷²

Binnen de grote hoeveelheid beschikbare bronnen rond de Rotterdamse orgelmakers Willem Hendrik Kam (1806-1863) en Hendrik van der Meulen (1810-1852) staat bovenvermelde, naar zal blijken zeker niet op zorgvuldige beeldvorming gebaseerde uitspraak van de Rotterdamse gecommiteerden Blom en Coenen uit december 1841 vrijwel op zichzelf. Weliswaar acht de Rijksdienst voor de Monumentenzorg het een jaar later opgeleverde Kam en Van der Meulen-orgel afkomstig uit de Dordrechtse Bonifatiuskerk nog in 2002 slechts ‘onderdeel van een groot bestand aan midden 19^e eeuwse instrumenten en derhalve [*sic!*] in geen enkel opzicht uniek’,⁵⁷³ in 1939 is vermoedelijk organist Hennie Schouten een heel andere mening toegedaan: ‘Al had de Rotterdamsche orgelbouwer W.H. Kam geen enkel ander orgel op zijn naam staan dan dat in de Groote Kerk te Dordrecht, dan zouden wij hem toch tot de grootste orgelbouwers mogen rekenen, die ons land in den loop der eeuwen heeft voortgebracht’.⁵⁷⁴ De achttien jaar tussen de eerstvermelde uitspraak en de totstandkoming van het Dordtse orgel in 1857-1859 kenmerken zich voor beide orgelmakers door zowel belangrijke successen als oppositie en persoonlijke tegenslagen.

Deze studie richt zich vooral op een uiteenzetting van de overgeleverde bronnen met betrekking tot leven en werk van deze orgelmakers en de waardering van hun werk door tijdgenoten. Met het oog daarop komen de orgelmakers zelf en hun tijdgenoten via citaten uit het doorgaans uitvoerige en bloemrijke, veelal ongepubliceerde bronnenmateriaal (waaronder twee substantiële tot nog toe binnen

⁵⁷² Stadsarchief Rotterdam 25 inv. 36 bijl. n° 8, *Rapport van de HH Blom vd^r Willigen & Coenen aan de Gemeente Commissie op het verzoek van den Organist B. Tours, tot schoonmaking en op nieuw intoneren van het orgel in de Groote Kerk alsmede om ontslagen te worden van de op hem rustende verplichting tot stemming van de tongwerken van t zelve Orgel*, 4 december 1841.

⁵⁷³ Advies Commissie bezwaarschriften OCW, 10 september 2002, vgl. *De Orgelvriend* 49/6 (2007), 37.

⁵⁷⁴ H.S., ‘Het gerestaureerde orgel in de Groote Kerk te Dordrecht’ *Het Orgel*, 36/10-11 1939), 77.

de twintigste-eeuwse organologie vrijwel onopgemerkte anonieme publicaties) veelvuldig zelf aan het woord, teneinde zoveel mogelijk informatie binnen en tussen de regels brontekstgetrouw weer te geven.

GEBOORTE EN JEUGD

Op 23 november 1806 wordt Willem Hendrik Kam, geboren op 19 november van dat jaar, gedoopt in de Hervormde dorpskerk van Berkel en Rodenrijs.⁵⁷⁵ Doopheffer en bedienaar is zijn eigen vader ds. Samuel Kam (1768-1828), vanaf 1798 predikant van deze gemeente. Willem Hendrik is het zesde kind en de vierde zoon uit zijn vaders huwelijk met Gerritje Vroom (1772-1832).⁵⁷⁶ Twee jongere broers Nicolaas Cornelius (1814-1823) en Pieter Joost (1817) komen in 1823 en 1817 op een leeftijd van negen jaar respectievelijk vier maanden te overlijden. Drie oudere broers Benjamin (1796-1869), Joannes Josephus (1797-1889) en Cornelis Adrianus (1804-1872) kiezen allen voor het ambt van predikant. De oudste zuster Anna Margaretha (1800-1840) huwt in 1832 ds. Johan Gerard van der Steen te Lunteren, de jongste zuster Harmina Jacoba (1802-1844) overlijdt aldaar ongehuwd.

Mogelijk ontvangen de gebroeders Kam een deel van hun opleiding van hun vader, welke vanaf 1808 op de Berkelse pastorie ‘onderscheidene jongelieden tot het Akademisch onderwijs vormde’.⁵⁷⁷ Vanaf 1817 is aan de pastorie een aantal jaren een zendelingenopleiding gevestigd,⁵⁷⁸ ook is ds. Kam voor de ring Hillegersberg betrokken bij een afdeling van het Nederlands Bijbelgenootschap⁵⁷⁹ en werkt hij als corrector van een Maleisische Bijbelvertaling. Naast theologische activiteiten kan ook een muzikale onderlegging van de familie worden vermoed. Bij zijn huwelijk in 1795 beschikt Samuel over ‘een Clavier een Staart Stuk’ en zijn bruid

⁵⁷⁵ Stadsarchief Rotterdam 1307 Gemeente Berkel en Rodenrijs en de Tempel inv. 515 Doopboek Hervormde Gemeente 1728-1811, 341.

⁵⁷⁶ Waar niet anders vermeld genealogische gegevens familie Kam ontleend aan *Nederlandschs Patriciaat* 76 (1992), 216-241.

⁵⁷⁷ Nekrologie ds. Samuel Kam, *Boekzaal* 1828A, 616-619.

⁵⁷⁸ Stadsarchief Amsterdam 287 familie Kam inv. 40, Naamlijst van studenten, die door ds. Samuel Kam te Berkel voor zending werden opgeleid, 1816-1818, vgl. Chris de Jong, *Twee eeuwen Nederlandse zendingsopleiding. Van NZG tot HKI 1797-1999*. Zoetermeer 2012, 7-9.

⁵⁷⁹ *Nederlandsche Staatscourant*, 25 juli 1816.

Gerritje Vroom over 'een kist Clavier'.⁵⁸⁰ Vijf jaar na het overlijden van Samuel Kam vergaderen de Berkelse kerkvoogden in 1833 over een voorstel van hun president na het vertrek van Kams opvolger ds. Apel om het 'orgel in de Pastory nog voorhanden' aldaar te houden of eventueel het te doen plaatsen 'in de kerkenkamer alhier, ten koste van de belanghebbenden'.⁵⁸¹

Het eerste orgel van de dorpskerk van Berkel wordt ingewijd op 14 oktober 1810 met een leerrede van Samuel Kam en een bespeling door examiner Jacobus Robbers, organist van de Grote of Sint-Laurenskerk te Rotterdam. Het betreft een in 1801 door de Amsterdamse orgelmaker Hermanus Knipscheer 'voor een Dorpskerk' gemaakt instrument, dat bij gelegenheid van plaatsing in Berkel 'door het aanbrengen van een geheel nieuw Front en Onderwerk' 'genoegzaam verdubbeld' wordt.⁵⁸² Hoewel het instrument een schenking is van de ouderlingen Willem van Vreeswijk en Lambert Hollose speelt predikant Kam een belangrijke rol in de totstandkoming ervan. Van 26 tot 28 februari 1810 reist hij 'bij besloten water met Breetveld met de Fourgon en twee paarden naar Amsterdam', voor maart declareert hij 'verscheidene postbrieven de Teekening over en wederzenden' en in augustus 'de Ingredienten tot het polijsten der frontpijpen en het stellen voor de orgelmaker', terwijl de predikant van 19 augustus tot 1 september en van 11 tot 15 oktober 1810 'de orgelmaker en zijn knecht ieder 17 dagen' op de pastorie in de kost heeft. Ook een *Algemene Opgave van Leverantie, Verdiensten en Verschotten voor het Orgel* uit 1810 is opgesteld in het handschrift van Samuel Kam.⁵⁸³

'Eene ontzaglijke schare, welke op ver of na niet door ons Kerkgebouw bevat, of geregeld geplaatst kon worden' was volgens de Boekzaal in Berkel opgekomen voor de ingebruikname 'echter bleef het orgel, onder het gezang, bestendig praedominant'. Ook op de dan vierjarige Willem Hendrik Kam zal het project van de plaatsing van het dorpskerkorgel een onuitwisbare indruk hebben gemaakt, welke wellicht zijn latere beroepskeuze al op jonge leeftijd heeft bepaald. In ieder geval in 1811, 1818 en 1820 wordt het instrument gestemd door Hermanus

⁵⁸⁰ Stadsarchief Amsterdam 287 familie Kam inv. 18, Huwelijksvoorwaarden Samuel Kam en Gerritje Vroom met lijsten van in te brengen goederen, 14 juli 1795.

⁵⁸¹ Stadsarchief Rotterdam 1414 Hervormde Gemeente Berkel en Rodenrijs inv. 410 kladnotulen kerkvoogdij 1820-1825/1833, 20 mei 1833.

⁵⁸² *Boekzaal* 1810B, 555-558.

⁵⁸³ Stadsarchief Rotterdam 1414 inv. 768 kwitanties 1810, kwitantie *Verschotten voor het orgel door S. Kam*, 1810; *Algemene Opgave van Leverantie, Verdiensten en Verschotten voor het Orgel* [1810, handschrift S. Kam, met bijlagen].

Knipscheer senior, in 1823 door Hermanus Knipscheer junior.⁵⁸⁴ Tot juni 1829 ontvangt Cornelis Adrianus Kam als organist van dezelfde dorpskerk een jaarlijks tractement van f 60,-⁵⁸⁵. Evenals zijn oudere broer moet ook Willem Hendrik Kam het orgelspel machtig zijn geweest, zo blijkt later als hij in juli 1851 na een vergadering met de kerkvoogden van Pijnacker ‘het orgel in zyne welluidende tonen doen horen’ heeft en nog eens in 1860 wanneer hij de Lutherse kerkeraad van Bergen op Zoom genereus bericht bij collega-orgelmaker Rogier een voor deze gemeente geschikt ‘nieuw orgel gezien en bespeeld’ te hebben.⁵⁸⁶

In de jaren 1824-1826 belast ds. Samuel Kam zich met de realisering van een door Gouverneur Generaal Van der Capellen gefinancierd, door Hermanus Knipscheer geleverd orgel voor de Hervormde Kerk te Amboina (Ambon), waar zijn broer Joseph Kam (1769-1833) in 1815 als predikant is aangesteld. Op 18 mei 1826 wordt het instrument ‘ten verzoeke van de Heeren orgelmakers H^s. Knipscheer & Zoon en ten genoege van den WelEerw. Heer S. Kam, Predikant te Berkel’ geëxamineerd door G. van Oort, organist van de Amsterdamse Westerkerk. Na het instrument ‘meermalen bij deszelfs constructie’ te hebben geïnspecteerd verklaart van Van Oort dat het ‘nu voltooid zijnde, alleszins voldoende is voor deszelfs bestemming in de heete luchtstreek en in deugdzaamheid en kracht, naar deszelfs aanleg, met de beste kerkwerken kan gecompareerd worden’. Op 20 juni 1826 bericht ds. Kam daarop de minister voor Marine en Koloniën onder overzending van geciteerd attest dat het instrument voor transport gereed is en verzoekt hij deze ook de transportkosten voor ‘dit précieux kunststuk’ voor zijn rekening te nemen, om hem daarmee ‘uit groote ongelegenheid’ te helpen, ‘dewijl de primitieve prijs voor een werk van die kwaliteit en berekend voor het heete klimaat, volstrekt niet minder kon zijn dan f 4000,-: Nederl.’⁵⁸⁷

⁵⁸⁴ Stadsarchief Rotterdam 1414 inv. 592, stukken orgel 1820-1823/1889, *Liquidatie van het Orgel-Fonds, aldus opgemaakt den 7 July 1821 S. Kam*; Kwitanties H^s Knipscheer M^f Orgelmaker 1818, 1820; H^s Knipscheer junior M^f Orgelmaker 1823; inv. 769 kwitanties 1811-1820, stemkwitantie H^s Knipscheer M^f Orgelmaker 1811.

⁵⁸⁵ Stadsarchief Rotterdam 1414 inv. 770 kwitanties 1821-1823, ordonnantie van betaling traktement organist Cornelis Kam over 1821, 2 februari 1822; inv. 771 kwitanties 1824-1830, ordonnantie van betaling traktement organist C.A. Kam januari-juni 1829, 4 september 1829.

⁵⁸⁶ Archief Hervormde Gemeente Pijnacker inv. 2 notulen kerkvoogden 1819-1857, 18 juli 1851; Gemeentearchief Bergen op Zoom archief 2/52 Lutherse Gemeente inv. 50, *Het orgel in de Evangelische Luthersche Kerk te Bergen op Zoom. W.H. Kam orgelmaker te Rotterdam* [1860].

⁵⁸⁷ Nationaal Archief ‘s-Gravenhage 2.10.01 Ministerie van Koloniën inv. 504 bijlagen verbaal H 132 4 juli 1826, Attest G. van Oort, Amsterdam 18 mei 1826; schrijven S. Kam aan minister voor Marine en Koloniën, 20 juni 1826; kennisgeving minister C.T. Elaut aan ds. Samuel Kam, 6 juli 1826, vgl.

OPLEIDING TOT ORGELMAKER

Na in 1825 te zijn opgeroepen voor de Nationale Militie⁵⁸⁸ laat Willem Hendrik Kam zich in mei 1828 met attestatie van Berkel inschrijven in het lidmatenregister van de Hervormde gemeente van Utrecht⁵⁸⁹. Na het overlijden van zijn vader op 28 april van dat jaar verklaart hij eind oktober 1828 in de hoedanigheid van ‘orgelmakers leerling te Utrecht’ gezamenlijk met broers en zusters afstand te doen van zijn legitieme erfenisportie ten gunste van zijn moeder Gerritje Vroom.⁵⁹⁰

Hoewel schriftelijke bewijzen daartoe niet zijn aangetroffen kunnen afgaande op zijn latere labiaalpijpwerkfactuur als meest waarschijnlijke leermeesters van Willem Hendrik Kam in de jaren vanaf 1828 de Utrechtse orgelmakers gebroeders Jonathan en Johan Martin Willem Bätz worden aangewezen. In dat geval neemt Kam in zijn latere werk niet alleen de karakteristieke rond geritste labiumvorm voor gedekten en spitse bovenlabia voor prestanten over, maar ook de toepassing van de voor Bätz in deze periode karakteristieke stemlappen en stemringen, de laatste bijvoorbeeld al vóór 1833 toegepast in de Rotterdamse Waalse Kerk.⁵⁹¹ Dat Kams naam als mogelijke medewerker van Bätz niet als zodanig schriftelijk is gedocumenteerd wordt aannemelijker waar Jonathan Bätz zich juist medio 1830 beklagt over het snelle personeelsverloop, nadat vijf ‘gekweekte en bekwame werkgezellen’ naar Frankrijk en België zijn vertrokken ‘waar nu een ander de vrugten van onze zorg en moeite plukt’ terwijl ‘alle opoffering van koste en moeite om dezelve door andere te doen vervangen’ vruchteloos heten te zijn geweest.⁵⁹² Onder orgelmakersknechten treft men aldus Bätz ‘niet zelden diegene welke gaarne alle landen en onderscheiden meesters

C.G.F. de Jong, *De Protestantse kerk in de Midden-Molukken, 1803-1900: Een bronnenpublicatie, Eerste Deel 1803-1854*. Leiden 2006, 173-174.

⁵⁸⁸ Stadsarchief Amsterdam 387 familie Kam inv. 59 advertentie Nationale Militie aan Willem Hendrik Kam, 16 februari 1825.

⁵⁸⁹ Utrechts Archief 746 kerkenraad Hervormde Gemeente inv. 418 lidmatenregister 1827-1844 5156/15, ‘op de Varkenmarkt, geb. Berkel, den 14 mei 1828’.

⁵⁹⁰ Stadsarchief Amsterdam 387 familie Kam inv. 46 akte van afstand legitieme portie kinderen Samuel Kam, 25 okt 1828.

⁵⁹¹ Stadsarchief Rotterdam 143 Waalse Gemeente inv. 582, bericht C.G.F. Witte fa. Bätz & Co [1833] art. 4. ‘de voorhandene schuiven ter stemming van het groote pijpwerk moeten gedeeltelijk verandert, vernieuwd en vermeerderd worden om zich van eene goede stemming en onthouding van insnijdingen te kunnen verzekeren’.

⁵⁹² Archief Visio Huizen, notulen Blindeninstituut Amsterdam / Gert Oost, *De orgelmakers Bätz*. Utrecht 1975, 57, schrijven Jonathan Bätz, 9 mei 1830.

bezoeken, en daardoor [...] zijn wij zoo weinig bepaald zeker van onze adsistentie', zo schrijft hij in maart 1838 aan de kerkmeesters van de Nieuwe Kerk in Amsterdam.⁵⁹³

Begin maart 1831 laat Willem Hendrik Kam zich ondertussen inschrijven in het lidmatenregister van de Hervormde Gemeente te Leeuwarden.⁵⁹⁴ De mededeling van Eduard Gregoir echter dat hij als 'élève des frères Lohman à Leeuwarden'⁵⁹⁵ werkzaam is geweest moet op een misverstand berusten, alleen al omdat de Lohmans voor zover bekend nooit in Leeuwarden gevestigd zijn geweest. Een aantal bronnen bevestigt voorts dat Kam in de dertiger werkzaam was bij de Leeuwarder orgelmakers Luitjen Jacob en Jacob van Dam. In 1834 en 1835 wordt W.H. Kam in ieder geval vermeld in de kerkrekeningen als stemmer van het orgel van Oldeboorn 'voor rekening van L. en J. van Dam'.⁵⁹⁶ In juli 1840 wordt ook het onderhoud van het van Dam-orgel (1818) van 's-Gravenzande 'thans voor eigen rekening werkzaam zijnde' aan Kam opgedragen, 'die als bediende van de Heer L.J. van Dam, welke daarvan afstand heeft gedaan, [dit] reeds langen tijd verrigt heeft'.⁵⁹⁷ Juist in maart 1831 bestaat er overigens contact tussen de orgelmakers Bätz en Jacob van Dam, wanneer laatstgenoemde op voorstel van Jonathan Bätz diens reparatiewerkzaamheden in de Haarlemse Bavokerk keurt en taxeert.⁵⁹⁸

In Leeuwarden moet Kam ook zijn latere compagnon Hendrik van der Meulen hebben ontmoet, welke – aldus genoemde Gregoir – 'fit son apprentissage en même temps que son associé G. Kam chez les frères van Dam, facteurs d'orgue à Leeuwarden'.⁵⁹⁹ Van der Meulen, geboren op 25 juni 1810 als zoon van Willem Willems van der Meulen (1781-1811) en Froukje Hendriks Slaaf, wordt gedoopt in de Hervormde gemeente van Leeuwarden op 8 augustus van dat jaar.⁶⁰⁰ Op 13

⁵⁹³ Stadsarchief Amsterdam 378.NK inv. 182, schrijven J. Bätz & Comp, Utrecht maart 1838.

⁵⁹⁴ Historisch Centrum Leeuwarden 27 Hervormde Gemeente Leeuwarden 301 lidmatenregister 1822-1832, Willem Hendrik Kam 6 maart 1831 van Utrecht, 8 mei 1837 naar 's-Gravenhage.

⁵⁹⁵ E.G.J. Gregoir, *Historique de la facture et des facteurs d'orgues*, Antwerpen 1865/Amsterdam 1972, 122.

⁵⁹⁶ Tresaor, Fries Historisch en Letterkundig Centrum Leeuwarden 245 Hervormde Gemeente Oldeboorn-Nes inv. 114 jaarrekeningen 1827-1834; inv. 118 jaarrekeningen 1826-1854; mededeling wijlen Jan Jongepier.

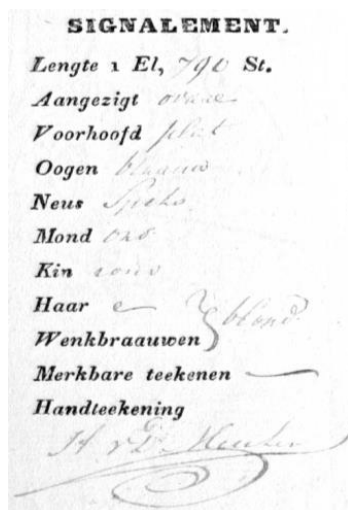
⁵⁹⁷ Archief Hervormde gemeente 's Gravenzande, notulen Kerkvoogden, 8 juli 1842.

⁵⁹⁸ Hans van Nieuwkoop, *Haarlemse Orgelkunst van 1400 tot heden*, Utrecht 1988, 237-238; Gert Oost, op. cit., 300-301.

⁵⁹⁹ E.G.J. Gregoir, op. cit., 179.

⁶⁰⁰ Stadsarchief Rotterdam bijlagen Huwelijken 1839B fol. 14v, extract doopregister Nederduitsch Hervormde Gemeente, Leeuwarden 11 mei 1839.

oktober 1811 komt zijn vader Willem Willems op dertigjarige leeftijd te overlijden ‘op de pelmolen bij Camstra Buuren’, de overlijdensakte maakt opmerkelijkerwijs

geen melding van de achternaam van der Meulen.⁶⁰¹

Volgens certificaat met signalement van de Staatsraad Gouverneur van de provincie Friesland wordt Hendrik in 1829 als ‘orgelmakersknecht’ ingeloot voor de Nationale Militie en vervolgens voor de jaren 1829 tot en met 1833 telkens uit hoofde van ‘eenig kind’ voor een jaar vrijgesteld.⁶⁰²

Begin september 1836 berichten de gebroeders L. en J. van Dam ‘orgel- en Pianomakers te Leeuwarden’ in de *Rotterdamsche courant* dat eerstgenoemde ‘thans bijzonder door de daarstelling van twee aanzienlijke nieuwe Kerkorgels binnen deze Stad

verplicht zijnde een geruimen tijd alhier bestendig werkzaam te blijven’ zich voor geruime tijd in de Maasstad heeft gevestigd in de Eerste Lomberdstraat wijk H 92.⁶⁰³ De Rotterdamse adresboeken van 1838 en 1841 bevestigen de tijdelijke vestiging van de orgelmakerij Van Dam op dit adres. Genoemde kerkorgels betreffen naar alle waarschijnlijkheid de door Van Dam nieuw te leveren instrumenten voor de Rooms Katholieke Laurentiuskerk aan de Houttuin, in gebruik genomen op 30 augustus 1838⁶⁰⁴ en de Dominicuskerk aan het Steiger. De vestiging van hun patroon in Rotterdam zal voor Van Dams medewerkers Hendrik van der Meulen en ook Willem Hardorff aanleiding zijn geweest zich daar in 1837 als lidmaat in te schrijven bij de Hervormde Gemeente.⁶⁰⁵ Volgens de Rotterdamse wijkregisters over 1842-1848 moet Van der Meulen zich echter al een jaar eerder in 1836 in Rotterdam hebben gevestigd, terwijl voor Willem Hendrik Kam 1837

⁶⁰¹ Historisch Centrum Leeuwarden, overlijdensregister Leeuwarden 1811, 236, 14 oktober 1811; vgl. Stadsarchief Rotterdam bijlagen huwelijken 1839B 14v, extract overlijdensregister Leeuwarden 1811, Leeuwarden 11 mei 1839.

⁶⁰² Stadsarchief Rotterdam bijlagen Huwelijken 1839B 14v, certificaat vrijstelling Nationale Militie Hendrik van der Meulen 1829-1833, Leeuwarden 11 mei 1839.

⁶⁰³ *Rotterdamsche courant* 1 september 1836.

⁶⁰⁴ *De Godsdienstvriend* 41 (1838), 190.

⁶⁰⁵ Stadsarchief Rotterdam 23.01 Hervormde Gemeente inv. 274 lidmaten 1817-1843 A-L, 319, Willem Hardorff met attest van Leeuwarden 7 augustus 1837, naar Leeuwarden 14 juli 1839; inv. 275 lidmaten 1817-1843 M-Z, 34, Hendrik van der Meulen, van Huizum, 7 juni 1837.

als jaar van vestiging wordt opgegeven.⁶⁰⁶ Merkwaardigerwijs vermeldt het Leeuwarder lidmatenregister daarentegen voor mei 1837 het vertrek van Kam naar 's-Gravenhage.⁶⁰⁷

OPRICHTING FIRMA KAM EN VAN DER MEULEN

Zowel in de *Rotterdamsche Courant* als in de *Opregte Haarlemsche Courant* berichten 'W. Kam en H. v.d. Meulen, Orgel- en pianomakers' eind juni 1837 dat zij zich, 'aangemoedigd door onderscheiden Liefhebbers der Orgelbouwkunde, te meer nog door het aannemen van een nieuw Kerk-Orgel in de nabijheid dezer Stad en ander Nieuw werk'⁶⁰⁸ provisioneel bij de heer J.P. Dupont, Noordblaak 344 te Rotterdam hebben gevestigd. Vier maanden eerder heeft Willem Hendrik Kam ondertussen op eigen naam in Hellevoetsluis een contract ondertekend voor een reparatie van het Bätz-orgel (1820) aldaar,⁶⁰⁹ welke niettemin blijkens aanbevelingsadvertentie van kerkvoogden van augustus 1837 door 'de Heeren W. Kam en H.V.D. Meulen orgelmakers te Rotterdam' gezamenlijk wordt verricht.⁶¹⁰

Het Rotterdamse adresboek van 1838 noemt nog de Zeevischmarkt B 344, de woning van stadshorlogemaker J.P. Dupont, als woonadres van beide orgel- en pianomakers, maar vermeldt tegelijkertijd de Leuvehaven wijk C 382 als adres van de orgelmakerij. Hetzelfde adres wordt vermeld in een advertentie in de *Rotterdamsche Courant* van 6 september, ook franstalig opgenomen in het *Journal de la Haye* van 7 september 1838, volgens welke de heren Guyot Frères & Co. van Parijs 'in het Huis van de Heeren Kam en Van der Meulen Orgelmakers te Rotterdam' – het *Journal de la Haye* spreekt daarentegen van 'facteurs de piano's' – 'een assortiment nieuwigheden en antiquiteiten' tentoonstellen, in het bijzonder 'een piano welke door Pleyel en Co. te Parijs is vervaardigd; deze piano is de eenigste in zijne

⁶⁰⁶ Stadsarchief Rotterdam 494.03 gemeentesecretarie inv. 1223 wijkregister wijk C 1842-1848, 347 Leuvehaven C 382.

⁶⁰⁷ Historisch Centrum Leeuwarden 27 Hervormde Gemeente Leeuwarden 301 lidmatenregister 1822-1832, Willem Hendrik Kam 6 maart 1831 van Utrecht, 8 mei 1837 naar 's-Gravenhage.

⁶⁰⁸ *Rotterdamsche Courant* 22 en 24 juni 1837/*Opregte Haarlemsche Courant* 24/27 juni/1 juli 1837.

⁶⁰⁹ Streekarchief Voorne-Putten en Rozenburg 139 Hervormde Gemeente Hellevoetsluis inv. 686: *Bestek en Voorwaarden waarop door Heeren Kerkmeesters der Hervormde gemeente van Hellevoetsluis, aan de orgelmaker Willem Hendrik Kam wordt besteed, het repareren van het orgel in de Hervormde kerk, der bovenvermelde gemeente in het jaar 1837. Hellevoetsluis den 7 Maart 1837. A. Vogelenzang, J.V. Hartingsvelt, W^{me} Mulders Kerkmeesters/W.H.Kam Orgelmaker.*

⁶¹⁰ *Opregte Haarlemsche Courant* 3 augustus 1837, *Rotterdamsche Courant* 5 augustus 1837.

soort welke tot nu toe zoodanig is daargesteld, en welke op de Tentoonstelling de gouden medaille heeft verworven; dezelve onderscheidt zich zoo wel door uiterlijk schoon als door de schoonheid van toon'.⁶¹¹

De precieze aard van het samenwerkingsverband tussen Kam en Van der Meulen als orgelmakers is niet geheel duidelijk. Na bezichting van het nieuwe orgel van Delfshaven besluit het parochiebestuur van Rijswijk in ieder geval ter vergadering van 3 augustus 1839 de bouw van een nieuw orgel aan Van der Meulen, 'die zijne zaak in vennootschap met den Heer W.H. Kam in Rotterdam drijft, aan te besteden'.⁶¹² Na inmiddels ruim veertien jaar samenwerking meldt Van der Meulen in augustus 1851 echter, aandringend op nabetaling van 'verschuldigde gelden voor gemaakte tekeningen en wat dies meer zij', de verontwaardigde kerkvoogden van Pijnacker dat de 'vennootschap tusschen hunlieden niet notarieel was gepasseerd waaruit dus voortvloeyde dat de handtekening van de Heer Kam niet als geldend en dus als van gene kragt of waarde moest beschouwd worden'.⁶¹³ De *Rotterdamsche Courant* van 24 juni 1837 rectificeert nadrukkelijk een twee dagen eerder abusievelijk vermelde samenwerking onder de naam 'W. Kam en H. v.d. Meulen en Comp'. Vijftien jaar later blijkt er echter wel degelijk een samenwerkingsverband met een derde partner te bestaan, en wel wanneer eind juli 1852 een vennootschap wordt ontbonden betreffende de handel in pianofortes tussen Willem Hendrik Kam, Hendrik van der Meulen en Samuel de Lange,⁶¹⁴ welke als organist dan tegelijkertijd reeds diverse door Kam en Van der Meulen geleverde kerkorgels heeft geëxamineerd. Na de notariële ontbinding van de gezamenlijke pianohandel zetten Van der Meulen en De Lange in een nieuwe vennootschap de handel in piano's voort, terwijl Kam en Van der Meulen kort daarvoor alsnog een notariële vennootschap sluiten betreffende 'het maken, repareren, stemmen en onderhouden van orgels' onder de firmanaam Kam en Van der Meulen 'evenals die tot dusverre is geweest', onder voorwaarde dat

⁶¹¹ *Rotterdamsche Courant* 6 september 1838, *Journal de la Haye* 7 september 1838.

⁶¹² Gemeentearchief Delft 741 Parochie Heilige Bonifatius Rijswijk inv. 398 *Ontvangst en Uitgaaf van het Sieraden fonds te Rijswijk Orgel-1842*.

⁶¹³ Archief Hervormde Gemeente Pijnacker inv. 2 notulen kerkvoogden 1819-1857, 5 augustus 1851.

⁶¹⁴ Stadsarchief Rotterdam 314 Nieuw Notarieel inv. 898 n°. 236 Abraham van Rijkevorsel Wsz./Nationaal Archief 's-Gravenhage 3.03.17.01 Arrondissementsrechtbank te Rotterdam inv.3577 register akten van vennootschap 1851-1858 no. 707, ontbinding van Vennootschap Willem Hendrik Kam, Hendrik van der Meulen en Samuel de Lange betreffende de handel in Piano-Fortes 22/31 juli 1852, vgl. *Nederlandsche Staatscourant/Nieuwe Rotterdamsche Courant* 1 augustus 1852.

voor financiële aangelegenheden ‘de privé handteekeningen van beide de vennoten zullen worden vereischt’.⁶¹⁵

De verstandhouding tussen Kam en Van der Meulen en Samuel de Lange, welke bij Isaac Reichner ook een opleiding tot orgelmaker moet hebben ontvangen,⁶¹⁶ moet van aanvang af vriendschappelijk zijn geweest. In 1844 en 1850 ondernemen Van der Meulen en De Lange in ieder geval naar alle waarschijnlijkheid gezamenlijk buitenlandse reizen.⁶¹⁷ Als Kam en Van der Meulen verder in augustus 1844 nog voor de inwijding een beklagbrief van het Oud-Katholieke kerkbestuur van Dordrecht ontvangen over het zojuist door De Lange geëxamineerde nieuwe orgel reageert deze bijzonder verontwaardigd op de kennelijke klachten, aangezien naar eigen zeggen zijn persoonlijke eer, ‘vertrouwen en goeden naam daar mede gekwetst wordt’:

Ik heb in de vijftwintig jaren dat ik mij in het orgelmaken en orgelspelen geoefend heb nog nimmer aangetroffen dat een werk binnen twee dagen onbruikbaar is geworden zonder dat er moedwillig feit geschied of bijzondere ongelukken aan gebeurd zijn, daarom verwondert het mij zeer dit te vernemen, temeer daar ik dit werk niet alleen beschouw als goed, maar als bijzonder schoon en voortreffelijk, voor al ook wat de intonatie betreft, waar in de Prestant 8 vt Man. Fluit 4 vt. Man. Salicionaal 4 vt. Bk bijzonder uitmunten, als ook de Viola di Gamba, welke men in een kleine kerk weinig zo zagt en snijdent zal aantreffen. Dus jammer dat de kunst, en den ijverigen kunstenaar, voor wiens ijver en kunde ik UwelEw borg kan staan, zoo zeer verguist moet worden door iemand dien ik veronderstel, dat niet de minste kunde van een orgel bezit, en dus uit overdreven eerezucht, verwaandheid, of pikanterie zich uitlaat, tegen diegeenen welke zich niet kunnen verdedigen.⁶¹⁸

⁶¹⁵ Stadsarchief Rotterdam 314 Nieuw Notarieel inv. 898 n°. 243/246 Abraham van Rijckevorsel Wsz./Nationaal Archief 's-Gravenhage 3.03.17.01 Arrondissementsrechtbank te Rotterdam inv.3577 register akten van vennootschap 1851-1858 no. 708-709: akte van Vennootschap Willem Hendrik Kam en Hendrik van der Meulen betreffende het maken, repareren, stemmen en onderhouden van Orgels 27/31 juli 1852; akte van Vennootschap Hendrik van der Meulen en Samuel de Lange betrekkelijk de handel in Piano-Fortes 29 juli/3 augustus 1852, vgl. *Nederlandsche Staatscourant/Nieuwe Rotterdamsche Courant* 1 augustus 1852.

⁶¹⁶ *Caecilia* 34 (1877), 197.

⁶¹⁷ Stadsarchief Rotterdam, register buitenlandse paspoorten, 10 juni 1844 Hendrik van der Meulen voor België en Duitsland; 13 juni Samuel de Lange voor België, Duitsland en Frankrijk; 20 februari 1850 Hendrik van der Meulen en Samuel de Lange voor Duitsland, Frankrijk, België en Engeland.

⁶¹⁸ Stadsarchief Dordrecht 800 Oud-Katholieke Parochie H. Maria Maior inv. 213: stukken oplevering en inwijding orgel 1842-1845, schrijven S. de Lange, Rotterdam 20 augustus 1844. De inhoud van de eerdere brief aan Kam & Van der Meulen is niet overgeleverd.

Kam en Van der Meulen, vanaf november 1839 belast met het onderhoud van de orgels in beide kerken aldaar, bevelen in april 1851 op hun beurt Samuel de Lange aan als examiner voor een vergelijkend organistenexamen te Brielle, als zijnde ‘een der beste organisten en klokkenisten uit Holland, en tevens een zeer solide en fatsoenlijk persoon’.⁶¹⁹

Ook de betrekkingen van Kam en Van der Meulen met het gezin van stadshorlogemaker Jacobus Petrus Dupont moeten van begin af aan vriendschappelijk zijn geweest. In een brief van 15 oktober 1839 omtrent de levering van een uurwerk op het nieuw te bouwen orgel voor de Bonifatiuskerk in Rijswijk spreekt Van der Meulen zelfs over ‘mijn vader de heer Dupont, stadshorlogemaker alhier’.⁶²⁰ Op 3 juli van dat jaar is hij inmiddels in het huwelijk getreden met dochter Maria Elizabeth Dupont, met toestemming van de Mobiele Friese Schutterij, onder voorwaarde dat hij ‘wanneer hij en zijne vrouw kind of kinderen mogten hebben of zullen krijgen daar door geen aanspraak [zal] hebben om uit den dienst der Mobile Schutterij te worden ontslagen en zijn vrouw het korps niet zal mogen volgen bij aldien hetzelfde buiten hunne gewone woonplaats geemployeerd wordt’.⁶²¹ Bij de huwelijken van zijn schoonzuster Hendrika Maria en zijn zwager Jacobus Petrus Dupont jr. treedt Van der Meulen in 1846 op als getuige, in het laatste geval samen met Willem Hendrik Kam.⁶²² Het huwelijk van Hendrik en Maria Elizabeth blijft geen verdriet bespaard: van de acht hen geschonken kinderen komen de vier zonen Godefricus Willebrordus Johannes, Willem Jacobus, Jacobus Petrus en Willebrordus Jacobus alsmede dochter Constantia Maria op jonge leeftijd te overlijden.⁶²³

⁶¹⁹ Streekarchief Voorne-Putten en Rozenburg 135 Hervormde Gemeente Brielle inv. 1176 ingekomen stukken 1851-1855, schrijven Kam en van der Meulen, Rotterdam, 6 april 1851.

⁶²⁰ Parochiearchief Heilige Bonifatius Rijswijk, schrijven Kam & van der Meulen, Rotterdam 15 oktober 1839.

⁶²¹ Stadsarchief Rotterdam Huwelijken 1839B 14v. met bijlagen: o.a. huwelijksakte Hendrik van der Meulen en Maria Elizabeth Dupont, Rotterdam 3 juli 1839, huwelijkstoestemming Mobiele Vriesche Schutterij, Leeuwarden 7 juni 1839.

⁶²² Stadsarchief Rotterdam Huwelijken 1846A 28v, Willebrordus Michiel van Gulp en Hendrika Maria Dupont 11 februari 1846; 1846B 143, Jacobus Petrus Dupont en Helena Bosgard 23 september 1846.

⁶²³ Stadsarchief Rotterdam Geboorten 1840A 234v/932, 17 april Theresia Maria; 1841C 20v/2066, 31 augustus Godefricus Willebrordus Jacobus; 1843A 70v/276, 2 februari Willem Jacobus; 1844C 67v/2253, 15 september Constantia Maria; 1846A 185/733, 17 maart Jacobus Petrus; 1846B 102v/1361, 25 mei Willebrordus Jacobus; 1848B 89/1322, 23 mei Maria; 1849C 141v/2324, 7 september Constantia; Overlijden 1842B 12/1026, 30 april Godefricus Willibrordus Jacobus oud 8 maanden; 1847B 96v/1334, 13 april Willem Jacobus oud 4 jaar 2 maanden 11 dagen; 1847B

WERKZAAMHEDEN IN KATHOLIEKE KRING:
DELFSHAVEN, VOORBURG, 'S-GRAVENHAGE, RIJSWIJK, DORDRECHT
EN NAALDWIJK.

Wellicht verklaren de connecties van de rooms-katholieke familie Dupont dat de eerste werkzaamheden van de Kam en Van der Meulen als zelfstandige orgelmakers in katholieke kring kunnen worden gezocht. Over de bouw van hun eerste instrument voor de rooms-katholieke kerk van Delfshaven bleef helaas geen correspondentie bewaard. In een aanbevelingsadvertentie verklaart de plaatselijke pastoor van der Meyden echter dat bij examinatie door G.A. Langestraat en J. Blank op 17 april 1839 is gebleken dat ‘genoemde Heeren Orgelmakers, door de daarstelling van dit hun eerste Kerk-orgelwerk, de meest voldoende bewijzen hebben gegeven van hunne groote bekwaamheid in dat vak’. Pastoor en directie voelen zich dan ook verplicht ‘om openlijk hunne hooge tevredenheid bekend te maken, en gelooven dit niet doelmatiger te kunnen doen, dan het rapport van Heeren Examinatoren (welke bij deze gelegenheid de voldoende bewijzen van zeer uitgebreide Orgelkunde hebben aan den dag gelegd) te volgen. Genoemde Heeren hebben dan betuigd, dat de vervaardigers, door dit hun werk, een prijzenswaardige ijver, bekwaamheid en goeden smaak hebben aan den dag gelegd. Het sierlijk en deftig uiterlijk dat ieder verrast, de goede constructie van het inwendige, het liefelijke en volle der geluiden, waaronder vooral de schoone Prestant en Fluitwerken uitmunten, zullen de roem der makers op het voldoende bevestigen’.⁶²⁴

Van begin af aan profileren Kam en Van der Meulen zich als zelfbewuste orgelmakers die staan voor hun wijze van werken. Al bij één van de eerste projecten, een renovatie van het Reichner-orgel (1774) van de Martinuskerk te Voorburg, geeft Van der Meulen aan de begroting voor het repareren van de balgen niet door een goedkopere manier van werken te willen bijstellen:

Of het niet éénige gulden minder zou kunnen worden gedaan, dit wil ik niet ontkennen, toen ik het genoeg [had] van in de passeerde winter Uwe Eerw: Heer mondeling te spreken heb ik reeds te kennen gegeven dat er veele waren die op een min kostbare wijze werkten, doch er ver van af om onbillijk te rekenen zijn wij er ook even ver af om door de manier van werken goedkoper te kunnen

152/1552, 5 mei Constantia Maria oud 2 jaar 7 maanden 20 dagen; 1846B 173/1634, 11 juli Jacobus Petrus oud 3 maanden 24 dagen); 1847C 84v/2265, 3 augustus Willebrordus Jacobus oud 2 maanden 9 dagen.

⁶²⁴ *Opregte Haarlemsche Courant*, 23 april 1839.

worden. Onze wijze van werken heeft ons de beste vruchten opgeleverd om er van af te stappen en ongelukkig noem ik die orgelmaker die uit behoefte aan werk tot die wijze van werken moet overgaan.⁶²⁵

Ondanks de mededeling beneden hun gespecificeerde prijsopgave voor het werk te bedanken weten Kam en Van der Meulen het Voorburgse kerkbestuur te bewerken in plaats van de aanvankelijk voorgestelde balgreparatie onder meer drie geheel nieuwe balgen te maken. Uiteindelijk wordt het werk in 1838, na bericht uit Voorburg dat daar ‘het werkloon in het algemeen te hoog voorkomt’ niettemin toch uitgevoerd voor de door het bestuur geboden maximumprijs.⁶²⁶

Een maand na de examinatie van het werk in Voorburg door de organisten J.G. Berger en P. Kersbergen en de inspelings door organist Hekking van de Franse kapel te 's-Gravenhage op 6 en 11 november 1838,⁶²⁷ bericht pastoor Verlaat het bestuur van de Haagse Willibrorduskerk dat hem ‘als de geschiktste personen, aan wien het werk van een nieuw orgel kan worden toebetrouwd waren voorgekomen de Orgelmakers ‘Kam en Vermeulen en Comp. [*sic*] te Rotterdam’.⁶²⁸ Een maand later wordt de beide compagnons – onder toezicht van de plaatselijke fortepianomaker F. Schrimpf – de bouw van een nieuw orgel met vrij pedaal

⁶²⁵ Gemeentearchief Leidschendam-Voorburg 93 Parochie H. Martinus Voorburg inv. 18 kerkfabriek 1834-1840, dossier orgelreparatie 1838, schrijven Kam & vd Meulen omtrent begroting, poststempels Rotterdam / 's-Gravenhage 30/31 mei 1838.

⁶²⁶ Gemeentearchief Leidschendam-Voorburg 93 inv. 18, *Plan tot verbetering en herstelling van het Kerkorgel in de R:C: Kerk te Voorburg ten dienste der Heeren Directeuren aldaar van Kam en vd Meulen orgelmakers Rotterdam/Begroting der onkosten voor de reparatie na nevensgaand plan/Begroting enz./Plan ter verandering van de Dispositie der stemmen*, met begeleidend schrijven Kam en vd Meulen, Rotterdam 29 januari 1838; *Bestek en voorwaarden van de reparatie van het kerkorgel in de R:C: Kerk te Voorburg ~~zuseken~~ aanbesteed door Heeren Kerkmeester aldaar aan de orgelmakers Kam en vd Meulen van Rotterdam*, met begeleiden schrijven Kam en vd Meulen, Rotterdam 20 [mei? 1838]; begroting met begeleidend schrijven Kam en vd Meulen, poststempel 9 juni 1838; schrijven aan Kam & vd Meulen, 's-[Graven]Hage 18 juni 1838; *Nota voor de kerkelijke administratie der R:C: Kerk te Voorburg van Kam Kam & vD Meulen orgelmakers te Rotterdam wegens gedane reparatie en vernieuwing aan het orgel in voormelde kerk*, 13 november 1838.

⁶²⁷ Gemeentearchief Leidschendam-Voorburg 93 inv. 18 *Rapport aan H.H. Kerkmeesteren der Roomsche Catolijke Kerk te Voorburg wegens het gehouden examen van het orgel aldaar. Voorburg den 6 November 1838 J:G: Berger organist der groote kerk te 's-Gravenhage P. Kersbergen organist van de nieuwe kerk te Delft; Algemeen Handelsblad* 7 november 1838; *De Avondbode* 8 november 1838; *De Noordbrabander* 10 november 1838.

⁶²⁸ Haags Gemeentearchief 632-01 Parochie H. Willibrordus inv. 1 notulen kerkbouw 1820-1841, 14 november 1838, 15 januari 1839. Bestek en verdere correspondentie bleven niet bewaard.

opgedragen, dat op 14 februari 1841 na examinatie door Samuel de Lange en Frederik Smit wordt ingewijd onder orgelspel van beide examinatoren en de eigen organist J. Marinus.⁶²⁹ Het Haagse bestek staat kennelijk nog voor de inwijding van het instrument model voor het eind november 1840 provisioneel en 15 maart 1841 definitief ondertekende bestek voor een nieuw orgel voor de Rooms-Katholieke Bonifatiuskerk te Dordrecht, waar Van der Meulen de toevoeging van het in Den Haag uitgevoerde vrije pedaal echter niet door een latere vergadering van commissarissen weet te loodsen.⁶³⁰ Het streven naar eerste klas kwaliteit en de liefde voor hun vak blijkt zelfs uit een excuusbrief van de orgelmakers van januari 1842, wanneer de vastgestelde opleveringsdatum niet haalbaar blijkt:

Wij kunnen niet ontkennen, dat het gedeeltelijk onzen eigen schuld is door beloften te hebben gedaan die fysiek onmogelijk waren doch wij vragen het bestuur in gemoede af wat antwoord wij zouden hebben ontvangen indien wij een tijd van twee jaren voor het werk hadden gevraagd dat geen deskundige te lang zoude noemen, wij gelooven dat wij ons niet zouden hebben verheugd om in de kerk van Dordrecht een orgel te kunnen plaatzen, enfin wij hebben misleid en hiervoor hebben wij dan ook tot straf de onaangenaamheden genooten bij het werk [...] De Hemel zij geloofd en gedankt dat wij een principe hebben dat, wat er ook moge gebeuren, wij onszelve geen onedele daden omtrent het werk willen veroorloven, doch een weinig gratie Mijne Heeren konde er toch zonder kwaad wel uit voortkomen.⁶³¹

Met name de bijzonder fraaie en nette pijpfactuur doet vijf maanden later de examinatoren B. Tours, J. Damen en G.N. Itz alsnog concluderen dat de 'keurige behandeling de Heeren orgelmakers de meeste eer aandoet en ten waarborge strekt

⁶²⁹ *Algemeen Handelsblad* 18 februari 1841; *Dagblad van 's-Gravenhage* 17 februari 1841; *Opregtse Haarlemsche Courant* 18 februari 1841.

⁶³⁰ Stadsarchief Dordrecht 29 Rooms Katholieke Parochie van de H. Bonifacius inv. 45 stukken bouw kerkorgel 1839-1843: *Bestek en voorwaarden voor het vervaardigen van een nieuw orgel in de Roomsche Catholyke H.Kerk te Dordrecht, aangenomen door Kam en vd Meulen orgelmakers te Rotterdam. Gedaan in Dordrecht den 25 november des jaars Achtthienhonderd en veertig. Kam en vd Meulen*; inv. 240 notulen vergaderingen commissarissen 1821-1844, 25 november 1840; inv. 248 *Aantekening Rakende den Opbouw van de Nieuwe Roomsche Catholyke Kerk in de Wijnstraat te Dordrecht genaamd Bonifacius* [1821-1844], 16/25/28 november 1840/15 maart/18 mei/juni 1841.

⁶³¹ Stadsarchief Dordrecht 29 inv. 45 no. 32 schrijven Kam & Van der Meulen 8 januari 1842.

zoo wel van hunne kunde en onvermoeiden ijver als van hunne naauwgezetheid en stipte eerlijkheid'.⁶³²

Het examinerschap van stadsarchitect George Nicolaas Itz in de Dordtse Bonifatiuskerk blijkt van groot belang voor de verdere carrière van het Rotterdamse orgelmakersduo. Begin februari al bericht Itz in functie van 'Fabryk der kerken' de hervormde kerkmeesters 'dat Kam en Vermeulen [*sic*] orgelmakers te Rotterdam zich onledig houden om in de Roomsche Katholieke kerk alhier een nieuw orgel te maken' en dat hij buitendien vernomen heeft 'dat gemelde orgelmakers in hun vak, als kundige brave leiden bekend staan',⁶³³ uiteindelijk resulterend in een renovatie van het Hess-orgel van de Augustijnenkerk in 1843, waarna ook het onderhoud van het orgel van de Grote Kerk aan Kam en Van der Meulen wordt toevertrouwd.⁶³⁴ Ook voor de naar ontwerp van Itz gebouwde nieuwe kerk van de oud-katholieke parochie H. Maria Maior wordt op 10 oktober de bouw van een nieuw orgel aan de Rotterdamse orgelmakers opgedragen.⁶³⁵ Op

⁶³² Stadsarchief Dordrecht 29 inv. 45 no. 27 *Rapport aan H.H. kerkmeesteren der R:C: Kerk der stad Dordrecht wegens het door UwEd benoemde Examinatoren gehouden Examen van het nieuw gemaakt Orgel in voornoemde Kerk. Dordrecht den 7 Juny 1842. B. Tours, Organist van de Grootte Kerk te Rotterdam, J. Damen, G.N. Itz.*

⁶³³ Stadsarchief Dordrecht 27 Hervormde Gemeente inv. 1017 notulen kerkmeesters 1821-1843, 2 februari 1842.

⁶³⁴ inv. 1052 ingekomen stukken 1839-1844: schrijven Kam en Van der Meulen, Rotterdam 11 januari 1842; *Opgaaf voor de verbetering van het orgel in de Hervormde Augustijnenkerk te Dordrecht. Aldus gegeven January 1842 Rotterd: Kam en vd Meulen*; schrijven Kam en Van der Meulen, Rotterdam 27 maart 1843; *Opgaaf van onderscheidene veranderingen en vernieuwingen aan het orgel in de Augustijne Kerk te Dordrecht.* [Kam en Van der Meulen, juni 1843]; toelichtend schrijven Kam en Van der Meulen, Rotterdam 25 juni 1843; *Bestek en voorwaarden wegens het repareren, schoonmaken en verbeteren van het orgel in de Augustijne kerk. Dordrecht 19 July 1843 Kam en vd Meulen; Instructie voor de orgelmakers opzigtelijk het onderhoud van het orgel in de Augustijne kerk. Dordrecht den 25 July 1843, Kam en vd Meulen*; schrijven Kam en Van der Meulen, Rotterdam 25 juni 1843; *Rapport aan de WelE^{de} Heeren Kerkmeesteren der Ned Herv Gemeenten te Dordrecht. Dordrecht den 18 November 1843 S. de Lange*; schrijven aan Kam en Van der Meulen 27 december 1843; schrijven Kam en van der Meulen omtrent kosten stemmen, Rotterdam 4 januari 1844; schrijven Kam en van der Meulen Rotterdam 17 december 1844.

⁶³⁵ Stadsarchief Dordrecht 800 Oud-Katholieke Parochie H. Maria Maior inv. 213: stukken oplevering en inwijding orgel 1842-1845, begeleidend schrijven Kam & vd Meulen*, Rotterdam 5 oktober 1844; *Bestek en Conditien voor het vervaardigen van een nieuw orgel in de kerk der Roomsche Catholieke kerk der Bisschoppelijke Clerezy te Dordrecht ter eenre en Kam en vd Meulen orgelmakers te Rotterdam ter anderen zijde, te Dordrecht den 10 october 1842. Joh Colombijn pastoor Jan van de Ven qq. Kam en vd Meulen* (origineel na publicatie in 1989 spoorloos verdwenen); *Rapport aan den Weleerwaarde Heer Pastoor en Kerkmeesters der Roomsche Catholijken Kerk der Bisschoppelijke*

21 juni 1842 is ondertussen het eerste Dordtse instrument van Kam en Van der Meulen ingewijd, de orgelmakers hebben volgens aanbevelingsadvertentie ‘in de St. Bonifaciuskerk alhier, een welsprekend gedenkteeken daargesteld van hunne wezenlijke verdiensten, die hen met regt onder Neêrlands kunstenaars eene plaats doen bekleeden’.⁶³⁶

Omtrent de bouw van een orgel voor de aan dezelfde patroonheilige gewijde rooms-katholieke kerk van Rijswijk berichten Kam en van der Meulen in augustus 1839 de plaatselijke pastoor dat zij ‘na veel denken over de zaak’ meer en meer overtuigd worden ‘dat de door ons gevraagde zom beter voor onze beurs past, dan de door UwelEerwaarde gebodene’. Niettemin gaan zij uit liefde voor hun vak akkoord met de *f* 150,- lagere prijs, aangezien het belang dat zij ‘in het werk zelve stellen, gevoegd bij de fraaye bouwing der kerk en het doelmatige der ligging van de plaats voor onze recommandatie’ alsmede de ‘uitgebreide betrekking’ van de pastoor hen heeft doen besluiten het werk aan te nemen ‘op hoop dat een en ander ons de voldoening zal geven welke wij tot hiertoe van ons werk hebben genoten’.⁶³⁷ Ook de 9 juli 1841 overeengekomen bouw van een orgel voor de parochiekerk van Naaldwijk loopt, ondanks dat er uiteindelijk ‘8 man van ‘s morgens vroeg tot ‘s avonds 10’ aan werken aanzienlijke vertraging op, maar ook hier leveren de orgelmakers volgens keuringsrapport van Henri Janssen en Samuel de Lange van 18 juli 1843 meer dan zij verplicht zijn: ‘ook treft men hier bij aan het welk veel tot de luister van het werk bijdraag[t] de ViooldeGamba geheel door loopende welke men in het bestek maar enkel discant gecontracteerd vind en waar van de bas er door Heeren Orgelmakers gratis is bijgemaakt zoo dat alles getuigt van eene vlijt, eerlijkheid en bekwaamheid welke de makers eer aandoet en niet weinig bijdraagt tot de haar eenmaal verkregen roem’.⁶³⁸

Clerezy te Dordrecht van het nieuwe orgel in genoemde kerk vervaardigt door de Heeren Kam en van der Meulen Orgelmakers te Rotterdam, Dordrecht 16 augustus 1844 S. de Lange.

⁶³⁶ *Algemeen Handelsblad* 27 juli 1842; *Dordrechtsche Courant* 25 juni 1842; *Rotterdamsche Courant* 23/26 juli 1842.

⁶³⁷ Gemeentearchief Delft 741 Parochie Heilige Bonifatius Rijswijk inv. 398 *Ontvangst en Uitgaaf van het Sieraden fonds te Rijswijk Orgel-1842*, afschrift schrijven Kam & vd Meulen, Rotterdam 6 augustus 1839.

⁶³⁸ Parochiearchief Naaldwijk, ter plaatse inv. 394 stukken orgelbouw: *Bestek en voorwaarden voor het vervaardigen van een nieuw orgel in de Roomsche Catolyke Kerk te Naaldwijk, aangenomen door Kam en VD Meulen Orgelmakers te Rotterdam. Aldus in Duplo gedaan en wederzyds onderteekend te Naaldwijk den 9 juli 1841. W.J.H. van Dinter Pastoor, T. Bruinen, J.A. Groenewegen, A. van Dertuin, Kam en Vd Meulen*; schrijven Kam en vd Meulen, Rotterdam 25 februari 1843; inv. 397 stukken examinatie orgel, *Rapport aan den WelEerwaarden heer Pastoor en kerkbestuur van het door de Heeren Kam en Van der Meulen gemaakte Orgel in de Roomsche Catolyke Kerk te Naaldwijk. Gedaan*

HET EERSTE WERK IN PROTESTANTSE KRING: OUDEWATER

Nog zonder een nieuw kerkorgel ter referentie te hebben opgeleverd ontvangen Kam en Van der Meulen 'na bekomen informatie gunstig bekend geworden' op 20 maart 1838 ter vergadering van de hervormde kerkvoogden van Oudewater de opdracht voor de bouw van een nieuw orgel met gebruikmaking van het eerder aangekochte oude orgel van de Nieuwe Kerk in Delft. Eerder op 24 augustus 1837 was dezelfde opdracht verstrekt aan de Utrechtse orgelmaker Wander Beekes, welke echter op 20 februari 1838 komt te overlijden.⁶³⁹ Na het Delftse orgel bij de weduwe Beekes te hebben opgenomen en nadat een met Beekes overeengekomen 'nader te bepalen plan' niet tot stand gekomen blijkt te zijn, bieden Kam en Van der Meulen aan het orgel te leveren voor het met Beekes overeengekomen bedrag en tevens 'om er een vrij pedaal voor een aangehangen in de plaats te stellen'. Waar dit laatste ook door Beekes al eerder was voorgesteld gaan kerkvoogden akkoord en feliciteren zij Van der Meulen ter vergadering met de opdracht, 'waarvan nader tekening en bestek zal moeten volgen'.⁶⁴⁰ Ter vergadering van 25 september weet Van der Meulen vervolgens de kerkvoogden te bewegen tegen overname van het oude Delftse orgel 'al het oude pijpwerk exsept de voxumana [te] versmelten en te vernieuwen'. Een voorstel van mei 1839 ook de balgen nieuw te maken 'en in plaats van greene 1½ duims wagenschot te nemen' wordt echter, na mededeling dat 'wanneer de oude volgens het bestek worden gemaakt zij alsdan een jaar of 25 of 30 jaar zullen medegaan' niet overgenomen, 'aangezien er door dit geslacht zoo veel is en wordt gedaan, dat men dit dan wel indien zulks nodig is aan het volgende kan overlaten'.⁶⁴¹

'Den geheelen dag' wordt in aanwezigheid van kerkvoogden, plaatselijk organist en orgelmakers aldus de Oudewater notulen van 7 mei 1840 'aan een zeer naauwkeurig en onpartijdig onderzoek toegewijd', waarna, na 'niets te hebben gevonden waar eenige aanmerking op te maken is', Samuel de Lange blijkens keuringsrapport 'dit werk door zuivere en nette bewerking en door best hout en

te Naaldwijk 18 juli 1843. Examinatoren J. Janssen S. de Lange; 19 juli 1843. Buiten genoemde stukken bleef een uitvoerige correspondentie omtrent orgelbouw en examinatie bewaard.

⁶³⁹ *Utrechtsche Courant*, 22 februari 1838.

⁶⁴⁰ Regionaal Historisch Centrum Rijnstreek en Lopikerwaard Woerden O070 Hervormde Gemeente Oudewater inv. 385 *Verbaal van Kerkvoogden der Hervormde Kerk te Oudewater 1819-1838*, 20 maart 1838. Bestek en tekening zijn niet meer in het kerkarchief aanwezig.

⁶⁴¹ Regionaal Historisch Centrum Rijnstreek en Lopikerwaard Woerden O070 inv. 385 *Verbaal van Kerkvoogden der Hervormde Kerk te Oudewater 1819-1838*, 25 september/10/14 mei 1839.

spetie dat er aan gebruikt is als ook door krachtigen toon en aangename intonatie' verklaart tot 'een zeer schoon en deugdzzaam werk'.⁶⁴² Een dag later volgt de kerkelijke inwijding gevolgd door een bespeling van het instrument door De Lange.

Kort voor de oplevering berichten Kam en van der Meulen de kerkvoogden per brief over de voor hen 'onaangename zekerheid' dat de door hen aan het werk bestede kosten de te vorderen som ver overschrijden. Buiten de uitbreiding van het oksaal vinden de meerkosten vooral hun oorzaak in een op veel grotere schaal toepassen van geheel nieuw materiaal dan overeengekomen:

Mijn Heeren! Met grote gerustheid kunnen wij verzekeren, dat wij niet alleen aan de letter in de geest van het bestek hebben voldaan, maar dat door ons meer is gedaan, dan genoemd stuk vorderd. Waar in veele artikelen het contract permiteerde het aanwezig zijnde materiaal te gebruiken, zijn door ons nieuwe gebruikt, de aanwezige specie voor het gezichts pijpwerk is door ons met een Kwantiteit Tin vermeerderd, dat de mengeling wel van bijzondere en zichtbare fijnheid is.⁶⁴³

In aanmerking nemend dat de orgelmakers 'op goede trouw rekenende, de gehele massa oud pijpwerk versmolten en tot een veel fijner compositie gebragt hebben als zij verplicht waren' besluiten de Oudewater kerkvoogden eensgezind Kam en Van der Meulen niet alleen de boete wegens latere oplevering kwijt te schelden, maar hen tevens een in tien jaarlijkse termijnen uit te betalen douceur van f 450,- toe te kennen.⁶⁴⁴

CONFLICTEN MET ADVISEURS

Een dag na de inspelning van het orgel van Oudewater laat kerkvoogd Johannes Nielsen Van der Meulen een aanbevelingsbrief voor de bouw van een nieuw orgel

⁶⁴² Regionaal Historisch Centrum Rijnstreek en Lopikerwaard Woerden O070 inv. 386 *Handelingen der Kerkvoogden en Notabelen der Hervormde Kerk te Oudewater 1839-1853*, 7 maart 1840, inclusief afschrift Keuringsrapport S. de Lange 7 maart 1840; inv. 613: Keuringsrapport S.de Lange 7 maart 1840.

⁶⁴³ Regionaal Historisch Centrum Rijnstreek en Lopikerwaard Woerden O070 inv. 386 *Handelingen der Kerkvoogden en Notabelen der Hervormde Kerk te Oudewater 1839-1853*, 13 maart 1840, inclusief afschrift schrijven Kam en Van der Meulen, Oudewater 2 maart 1840.

⁶⁴⁴ *Ibidem*.

bezorgen bij de kerkvoogden van Zwammerdam. Een groot genoeg zou het hem zijn te kunnen bijdragen ‘aan de uitbreiding der werkzaamheden van gemelde Heeren’, omtrent de soliditeit van hun werk kan Nielsen ‘zelfs ook het beste getuigenis geven’ aangezien hij in Oudewater bijna dagelijks hun werkzaamheden gezien heeft.⁶⁴⁵ Per brief van 27 maart verzoeken Kam en Van der Meulen zelf eveneens voor de bouw van een nieuw orgel in aanmerking te mogen komen: ‘Het voegt ons niet, ons eigen werk te prijzen, doch tot noodige inlichting kunnen wij Heeren Kerkmeesters adresseeren naar Oudewater waar wij niet twijfelen of daar zal het voldoende getuigenis van ons worden afgelegd’.⁶⁴⁶

In Zwammerdam besluit de kerkvoogdij echter, nadat men ‘tot verzekering van een goed werk het bestek voor een nieuw orgel door een tweede deskundige heeft doen onderzoeken en [na]dat hetzelfde de goedkeuring van dien bevoegde heeft verlangd’⁶⁴⁷, prijsopgave te verzoeken bij meerdere orgelmakers. Het betreffende bestek wordt niet opgesteld door een orgelmaker, maar door Dirk van Vreumingen, tekenmeester en organist van de Lutherse Kerk te Gouda.⁶⁴⁸ Vanaf juni 1835 tot 1839 is deze belast geweest met het toezicht op een grootschalige renovatie van het orgel van de Goudse Sint-Janskerk, in 1835 na een achttal inschrijvingen op een rapport van organist Nicolaas Johannes Teugen opgedragen aan Nicolaas Anthonie Lohman (1766-1835) en diens zonen Hinderk Berends (1799-1854) en Gerhard Willem (1797-1856) te Groningen, aan welke op voordracht van genoemde Teugen in 1835 ook de bouw van een nieuw orgel te Zoetermeer wordt gegund. Uit zijn uitvoerige Goudse Journaal van ruim vijftig pagina’s met bijbehorende aan- en schetstekeningen blijkt dat Van Vreumingen zijn taak uiterst serieus neemt: zijn rapportage maakt de Goudse Lohman-renovatie zonder meer tot één van de best gedocumenteerde uit de Nederlandse orgel-

⁶⁴⁵ Streekarchief Rijnlands Midden Alphen aan den Rijn 114.2.05 Hervormde Gemeente Zwammerdam inv. 423 dossier orgelbouw 1774/1840-1843, aanbeveling Kam en Van der Meulen, Joh^s Nielsen Lz, Oudewater 9 maart 1840.

⁶⁴⁶ Streekarchief Rijnlands Midden Alphen aan den Rijn 114.2.05 inv. 423, aanbevelingsschrijven Kam en Van der Meulen, Rotterdam 27 maart 1840.

⁶⁴⁷ Streekarchief Rijnlands Midden Alphen aan den Rijn 114.2.05 inv. 305 notulen kerkvoogden en notabelen 1836-1845, 11 augustus 1840.

⁶⁴⁸ Streekarchief Rijnlands Midden Alphen aan den Rijn 114.2.05 inv. 423 no. 472, *Bestek en Voorwaarden, naar welken de Weledele Heeren Kerkvoogden der Hervormde Gemeente te Zwammerdam, willen aanbesteden het maken van een geheel nieuw en massief en deugzaam orgelwerk ten dienste van gemelde Gemeente, met de levering der daartoe benodigde materialen, volgens dit Bestek omschreven en bestaande in de volgende Registers*. [D. van Vreumingen, juli 1840, in vijfvoud].

historie.⁶⁴⁹ Rond de Lohman-renovatie (1840-1841) van het Delhaye-orgel (1773) te Moordrecht bleef een soortgelijk journaal van Van Vreumingen bewaard.⁶⁵⁰

Het Moordrechtse journaal geeft uitgebreid blijk van Van Vreumingens conditie 'om in geval er op Moordrecht aan het orgel worde gewerkt minstens eenmaal in de week inspectie te doen'. 'Word er alhier in de stad aan de deelen des orgels gewerkt, zo schrijft hij op 20 februari 1840, dan neemt Van Vreumingen zich voor 'twee of driemaal in de week aldaar inspectie te nemen, en voor mijne verantwoording aantekening te houden'. Modern is ook zijn betalingsconditie van 'vijf pct. interest der herstellings en vernieuwingskosten'.⁶⁵¹ Ook met zijn voor Zwammerdam opgestelde bestek profileert Van Vreumingen zich nadrukkelijk als één van de eerste orgeladviseurs in hedendaagse zin. Zijn artistieke zelfbewustzijn blijkt als hij de kerkvoogden van Zwammerdam op 14 december 1843, ruim een half jaar na de keuring eind mei van dat jaar, schriftelijk verzoekt om een attest, 'daar het geheel nieuwe orgelwerk in uwe gemeente door mij is ontworpen en volgens mijn gemaakt bestek door de kundige Lohman's is daargesteld'.⁶⁵²

Op voordracht van Van Vreumingen wordt zijn bestek door de Zwammerdammer kerkvoogden toegezonden aan de orgelmakers H.B. Lohman te Gouda, 'J. Baitz' te Utrecht, Kam en Van der Meulen te Rotterdam en J. Gabry te Gouda, terwijl in tweede instantie ook de orgelmakers L.J. van Dam te Leeuwarden, Naber te Deventer, J.C. Scheuer & Zoon te Zwolle en P. Van Oeckelen te Groningen voor prijsopgave in aanmerking komen.⁶⁵³ De reacties van de benaderde orgelmakers werpen een opmerkelijk licht op de negentiende-eeuwse ontwikkeling van de perceptie van de positie van de orgeladviseur. Het antwoord van de firma J. Bätz & Co. is kort en bondig: zij berichten eenvoudigweg voor inschrijving te bedanken, aangezien zij zich steeds hebben toegelegd 'om door getrouw eerlyk en overeenkomstig de behoefte der kunst deugzaam werk te leveren eene preferentie in het

⁶⁴⁹ Streekarchief Midden Holland Gouda 597 Kerkvoogdij Hervormde Gemeente Gouda 1820-1997 inv. 470 *Aantekeningen betreffende het Orgel in de Groote of St. Jans-Kerk te Gouda 1839*.

⁶⁵⁰ Streekarchief Midden Holland Gouda 98 Hervormde Gemeente Moordrecht inv. 316, *Begin, Voortgang & afwerking der Groote Orgel-reparatie te Moordrecht; alsmede eenige bijzonderheden dat orgel betreffende. D.V.V. 1841*.

⁶⁵¹ Streekarchief Midden Holland Gouda 98 inv. 317 schrijven D. van Vreumingen, Gouda 20 februari 1840.

⁶⁵² Streekarchief Rijnlands Midden Alphen aan den Rijn 114.2.05 Hervormde Gemeente Zwammerdam inv. 423 dossier orgelbouw 1774/1840-1843, verzoek om attest D. van Vreumingen, Gouda 14 december 1843.

⁶⁵³ Streekarchief Rijnlands Midden Alphen aan den Rijn 114.2.05 inv. 423, schrijven D. van Vreumingen met namen te benaderen orgelmakers, Gouda 25 juli 1840.

vak te verkrijgen, maar nimmer door inschrijving voor de minste prijs'.⁶⁵⁴ Hun stellingname staat niet op zichzelf: twee jaar eerder berichten zij reeds aan de kerkmeesters van de Nieuwe Kerk te Amsterdam dat het aanstellen van een adviseur slechts dan effectief is wanneer het om 'een man van ervaring en erkende bekwaamheden' handelt, zo niet dan veroorzaakt het enkel 'belangrijke onaangenaamheden, waar we gaarne buiten blijven'.⁶⁵⁵ Uit de Zwammerdammer notulen blijkt dat ook orgelmaker Gabry voor inschrijving bedankt.⁶⁵⁶

Kam en Van der Meulen berichten de kerkvoogden dat het hen toegezonden bestek 'zwarigheden bevat' die hen 'zonder juister oplossing eene inschrijving moeilijk, ja zelfs onmogelijk maakt'. In een ongedateerde brief zetten zij een uitgebreid aantal bezwaren uiteen, mochten de kerkvoogden daarin bezwaren vinden, dan achten zij zich verplicht 'voor de eer van mededinging te bedanken'. De bezwaren betreffen zowel de formulering van het bestek als vakinhoudelijke aspecten. De door adviseur Van Vreumingen voorgeschreven middelbare mensuur van minstens 16 duim achten Kam en Van der Meulen bijvoorbeeld nauw, hun eigen 'middelbare mensuur is bijna 18 duim Rijnl[ands]'. Het bevoeren van de spraakstukken van de grote houten pijpen achten zij onvoordeelig 'daar met bevoering de reet welke de windt in het korpus werpt ten allen tijd niet gelijk blijft doordien het leder zich door den tijd in malkander zet'. De voorgeschreven belering van de windstokken levert moeilijkheden bij het registreren op, 'daar beleering derzelve eene zeer beduidende zuiging der slepen veroorzaakt', men doet dit alleen 'indien er bijspraken aanwezig zijn, door dien dezelve niet goed gevlakt zijn'. In het bestek lijken verder twee maatsoorten te worden gehanteerd, bij de Nederlandse wordt het hout voor de windladeramen te dun, bij de Rijnlandse worden andere punten belachelijk. Een mengeling van half tin en half lood voor de corpussen der Trompet raden Kam en Van der Meulen af, 'elk die eenige kennis van de mengeling der metaalen heeft, weet dat deze mengeling het ligtst door de temperatuur der lucht wordt aangedaan, het is bijna de mengeling die het minste warmte stof tot ontbinden noodig heeft alzo ook het ligtst ontstemt'. Met enkel mahonie tongwerkkoppen zal verder het koper in de stevels of 'hozen wel even zo ligt oxideeren als in de koppen'. Bezwaar maken Kam en Van

⁶⁵⁴ Streekarchief Rijnlands Midden Alphen aan den Rijn 114.2.05 inv. 423, schrijven J. Bätz & Comp., Utrecht 6 augustus 1840.

⁶⁵⁵ Stadsarchief Amsterdam 378.NK inv. 182, schrijven J. Bätz & Comp. Utrecht maart 1838.

⁶⁵⁶ Streekarchief Rijnlands Midden Alphen aan den Rijn 114.2.05 inv. 305 notulen kerkvoogden en notabelen 1836-1845, 11 augustus 1840.

der Meulen tenslotte tegen de vrije toegang van één of twee bevoegde organisten of deskundigen tot hun werkplaats:

Het is schrijvers dezer ten allen tyde aangenaam wanneer zy door kunstkeners bezoeken ten hunnen ontvangen en geen dezer bezoekers zal ooit over een onheusch onthaal hebben geklaagd, echter willen zij zich in geen deele onder verplichting stellen om hun huis te moeten openstellen en bezoeken te ontvangen wanneer een ander dat verkiest, daar dit artikel een groot bewijs van wantrouwen in zich bevat.⁶⁵⁷

Van Vreumingen reageert bijzonder geagiteerd op de inhoudelijke aanmerkingen van Kam en Van der Meulen op zijn bestek, waarbij hij regelrecht de kundigheid van de orgelmakers in twijfel trekt:

Maken die heeren hunne prestanten zoo wijd, dat de nauwe mensuur 16 dm en de middelbare bijna 18 dm omtrek heeft, wat zal hún wijde mensuur dan wel zijn; en wanneer dezelve dan geplaatst wordt op manuaalladen; dan moeten dezelve mits dat die heeren de Kunst verstaan van goed te kunnen intoneeren, een ontzettend geluid van zich geven; doch daar ik slegts een orgelwerk van hún heb getoetst, heb ik wel het tegendeel ontdekt.⁶⁵⁸

‘Het nut van losse en bevoederde mondstukken aan de grootste houten pijpen’ schijnen Kam en Van der Meulen aldus de Goudse adviseur niet te kennen, desgewenst zal hij ze dat echter wel aanwijzen in de Goudse Grote kerk, waar hij vier jaar het toezicht heeft gehad en ‘hun de manier van bewerking en opsluitingen, alsmede het nut aanwijzen’. ‘Een knap orgelmaker weet zeer goed’ – hoewel Van Vreumingens bestek dit onvermeld laat – dat de ventielen driemaal bij voorkeur met schapenleer beleerd moeten worden, de voetmaat in het bestek is de Rijnlandse, ‘het overige is vitterij’. Kam en van der Meulen schijnen verder ‘een verkeerd begrip te hebben van de oorzaken waardoor tongwerken ontstemmen’. Van Vreumingen ‘zoekt zulks altoos in den tong; daar dezen het in het corpus zoeken’. De orgelmakers stellen volgens Van Vreumingen vragen ‘welke een kind maar geen orgelmaker zoude doen’. ‘Een solide orgelmaker gaat volgens een goed geweten te werk’, mochten ‘zomtijds de Heeren Kam en van der Meulen zich niet

⁶⁵⁷ Streekarchief Rijnlants Midden Alphen aan den Rijn 114.2.05 inv. 423, schrijven Kam en Van der Meulen inzake bezwaren toegezonden bestek, [augustus 1840].

⁶⁵⁸ Streekarchief Rijnlants Midden Alphen aan den Rijn 114.2.05 inv. 423, schrijven D. van Vreumingen, Gouda 8 augustus 1840.

weten te redden', dan kan de adviseur 'hun in dat alles wel van dienst zijn'. Van Vreumingen adviseert de beide orgelmakers derhalve vlijtig de werken van Bedos, Adlung, Halle, Werkmeister en 'J. van der Heurn' te bestuderen; mochten zij geen goede mensuurschaal bezitten, 'dan kunnen die heeren dezelve bekomen op mijn orgel in de Luthersche Kerk alhier'. Met hun 'voorgewende onwetendheid' zouden Kam en Van der Meulen volgens Van Vreumingen echter 'geheel andere oogmerken' hebben: zij willen trachten hem 'belagelijk te maken in het oog der Heeren kerkvoogden' en hem het vertrouwen trachten te benemen dat hij bezit. Wellicht hebben de orgelmakers aldus de kennelijk wel heel zelfingenomen Goudse adviseur 'uit het bestek kunnen proeven, met wien ze welligt in aanraking konde komen, en dat smaakt hun niet; die persoon moet geweerd worden, want kon hun in het vak nadelig zijn'.⁶⁵⁹

Begin september 1840 zenden Kam en Van der Meulen de kerkvoogden als alternatief voor het bestek van hun adviseur een eigen bestek voor een instrument van twee klavieren alsmede enkele plannen met begroting voor een instrument van één klavier, vergezeld van frontontwerpen voor de orgels van Delfshaven en Rijswijk. In de aangeboden eenklaviers dispositie vervangen Kam en Van der Meulen volgens begeleidend schrijven de in Van Vreumingens bestek gedisponeerde Fluit travers door een Baardpijp en wordt de Cornet 5 sterk uit de 8vt gesteld:

Wij twifelen niet of elk bevoegd regter (die zijn eigen juist niet voor het best houdt ten allen tijde) zal deze verandering goedkeuren. Heeren kerkvoogden kunnen dit bestek laten examineren door een bevoegd regter, den Heer bestekmaker van Gouda zal het welligt verwerpen, doch dit zij, elke vogel fluit zoo als hij gebekt is, wij willen de man niet minachten in zijn vak als organist, wij willen geloven dat hij kennis heeft van het orgel doch wij geloven tevens men neme het ons niet kwalijk dat hij zich hier op een baan heeft begeven die een weinig te glad voor hem is, enfin wij willen hem zijn scherpe aanmerkingen omtrent onze kunde enz. vergeven op hoop dat hij dezelve barmhartigheid zal uitoefenen. Onaangenaam zoude het ons zijn indien een ander onzer collega's op ons bestek inschrijft, indien Heeren Kerkvoogden concurrentie moeten hebben dat dan ook zij een bestek inleveren en dat dan het gezamentlijke worden vergeleken, wij twifelen dan ook niet, of heeren kerkvoogden zullen aan ons verzoek voldoen, om ons

⁶⁵⁹ *Ibidem.*

indien wij tot geen accoord kunnen komen de gezonden stukken zonder dezelve te copieren terug te zenden.⁶⁶⁰

Waar uiteindelijk drie van de vier aangeschreven orgelmakers voor prijsopgave op basis van het adviseursbestek bedanken hebben de Zwammerdammer kerkvoogden – van mening dat hun adviseur ‘alle de aanmerkingen door de Heeren Kam & Vermeulen [*sic*] dienaangaande gemaakt, zoo grondig heeft weerlegd dat aan die verlangde wijzigingen niet kan worden voldaan’ – ondertussen besloten met de enig overgebleven inschrijver, de firma Lohman verder in onderhandeling te treden.⁶⁶¹

Opmerkelijker is dat Kam en Van der Meulen in augustus 1840 desgevraagd wel de concurrentie te willen aangaan met ‘de Heer Bätz en Witte’, maar bij mededinging van ‘de Heer Lohman’ voor inschrijving te bedanken. Mogelijk heeft één en ander van doen met de gang van zaken rond de bouw van het orgel van de Rotterdamse Dominicuskerk, waarvan de voltooiing na het overlijden van Jacob van Dam aan N.A. Lohman en Zonen is toevertrouwd.⁶⁶² Mogelijk zijn de Lohmans na de dood van Van Dam in Rotterdam geïntroduceerd door de opzichter op de orgelbouw Johannes Bernardus Bremer, welke in 1839 als examiner met Lohmans werk in Zoetermeer en Gouda in aanraking is gekomen.⁶⁶³ Volgens het Handschrift Broek-huyzen begon Lohman in september 1839 met de werkzaamheden in Rotterdam. Opmerkelijker genoeg vermelden echter twee Rotterdamse dispositieverzamelaars dat hetzelfde instrument al in 1838 werd voltooid, volgens A.P.G. de Waal door J. en L.J. van Dam, volgens M.H. van ‘t Kruys door Kam en Van der Meulen.⁶⁶⁴

⁶⁶⁰ Streekarchief Rijnlands Midden Alphen aan den Rijn 114.2.05 inv. 423, schrijven Kam en Van der Meulen, Rotterdam 9 september 1840. Bestekken en tekeningen zijn conform verzoek niet meer in het dossier aanwezig.

⁶⁶¹ Streekarchief Rijnlands Midden Alphen aan den Rijn 114.2.05 inv. 305, 11 augustus 1840.

⁶⁶² *Rotterdamsche Courant* 30 oktober 1841, *De Noordbrabander* 2 november 1841; George Hendricus Broekhuysen, *Orgelbeschrijvingen* Ed. Arend Jan Gierveld Utrecht 1986 R13, 675-677.

⁶⁶³ *Opregte Haarlemsche Courant*, 12 februari (Zoetermeer)/2 mei (Gouda) 1839. Gezien zijn keurmeesterschap in de Goudse Sint-Janskerk kan niet worden uitgesloten dat Bremer ook de ‘tweede deskundige’ betreft aan wie van Vreumings eerder vermelde bestek voor Zwammerdam voor toezending aan de uitgenodigde orgelmakers werd voorgelegd.

⁶⁶⁴ Dispositieverzameling A.P.G. de Waal (manuscr.) [Delfshaven] z.j. (Handschriftenverzameling Koninklijke Bibliotheek ‘s-Gravenhage 123 C 12), 622; M.H. van ‘t Kruys, *Verzameling van*

Een dispositieopgave van orgelmaker Michaël Maarschalkerweerd uit circa 1875 vermeldt zowel Van Dam als Kam als maker. In plaats van de door Broekhuizen vermelde Basson 16 vt en Voxhumana 8 vt zijn volgens Maarschalkerweerd de rond 1840 bij Van Dam en Lohman nog ongebruikelijke doorslaande tongwerken Fagot 16 vt en Dulciaan 8 vt aanwezig. Niet ondenkbaar is daarmee dat het Dominicus-orgel korter of later na oplevering door Lohman in 1841 door Kam (en Van der Meulen) is gewijzigd, zoals in ieder geval vaststaat voor het Van Dam-orgel (1838) in de naburige Laurentiuskerk aan de Houttuin, waar volgens het Handschrift Broekhuizen in 1841 door Kam en Van der Meulen ‘de Trompet 8 vt in’t pedaal en de Viol di Gamba in de bas op het bovenclavier erbij gemaakt’ zijn.⁶⁶⁵

Voor de Dominicusstatie belasten Kam en Van der Meulen zich in ieder geval met de verkoop van het oude orgel uit de noodkerk. Mogelijk werd dit instrument door hen geplaatst in het jongensweeshuis van het parochiaal armbestuur: volgens niet gedateerd schrijven van Willem Hendrik Kam beschikte het instrument aldaar over eenzelfde als in de verkoopadvertentie van januari 1841 genoemde tongwerkcombinatie Dulciaan, Voxhumana en Musette dan wel Kromhoorn 8 vt.⁶⁶⁶ Volgens hetzelfde schrijven heeft Kam inmiddels de orgels in de drie Rooms-Katholieke binnenstadparochies van de H. Rosalia, Dominicus en St. Laurens in onderhoud.

Als H.B. Lohman in februari 1845 een in maart 1840 opgedragen vernieuwing van het orgel in de Oude Kerk te Scheveningen nog steeds niet heeft voltooid, verzoeken Kam en Van der Meulen per brief dit werk te mogen afmaken. Kerkvoogden gunnen de voltooiing echter in april aan L.J. van Dam, waarna het instrument op 14 september 1845 door J.B. Bremer uit Rotterdam wordt geëxamineerd.⁶⁶⁷ Wanneer Kam en Van der Meulen vervolgens in oktober 1850 prijsopgave doen voor een kleine reparatie van toetsmechanieken en koppeling in de Hooglandse Kerk te Leiden wijzen zij echter, waar zij ‘ongaarne’ in conflict met

Disposities der verschillende Orgels in Nederland benevens eene korte beschrijving van het orgel in de Grootte Kerk te Rotterdam. Rotterdam 1885/Amsterdam 1962, 571.

⁶⁶⁵ George Hendricus Broekhuizen, *Orgelbeschrijvingen* Ed. Arend Jan Gierveld Utrecht 1986 R14, 677-678.

⁶⁶⁶ *De Noordbrabander*, 29 januari 1842; Stadsarchief Rotterdam 144 Rooms Katholiek Armbestuur inv. 996, opgaaf onderhoud, kleine reparatie en schoonmaak W.H. Kam, z.d.

⁶⁶⁷ Haags Gemeentearchief 540-01 Hervormde Gemeente Scheveningen inv. 147 notulenboek kerkvoogden 1820-1858, 289-290 (9-10 maart 1840), 363 (19 februari 1845), 364 (6 april 1845), 367-370 (1/14 september 1845). Verdere documentatie is niet bewaard gebleven.

collega's komen de gecomiteerden nadrukkelijk op de positie van Lohman 'als permanent orgelmaker'. Waar zij niet weten of deze de genoemde functie zal behouden, 'zoo zoude, indien zulks het geval is, ligt onaangenaamheden konden geboren worden, welke door de kleinheid der reparatie niet worden gecompenseerd'. Hoewel zij de vrijheid nemen zichzelf bij eventuele verandering daarvan aan te bevelen en niet twijfelen, 'door een active handeling het ons te geven vertrouwen waardig' te zijn wensen de Rotterdamse orgelmakers hun offerte beslist niet beschouwd te zien 'als een poging, van onze zijde, om den Heer Lohman te compromitteren', of de reparatie te gebruiken 'als een middel om ons indirect in te dringen in een bestuur'.⁶⁶⁸

Kort tevoren blijken de Leidse gecomiteerden op Kam en van der Meulen te zijn geattendeerd door Bartolomeus Tours, organist van de Grote of Sint-Laurenskerk in Rotterdam, welke volgens eigen schrijven 'reeds onderscheiden werken der bovenstaande firma met het uiterste genoegen geëxamineerd en bespeeld heeft'. In zijn brief verheugt het Tours 'de Heeren Kam en van der Meulen als door en door kundige en eerlijke orgelmakers bijzonder te kunnen aanbevelen; zij hebben niet slechts overvloedige begaafdheden en kunde, om de meest gewenschte verbeteringen aan een verzuimd of teruggegaan orgel op de solidenste en beste wijze aantebrenge maar bezitten tevens al de bekwaamheden en vereischten, om een nieuw orgel regt deugdzaam, schoon en met roem te vervaardigen. De materialen die zij leveren zijn steeds van de beste, stevigste soort waardoor de duurzaamheid des orgels wordt gewaarborgd, terwijl hun pijpwerk uitmunt door goede spetie en deszelfs geluid door krachtigen toon en ronde en liefelijke intonatie'.⁶⁶⁹

RENOVATIE VAN HET ROTTERDAMSE LAURENSORGEL

De lovende woorden van de Laurensorganist ten spijt is het Kam en Van der Meulen in 1850 ondertussen ondanks herhaalde pogingen niet gelukt het vertrouwen te winnen van de kerkmeesters van hun eigen Rotterdamse Hervormde gemeente. Bijna negen jaar voor zijn aanbevelingsbrief aan de Leidse gecomiteerden verzoekt Tours in oktober 1841 zijn Rotterdamse werkgevers van de

⁶⁶⁸ Gemeentearchief Leiden Kerkvoogdij Hervormde Gemeente inv. 921, reparatieofferte Kam en Van der Meulen, Rotterdam 23 oktober 1850.

⁶⁶⁹ Gemeentearchief Leiden Kerkvoogdij Hervormde Gemeente inv. 1112, aanbevelingsbrief Kam en Van der Meulen, B. Tours, Rotterdam, 17 september 1850.

verplichting tot het regelmatig stemmen van de tongwerken van het Laurensorgel te mogen worden ontslagen, 'voorstellende, om dit werk door de orgelmakers Kam & Van der Meulen hier ter stede te doen verrigten' tegen toekenning van zijn dan door hem aan hen uit te betalen jaarlijkse toelage van f 100,-. Tegelijkertijd verzoekt Tours om een schoonmaak van het instrument en geeft hij te kennen 'dat het orgel slecht geïntoneerd was, waardoor hetzelfde met vele orgels in andere steden achterlijk stond'. Ondanks enige bevreemding 'dat een dergelijk gebrek aan het orgel zoude bestaan, doordien toch na de voltooying van t zelve door HH Examinatoren blijkt hunne schriftelijke verklaring eene zoo allezins gunstige getuigenis over dat orgel was afgelegd' besluiten de kerkmeesters naar aanleiding van Tours' verzoek een commissie in te stellen, temeer omdat enigen van hen ook 'meermalen de opmerking hadden hooren maken dat het bedoelde orgel niet die kracht had, als het zelve wel kon en moest hebben'.⁶⁷⁰In een brief van 1 december 1841 zet Tours zijn wens tot herintonatie nader uiteen:

Mijne ervaring in dit gedeelte van mijn kunstvak zich in de laatste tien jaren aanmerkelijk vermeerderd hebbende, ben ik door het hooren en bespelen van onderscheiden beroemde orgels in ons vaderland zoo ik meen, beter dan vroeger in staat, om de meerdere of mindere voortreffelijkheid van mijn orgel in dit opzicht te beoordeelen, en wanneer ik dan de intonatie van mijn werk en de kracht van het geheel aan den vollen ronden en imposanten toon van vele andere orgels toetse, dan moet ik openhartig verklaren dat naar mijne opinie hetzelfde verre moet achter staan bij de beroemde orgels te Haarlem, Gouda en Nijmegen zoowel als bij de in laatste jaren nieuw gemaakte en bijzonder voortreffelijken waarmede thans de Utrechtsche Dom en groote Kerk te Delft mogen prijken.⁶⁷¹

Ondanks de vele goede eigenschappen van het Laurensorgel zou Tours zich vereerd achten indien kerkvoogden zijn voorstel 'eenige overweging mogten waardig keuren' en genegen zouden zijn daarover 'de opinie van deskundige mannen in te roepen'. Het overlijden van orgelmaker Abraham Meere doet Tours tenslotte de vrijheid nemen 'de Heeren J. Bätz & Co., orgelmakers te Utrecht, als

⁶⁷⁰ Stadsarchief Rotterdam 25 Kerkmeesters Hervormde Gemeente inv. 25 notulen gecommiteerden 1841-1847, 14-15 (9 oktober 1841).

⁶⁷¹ Stadsarchief Rotterdam 25 inv. 36 bijlagen bij de notulen 1841-1847, bijl. n° 7 schrijven inzake schoonmaak/verbetering intonatie Grote Kerk, B. Tours, 1 december 1841.

mannen van beproefde kunde, stipte eerlijkheid en zeer solide beginsel beleefdelijk aantebevelen'.⁶⁷²

Drie dagen later verzoeken Kam en Van der Meulen onder aanbieding van verschillende attesten de Rotterdamse kerkmeesters voor het jaarlijks onderhoud van het Laurensorgel in aanmerking te mogen komen, daarbij wijzend op de voordelen van hun vestiging te plaatse. Het voorstel van Tours om hen 'op te dragen het wekelijks onderhoud der tongwerken' wordt bij toekenning van het jaarlijks onderhoud bovendien minder bezwaarlijk. Kennelijk hebben Kam en van der Meulen, zo blijkt uit hun brief, vooraf met Tours over een eventuele wisseling van orgelmaker gesproken:

Bijzondere vriendschapsbetrekkingen van den Heer Thours met de Heeren Bätz & Comp. van vroeger tijd dan de onze, maakt het zijn Edele ten plicht ons bij Heeren kerkvoogden slegts als tweede personen te kunnen aanbeveelen, zijn Edele mag ons echter niet vleyen, omdat genoemde Heeren reeds voor jaaren de geprêdestineerde personen zijn (eigen woorden).⁶⁷³

Niet allereerst een financieel belang is voor Kam en Van der Meulen ruim vier jaar na hun vestiging te Rotterdam aanleiding zich voor het onderhoud van het Laurensorgel aan te bevelen:

Wij zijn begunstigd met uitgestrekte werkzaamheden, wij hebben in weinig jaren veel en niet onbelangrijk daargesteld [...], belangrijke kerkwerken zijn nog bij ons in geboorte, zoodat dit niet enkel een aanzoek behoeft te wezen om gebrek aan werk. Doch wij gevoelen dat onze reputatie gevoelig moet lijden bij verwerping van dit ons aanzoek, elk onbevooroordeelde moet onwillekeurig op de gedachte koomen, dat bij het bekende aangehaalde voordeel wij als stad- en geloofsgenoten niet dat vertrouwen hebben zoodat het kerkbestuur van Rotterdam genoodzaakt is menschen die nog het een nog het ander zijn te engageren.⁶⁷⁴

Kam en Van der Meulen spreken dan ook de hoop uit 'in plaats dat onze reputatie een gevoelige nederlaag kan lijden, dat met ons tijdelijk bestaan nauw verbonden is, het een en ander hierdoor te verbeteren, van de bekende en ook door ons

⁶⁷² *Ibidem.*

⁶⁷³ Stadsarchief Rotterdam 25 inv. 36 bijl. n° 6, aanbevelingsschrijven onderhoud, Kam en Van der Meulen, Rotterdam 4 december 1841.

⁶⁷⁴ *Ibidem.*

gedeeltelijk geobserveerde gebreken van het orgel te mogen verbeteren, zonder welke gebreken het werk een der schoonste en uitvoerigste kunstgewrochten van Neerlandsch kerken moet worden'.⁶⁷⁵

Een dag later rapporteren de gecomiteerden Blom, van der Willigen en Coenen, na het raadplegen van enige niet nader genoemde deskundigen aan de kerkmeesters dat hen is medegedeeld dat het orgel 'op verre na niet in dien staat verkeerd en ook nimmer bij de voltooying schijnt gebragt te zyn geweest als hetzelfde had behoren en kunnen zijn'. Temeer daar één van de geraadpleegde deskundigen van mening blijkt 'dat door eene nieuwe intonatie alleen dit werk niet tot een goed geheel te brengen zoude zijn' en vreest 'dat bij behoorlijke examinatie nog wel meerdere gebreken zich zouden openbaren die onvermijdelijk zouden moeten worden hersteld om het oogmerk ten volle te kunnen bereiken' stelt genoemd drietal voor 'een bepaald onderzoek van het orgel door een daartoe te benoemen en vooral bekwaam orgelmaker', oftewel 'de Heeren Bätz & Co. orgelmakers te Utrecht, die als de meest kundige in ons Rijk bekend staan' te doen uitvoeren.

Het voorstel van de organist om het stemmen van de tongwerken aan een orgelmaker uit te besteden kunnen de gecomiteerden niet goedkeuren, dit 'zoude ook eene afwijking van de bestaande gewoonte zijn; in alle kerken is de stemming van de tongwerken der orgels aan de organisten die dezelve bespeelen opgedragen; het nut hiervan ligt ook in den aard der zaak, want een organist die verondersteld moet worden hart voor het instrument te hebben dat hij bespeeld zal ontegenzeggelijk met de meeste juistheid die stemmingen verrigten. Ook komt nog hierbij, dat volgens ingewonnen informatien geene bekwame orgelmakers hier ter stede gevonden worden. De orgelmakers Kam & vd Meulen door den Heer Tours voorgedragen, deze Heeren hunne bekwaamheid moet ook maar zeer middelmatig zijn'.⁶⁷⁶

Welke informant de eigen gemeenteleden bij de Rotterdamse kerkmeesters dermate in diskrediet brengt wordt niet vermeld. J.H. Paling, organist van de Remonstrantse kerk, welke in 1843 evenals Johannes Bernardus Bremer als deskundige bij de renovatie van het Laurensorgel wordt betrokken, beveelt Kam en Van der Meulen in 1844 in ieder geval juist als 'geschikte en der zaak kundige

⁶⁷⁵ *Ibidem.*

⁶⁷⁶ Stadsarchief Rotterdam 25 inv. 36 bijl. n° 8, *Rapport van de HH Blom vd' Willigen & Coenen aan de Gemeente Commissie op het verzoek van den Organist B. Tours, tot schoonmaking en op nieuw intoneren van het orgel in de Groote Kerk alsmede om ontslagen te worden van de op hem rustende verplichting tot stemming van de tongwerken van t zelve Orgel*, 4 december 1841.

personen' aan ter reparatie van het orgel van de Lutherse gemeente in Dordrecht.⁶⁷⁷ Een nader verzoek van Kam en Van der Meulen om het Laurensorgel 'ook door hun te doen opnemen, mits dat zij bij de herstelling van 't zelve dan tevens in aanmerking mogten komen' wordt door de Rotterdammer kerkmeesters eind december 1841 – het orgel blijkt dan reeds door de firma Bätz te zijn opgenomen – voor notificatie aangenomen.⁶⁷⁸

Nadat in 1842 de firma Bätz & Co. diverse rapporten, een conceptbestek voor een renovatie van het Laurensorgel en de uitbreiding daarvan met een echowerk als vierde klavier plus een conceptbestek voor een nieuw 32 voets orgel heeft opgesteld⁶⁷⁹, bericht J.H. Paling 14 januari 1843 desgevraagd dat, 'wil men dit niet oppervlakkig behandelen', hij zich niet in staat acht het orgel op te nemen, 'hetwelk alléén door een kundig orgelmaker kan geschieden, welke in staat is het werk in het hart te onderzoeken, te beoordeelen en hetgeen uitgeligt of losgemaakt is weder in de zelfde orde te stellen als waarin het zich bevonden heeft, ofschoon ook voor hem nog verscheidene dingen verborgen zullen blijven zoo lang er geene uiteenneming van het geheel werk plaats zal hebben'. In gemoede verklaart Paling verder 'dat behalve de bijzondere gebreken het geheele werk die volle en penetrante toon mist welke men met regt van zulk een colossaal 32 voets orgel zoude mogen verwachten, ofschoon er wel registers in gevonden worden welke zeer wel voldoen'. Volgens Paling 'onderscheidt zich echter gunstig het Rugpositief door die registers welke van een vroeger orgel er zijn ingebracht'.⁶⁸⁰

Johannes Bernardus Bremer betreurt het in een schrijven van vijf dagen eerder 'dat de vroeger door den orgelmaker Wolfferts gemaakte solide windladen voor het derde klavier, benevens het fraaye houten en metale pijpwerk hetwelk

⁶⁷⁷ Stadsarchief Dordrecht 191 Evangelisch Lutherse Gemeente inv. 5 *Protocol Grote Kerkenraad der Luthersche Gemeente* [1824-1874], 12 augustus 1844; inv. 90 stukken orgel 1844-1896, commentaar commissie op herstelplannen Kam en Van der Meulen en Bätz & Co, [mei 1844].

⁶⁷⁸ Stadsarchief Rotterdam 25 inv. 25, 27 (28 december 1841).

⁶⁷⁹ Stadsarchief Rotterdam 25 inv. 36 bijl. n° 11, *Rapport aan de Heeren Gecommitteerden der Nederduitsche Hervormde Gemeente betreffende den staat des Orgels in de Groote of St. Laurenskerk binnen Rotterdam. Utrecht den 13 Januarij 1842 J: Bätz & Comp.*; bijl. n° 16 schrijven inzake proefnemingen Groote of St. Laurenskerk met ontwerp 4^e manuaal, J. Bätz & Co, Utrecht 20 juli 1842; bijl. n° 17 schrijven J. Bätz & Co., Utrecht 30 augustus 1842; concept bestek schoonmaak, repareeren en verbeteren orgel Grote of Sint Laurenskerk, [J.Bätz & Co.], 20 juli 1842; bijl. n° 34 begeleitend schrijven J. Bätz & Co, Utrecht 15 december 1842; Concept *Conditieën en voorwaarden waarop Heeren Gecommitteerden der Nederduitsch Hervormde Gemeente te Rotterdam aan J. Bätz & Co. orgelmakers te Utrecht hebben aanbesteed het maken en leveren van een 32 voets orgel in de Groote of St. Laurenskerk te Rotterdam*, [J. Bätz & Co. december 1842].

⁶⁸⁰ Stadsarchief Rotterdam 25 inv. 36 bijl. n° 36, schrijven J.H. Paling aan H. Blom, 14 januari 1843.

voorhanden was, en in A^o 1810 door den orgelmaker Freytag van Groningen tot tijdelijk gebruik boven in de orgelkast geplaast werd, en hetwelk even als het Rugwerk door niemand konde worden afgekeurd, in A^o 1821 aan de orgelmaker Meere voor oud werk werd afgestaan, hetwelk nog bij de verkoping zijner nalatenschap voor een groot gedeelte publiek is verkogt, terwijl het aanwezige nimmer dit oude heeft geevenaard'. Een eigen inspectie van het orgel acht Bremer niet noodzakelijk, daar hij zich 'met hetzelfde niet geheel onbekend' acht:

Bij de bouwing van hetzelfde ben ik daar meermalen tegenwoordig geweest, en de inrichting en bewerking gezien, later hetzelfde ook wel bespeeld, en alzo met de speelaard bekend geworden; en hoewel ik dit werk van tijd tot tijd door kundigen en onkundigen zeer verschillend heb horen beoordelen, heb ik het voor mij zelve nimmer als zo bewondering waardig, ja bijna volmaakt, maar wel als verscheiden gebreken bevattende kunnen houden.⁶⁸¹

Rapportage en bestek van Bätz & Co. van 20 juli 1842 verdienen volgens Bremer alle goedkeuring, maar zijn niet volledig doeltreffend: 'zij waarborgen alleen voor hunnen arbeid, en kunnen dit als solide menschen, welke niet meer beloven dan zij geven kunnen niet anders doen'. Het voorgestelde uiteennemen, schoonmaken, herstellen van pijpwerk en regeerwerk, opnieuw intoneren en stemmen zijn weliswaar onvermijdelijk, 'doch dit maakt geene wezenlijke verbetering aan het orgel, en de kosten hier aan besteed zijn dus weg indien men later tot grooter plan overgaat', met de voorgestelde verbeteringen is men ver gevorderd, doch men heeft het vooruitzicht later toch nog tot nieuwe uitgaven te zullen moeten komen, 'welke dan misschien te samen misschien meerder zullen bedragen dan indien men nu konde besluiten tot eene geheele omwerking of vernieuwing'.⁶⁸²

Ter vergadering van 17 maart 1843 bericht orgelmaker Witte de kerkmeesters desgevraagd te kunnen verzekeren dat het orgel 'na de reparatie gelijk zou staan met een 16 voets werk, uithoofde de constructie als zijnde een 32 voets, geheel anders was, maar dat het nimmer door deze reparatie zal voldoen aan dat, wat men van een 32 voets kan verwachten'.⁶⁸³ Op basis van het conceptbestek van Bätz & Co. van 20 juli 1842 besluiten de kerkmeesters de renovatie van het Laurensorgel en de uitbreiding met een vierde manuaal zonder mededinging van

⁶⁸¹ Stadsarchief Rotterdam 25 inv. 36 bijl. n° 35, schrijven J. B. Bremer aan H. Blom, Rotterdam 9 januari 1843.

⁶⁸² *Ibidem.*

⁶⁸³ Stadsarchief Rotterdam 25 inv. 25, 92-93 (17 maart 1843).

collega's aan de Utrechtse orgelmakers op te dragen. Ook een renovatie van het orgel van de Oosterkerk wordt, ondanks dat Witte niet kan garanderen deze nog hetzelfde jaar uit te voeren in maart 1843 aan de firma Bätz & Co. opgedragen.

Gedurende de renovatie in de Laurenskerk, welke door de lange winter van 1845 aanzienlijke vertraging oploopt worden boven bestek diverse extra werkzaamheden uitgevoerd. Na voltooiing van het werk stellen zowel Bremer als Paling in juli 1845 een verslag op over de verrichte werkzaamheden. Volgens Bremer heeft het werk door de renovatie 'eene kragt bekoomen welke er vroeger niet uit gehoord werd; inzonderheid het pedaal hetwelk vroeger zonder koppeling weinig gehoord werd, en thans zonder deze zelfs bij het volle werk zich door deszelfs diepte en kracht bijzonder onderscheid'. Ook het Hoofdmanuaal heeft aldus Bremer veel gewonnen:

De veranderingen welke aan windkasten, ventielen, klavieren enz: zijn bewerkt, hebben eene gewenschte uitkomst opgeleverd, zo dat, daar het vroeger bij het Rugpositief achterlijk bleef, thans met hetzelfde evenaard en nog daar boven in deftigheid uitmunt, zo als dit ook behoort te zijn; en leverd alzo in het geheel dit orgel met deszelfs diepe grondgeluiden, en majestueuse tongwerken eenen pompeusen toon op, waar door het op veel groote werken de voorkeur zoude kunnen behalen, en heeft alle mogelijke verbeteringen bekomen welke altijd met behoud van het bestaande konden worden aangebragt, en [is] alzoo in vele opzichten een voortreffelijk werk geworden.⁶⁸⁴

Ook Jan Hendrik Paling blijkt van mening dat 'de flauwe toon, welke de meeste registers hadden, door meer kernachtige, waartoe de nieuwe tongwerken in het Hoofdmanuaal en pedaal niet weinig bijdragen is vervangen, zoo dat het Rugpositief, vroeger zich gunstig in kragt, ook van het geheel, onderscheidende en of-schoon nog veel verbeterd, thans voor het Hoofdmanuaal moet onder doen en het

⁶⁸⁴ Stadsarchief Rotterdam 25 inv. 36 bijl. n° 199, *Rapport aan de WelEdele Heeren Gecommitteerden der Nederduitsche Gereformeerde Gemeente alhier, wegens het Orgel in de Grootte Kerk, na de herstelling en verbetering van hetzelfde door de Orgelmakers Bätz & Co. van Utrecht in de Jaren 1843, 1844 en 1845. Rotterdam 17 july. J.B. Bremer Organist in de Luthersche Kerk; bijl. n^o [200] Aan Heeren Gecommitteerden der Nederduitsche Hervormde Gemeente alhier, heb ik de eer, na gedane examinatie, wegens gedeeltelijke vernieuwing en reparatie van het Orgel in de Grootte Kerk, het navolgende rapport in te zenden. J.H. Paling, organist der Remonstrantsche Gemeente. Rotterdam 19 juli 1845.*

volle werk eene meer penetrante toon, ook door het het pedaal, dat nu magneficq voldoet, bezit'.⁶⁸⁵

PUBLIEKE POLEMIEK

Acht maanden na de renovatie wijdt de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* een uitgebreide bijdrage aan de geschiedenis van het Laurensorgel, nu volgens de auteur 'alom het instrument meer gunstig bekend geworden' is en het in die rang geplaatst moet worden 'welke aan hetzelfde thans onder de grootste en voortreffelijkste werken toekomt'.⁶⁸⁶ Een maand later publiceert dezelfde krant echter onder de titel *Orgel-bouwkunde en Orgels* een bijzonder uitgebreid anoniem ingezonden stuk, waarin de betreffende auteurs tot slotsom komen 'dat men nu in Rotterdam een afgewerkt 32 voets orgel heeft, waarvan de kracht des geluids in geen opzicht voldoet aan de verwachting, die door het gezicht wordt opgewekt, en dat die pijpen, waaraan het zijne zoo hoog geroemde grootheid en naam ontleent, eenvoudige figuranten zijn'.

Hoewel het sluitend bewijs daartoe vooralsnog ontbreekt, lijkt het gezien de voor- en verdere geschiedenis, zeker bij het ontbreken van eventuele geschikte tegenkandidaten, niet al te gewaagd de auteurs van het epistel in de directe kring van de orgelmakers Kam en Van der Meulen te zoeken. In ieder geval blijken de auteurs goed op de hoogte van zowel het Rotterdamse Laurensorgel als andere Maasstedelijke instrumenten en zijn zij goed bekend met de relevante vakterminologie en -literatuur. De nadruk op de wetenschappelijke vorming van orgelmakers, vooral wat betreft de theorie en praktijk van de windvoorziening, sluit aan op latere uitlatingen juist van en omtrent Kam en Van der Meulen. Bovendien sluit de in later instantie door de auteurs gerepliqueerde, volgens hen voorbarige beschuldiging van een 'verregaande *jalousie de métier*' niet uit dat ook examiner Johannes Bernardus Bremer het betreffende stuk als een persoonlijke aanval vanwege Kam en Van der Meulen heeft opgevat, voor hem wellicht reden temeer om hen later in Delfshaven omwille van 'een oude fete' geheel buiten gelegenheid van concurrentie te stellen. Dat de eigenlijke auteurs zich bovendien niet tot verantwoording verschuldigd achten in hoeverre zij de door Bremer in zijn weerwoord 'welligt bedoelde [...] personen hebben geraadpleegd' wijst eveneens op de invloed van

⁶⁸⁵ *Ibidem.*

⁶⁸⁶ 'Bijdrage tot de geschiedenis der orgels in de Groote of St. Laurenskerk te Rotterdam, van vroegeren en lateren tijd'. *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 14 maart 1846. Een aangekondigd tweede deel van dit artikel kon nog niet worden teruggevonden.

mogelijk als de orgelmakers Kam en Van der Meulen te identificeren derden op de redactie van deze opmerkelijke tekst.

Ongeacht de minder chique te noemen anonieme publicatievorm en de af en toe zeker polemisch te noemen toonzetting is het stuk een binnen de Nederlandse orgelgeschiedenis toch redelijk uniek te noemen eerste poging tot een serieuze publieke wetenschappelijke discussie over de kunst van het orgelmaken. Bovendien kan het stuk, als de hier veronderstelde plaatsbepaling correct is, worden beschouwd als een soort artistiek en wetenschappelijk programma waarin het oeuvre van de orgelmakers Kam en Van der Meulen kan worden verstaan, reden waarom een wat uitgebreider samenvatten en citeren van dit artikel hier op zijn plaats is.

De orgelbouwkunde heeft volgens de anonieme auteurs eeuwen nodig gehad 'alvorens zij den naam van kunst verdiende: om haar tot den trap van beschaving op te voeren, waarop wij haar thans aanschouwen'. De belangstelling voor de orgelbouwkunst vermeerderde 'toen men de orgels bij de openlijke Godsdienst ter begeleiding des gezangs gebruikte', met de vooruitgang der orgels 'werd ook natuurlijkerwijze de smaak voor den kerkelijke muziek beschaafd; componisten van groote verdiensten wijdden hunne talenten aan deze kunst en weldra werd dezelve, grootendeels echter op duitschen bodem, tot eene wezenlijk klassieke hoogte opgevoerd'. Van toen af kan worden aangenomen 'dat de orgelmuziek meer voorwaarts streefde dan de orgelbouwkunst, terwijl later beide vakken in ons vaderland weinig vooruitgingen; eene oppervlakkige beschouwing en vergelijking der orgels uit de zeventiende en achttiende, met die van onze eeuw, levert hiervoor een genoegzaam bewijs'. Gebrek aan goede instrumenten is volgens de auteurs oorzaak van de te weinig goede smaak bij het publiek 'voor het ernstige en strenge der orgelcompositiën daar het dezelve niet genoegzaam kent, om haar naar hare wezenlijke waarde te schatten'. Goede orgels kunnen daarmee worden beschouwd 'als een der geschiktste middelen ter veredeling van dien smaak; zij zullen zeker den geest der virtuozen opwekken, om hunne muzikale denkbeelden te ontwikkelen en meer algemeen mede te delen'.

Voorwaarde voor vooruitgang op dit gebied is in de eerste plaats kunstliefde bij de orgelmakers, 'wanneer deze niet bestaat, zullen zij zich natuurlijk de studien niet getroosten, welke voor hun moeijelijk vak noodzakelijk zijn, en daardoor over de ware grondbeginselen van hunne kunst in het duister blijven'. De 'bepaalde wetenschappelijke opvoeding' van orgelmakers in het algemeen is volgens de auteurs eveneens van nadelige invloed op het kunstvak, 'daar dit hetzelfde verlaagt tot de gewone handwerken, waarboven deze kunst werkelijk verheven zal

worden bevonden, wanneer men slechts kortelijk aantoont, met welke kundigheden een goed orgelmaker moet zijn toegerust, om van gunstige resultaten verzekerd te zijn. Hij moet geoefend zijn in wiskunde, acoustiek, aërostatiek, pneumatiek, werktuigkunde, muziek, bouwkunde en bij dit alles genoegzame praktische kennis bezitten, om de menigvuldige, verschillende materiele zaken, die bij een orgel te huis behooren, behoorlijk te kunnen projecteren en executeren’.

Vervolgens laken de auteurs het gebrek aan een Nederlandstalig wetenschappelijk standaardwerk over orgelbouw, terwijl volgens hen zelfs de beste buitenlandse werken merendeels een werkelijk wetenschappelijke onderbouwing ontberen:

Het bekendste en grootste werk is dat van den Abt Don BÉDOS DE CELLES, *l’Art du facteur d’Orgues*; dit in zijn tijd belangrijk werk, heeft door meerdere vereischten en veranderingen in de orgels, zijne waarde grootendeels verloren; het geeft ook geene, op wiskundige grondstellingen rustende regels, zelfs in de verhouding zijner afmetingen voor de pijpen kan men geene doorgaande evenredigheid vinden; het zijn niet dan praktische handleidingen, van onderscheidene meesters van dien tijd, benevens eenige maten van groote en kleine orgels. Van bovengenoemd werk is het hollandsche werk van mr. J. VAN HEURN, getiteld: *de Orgelmaker*, grootendeels een uitvloeisel en kan daarom ook weinig meer dan het eerste aanbieden; verder het werk van CORGE, vroeger organist te Liebenstein. Deze geeft vele berekeningen, die evenwel op willekeurig aangenomen gronden steunen, en dus tot onzekere resultaten leiden. Hetgeen HALLE’S *Werkstätte der Kunst*, de *Encyclopedien* van ERSCH, GRUBE en KRÜNITZ omtrent de orgels geven, is meestentijds herhaling van vroeger geschrevene zaken; verder de werken van KÜTZING, WERKMEISTER, BEKKER, SEIDEL enz., zijn slechts voor organisten van eenige waarde; en eindelijk het beroemde werk van Professor TÖPFER, getiteld: *Die Orgelbaukunst nach einem neuen Theorie dargestellt, und auf Mathematische und Physicalische grundsätze gestützt*; dit met de grootste zorg bearbeid werk, moet men de eer geven, dat het over de kunst een nieuw licht heeft verspreid; het geeft aan alles een meer solide rigting en zekere resultaten.⁶⁸⁷

Van nadelige invloed op de orgelbouwkunst is ook het door gebrek aan kennis moeilijk verkrijgbaar zijn van solide orgelexaminaties. Gewoonlijk zijn deze ‘geheel doelloos, doordien men deze zaak bijna uitsluitend aan organisten opdraagt, die eerst dan daarmede aanvangen, wanneer reeds het orgel afgewerkt op

⁶⁸⁷‘Orgel-bouwkunde en Orgels’, *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 15 april 1846.

de plaats der bestemming is'. Als men de kundigheden nagaat, die een examiner om de hem opgedragen taak naar behoren te kunnen vervullen bezitten moet en tot de overtuiging komt, 'dat dezelve bijna gelijk moeten staan met die van den orgelmaker, de praktijk alleen uitgezonderd', dan moet men bekennen dat bij organisten deze kundigheden niet te veronderstellen vallen. Noodzakelijk voor examinaties zijn personen met genoegzame physische en technische kennis om al tijdens de bouw van een orgel alle bijzondere delen te keuren en naar bevinding te doen plaatsen of verwerpen, 'wanneer dan na voltooiing de toonkunstenaar beoordeelt, wat regtstreeks op zijn gebied te huis behoort, dan zoude dusdanig orgel eene éclatante bekendmaking, die thans zoovele *ten hoogste middelmatige orgels* ten deel valt, waardig kunnen zijn'.

De laatste Rotterdamse orgelkeuringen bevestigen huns inziens het ongunstig oordeel van de auteurs, waarbij opvalt dat juist de examinatie van het kort na de oplevering in 1838 door Kam en Van der Meulen gewijzigde Van Dam-orgel van de Lauren(tiu)skerk nog het gunstigst wordt beoordeeld. De vruchten van de examinatie in 1828 van het orgel in de Grote of St. Laurenskerk zijn volgens de auteurs zo genoegzaam bekendheid dat zij niet behoeven te worden toegelicht. De daarop volgende van het nieuwe orgel in de rooms katholieke Sint Laurenskerk kan daarentegen van betere aard worden genoemd, 'de gevolgen hebben bewezen, dat die examinatie niet doelloos geweest is' De derde examinatie, die aan het nieuwe orgel in de rooms katholieke Kerk aan den Steiger 'was weder nutteloos; het geluid van dat orgel verkondigde al dadelijk duidelijk genoeg, dat het met de bekendmaking niet in overeenstemming was'.

De laatste keuring van het Laurensorgel in 1845 willen de auteurs vervolgens aan het werk zelf toetsen, onder bedenking van de fysieke onmogelijkheid 'dat één persoon, zelfs al ware hij met alle noodige kundigheden rijkelijk toegerust, een dusdanig uitgestrekt werk kan volvoeren'. In het belang der kunst wensen de auteurs tot besluit van het eerste deel van hun bijdrage 'dat diegenen, welke de wezenlijk moeilijke taak eener examinatie op zich nemen, ook de noodige kennis daartoe bezitten; bestaat deze niet, en ontbreekt het aan lust om zich dezelve eigen te maken, dat zij dan genoegzame humiliteit bezitten, om de opgedragen taak niet te aanvaarden; en eindelijk, zijn zij voor dien taak berekend, dat zij dan met *onverbiddelijke gestrengheid* handelen: hierdoor zullen zij de kunst bevoordeelen, en de makers van goede orgels, op de meest kiesche wijze beloonen'.⁶⁸⁸

⁶⁸⁸ *Ibidem.*

De door de NRC-polemisten *vereiste onverbiddelijke gestrengheid* staat – bij wijze van intermezzo – overigens wel enigszins in contrast met de gang van zaken na de examinatie van Kam en Van der Meulens orgel voor Naaldijk in juli 1843. Meest geschikte examinatoren zijn aldus een brief van mede-examinator Henri Janssen aan de plaatselijke kapelaan juist organisten, zelf blijkt hij de vereiste vakkennis ook slechts van de boekenplank te hebben:

De beste opneming geschied door een of liever twee organisten, een heeft UEd er en dan als het er op aan moet komen zal ik eenen schoonen boek mede brengen welke ik reeds jaren bestudeerd heb en Ued laten zien hoe men een orgel opneemd en zal UED bewonderingswaardig voldoen.⁶⁸⁹

Merkwaardigerwijs blijkt Hendrik van der Meulen zich gezien een bijzonder amicaal gestelde brief zich na afloop van de inwijding persoonlijk met de redactie van een te zijner tijd door keurmeesters Janssen en De Lange geschreven, echter namens het kerkbestuur op naam van pastoor Van Dinter gepubliceerde aanbevelingsadvertentie bezig te houden:

De advertentie hebben de Heeren Janssen en De Lange donderdag ten mijner geschreven, doch daar geen van allen de naam van den weleerwaarden pastoor wist is dezelve tot mijn overkomst blijven liggen, tevens om dezelve ook eens na te zien, ik heb de vrijheid genomen om dezelve eenigzins wat stijl aanging te veranderen (de Heeren hadden hem ter goeder trouw bij de Madera fles geschreven) en de Lange een klein pluimpje voor zijn voortreffelijk orgelspel toe te voegen dat hij kiesheidshalve zelf niet konde doen.⁶⁹⁰

De gemoedelijke blik van het goede orgelmakersleven blijkt evenmin op zichzelf te staan: na afloop van een diner na de keuring op 13 oktober 1842 van het gerenoveerde Van-Dam-orgel (1806) van Voorburg door de organisten J.G. Berger en J.P. Textor beklagen kerkmeesters zich na ontvangst van de kasteleinsrekening ‘dat door de Heeren Kam en van der Meulen na het vertrek van den Heer Berger

⁶⁸⁹ Parochiearchief Naaldwijk, ter plaatse inv. 397 stukken examinatie orgel, schrijven S. Janssen aan kapelaan C.G. van Brussel inzake keuring, s' [Hertogen]bosch, 7 juli 1843.

⁶⁹⁰ Parochiearchief Naaldwijk, ter plaatse inv. 397, schrijven Kam en vd Meulen*, Rotterdam 24 juli 1843; vgl. *Algemeen Handelsblad* 27 juli 1843; *De Noordbrabander* 29 juli 1843; *Rotterdamsche Courant* 25 juli 1843.

wijnen zijn gebruikt welken in geen deele behoorden genoten te worden op eene rekening ten laste der kerk'.⁶⁹¹

Na hun uiteenzetting over de vereisten aan orgelmakers en examinatoren vervolgen de anonieme auteurs in het tweede deel van *Orgel-bouwkunde en Orgels* met een beschouwing over de vereisten die een goed orgel moet bezitten, om vervolgens daaraan te kunnen toetsen of het Rotterdamse Laurensorgel 'werkelijk onder de beste werken verdient gerangschikt te worden' zoals men het sinds de laatste renovatie 'naar het schijnt, volstrekt wil aangemerkt hebben'. Zonder alle bijzonderheden te detailleren verlangen de auteurs als hoofdvereisten van een goed orgel:

- 1°. Een goede keus van stemmen; vóór alles een krachtig pedaal geluid.
- 2°. Een sterk grondgeluid en het doelmatig disponeeren der vulstemmen.
- 3°. Eene vlugge en juiste aanspraak van het geluid, niet alleen van enkele stemmen, maar van het volle werk, bij het gebruik der volstemmigste accoorden; bij deze vereischten vervalt alles wat naar windziekte en windstooting zweemt. Zij zijn de resultaten eener goede theorie, welke in het gebied der Aërostatiek en Pneumatiek te huis behooren.
- 4°. Het geheele geluid krachtig, majestueus en aangenaam, geschikt om de hoorderen tot een godsdienstig gevoel op te wekken.

Een solide uitvoering, een gelijke intonatie in elke stem en een goede temperatuur zijn verder onmisbare vereisten, mist een orgel deze hoedanigheden dan houden de auteurs 'het voor ongeschikt, om orgel-compositiën behoorlijk uit te voeren, vooral wanneer deze composities fuga's zijn'.

Het plan om het Laurensorgel een verbetering te doen ondergaan was de schrijvers 'als kunstenaar' aangenaam. Het belang van de zaak deed hen dan ook veronderstellen dat men meer dan één orgelmaker zou raadplegen, 'overtuigd, dat geen der thans bestaande meesters een werk van dusdanige uitgebreidheid had daargesteld, en men de zaak niet gewoon konde noemen'. De raadslieden van de kerkmeesters schijnen aldus de schrijvers van een tegenovergesteld gevoelen te zijn geweest, aangezien 'de verbetering aan één persoon of firma en dus zonder concurrentie werd opgedragen'. In de hoop dat men, gezien het grote bedrag benodigd voor een vierde klavier ook de bestaande gebreken ernstig wilde aanpakken werden auteurs

⁶⁹¹ Gemeentearchief Leidschendam-Voorburg 89 Hervormde Gemeente Voorburg inv. 469 notulen kerkmeesters 1843-1863, 25 februari 1843.

‘eenigzins teleur gesteld’, waar de verbetering werd opgedragen ‘aan orgelmakers, die wel eenigzins zwak kunnen worden genoemd, op het punt waarvan hier spraak was, ten minste moest zijn; wij bedoelen de theorie van den wind; getuige hiervan vooral het door hun vervaardigde werk in de luthersche kerk te Amsterdam, terwijl meer andere van een dusdanig gebrek niet geheel kunnen vrijgepleit worden’. De schrijvers kunnen dan ook niet ontkennen dat hun verwachting ‘geenszins is bevredigd geworden’:

Vooreerst vinden wij het geheele geluid in verhouding der kolossale dispositie, noch krachtig noch imposant noch aangenaam.

2°. Het pedaal geluid te zwak, wat het grondgeluid aangaat, vooral de 32 voets stemmen, het geheele pedaal geluid, stootend, windziek en de aanspraak traag. De bazuin 32 voet en de 16 voet van eene onaangename hardheid; het schijnt, dat men in deze laatste stemmen alle mogelijke geraasmakende kracht heeft gelegd, om de prestant en subbas 32 vt. te vervangen. Onzes bedunkens moeten tongwerken van deze toonmaat, om pompeus te kunnen zijn, het grondgeluid niet verduisteren, maar zij moeten door hetzelfde opgeluisterd worden, zal men tevens een aangenaam geluid verkrijgen.

3°. Uitgenomen de onvastheid in het geluid der drie eerste klavieren vinden wij deze vooral in intonatie van verscheidene stemmen verbeterd.

4°. Het nieuwe aangebragte 4° werk is bij het gebruik van alle zijne stemmen zeer windziek en stootend in het geluid, vooral bij eenigzins bewegende figuren in het spel. Op de praktische uitvoering kunnen wij geene aanmerkingen maken, daar dezelve prijzenswaardig moet genoemd worden.

Samenvattend zijn volgens schrijvers de gebreken die hen altijd in het Laurens-orgel hebben gehinderd te weinig verbeterd, goeds hebben zij daarentegen altijd in het orgel gevonden en zij kunnen dan ook niet ontveinzen dat het ‘ten koste der daarstellers wel eenigzins te veel is verkleind, terwijl het nu met betrekking tot de laatste verbetering te hoog wordt opgevijseld’. De hoofdgebreken van het orgel liggen volgens de criticasters vooral in windvoorziening en kanalisatie:

Onder de eerste vereischten van een goed orgelwerk, behoort vooral deze, dat de luchtstroom, die uit de balgen, door de kanalen in de windladen tot in den voet der pijp gaat, waar zij hare dienst moet verrigten, zoo min mogelijk van hare eerste digtheid verliest; op dat al de op de windladen geplaatste pijpen, in het volle geluid, de wind, bijna van dezelfde digtheid ontvangen, als de enkele tot spreken gebragt wordende pijpen. Wanneer wij nu de op ondervinding gegronde stelling aannemen, dat, zal het pijpwerk niet mat en zwak aanspreken en daardoor de

zuivere stemming verliezen, men den wind bij het kleine pijpwerk, hoogstens een graad en bij het grootere twee à twee en een halve graad kan laten verliezen van zijne digtheid, dan vinden wij, om met het pedaal te beginnen, hetwelk toch eene hoofdzaak van het geluid is, reeds eene aanmerkelijke afwijking alleen in de kanalen; wanneer men den wind onderzoekt, dan zal men bevinden, dat als men het volle pedaalgeluid, eenigzins bewegende gebruikt, de wind van 6 tot 13 graden van zijn gegevene digtheid verliest; hetzelfde verschil van 2 tot 8 graden vindt men bij het nieuwe vierde aangebragte werk; natuurlijk vermindert dit gebrek wanneer men minder stemmen gebruikt, daar de luchtstroom alsdan wordt verkleind, dien men voor het volle werk noodig heeft.

Hoogst opmerkelijk in het kader van een recenserend en opiniërend artikel zijn de exacte gegevens in bovengeciteerde perikoop omtrent de winddrukafval waarover de auteurs kennelijk blijken te beschikken. Gezien de goede betrekkingen van Laurensorganist Tours met Kam en Van der Meulen, maar ook gezien een gegeven dat hun klaarblijkelijke compagnon Samuel de Lange als stadsklokkenist en Van der Meulens schoonvader Jacobus Petrus Dupont als stadshorlogemaker eenvoudig en regelmatig toegang tot de Laurenstoren moeten hebben gehad, kan gezien bovenstaande kennelijke meetresultaten niet worden uitgesloten dat beide Rotterdamse orgelmakers het werk van hun Utrechtse collega's na afronding daarvan *en petit comité* aan een nader onderzoek hebben onderworpen.

De vervolgens in het NRC-exposé omschreven windberekeningsmethodiek verwijst nadrukkelijk naar het systeem van windberekening dat later door Willem Hendrik Kam (voor 's-Gravenhage overigens ook door C.G.F. Witte) wordt gebezigd in de conceptbestekken voor 's-Gravenhage (Willemskerk 1854) en de Grote Kerk te Dordrecht (1856):

Wanneer men nu de hoeveelheid cubieke centimètres lucht berekent, die het pijpwerk per seconde gebruikt, en men zoekt den coëfficiënt der snelheid der verdigte lucht, dan vertrouwen wij dat op grond van het geluid, hetwelk ons gehoor wordt aangeboden, naar deze theorie werkende, veel had kunnen worden verbeterd, zonder roijering der windladen. Wij begrijpen ook niet, waarom de uitvalkasten der blaasbalgen van het pedaal, aan inhoud een zoo groot verschil met het hoofdkanaal hebben, daar eene verkleining van eerstgenoemde, alweder nadeelig moet werken, terwijl het niet anders als voordelig voor den benodigden luchtstroom kan zijn, denzelven van gelijken inhoud aan die des hoofdkanaals te maken. Volgens ons begrip zoude het geluid zeer veel aan frisheid en juistheid hebben gewonnen, wanneer men eene betere theorie van den wind had gebezigd. Wij zijn overtuigd, dat het zekerste middel was geweest, de blaasbalgen digter bij

de windladen te brengen; was men dan in het geheel niet bekend met het nieuwe windsysteem, dat buitenlands met zulke goede gevolgen is geapliceerd? en dat ook hier zoo uitnemend wegens de localiteit had kunnen worden gebezigd? Daardoor ontwijkt men de lange kanalen, het occuperen van zooveel ruimte, welke de waarlijk ondoelmatige oude constructie der blaasbalgen vordert, en ten laatste is men hierdoor in staat, om op eene zeer eenvoudige wijze de onderscheidene windladen, eenen wind van verschillende digtheid te geven: eene hoedanigheid die zeer voordeelig voor de intonatie zijn moet.⁶⁹²

De aangehaalde verwijzing naar het in het buitenland toegepaste nieuwe windsysteem lijkt vooruit te wijzen op de latere rivaliteit inzake de primeur van de eerste Nederlandse magazijnbalgen. Korte tijd later stellen Kam en Van der Meulen in juni 1846 in ieder geval reeds voor bij een nieuw te bouwen orgel in Delfshaven ‘een getal blaasbalgen (of volgens eene nieuwe constructie en theorie) eene blaasbalg die het gehele werk bij het gebruik der volstemmigste accoorden overvloedige wind kunnen of kan geven’ toe te passen,⁶⁹³ overigens op de voet gevolgd door een voorstel van J. Bätz & Co. voor een nieuw orgel met blaasbalgen ‘naar eene geheel nieuwe constructie, welke minder ruimte behoeft en betere werking doet als de tot hiertoe in gebruik zijnde’ voor de Oude Kerk in Delft.⁶⁹⁴ Tegelijkertijd herinneren de opmerkingen omtrent de grootte van de uitvalkasten en de aanbevolen verplaatsing van de balgen aan eerdere renovatieprojecten van Kam en Van der Meulen, zoals bijvoorbeeld een voorstel uit 1844 om in de Lutherse Kerk te Dordrecht de bestaande balgen na aanpassing van de zuigventielen te plaatsen op het oksaal achter het orgel, waarbij de uitvalkasten ‘op een doelmatige grootte’ zullen worden gebracht. De oude balgen kunnen hier ‘om de localiteit niet worden verbreed, dat tevens ook voor de gelijkheid der wind, om het sterkere cirkel dat zij dan in hunnen loop beschrijven ondoelmatig is’.⁶⁹⁵

Hoe dan ook vormt een aanpassing van de windvoorziening haast steevast het eerste onderdeel in de bekende renovatieplannen van Kam en Van der Meulen.

⁶⁹² ‘Orgel-bouwkunde en Orgels’, *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 16 april 1846.

⁶⁹³ Stadsarchief Rotterdam 136 Hervormde Gemeente Delfshaven inv. 372 dossier orgel Oude Kerk 1756-1912, *Plan voor een nieuw orgel in de Hervormde Kerk te Delfshaven. Juny 1846 Kam & vd Meulen**.

⁶⁹⁴ Stadsarchief Delft 445 Hervormde Gemeente inv. 1946 dossier orgel Oude Kerk 1828/1846-1857, schrijven J. Bätz & Co, Utrecht 31 december 1846.

⁶⁹⁵ Stadsarchief Dordrecht 191 Evangelisch Lutherse Gemeente inv. 90 stukken orgel 1844-1896, *Plan van de Heeren Kam en vd Meulen Orgelmakers te Rotterdam: Bestek voor een reparatie aan het orgel in de Evangelische Luthersche Kerk te Dordrecht.* [voorjaar 1844], niet ondertekend.

Zelfs relatief kleine bestaande instrumenten als het Reichner-orgel (1774) van Voorburg, het Künckel-positief van de oud-katholieke kerk te Schiedam (1784) en het De Backer-positief (1751) in de hervormde kerk van Oirschot worden door hen al in de jaren 1838, 1839 en 1842 van nieuwe balgen en kanalisatie voorzien.⁶⁹⁶ Voor het eerder genoemde orgel van Oudewater gebruiken Kam en Van der Meulen weliswaar tegen hun voorstel in de bestaande balgen afkomstig uit de Nieuwe Kerk te Delft, kanalen en uitvalkasten zijn hier echter zo blijkt uit het overgeleverde bestand door hen volgens eigen maatvoering geheel nieuw gemaakt.

Wat ook exacte de eventuele rol van Kam en Van der Meulen bij de totstandkoming van deze publicatie is geweest, het oogmerk van de polemiek in de NRC van 15 en 16 april 1846 is voor de feitelijke auteurs hoe dan ook de wetenschappelijke discussie:

Ziedaar onze aanmerkingen, naar onze meening belangrijk genoeg, dat men van dezelve kennis drage, en voortvloeiende uit omstandigheden, die vroeger uit gebrek aan theoretische kennis zijn verwaarloosd, en ook thans, noch door orgelmaker, noch door consultants of examinatoren genoegzaam zijn gekend. Een rapport door laatstgenoemden geschreven, met blijken, dat men werkelijk eenige wetenschappelijke kennis bezat, zou aangenaam voor de kunstminnaars zijn geweest, het zoude de oordeelvellingen niet hebben uitgelokt, gelijk dit bij ons het geval is geweest, door de gedurige herhaling, dat men nu het orgel onder de *beste, schoonste* en *grootste* moet rangschikken.⁶⁹⁷

Zonder inhoudelijk op de toch gefundeerd te noemen kritiek op het Laurensorgel in te gaan reageert examinator J.B. Bremer onder initialen in de *Nieuwe Rotterdamse Courant* van 22 april 1846 met name ‘in zooverre één persoon in hetzelfde in zijne eer wordt aangerand’. Evenals eerder zijn Goudse collega Van Vreumingen acht hij zich met de inhoudelijke aanmerkingen op het orgel eerst en vooral persoonlijk aangevallen. Volgens Bremer is een examinator slechts tegenover zijn opdrachtgevers verantwoording schuldig over zijn rapport, aan wie vervolgens de vrijheid is verdere mededelingen te doen. Verder moet een keurmeester zijns inziens alleen naar het bestek te werk gaan, de uitgebreidheid van de werkzaamheden ligt buiten zijn verantwoording:

⁶⁹⁶ George Hendricus Broekhuysen, *Orgelbeschrijvingen* Ed. Arend Jan Gierveld Utrecht 1986 S4, 711-712; Regionaal Historisch Centrum Eindhoven, Hervorm-de Gemeente Best, Oirschot en de Beerzen inv. 7 handelingen kerkenraad 1799-1844, 24 november 1841.

⁶⁹⁷ ‘Orgel-bouwkunde en Orgels’, *Nieuwe Rotterdamse Courant* 16 april 1846.

Ieder kunstenaar, of wil men liever kunstminnaar, welke dan later zijne personeele gevoelens laat voordragen en alzoo wil laten doorgaan, al is het dan ook in oppositie met de opinie van velen, zelfs bevoegde beoordeelaars, plaatst zich op een gevaarlijk terrein: en zoude de eerste ligt verdacht kunnen worden van een verregaande *Jalousie de Métier*, of het streven om zich op de vernedering van anderen te vestigen, of de laatste van eene onbegrijpelijke verwaandheid, en beiden zich blootstellen aan interpellatiën, waaraan zij bij het bekomen van meerdere inlichtingen moeilijk zouden kunnen voldoen, en alzoo het instituëren eener actie wegens laster ten gevolge hebben.⁶⁹⁸

Negen dagen later reageren de eerdere auteurs op Bremers ingezonden stuk. Een publiek geprezen kunstwerk mag huns inziens allereerst ook publiek worden beoordeeld:

Wanneer iemand publieke kunstwerken beoordeelt, die als de schoonste en voortreffelijkste worden aangeboden, ligt het buiten zijnen kring, in hoeverre deze werken volgens bestek zijn gemaakt; nog onbelangrijker is voor hem de kennis van zaken, personen of incidenten; hij beoordeelt alleen het kunstwerk; het resultaat moet bewijzen in hoe verre het project doelmatig is geweest. Dat onze gevoelens minder gunstig zijn over het orgel der groote kerk te Rotterdam, dat dezelve in oppositie zijn met de opinie van velen, en toevalligerwijze ook met die der examinatoren en consultants, is iets waarover wij ons niet kunnen bekreunen. Ons oordeel is een gevolg onzer kennis en van onzen smaak, en wat wij, deze raadplegende, niet goed kunnen noemen, kunnen wij alleen op de uitspraak van anderen niet approuveeren.⁶⁹⁹

Een ‘verregaande *jalousie de métier*’ is volgens de anonieme auteurs verder helemaal niet van toepassing, eenvoudigweg omdat zij ‘noch orgelmakers noch examinatoren zijn’. De schrijver van het weerwoord heeft volgens hen hierin zo misgetast dat zij ‘bij het lezen daarvan eenen glimlach niet konden onderdrukken’ aangezien hij ‘hier wel eenigzins voorbarig met eene beschuldiging voor den dag gekomen’ is. In hoeverre zij ondertussen ter verkrijging van zekerheid over bepaalde door hen gegiste zaken ‘de door genoemden schrijver, welligt bedoelde met nog andere wetenschappelijke personen hebben geraadpleegd’ is ondertussen een zaak waarover de auteurs zich ‘aan niemand verantwoording verschuldigd’

⁶⁹⁸ J.B.B., ‘Orgel-Examinatiën’, *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 22 april 1846.

⁶⁹⁹ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 1 mei 1846.

achten. Wat tenslotte de ‘onbegrijpelijke verwaandheid’ betreft voelen zij zich verplicht, waar zij ‘niet overtuigd zijn geworden verkeerd te hebben geoordeeld’ deze te retourneren’.⁷⁰⁰

Ter vergadering van 2 mei 1846 vragen de Rotterdamse kerkmeesters zich ondertussen af of zij ‘daar in ene der nieuwsbladen de deugdelijkheid en de bewerking van het orgel in de Gr. Kerk eenige dagen geleden zeer waren aangevallen’ hieromtrent orgelmaker Bätz moeten horen. Besloten wordt hier echter mee te wachten tot het orgel weer voor het publiek bespeeld zal worden.⁷⁰¹ Een maand later wordt niettemin een door de voorzitter ontvangen biljet van Bremer besproken waarin deze, kennelijk toch niet geheel zeker van zijn zaak te kennen geeft ‘dat hij bij gelegenheid der jaarlijksche stemming van hetzelfde, zich nogmaals de moeite heeft gegeven, om tot zijn eigene voldoening het een en ander op nieuw te onderzoeken en wel inzonderheid die punten, welke in de N. Rott. Courant van 15 en 16 april zoo hevig aangevallen waren. Dat hij het daar opgegevene omtrent den wind, niet heeft kunnen bespeuren, daar al de klavieren volstemmig en met accoorden en octaven aangeslagen wordende, slechts eene verandering in den wind van een halven graad boven of onder het bepaalde punt veroorzaakten hetgeen niet noemenswaardig en onvermijdelijk is. Evenmin heeft hij bij het Pedaal, dat stootende windzieke geluid en die trage aanspraak kunnen ontdekken nog die geraas makende tongwerken, welke bij hem altoos nog uitmuntend blijven, zoo als hij ook niet gaarne de 32 voets grondstemmen figuranten zoude noemen’.⁷⁰²

PLANNEN VOOR HET ZUIDERKERKORGEL

De renovatie van de orgels in de Grote en Oosterkerk door hun Utrechtse collega’s en de daaropvolgende publieke polemiek weerhouden Kam en Van der Meulen er niet van zich bij de Rotterdamse kerkmeesters te blijven aanbevelen. In antwoord op een ontvangen circulaire aan de gemeenteleden met verzoek om bijdragen in de financiering van de nieuw te bouwen Zuiderkerk bieden zij per brief van 15 februari 1844 aan beide door Bätz te renoveren orgels na afloop van de werkzaamheden twee achtereenvolgende jaren ‘voor hunne rekening te stemmen en dezelve in order

⁷⁰⁰ *Ibidem.*

⁷⁰¹ Stadsarchief Rotterdam 25 inv. 25, 285, (2 mei 1846).

⁷⁰² Stadsarchief Rotterdam 25 inv. 25, 288 (6 juni 1846).

te houden, zoo als dezelve zijn', ten einde de voor deze werkzaamheden verplichte som te 'zien gebruiken voor de opbouw van het verlangde nieuwe kerkgebouw'.⁷⁰³

'Bij de waarschijnlijkheid, dat in de nieuwe kerk, gebouwd wordende in onze gemeente, aan de behoefte van een orgel vroeg of laat zal worden voldaan' zijn Kam en Van der Meulen een jaar later vervolgens van mening aan hun eigen plicht tekort te doen indien zij niet 'alle betaambare middelen gebruiken' om voor hun 'tijdelijk bestaan te zorgen', zodat zij de hoop uitspreken op grond van hun 'niet onbekende renomee als stad en kerkgenoten te worden waardig gekeurd in aanmerking te komen' en niet 'zonder gegronde bezwaren buiten de mogelijkheid zullen worden gesteld, om met vreemden te kunnen concureren'. Hun voorstel is zonder bezwaar voor de kerk een plan met bijbehorende tekeningen voor een 16 voets orgel aan te bieden en de bouw daarvan aan te nemen in de loop van drie of vier jaar 'zonder eenige avances of termijnen' van betaling vooraf. Bovendien kunnen 'een of meer borgen van genoegzame soliditeit' worden gesteld, bieden de orgelmakers aan 'gedurende 10 of 20 jaar alle die gebreken kostloos te herstellen die voortspruiten uit gebrekkige bewerking of ondeugdzaam materiaal' en verplichten zij zich 'gedurende de bewerking, onze ateliers voor geautoriseerde deskundigen open [te] stellen, opdat er met goeden grond over de deugdelijkheid des materiaals en werk kan worden geoordeeld'.⁷⁰⁴

De kerkmeesters berichten daarop dat over het onderwerp nog geen besluit is genomen en zij dit zodra dat het geval is zullen mededelen.⁷⁰⁵ Per brief van 9 april 1846 moeten de kerkmeesters echter zowel bij de firma Bätz & Co. als bij Kam en Van der Meulen hebben geïnformeerd naar de geschiktheid van de galerij boven de hoofdingang van de Zuiderkerk voor de plaatsing van een orgel. Op 20 april bericht de firma Bätz & Co. dat 'zeer wel een 16 vts orgel van drie handklavieren en een vrij pedaal' geplaatst kan worden 'met al deszelfs toebehoren als Blaasbalgen enz', mits onder meer 'de orgelkast ter breedte van circa 6 El 8 palm eenen voorsprong erlange buiten de gallerij van omstreeks 7 palmen', hetgeen ook 'voor de uitwerking van het geluid zeer dienstig zijn zou'.⁷⁰⁶

⁷⁰³ Stadsarchief Rotterdam 25 inv. 36 bijl. n° 86, aanbod onderhoud Grote en Oosterkerk, Kam en vd Meulen*, Rotterdam 15 februari 1844.

⁷⁰⁴ Stadsarchief Rotterdam 25 inv. 36 bijl. n° 144, aanbeveling bouw orgel nieuwe kerk, Kam en vd Meulen*, Rotterdam 1 februari 1845.

⁷⁰⁵ Stadsarchief Rotterdam 25 inv. 25, 212 (1 februari 1845), inv. 835, brievenboek 1844-1863, 7 februari 1845.

⁷⁰⁶ Stadsarchief Rotterdam 25 inv. 36 bijl. n° 234, schrijven J. Bätz & Co., Utrecht 20 april 1846.

‘In aanmerking nemende dat, een voornaam vereichste, voor een orgel, ruimte is, en één der voornaamste vereichten moet zijn dat de blaasbalgen zoo dicht mogelijk bij de windladen geplaatst zijn’, geven Kam en Van der Meulen vijf dagen eerder aan voor de plaatsing van ‘een zestienvoets orgel de voorkeur te geven aan één van de vleugels met zeshoekige plattegrond, zodanig ‘dat men boven aangehaalde hoedanigheden niet behoeft te verliezen, noch gebruik behoeft te maken van een zoogenaamd vooruitspringend rugpositief, dat noch doelmatig is, noch de architectuur der kerk zal veroorloven’. Plaatsing van het orgel op een andere locatie achten de compagnons wel mogelijk, maar in dat geval ‘zal men het getal der stemmen moeten verminderen en zich minder goede uitkomsten moeten getroosten’.⁷⁰⁷ De kerkmeesters leggen daarop de door de firma Bätz & Co. gestelde voorwaarden voor aan de beide architecten Van Dam en Scholten, welke daarop rapporteren dat een over de gehele of aanzienlijke breedte doorgaande voorsprong, hoe gering ook ‘voor het welstandige niet verkieslijk’ zou zijn.⁷⁰⁸ De bevindingen van de architecten worden daarop door gecomiteerden in handen van de firma Bätz & Co. gesteld, Kam en Van der Meulen echter worden kennelijk geen antwoord op hun brief waardig geacht.⁷⁰⁹

Door de architecten ingelicht over ‘het belang dat men stelt om het orgel in de N:Z: Kerk boven de hoofdingang, of liever nog, tegenover dezelfde te plaatzen om zoo veel mogelijk de welstand en symmetrie van het inwendige des gebouws te bevorderen’ nemen de Rotterdamse orgelmakers niettemin de vrijheid te berichten dat zij zich ‘na rijp overleg en studie’ alsnog in staat achten een zestienvoets orgel van 46 à 47 stemmen op te plaatsen op te stellen. Per brief berichten Kam en Van der Meulen ‘dat zij het werk in het ruwe hebben geprojecteerd en volgende de laatste manier die in Frankrijk en België wordt gebezigd, met één blaasbalg het geluid de noodige wind zullen aanbrengen, die beneden in dezelfde kas word[t] geplaatst waarin het orgel zich bevindt’. Bij plaatsing van het orgel boven de hoofdingang zal men geen afzonderlijke orgelkas kunnen toepassen, maar dienen alle lageringen voor het inwendige rechtstreeks in de hoofdmuur en in het orgel-front te worden aangebracht. Met name ten aanzien van de windaanleg stellen Kam en Van der Meulen de kerkmeesters voor enkele buitenlandse voorbeelden gezamenlijk nader te bestuderen:

⁷⁰⁷ Stadsarchief Rotterdam 25 inv. 36 bijl. n° 233, schrijven Kam & vd Meulen, Rotterdam 15 april 1846.

⁷⁰⁸ Stadsarchief Rotterdam 25 inv. 36 bijl. n° 235, schrijven A.W. van Dam/P. Scholten, Rotterdam 2 mei 1846.

⁷⁰⁹ Stadsarchief Rotterdam 25 inv. 25, 284-285 (2 mei 1846).

Dat de ondergeteekenden, van deze uitvoering wat het théoretische aangaat, de zekerste overtuiging hebben, doch voor het practische eene minder goede zekerheid hebben, daar de bestaande buitenlandsche werken, welke door hun zijn onderzocht, niet die uitgebreidheid hadden en uitsluitend ten gebruike der Roomsche Godsdienst waren gebouwd, waar men die behoefte niet heeft als in onze protest: kerken, dat zij daar in de loop van 4 jaren in Parijs en inderzelver omstreken zoodanige werken van eenigen omvang zijn geplaatst, deze werken persoonlijk willen onderzoeken om over derzelver hoedanigheden en deugden te kunnen oordeelen, om alzoo in verbinding met hunne eigen wijze van daarstellen, en met dat gene, wat elders is gedaan tot het beste resultaat te geraken, waarbij het welligt zeer belangrijk zoude zijn dat vanwege H:H: committeerden zich een persoon aanvoege om over de Architecture en het Technique zijn oordeel uit te brengen.

Ondertussen blijken de gecommiteerden ter plaatse reeds nader met de orgelmaker Witte, compagnon binnen de firma Bätz & Co, over de bezwaren van de beide architecten te hebben gesproken. Hoewel men zich, waar Witte blijft volhouden dat het orgel niet zonder voorsprong boven de hoofdingang kan worden geplaatst nog wel afvraagt 'of men dan ook niet verplicht zoude zijn diezelfde inwilliging aan de H.H. Kam & Van der Meulen toe te staan, dewijl deze vroeger hebben verklaard, dat er geen behoorlijk 16 voets orgel op die plaats kan gesteld worden', blijft hun brief andermaal onbeantwoord. Tegelijkertijd bericht de commissie opmerkelijkwijls echter ter vergadering, zonder verwijzing naar de brief van Kam en Van der Meulen daaromtrent, dat zij kennis hebben bekomen 'van een nieuwe constructie van orgels, die thans in Frankrijk met goed gevolg wordt aangewend, welke minder plaats innemen en voor mindere kosten kunnen worden daargesteld', reden om de vergadering te verzoeken de plaatsbepaling en gunning van de orgelbouw nog enige tijd uit te stellen.⁷¹⁰ Kennelijk worden de voorstellen van Kam en Van der Meulen tot het bestuderen van enkele Franse orgels door de kerkmeesters daarop zonder scrupule aan de firma Bätz & Co voorgelegd. Begin november berichten de Utrechts orgelmakers in ieder geval dat zij – zich 'gaarne persoonlijk willende overtuigen van hetgeen elders ter verbetering in het vak is daargesteld en verschillende proeven doelmatig achtende' – een aantal instrumenten van de Parijse orgelmaker Aristide Cavallé-Coll hebben bezocht. De door deze orgelmaker in de

⁷¹⁰ Stadsarchief Rotterdam 25 inv. 36 bijl n° 237, Verslag 6 juni 1846; inv. 25, 288-289 (6 juni 1846).

orgels van Saint Denis en de Parijse Madelaine doorgevoerde verbeteringen bestaan volgens Bätz & Co.

- 1°. In eene doelmatige en ruime aanvoer van wind.
- 2°. In het appliceeren van een bijzonder mechanisme waardoor het mogelijk is de grootste en zwaarste werken gemakkelijk te doen spelen en
- 3°. In het aanbrengen van verscheidene combinatie of hulppedalen, welke den speler de gelegenheid verschaffen spoedige en menigvuldige verandering in het geluid te brengen, welke anders slegts door verschuiving der registers en met behulp van adsisistenten te bewerken zijn.

De in Frankrijk aangetroffen inrichting van de blaasbalgen kan volgens Bätz & Co. bij alle orgels toepassing vinden, of deze blaasbalgen echter even duurzaam zijn als het oude systeem kunnen zij nog niet beoordelen. Onjuist is volgens hen in ieder geval dat voor een orgel van enige omvang met slechts één blaasbalg volgens nieuwe constructie kan worden volstaan, in Saint-Denis zijn er maar liefst elf aangetroffen. De door Cavaillé-Coll toegepaste barkermachine kan volgens zijn Utrechtse collega's slechts in 'een uitnemend droog kerkgebouw' worden toegepast, voor de aanleg ervan zijn bijzondere blaasbalgen vereist welke zeer sterke wind geven 'niet ongelijk aan die van den stoom bij stoommachines van hooge drukking'. De combinatiepedalen kunnen met vrucht worden aangebracht, maar 'bij het orgelspel volgens de duitsche school, welke vooral hier te lande wordt beoefend' vinden zij volgens Bätz & Co minder toepassing:

In het algemeen mag men het er [op] houden dat de fransche orgels meer in Frankrijk te huis behoren als bij ons, om dat men aldaar meer door pikante geluidveranderingen tracht te imponeren, terwijl het bij ons beoefende klassieke orgelspel dit door schoone harmonien bewerkt, zonder te veelvuldige geluidverwisselingen. Dit belet echter niet verscheidene der nieuwere methoden ook op de orgels hier te lande toepasselijk te maken, zonder de meerdere soliditeit welke dit klimaat ontegenzeggelijk vereischt, uit het oog te verliezen.⁷¹¹

Het uitblijven van enig bericht vanwege de Rotterdammer gecommitteerden belet Kam en Van der Meulen ondertussen niet uit 'belangstelling gepaard met liefde voor ons kunstvak' de eerder aan hen gevraagde voorstellen voor een nieuw orgel voor de Zuiderkerk nader uit te werken. Per brief van 25 maart 1847 nemen zij dan

⁷¹¹ Stadsarchief Rotterdam 25 inv. 36 bijl n° 254, verslag met begeleidend schrijven J. Bätz & Co, Utrecht 1 november 1846.

ook de vrijheid de kerkmeesters, ‘na alle daaraan verbonden werkzaamheden, welke tot eene zekere uitkomst geleiden te hebben geeindigd’ de verzekering te geven zonder bezwaar het gewenste orgel boven of tegenover de hoofdingang te kunnen plaatsen, zonder hinderlijke vooruitsprong over de borstwering en tegen de eerder aangeboden condities:

Bovengenoemde projectering, benevens hetgeen wij proefondervindelijk hebben waargenomen, heeft ons zelfs zoodanig versterkt in de zekerheid van de belangrijke voordeelen, die door een zoodanige constructie aan het geluid zullen zijn verbonden, dat wij bij eene eventuele plaatsing van het orgel op eene plaats waar men over meerdere ruimte kan beschikken, de propositie zouden doen om op dezelfde manier de uitvoering daar te stellen.

Ter beantwoording van de vraag naar de grootte en mensurering van het instrument bieden de beide compagnons een dispositieontwerp aan van 47 stemmen ‘die kunnen worden gemodificeerd volgens de smaak van de beoordeelaars’. Van het een en ander zijn tekeningen in doorsnede en de bijbehorende berekeningen bij hen beschikbaar, zonder twijfel dat ‘al degenen die een grondige theoretische kennis van het orgel hebben, of diegene welke eenige physique of mathématische kennis hebben’ gemakkelijk over het een en ander zullen kunnen oordelen.⁷¹²

Ter vergadering van gecommitteerden van 10 april 1847 wordt niettemin het dispositievoorstel van Kam en Van der Meulen voor notificatie aangenomen. Ondertussen is aan de firma Bätz & Co het besluit medegedeeld het orgel boven de ingang aan de oostzijde van het gebouw te doen opstellen.⁷¹³ Alleen het concept-bestek van de Utrechtse orgelmakers voor een nieuw orgel van veertig stemmen, voorzien van drie blaasbalgen volgens nieuwe constructie, drie combinatiepedalen en een zwel of expressief voor het derde klavier⁷¹⁴ wordt ook aan adviseur Johannes Bernardus Bremer voorgelegd. Volgens Bremer draagt dit bestek ‘veele blijken van kennis met den vooruitgang welke in dit vak van kunst buitenlandsch gemaakt is, en tevens verlangen van behoud van datgeene wat de ondervinding bewezen heeft nuttig en solide te zijn; het geene voor ons land dan ook het meest geschikt is, daar het hier gevaarlijk zoude zijn, de wijze van constructie en het materieel in

⁷¹² Stadsarchief Rotterdam 25 inv. 36 bijl. n° 278, dispositievoorstel Kam en Van der Meulen, Rotterdam 25 maart 1847.

⁷¹³ Stadsarchief Rotterdam 25 inv. 25, 335, 340-341 (27 maart/10 april 1846).

⁷¹⁴ Stadsarchief Rotterdam 25 inv. 36 bijl. n° 297, concept *Bestek en voorwaarden* [J. Bätz & Co., Utrecht 1847].

andere landen gebezigd geheel in praktijk te brengen'. In zijn aanmerkingen op Bätz' bestek onderstreept Bremer het nieuwe karakter van het ontwerp van de windvoorziening:

De geheele toestel tot aanvoering der wind is volgens een nieuwe methode, welke nog weinig elders, en in dit land in het geheel niet in praktijk gebracht is. In de nieuwe groote orgels te Fryburg in Zwitserland, in de St Nicolaaskerk, en te Parijs in de Kerk St Denis, heeft men deze inrichting aangewend, hoewel op beide plaatsen wederom op verschillende wijze. De ondervinding heeft echter nog niet bewezen of dezelve nog verder zal worden uitgebreid, dan of men die later meer onverschillig zal beschouwen.

De 'voorgestelde solide wijze van vervaardiging en nauwkeurige berekening der inhoudsgrootte' maken echter aldus Bremer 'dat men hier aan een goede reussite niet wel kan twijfelen'.⁷¹⁵ Bij de firma Bätz & Co. is de bouw volgens Bremer, ondanks de eerdere polemiek nog eens verwijzend naar de recente renovatie in de Laurenskerk, in vertrouwde handen, 'waar zij ook werkzaam geweest zijn, hebben zij bewijzen gegeven van kunde en eerlijkheid; het orgel in de Groote Kerk heeft ons hiervan alhier de laatste proeven gegeven, en is onze verwachting hierbij niet teleur gesteld geweest, bij een geheel nieuw werk van hunne hand zoude die zeker nog worden overtroffen'.⁷¹⁶

EEN GENOEGDOENING: HET ORGEL VAN ZIERIKZEE

Ondertussen hebben 'eenige liefhebbers van orgelbouwkunde' via de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van 16 juni 1847 melding gemaakt van de gunning van de bouw van een zestienvoets orgel voor de in aanbouw zijnde Nieuwe Kerk te Zierikzee, waar in oktober 1832 een grote brand de Grote of Sint-Lievenmonsterkerk in de as heeft gelegd. In het bijzonder wordt vermeld dat niet aan de navolgers van de Utrechtse orgelmaker Johann Heinrich Hartmann Bätz, welke in 1770 tijdens de bouw van zijn Zierikzeese chef d'oeuvre kwam te overlijden, maar aan Kam en Van der Meulen de bouw van een vervangend instrument is opgedragen:

⁷¹⁵ Stadsarchief Rotterdam 25 inv. 36 bijl. n° 297, schrijven J.B. Bremer, 25 mei 1847.

⁷¹⁶ Stadsarchief Rotterdam 25 inv. 36, *Rapport* J.B. Bremer, 23 augustus 1847.

De bekende bekwaamheid van bovengenoemde firma, doet ons gegronde hoop koesteren, dat de stad Zierikzee, door de uitvoering van het keurige plan, waarin vooral het pedaal geluid, met zijne vele en deftige stemmen zich zeldzaam onderscheidt, eene ruime schadeloosstelling zal vinden voor het geleden verlies van het voor eenige jaren door de vlammen verwoeste kerkgebouw en orgel. De heeren *Naber*, orgelmaker te Deventer en de firma *Bätz en Comp.* te Utrecht, waren mede tot het indienen van plannen voor dit werk uitgenoodigd; terwijl het oude werk, zoo wij wel onderrigt zijn, door de voorzaten van laatstgemelde firma was vervaardigd.⁷¹⁷

Voor het ontwerp van het eveneens in één kas met windvoorziening in de onderbouw geplaatste Zierikzeese orgel zullen de enkele maanden eerder opgestelde voorontwerpen voor het Rotterdamse Zuiderkerkorgel Kam en van der Meulen zeker van pas zijn gekomen. Het vijfde artikel van het conceptbestek van juni 1847 beschrijft, naast nog een voorstel voor een balgaanleg volgens oude methode uitvoerig de aanleg en makelij van een windvoorziening met ‘recevoir’ dat zal worden ‘verdeeld in twee afdelingen die door een kanaal met elkander communiceren’ en aangedreven door scheppen in beweging gebracht door ‘drijfwielen van gegoten ijzer’.⁷¹⁸ Een ander modern element in het ontwerp is de in het derde artikel vermelde ‘holle form’ van het pedaalklavier, door Kam en Van der Meulen voor het eerst toegepast in 1846 in de Augustijnenkerk te Dordrecht.⁷¹⁹

Mogelijk is het de uitgebreidheid van hun bestek welke Kam en Van der Meulen het vertrouwen van de Zierikzeese kerkvoogden doet winnen. Vooraf geven zij in ieder geval aan dat door hen geleverde plannen ‘zoodanig zijn gedetailleerd en afgewerkt’ als noodzakelijk is om bij gunning van het werk ‘onmiddelijk en zonder veranderingen naar deze plans het werk te kunnen construeren’.⁷²⁰ Hoewel het hen hoogst aangenaam zou zijn ‘een werk te kunnen stichten ter plaatse waar onze grootvader zijnen roemrijken werkkring heeft

⁷¹⁷ *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 16 juni 1847.

⁷¹⁸ Gemeentearchief Schouwen Duiveland Zierikzee 589 Kerkvoogdij Hervormde Gemeente Zierikzee, bundel losse stukken 1843-1851, ~~Concept~~ *Bestek voor het vervaardigen van een nieuw Orgel, voor de Nederduitsche Hervormde Kerk te Zierikzee, [in de aldaar thans in aanbouw zijnde Nieuwe Kerk]* Kam en Van der Meulen [juni 1847].

⁷¹⁹ George Hendricus Broekhuysen, *Orgelbeschrijvingen* Ed. Arend Jan Gierveld Utrecht 1986, D26, 221-222; Stadsarchief Dordrecht 27 Hervormde Gemeente inv. 2127 bijlagen rekening 1846: kwitantie Kam en van der Meulen levering nieuw pedaal en Viola di Gamba Augustijnenkerk, 30 januari 1847.

⁷²⁰ Gemeentearchief Schouwen Duiveland Zierikzee 589 Kerkvoogdij Hervormde Gemeente Zierikzee, bijlagen notulen, schrijven Kam en Van der Meulen, Rotterdam 12 mei 1847.

afgesloten' volstaan J. Bätz & Co. daarentegen met het inzenden van naar eigen schrijven slechts 'de grondslagen van een ontwerp'. Voorafgaand aan een volledig bestek achten zij het noodzakelijk dat dit eerst door kerkvoogden wordt goedgekeurd of gewijzigd, 'ten einde geen nutteloos werk te verrichten'. Na kennisneming van de gunning aan Kam en Van der Meulen via de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* betreuren zij het vervolgens 'niet in de gelegenheid gesteld te zijn geworden een meer uitvoerig plan met daartoe expresselijk vervaardigde tekening te hebben mogen inleveren, waaraan, zooals wij vertrouwen, eene meer gunstige beoordeling zou zijn ten deel gevallen als dit thans het geval schijnt geweest te zijn met het voorlopige, en uit gebrek aan tijd nog onvolledig project'. Niettemin spreken Bätz & Co. de wens uit 'dat het door den brand vernielde kunstwerk op eene waardige wijze moge worden vervangen'.⁷²¹

Hoewel zij tot nog toe geen enkel antwoord op hun eerdere voorstellen voor het Zuiderkerkorgel hebben ontvangen, berichten Kam en Van der Meulen zelf begin september 1847 de Rotterdamse kerkmeesters dat het hen in opdracht gegeven orgel voor Zierikzee zal worden geconstrueerd op dezelfde wijze als voor de Rotterdamse Zuiderkerk noodzakelijk zal zijn:

Het zijn geene locale omstandigheden die ons nopen eene dusdanige constructie het eerst hier te lande op dien schaal intevoeren, het is de overtuiging dat het eene wezentlijke verbetering zal zijn die ons doet handelen, het is de vaste overtuiging, dat wij hiermede openlijk zullen toonen en bewijzen, dat de oppositie welke wij hier ter stede ondervinden, ongegrond en onverdiend is, die ons tot bovenstaand mede heeft aangemoedigd.⁷²²

Per brief van 9 september 1847 berichten echter de Rotterdamse gecommitteerden daarop hun stadgenoten dat zij de opdracht voor de bouw van het Zuiderkerkorgel inmiddels 'na rijpe overweging' aan de firma Bätz & Co. hebben opgedragen, onder dankzegging voor de bereidwilligheid waarmee Kam en Van der Meulen hen met de door hen gevraagde informatie hebben willen dienen.⁷²³ Hoewel eene geldelijke beloning aldus een brief van 17 september nimmer hun 'gekrenkt eergevoel

⁷²¹ *Ibidem*, schrijven J. Bätz & Co., Utrecht 30 mei/26 juni 1847.

⁷²² Stadsarchief Rotterdam 25 inv. 36 bijl. n° 303, schrijven Kam en Van der Meulen, 17 september 1847.

⁷²³ Stadsarchief Rotterdam 25 inv. 26 notulen gecommitteerden 1847-1856, 9 (8 september 1847); inv. 835, brievenboek 1844-1863, 56 (9 september 1847).

éénige vergoeding kan aanbieden' dienen Kam en Van der Meulen daarop een declaratie van *f* 400,- in voor de door hen voor het Zuiderkerkorgel gemaakte plannen, alsmede het ter beschikking stellen van gegevens 'met welke de architect het decoratieve gedeelte konde projecteren'. Nadrukkelijk spreken zij daarbij hun teleurstelling uit dat de door hen gemaakte plannen niet serieus in overweging zijn genomen:

Indien de zaak ware behandeld zoo als zulks algemeen geschiedt, dat is, zoo er een concours hadde plaats gehad, het geen ontegenzeggelijk tot gunstige resultaten voor de zaak zelven leidt, indien onze plannen waren geconfronteerd met die van anderen, en hadde gebleken, dat een bevoegde commissie op grondige aanmerkingen moest besluiten, dat de door ons aangeboden plannen, of ondoelmatige, of onuitvoerbaar, of in betrekking tot andere te kostbaar waren, indien er bewijzen bestonden, dat wij niet in staat waren, om aan de aanbiedingen door ons gedaan te voldoen, alsdan zouden wij overtuigd zijn van de billijkheid der handelingen, en elke vordering van onze zijde zoude als indiscreet van de hand moeten worden gewezen.⁷²⁴

Ter vergadering van 9 oktober 1847 constateren de kerkmeesters op grond van de notulen echter 'dat alleenlijk van voorn. orgelmakers in der tijd was gevraagd, hun gevoelen mede te deelen of boven een der hoofdingangen der in aanbouw zijnde Zuiderkerk genoegzame ruimte kan worden geacht te bestaan tot het plaatsen van één 16 voets-orgel'. Hoewel één van de gecommitteerden van mening blijkt 'dat buiten en behalve het hierboven vermeldde, nog wel meer ander diensten van voorn. heeren waren gevorderd' berichten de kerkmeesters Kam en Van der Meulen hierop dat deze niet uit hun 'stilzwijgen soms eenigen grond van goedkeuring hunner declaratie zouden kunnen afleiden'.⁷²⁵ Op 10 november berichten zij vervolgens dat hen de gedeclareerde som van *f* 400,- zeer hoog voorkomt en dat zij zich 'niet alleen ongenegen maar ook ongehouden achten' deze te betalen, maar desondanks met een tegemoetkoming van *f* 200,- de 'bewezen diensten op eene billijke en onbekrompene wijze' willen belonen.

Blijkens brief van 19 november 1847 achten Kam en Van der Meulen het echter geen bewezen zaak dat hun declaratie te hoog uitvalt, temeer omdat men zich 'niet eens van de réaliteit der arbeid heeft overtuigd'. De enkele vraag óf zij op

⁷²⁴ Stadsarchief Rotterdam 25 inv. 36 bijl. n° 307, schrijven Kam en Van der Meulen, 17 september 1847.

⁷²⁵ Stadsarchief Rotterdam 25 inv. 26, 22 (9 oktober 1847).

de aangeduide locatie een instrument konden leveren was volgens de orgelmakers niet zonder meer met ja of nee te beantwoorden:

De localiteit der aangewezen plaats, gepaard met de aanwijzingen van den architect maakten het beantwoorden der vraag zeer werkzaam, beantwoorden wij de vraag toestemmend, (zoo als wij hebben gedaan) dan moeten wij de overtuiging hebben, dat de localiteit genoegzaam gelegenheid aanbood, om het gevraagde orgel te plaatsen en wel met zoodanige eigenschappen, als de kunst thans vordert en de gemeente konde voldoen, en zonder dat wij later met onvoorziene zwarigheden voor het licht kwamen.

Kam en Van der Meulen hebben met hun declaratie volgens hun brief dan ook slechts gevraagd waarop zij ‘met alle reden van recht en billijkheid aanspraak hebben’. Een beloning wordt door hen dan ook niet op prijs gesteld, vererender is het hen ‘om op eene onregtvaardige wijze te worden afgewezen, dan onregtvaardig te worden beloond’. Hoewel notulen en correspondentie zwijgen over dit aspect, veronderstellen Kam en Van der Meulen afgaande op dezelfde brief dat ook een heel ander aspect bij het niet in overweging nemen van hun plannen voor het Zuiderkerkorgel heeft meegespeeld:

Wij hebben met leedwezen vernomen dat van H:H: gecommiteerden de meening uitgaat dat wij ongeschikt zouden zijn voor het vervaardigen van Gereformeerde orgels, omdat wij ons uitsluitend hadden bezig gehouden met het vervaardigen van Roomsche orgels. Terwijl het laatste eene onnauwkeurigheid is, moeten wij bij het eerste bekennen dat wij tot hiertoe het fijne onderscheid nog niet hebben gekend; in onze betrekking zijn wij dus verplicht deze gevolgtrekking te beschouwen als voortvloeyende uit eene onwetendheid, die oorzaak kan zijn dat ons werk niet die waarde wordt toegekend waarop het aanspraak heeft.⁷²⁶

Nadat de gecommiteerden hen per brief van 8 december 1847 hebben laten weten niet van standpunt veranderd te zijn⁷²⁷ berichten Kam en Van der Meulen op 4 januari 1848 dat hen niets anders zou overblijven dan hen ‘gerechtelijk te insinueren’ tot de betaling van de gevraagde som. Niettemin besluiten beide orgelmakers daar toch van af te zien, ‘in overweging nemende de onaangenaamheden hieraan verbonden, de onzekerheid der uitspraak eener expertise’ alsmede het feit

⁷²⁶ Stadsarchief Rotterdam 25 inv. 36 bijl. n° 329, schrijven Kam en Van der Meulen, 4 december 1848.

⁷²⁷ Stadsarchief Rotterdam 25 inv. 835, brievenboek 1844-1863, 69 (8 december 1847).

dat zij ‘de stukken aan geen orgelmaker willen exposeren, die welligt tot mede arbitre zoude worden benoemd’:

Zoo achten wij het verstandigst de zaak provisioneel niet te pousseren. Terwijl wij prefereren dat H:H: Gecommitteerden onze schuldenaars blijven, zoo zal de overtuiging van de billijkheid onzer handelwijs, ons een kleine voldoening geven, terwijl de onverdiende, beleedigende en onedele behandeling, welke wij van een zoo hooggeplaatst College ondervinden, ons niet dan eene bedroevende minachting kan afpersen.

Aansluitend berichten Kam en Van der Meulen in een brief van 4 januari 1848 dat zij ‘de uitvoerbaarheid en de soliditeit’ van hun plannen voor de Zuiderkerk inmiddels kunnen staven door ‘de geheele gereede nieuwe windinrigting voor het nieuwe en zeker even groote 16 vts orgel voor Zierikzee te exposeeren’.⁷²⁸ Een dag later besteedt ook ‘een vijand van onbevoegde beoordeelaars’ in een ingezonden stuk in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* aandacht aan de nieuwe windvoorziening voor het orgel van Zierikzee, nadat op nieuwjaarsdag 1848 de *Rotterdamsche Courant* de gunning van de bouw van het Zuiderkerkorgel, inclusief windvoorziening ‘naar een nieuwe systema, zoo als tot hiertoe in geen orgel hier te lande nog aanwezig’,⁷²⁹ aan de firma Bätz & Co. wereldkundig heeft gemaakt:

Het kan voor de voorstanders en beoefenaars der orgelbouwkunde niet dan zeer aangenaam zijn, te vernemen, dat bij de heeren KAM & VAN DER MEULEN, orgelmakers alhier, dezer dagen een stel blaasbalken van eene geheel nieuwe en bij uitstek doelmatige inrigting in gereedheid gebragt is. Deze blaasbalken, welke bestemd zijn voor het nieuwe 16voets orgel in de Hervormde Kerk te Zierikzee, waarvan het plan en de vervaardiging aan bovengenoemde heeren is opgedragen, onderscheiden zich niet alleen door eene verandering in vorm en afmeting, waarvan de voordeelen op wetenschappelijke gronden berusten, maar vooral ook door de mindere krachtinspanning, die zij bij het gebruik behoeven. Het blijkt dus, dat de in aanbouw zijnde nieuwe Zuiderkerk alhier niet het eerste kerkgebouw zal zijn, hetwelk van eene verbeterde blaasbalken-inrigting voorzien is, en dat men dus niet naar elders behoeft te gaan, om bekwame en wetenschappelijk gevormde orgelmakers te vinden.⁷³⁰

⁷²⁸ Stadsarchief Rotterdam 25 Kerkmeesters Hervormde Gemeente inv. 37 bijlagen bij de notulen 1848-1857 bijl. n° 1, schrijven Kam en Van der Meulen, Rotterdam 4 januari 1848.

⁷²⁹ *Rotterdamsche Courant* 1 januari 1848.

⁷³⁰ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 5 januari 1848.

Nadat zij op 11 januari aan Kam en Van der Meulen hebben laten weten nog steeds de aangeboden som te willen uitbetalen, ‘mits dat daarover nu binnen den tijd van eene maand door UE worde gedisponeerd’,⁷³¹ kunnen de beide orgelmakers niet nalaten ook exact die maand later de Rotterdamse gecommiteerden persoonlijk ‘te inviteren, om in ogenschouw te nemen of te laten nemen (door hunne consulenten in de orgelzaak der Zuiderkerk) de nieuwe windinrigting voor het nieuwe orgel te Zierikzee’:

De voldoening en belangstelling welke zij van onderscheiden uitstekende deskundigen mogten ondervinden, omtrent deze zaak, moedigt hun aan, om in het belang der kunst, aan deze eerste geheele nieuwe inrigting, die openbaarheid te geven welke voor de kunst bevorderlijk mogt kunnen zijn. Het is niet dat wij veronderstellen dat genoemde zaak onvatbaar is voor verbetering, wij durven echter aannemen dat het voor belanghebbenden belangrijk zal zijn zoowel het goede als het slechte te beoordelen. Zoo zullen ook degenen welke de zaak het strengst wetenschappelijk beoordeelen ons het aangenaamst zijn.⁷³²

In de vergadering van gecommiteerden van 4 maart wordt Kam en Van der Meulens uitnodiging niettemin voor kennisgeving aangenomen.⁷³³

WETENSCHAPPELIJKE ORIËNTATIE EN KENNISUITWISSELING

De desinteresse van de Rotterdamse Hervormde regenten en hun adviseurs voor hun werk weerhoudt Kam en Van der Meulen er niet van zich binnen de Maasstad maatschappelijk te profileren, waarbij zij met een wetenschappelijke benadering van hun vak de orgelbouwkunst weten te plaatsen binnen een interdisciplinaire cultuur- en wetenschapsuitwisseling. Op 17 april 1848 behoort Hendrik van der Meulen in ieder geval tot de oprichters van het Rotterdamse Genootschap Kunsten en Wetenschappen. De oprichting hiervan vindt plaats met als nadrukkelijk doel ‘den bloei van Kunsten en Wetenschappen te bevorderen, door eene nauwere verbintenis tusschen de beoefenaars van beide’. Leden kunnen alleen zijn ‘zij die

⁷³¹ Stadsarchief Rotterdam 25 inv. 835, brievenboek 1844-1863, 70 (11 januari 1848).

⁷³² Stadsarchief Rotterdam 25 inv. 37 bijl. n° 6, schrijven Kam en Van der Meulen, Rotterdam 10 februari 1848.

⁷³³ Stadsarchief Rotterdam 25 inv. 26, 57-58 (4 maart 1848).

kunst of wetenschap tot hun beroep uitoefenen'. De vereniging wil haar doelstellingen bereiken door middel van het houden van bijeenkomsten op elke derde maandagavond van de maand, tijdens welke:

1. Wetenschappelijke of letterkundige voordragten worden gehouden.
2. proeven van Kunst worden geleverd.
3. vragen worden opgegeven en beantwoord in verband staande met kunst of wetenschap.⁷³⁴

Proeven van kunst zullen onder meer bestaan 'in het laten bezichtigen van voortbrengselen der beeldende kunsten' alsmede 'in het uitvoeren van muziekwerken'. Van de vijf bestuurders vertegenwoordigen volgens reglement drie de kunsten en twee de wetenschappen. Aspirant-leden dienden door twee leden schriftelijk te worden voorgesteld, bij bezwaar van één van de leden dient per ballotage van minstens drie vierde meerderheid te worden beslist. In 1849 wordt voor nieuwe leden de verplichting ingevoerd van een voordracht of proeve van kunst.⁷³⁵ Volgens de ledenlijst vertegenwoordigen de aangesloten kunstenaars achtereenvolgens de toonkunst, schilderkunst en bouwkunst. Bij de oprichting in 1848 zijn de leden toonkunstenaars met tien man vertegenwoordigd, tegenover zes leden voor de schilderkunst en drie voor de bouwkunst, het aantal wetenschappers bij oprichting inclusief orgelmaker Van der Meulen bedraagt vijftien.⁷³⁶ Het ledental van het genootschap blijkt snel te groeien tot maar liefst 72 in 1851, tot in 1863 de bijeenkomsten worden gestaakt. In 1866 volgt echter een herleving. Onbekend is tot wanneer het Genootschap heeft bestaan, de notulen zijn bewaard vanaf de oprichting in 1848 tot aan 1884.

De eveneens bewaard gebleven ledenlijst van het genootschap geeft een opmerkelijk inzicht in de sociale connecties van de orgelmakers Kam en Van der Meulen binnen de Rotterdamse culturele en intellectuele elite. Voor de Toonkunst vermeldt de lijst onder meer Wouter Hutschenruiter, Samuel de Lange, Jan Hendrik Paling en Laurensorganist Bartholomeus Tours. Eén van de medeoprichters is ook Van der Meulens zwager Johannes Franciscus Dupont(1822-1875), welke eerder als eerste Nederlander aan het Conservatorium te Leipzig bij Mendelssohn, David, Moscheles en Hauptmann studeert. Later onderhoudt hij vriend-

⁷³⁴ Stadsarchief Rotterdam 278 Genootschap Kunsten en Wetenschappen inv. 8 *Reglement voor het Genootschap van beoefenaars van Kunsten en Wetenschappen*.

⁷³⁵ *Ibidem*.

⁷³⁶ Stadsarchief Rotterdam 278 inv. 8, *Kunst en Wetenschap opgericht 17 april 1848*, ledenlijst.

schappelijke contacten met Robert Schumann, wiens werk hij in Nederland promoot, in 1849 richt hij in Rotterdam de ‘Philharmonische Vereeniging’ op en in 1850 wordt hij dirigent van de orkestvereniging ‘Diligentia’. In de Maasstad dirigeert hij onder meer alle Beethoven-symfonieën. Vanaf 1853 is hij kapelmeester in achtereenvolgens Halle, Linz, Hamburg en Neurenberg, waar hij onder meer Richard Wagners ‘Meistersinger’ dirigeert.⁷³⁷ De afdeling bouwkunst van het genootschap vermeldt bij oprichting de namen van de architecten Anthony van Dam, bouwmeester van de Zuiderkerk, Johan Frederik Metzelaar, welke in september 1849 refereert over de ‘inrichting der eerste Christenkerken’ en stadsarchitect Willem Nicolaas Rose, binnen het genootschap de eerste jaren één van de meest frequente redenaars, welke voor het eerst in november 1848 een voordracht houdt over de ‘oude kerk en toren te Zierikzee’.⁷³⁸ Op 16 april 1849 wordt ook Willem Hendrik Kam door Dupont en Litzau als lid voorgesteld, bij welke gelegenheid Litzau en de Haas een ‘chaconne van Bach’ vertolken en D.F. van der Pant een voordracht houdt over ‘chladnische figuren bij de theorie van het geluid’.⁷³⁹ Meerdere malen vermeldt de lijst van voordrachten over de jaren overigens een muziektheoretisch onderwerp, zoals onder meer ‘eenige gronden van het geluid’, ‘harmonie en melodie’, ‘den levensloop van Haydn, Beethoven, Mozart tevens de verdienste dezer beruchte mannen vergelijkende’, ‘de muziek in’t algemeen’, ‘de jongste ontdekkingen op het gebied der akoestiek’, ‘een belangrijke periode uit de geschiedenis der muziek, die namelijk van de alleroudste oorkonden tot op de tweede Vlaamsche periode’ en ‘een historische cursus van de piano-forte compositie’.⁷⁴⁰

Op 18 februari 1856 houdt ook Willem Hendrik Kam voor de genootschapsleden een voordracht over ‘de zamenstelling van het orgel, over het ontstaan van klank en toonen, hetgeen hij geregeld aantoonde en uitlegd’.⁷⁴¹ De door de leden toonkunstenaars ten gehore gebrachte composities, waaronder met name kamer-

⁷³⁷ Nekrologie in *Caecilia* 32 (1875), 106-107.

⁷³⁸ Stadsarchief Rotterdam 278 inv. 8 *Kunst en Wetenschap Voordrachten*, 27 november 1848, 17 september 1849.

⁷³⁹ Stadsarchief Rotterdam 278 inv. 1 notulen 1848-1858, 16 april 1849.

⁷⁴⁰ Stadsarchief Rotterdam 278 inv. 1/inv. 8, 18 juli 1848 (Van der Pant), 20 augustus 1849 (Heyne), 17 maart 1856 (Van der Hoeven), 1 april 1857 (Hahn), 19 november 1866 (F.J. Dupont), 23 december 1867 (Schneider), 21 september 1868/inv. 2 notulen 1868-1874, 19 oktober/16 november/21 december 1868 (Sikemeier en F.J. Dupont); van de laatste twee opmerkelijk vroege musicologische lezing omvatten beide notulenboeken meer uitgebreide samenvattingen.

⁷⁴¹ Stadsarchief Rotterdam 278 inv. 1, 18 februari 1856.

muziek van Beethoven, Mendelssohn, Mozart en Schumann zijn via de notulenboeken gedocumenteerd. Behalve optredens van geïntroduceerde musici vinden binnen het genootschap ook muziekvoordrachten plaats door getalenteerde zonen van genootschapsleden, zoals Samuel junior en Daniel de Lange.⁷⁴² Incidenteel worden ook composities van genootschapsleden uitgevoerd, zoals een kwartet van Dupont, een kwartet van Tours junior en een trio, sonate en kwartet van Bremer.⁷⁴³ Opmerkelijk binnen de verder grotendeels eigentijdse programmering is de aandacht voor het oeuvre van Bach. Zo beluisteren de leden in april 1849 al de genoemde chaconne, in maart 1850 een ‘concert’, in november 1856 een ‘octet’ [*sic*], in oktober 1866 een ‘Italiaansch Concert’ en in maart 1868 een ‘Fantasia cromatica con Fuga’, de beide laatste vertolkt door Samuel de Lange junior.⁷⁴⁴ Nadat de leden toonkunstenaars in september 1850 er aan herinnerd worden ‘dat zij geheel vrij zijn de nodige muzikinstrumenten te huren, waar zij die het meest voldoende kunnen verkrijgen’ stellen de heren ‘Kam, van der Meulen en de Lange’ een maand later het bestuur voor ‘dat zij voortaan de piano’s benodigd ter uitvoering der muziek kosteloos willen leveren daarvoor niets verlangende als de kosten van het transport’.⁷⁴⁵

Binnen het sociale netwerk vertegenwoordigd in het genootschap kunnen waarschijnlijk ook de eerdere opdrachtgevers worden gezocht van een tweetal uiterst luxueus uitgevoerde salonorgels van Kam en Van der Meulen. Eén daarvan, gesigeneerd in 1844, kwam terecht in kerkelijk Centrum de Hoeksteen te Vianen en is een hoogst opmerkelijk instrument met magazijnbalg, curieuze authentieke zwelinrichting en een toetsmechaniek via stoters die herinnert aan de pianofortebouw. Een vermoedelijk iets ouder instrument kwam terecht in het Arnhemse Museum voor moderne kunsten en kon in 2002 in het kader van dit onderzoek als zodanig worden geïdentificeerd. In januari 1848 bieden Kam en Van der Meulen het aan in een brief met omschrijving aan de Lutherse Kerk van Gorinchem:

Het is 5 a 6 jaaren geleden dat wij geheel nieuw hebben gemaakt een orgel, dat moest dienen en heeft hiertoe gediend voor liefhebberij in een kamer voor een particulier. Door de dood van de gebruiker, zynde de zoon van een oud Heer alhier

⁷⁴² *Ibidem*, 20 februari 1854, 19 maart/18 september 1855.

⁷⁴³ *Ibidem*, 26 februari 1849; 16 april 1855/20 december 1858; 19 februari 1855/17 maart 1856/24 januari 1859.

⁷⁴⁴ *Ibidem*, 18 maart 1850, 15 november 1856, 15 oktober 1866, 16 maart 1868.

⁷⁴⁵ *Ibidem*, 16 september 1850, 21 oktober 1850.

zal genoemd werk, met meer andere zaken (nog een orgel ook) op een eigen aangelegde verkooping public worden verkocht.⁷⁴⁶

Afgaande op de identieke dispositieopgaven wordt het instrument blijkens advertenties eerst of nogmaals medio 1851 te koop aangeboden, eerst afzonderlijk en vervolgens via een openbare verkoping van onder meer ‘gemaakt goud en zilver’ en ‘een massa goud- en zilversmids gereedschappen, vormen, stampen, 2 compleet solide pletmolens, trekbank, trek en gietpersen en soliede bakwagen’. Het instrument is op dat moment opgesteld ‘in het Hang ten Huize van G.A. Langestraat, wijk 4, no 26 te Rotterdam en aldaar te bezichtigen’.⁷⁴⁷

Eén van de nog niet eerder aangehaalde voorbeelden van een natuurwetenschappelijk-theoretische benadering van hun vak is een advertentie van juni 1845, volgens welke de weinige bekendheid in Nederland ‘van de uitvindingen in het gebied der Acoustiek van een buitenlandsch Acoustiekus [...] de Heeren Kam & van der Meulen, orgelmakers alhier, om het interessante der zaak’ heeft aangespoord ‘het wezentlijke nut der physicale toonmeting te onderzoeken, en dezelve bij eene aan hunne verwachting voldoende uitkomst, aan het practische gebruik bij de stemming te onderwerpen’:

Wij kunnen thans melden, dat de moeite en onderzoekingen van genoemde heeren op eene allezins voldoende wijze aan de verwachting beantwoordt, en dat voortaan de orgels in eene wiskundig berekende, gelijkmatig zwevende temperatuur kunnen worden gestemd; welke stemming geschiedt, door, na het getal vibratien van een der toonen des intruments, b.v. A te hebben gezocht, van deze af het geheele octaaf, of de twaalf toonen in eene geometrisch opklimmende of afdalende reeks te brengen, en ieder interval der toonen, op een juiste wijze de gevondene vibratien te geven (dit is zeker de eenige juist gelijkmatig zwevende temperatuur). De vibratien der toonen worden om dit doel te bereiken in verhouding met den tijd gebragt, en alzoo wordt niet op het gehoor alleen, maar voornamelijk op het gezigt met métronomie of seconde slinger gestemd. Deskundigen, welke op die wijze gestemde temperaturen bij genoemde heeren hebben onderzocht, gaven hun genoeg te kennen bij het hooren van dusdanig gestemde accoorden, en hunne verwondering bij het zien reguleren der zwevingen van quinten, quarten, tertsen enz. met eene mathematische naauwkeurigheid.

⁷⁴⁶ Gemeentearchief Gorinchem 191 Lutherse Gemeente inv. 6 ingekomen stukken 1793-1899 no. 27 schrijven Kam en Van der Meulen, 6 januari 1848.

⁷⁴⁷ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 29 juni/27 juli/3/5 augustus 1851.

Verheugend is aldus genoemde annonce, ‘dat er in het gebied der kunst ook door onze stadgenooten zulke belangrijke vorderingen zijn gemaakt in eene zaak, waarover reeds voor geruimen tijd de met roem bekende toonkunstenaars, Spohr, Neukom en Hauptmann hunne belangstelling hebben publiek gemaakt.’⁷⁴⁸ In de vergelijkbare beschrijving van de temperatuur in het bestek voor het orgel Van Zierikzee geven Kam en Van der Meulen ook de naam van de in de advertentie genoemde buitenlandse akoestisch deskundige:

De Temperatuur zal volgens de Scheiblers methode mathematisch worden berekend en gelegd met de métronome of de secondeslinger, de vibratien van elke halve toon liggende in de temperatuur zullen eene geometrische reeks vormen en deze vibratien zullen aan ieder halve toon worden gegeven. deze temperatuur zal worden gelegd in de Prestand 8 vt of Octaaf 4 vt van het Hoofd Manuaal.⁷⁴⁹

Via welke van diens verschillende publicatie Kam en Van der Meulen met de theorieën van de Duitse expert Johann Heinrich Scheibler (1777-1838) in aanraking zijn gekomen blijft onvermeld. Mogelijk betreft het de monografie uit 1842 van de in de latere NRC-polemiek aangehaalde orgeltheoreticus Johann G. Töpfer (1791-1870), waarvan een door orgelmaker Michael Maarschalkerweerd gesigeneerd exemplaar bewaard bleef.⁷⁵⁰

Van zes dagen na de inspelning van het Kam en Van der Meulen-orgel op 5 november 1848 dateert een andermaal anonieme beschouwing over de nieuwe kerk en het orgel der hervormde gemeente van Zierikzee, eind november gepubliceerd in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*. Na zich nogal negatief over het ontwerp van het kerkgebouw te hebben uitgesproken willen de auteurs hun ‘vlugtige beschouwing der kunst met eene wetenschappelijke eindigen’ door een blik op het inwendige van het orgel te werpen:

⁷⁴⁸ *Ibidem*, 20 juni 1845.

⁷⁴⁹ Gemeentearchief Schouwen Duiveland Zierikzee 589, Kerkvoogdij Hervormde Gemeente Zierikzee, bundel losse stukken 1843-1851, ~~Concept~~ *Bestek voor het vervaardigen van een nieuw Orgel, voor de Nederduitsche Hervormde Kerk te Zierikzee, [in de aldaar thans in aanbouw zijnde Nieuwe Kerk]* Kam en Van der Meulen 1847, artikel acht.

⁷⁵⁰ Orgelarchief Universiteit Utrecht, Maarschalkerweerdarchief, J.G. Töpfer, *Die Scheibler'sche Stimm-Methode, leicht faßlich erklärt und auf eine neue Art angewendet. Ein Beitrag zur Verbreitung und leichtern Anwendung derselben*. Erfurt 1842.

Al aanstonds werden wij verrast, door het missen der hiertoe omslagtige blaasbalgen-apparaten. Een eenvoudig geconstrueerd reservoir, hetwelk in de kas onder de windladen is geplaatst, bezorgt aan het pijpwerk een overvloedige wind. De deugdelijkheid van dezen wind wordt ons overvloedig bewezen door de vastheid en grootte van het kolossale geluid, terwijl een nog niet volwasschen mensch, het groote werk van wind kan voorzien. In de geheele inwendige inrigting vinden wij eenvoudigheid en ruimte: vereischten onmisbaar voor een goed orgel, terwijl het geheel met al het 16 voets tinnen pijpwerk een sierlijk gezigt aanbiedt. Lof verdient eene dispositie, welke is zamengesteld als deze en waarin men eene zoo imposante kracht in het pedaal heeft gelegd. Wij zullen niet in bijzonderheden der onderscheiden stemmen treden, men kome hooren. Eene zaak hadden wij wel gewenscht, dat de hoewel schoone en krachtige tongwerken, alle waren vervangen door doorslaande, of vrij bewegende tongen. De drie, hier aanwezige, maken een bijzonder schoon effect. Men vreeze niet, dat men in dezelve geen kracht genoeg zal hebben, de bestaande 16 voet op het hoofd manuaal bewijst dit genoeg.⁷⁵¹

Voorafgaand aan deze beschrijving van orgelinstrument wijdt hetzelfde artikel ook aandacht aan het vernieuwende karakter van het in rondbogenstijl uitgevoerde Zierikzeese frontontwerp:

Wanneer wij in onze gedachte al de ons bekende orgels nagaan, dan vinden wij hier eene uitzondering, welke zich voordelig onderscheidt. Hier is men voor het eerst afgestapt van dien ondoelmatigen, tegen alle goede architectuur aandruischenden vorm. Dat de gewone attributen, de bekende *David* (of geloof, hoop en liefde) haar afscheid hebben gekregen, zal wel niet behoeven gezegd te worden. Het hier geplaatste orgel is in rondbogen-stijl uitgevoerd, waarin eene goede architectuur is behouden, en waarvan het geheel een eenvoudig doch edel aanzien heeft. De ornamentatie en profilen zijn smaakvol geordineerd en uitgevoerd, terwijl de goed gekozen kleur van alles, een aangename indruk maakt. Eene aanmerking houde men ons te goede; de palmetversiering der kroonlijst hadden wij gaarne wat spaarzamer gewenscht: eenige bladen minder of kleiner zoude aan het geheel voordeliger zijn geweest. Eere wien eere toekomt, en zoo geven wij dan ook de metaalgieter *Schutz*, van Zeist, door wien ze in zink zijn uitgevoerd, den weldienden lof voor de fiksche, ja kolossale uitvoering.⁷⁵²

Niet uitgesloten kan worden dat Kam en Van der Meulen voor hun revolutionaire frontontwerp een beroep hebben gedaan op een bijvoorbeeld via het genootschap

⁷⁵¹ *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 27 november 1848.

⁷⁵² *Ibidem*.

Kunsten en Wetenschappen bevriend architect. In het bijzonder komt hiervoor wel in aanmerking Johan Frederik Metzelaar, eerder tweede prijswinnaar van de prijsvraag voor het ontwerp van de Rotterdamse Zuiderkerk,⁷⁵³ volgens adresboek van 1847 als ‘timmerman’ woonachtig aan Rotterdamse Leuvehaven wijk 1 211. Begin september 1850 is Hendrik van der Meulen in ieder geval getuige bij de geboorte van Metzelaars dochter Engelina, welke later op 14 augustus 1872 in het huwelijk treedt met Willem Hendrik Kams neef en naamgenoot (1844-1924), later stadsarchitect van Amersfoort.⁷⁵⁴ Met name Metzelaars behouden Rotterdamse villa Dijkzigt uit 1849 roept opmerkelijke associaties op met de frontontwerpen van de Kam en Van der Meulen-orgels van Zierikzee en Nieuw-Lekkerland en een tweetal bij hoge uitzondering bewaard gebleven fronttekeningen van een vereenvoudigde variant hiervan in het archief van de Middelburgse Doopsgezinde gemeente.⁷⁵⁵

BUITEN SPEL GEZET: GUNNING VAN HET ORGEL VAN DELFSHAVEN

Ondanks dat zij het oude instrument van de Oude Kerk van Delfshaven gedurende tien jaar in onderhoud hebben gehad wordt ook hier, zelfs ondanks Kam en Van der Meulens referenties uit Zierikzee, uiteindelijk de bouw van een nieuw orgel in 1852 opgedragen aan de Utrechtse firma J. Bätz & Co. Duidelijker dan in eerdere gevallen is het hier eerst en vooral adviseur Johannes Bernardus Bremer welke - de voorkeur van plaatselijk organist Arnoldus Pieter Gerardus de Waal ten spijt - op wel heel oneigenlijke wijze weet te bewerkstelligen dat zijn stadgenoten op een zijspoor worden gezet.

In april 1842 wordt de jaarlijkse stemming van het Robbers-orgel (1757) van de Oude Kerk in ‘zoo als die vroeger door den Heer Meere van Utrecht gedaan werd’ opgedragen aan Kam en Van der Meulen.⁷⁵⁶ Op verzoek van de plaatselijke

⁷⁵³ Stadsarchief Rotterdam 25 inv. 835, brievenboek 1844-1863, 4 oktober 1844.

⁷⁵⁴ Stadsarchief Rotterdam, geboorteregister 1850C 143/2345, 5 september 1850; *Nederlandschs Patriciaat* 76 (1992), 224; vgl. Raymond Beijen, *Bouwen met karakter, de Amersfoortse architecten W.H. Kam (1844-1925) en H. Kroes (1864-1952)*, Amersfoort 1997.

⁷⁵⁵ Zeeuws Archief Middelburg 53 Doopsgezinde Gemeente inv. 19 ingekomen stukken kerkeraad 1844-1860: twee tekeningen front en ornamentiek, z.d [1850]. Voor het oeuvre van J.F. Metzelaar vgl. Ros Floor, *J.F. Metzelaar (1818-1897) en W.C. Metzelaar (1848-1918) Bouwmeesters voor Justitie*, Rotterdam 2009.

⁷⁵⁶ Stadsarchief Rotterdam 136 Hervormde Gemeente Delfshaven inv. 174 notulen kerkvoogden 1837-1859, 14 (14 april 1842).

organist De Waal dienen beide orgelmakers nog hetzelfde jaar een bestek in voor een reparatie van het zes jaar eerder nog door Abraham Meere gerenoveerde instrument.⁷⁵⁷ Vanaf 1846 houdt De Waal zijn inspanningen voor en betrokkenheid bij de bouw van ‘zijn’ nieuwe orgel nauwgezet bij in een uitvoerig journaal. Wanneer de plaatselijk burgemeester Van der Hilst ook tot kerkvoogd wordt benoemd, richt De Waal zich per brief van 3 januari 1846 tot de kerkvoogden met het voorstel Kam en Van der Meulen een nieuw orgel te laten maken. ‘De heeren orgelmakers, die hunnen roem in hun vak met de schoonste bewijzen staven, en die wij thans gelukkig zijn, als zoodanig aan het orgel te hebben’ verklaren het oude instrument ‘ten zeerste gebrekkig en ongeschikt om tot een goed orgel te herstellen’. Ter financiering van een nieuw instrument stelt De Waal voor ‘met de meest voortreffelijke onder mijne ambtsbroeders, met welke ik de eer heb ten zeerste bevriend te zijn’ onder meer te willen beproeven ‘jaarlijks een of twee orgelconcerten te geven’. Verder blijken Kam en Van der Meulen, door De Waal ‘als doorkundige orgelmakers’ aanbevolen bereid ‘een derde en wellicht de helft der penningen tegen den intrest van 4 percent’ op te bepalen tijd te laten staan.⁷⁵⁸ Een dag later spreekt De Waal uitgebreid met burgemeester Van der Hilst over zijn voorstel, daarbij nogmaals wijzend op ‘het voorregt dat thans het kerkorgel in onderhoud is bij de firma Kam en Van der Meulen, orgelmakers die onder de beste en geniaalste hier te lande kunnen gerekend worden’.⁷⁵⁹

Hoewel de burgemeester aangeeft dat vooralsnog geen financiën beschikbaar zijn, zal het hem niettemin aangenaam zijn ‘bij gelegenheid eens eene opgave der orgelmakers Kam en Van der Meulen te ontvangen’.⁷⁶⁰ In september 1846 stelt Van der Meulen hem volgens De Waals journaal daarop persoonlijk een prijsopgave ter hand. In 1847 meldt orgelmaker Kam bij gebrek aan middelen nog eens te overdenken ‘of welligt nog niet eene meer facile wijze van werken mogelijk ware’, gevolgd in maart 1849 door een nader plan met gemakkelijke

⁷⁵⁷ Stadsarchief Rotterdam 136 inv. 372 dossier orgel Oude Kerk 1756-1912, *Bestek voor een Reparatie aan het orgel in de Ned: H: Kerk te Delfshaven*. [1842] Kam en vd Meulen.

⁷⁵⁸ Stadsarchief Rotterdam 136 inv. 372, schrijven A.P.G. de Waal, 3 februari 1846. De door De Waal genoemde bevriende ‘ambtsbroeder’ betreft waarschijnlijk Samuel de Lange. In februari 1863 trekt De Waal in ieder geval een sollicitatie als organist bij de Rotterdamse Waalse gemeente in nadat hij heeft vernomen dat ook Samuel de Lange junior zich kandidaat stelt, waarbij hij vermeldt met de Lange senior (ongeveer van gelijke leeftijd) de eer heeft vanaf zijn ‘jongelingschap (dus meer dan 25 jaren) particulier bevriend te zijn’. [Stadsarchief Rotterdam 143 Waalse gemeente inv. 715, schrijven A.P.G. de Waal, Delfshaven 9 februari 1863].

⁷⁵⁹ Stadsarchief Rotterdam 136 inv. 372, journaal A.P.G. de Waal, 4 januari 1846.

⁷⁶⁰ *Ibidem*, 7 februari 1846.

betalingwijze, bovendien ‘zoodanig ingerigt dat door opvolgende plaatsing de organist spelende kan blijven’.⁷⁶¹ Diverse in het orgeldossier bewaard gebleven plannen van Kam en Van der Meulen van juni 1846, op verzoek van kerkvoogden variërend van een sober reparatievoorstel van het bestaande instrument tot een geheel nieuw orgel met vrij pedaal, geven inderdaad blijk van een bijzonder schappelijke opstelling tegenover de kerkelijke financiën.⁷⁶² Het laatste en omvangrijkste plan van maart 1849 bevat zelfs het voorstel het nieuw te maken instrument gedeeltelijk provisioneel te voorzien van het pijpwerk van het bestaande, zodat men ‘hetzij jaarlijks of van tijd tot tijd dit of dat register’ alsnog nieuw plaatsen kan.⁷⁶³

Buiten de vaste organist om moeten de Delfshavense kerkvoogden ondertussen ook de Utrechtse firma Bätz & Co. om een prijsopgave hebben benaderd. De Waals journal maakt in ieder geval geen melding van de inspectie van het orgel door deze orgelmakers eind maart 1846 en de naar aanleiding daarvan gevoerde correspondentie en ingediende prijsopgaven voor reparatie dan wel een nieuw orgel.⁷⁶⁴ Vanaf de indiening van het laatste plan van Kam en Van der Meulen in maart 1849 vermeldt zijn meervermelde journal verder dat ‘al wat volgt tot en met het einde van 1852’ door de kerkvoogden is behandeld ‘zonder dat de organist A.P.G. de Waal hiervan eenige officiële kennis droeg en wel met den Heer J.B. Bremer toenmaals organist der Luthersche Kerk te Rotterdam’⁷⁶⁵ Medio maart 1850 brengt Bremer inderdaad een rapport uit, waarin hij stelt dat het oude orgel ‘nimmer een goed werk geweest is, maar in allen deele slordig bewerkt, en door een dergelijk onderhoud zeker bij later tijd niet verbeterd is’.⁷⁶⁶ Ter vergadering van 7 mei 1850 brengt Bremer vervolgens mondeling verslag uit ‘dat

⁷⁶¹ *Ibidem*, 11 september 1846, 4 juni 1847, 1 maart 1849.

⁷⁶² Stadsarchief Rotterdam 136 inv. 372, *Eerste opgaaf van reparatie aan het Orgel ter beantwoording van vraag 1 / Tweede opgaaf van reparatie / Derde opgaaf van reparatie / Plan voor een nieuw orgel begroot op f 5000,- Juny 1846 Kam & vd Meulen; Plan voor een nieuw orgel in de Hervormde Kerk te Delfshaven. Juny 1846 Kam & vd Meulen**.

⁷⁶³ Stadsarchief Rotterdam 136 inv. 372, *Tweede Concept voor een nieuw orgel in de kerk der N:H: Gemeente te Delfshaven, Maart 1849, Kam & van der Meulen*.

⁷⁶⁴ Stadsarchief Rotterdam 136 inv. 372, schrijven J.Bätz & Co. Utrecht 31 maart 1846; schrijven J. Bätz & Co. Utrecht juni 1846 met reparatieplan en twee opgaven voor een nieuw orgel.

⁷⁶⁵ Stadsarchief Rotterdam 136 inv. 372, journal A.P.G. de Waal, invoeging in rode inkt, 30 augustus 1852.

⁷⁶⁶ Stadsarchief Rotterdam 136 inv. 372, *Rapport aan het Collegie van Kerkvoogden der Hervormde Gemeente te Delfshaven aangaande het orgel in dezelve Kerk, Rotterdam 18 Maart 1850 J.B. Bremer*.

het hem raadzaam is voorgekomen ter bevordering der soliditeit en degelijkheid van een nieuw orgel hetzelfde niet te doen aanbesteden en hem het geschiktste tot de vervaardiging zijn voorgekomen de orgelmakers Bätz & Comp. te Utrecht die hij als bij uitnemendheid geschikt en solide door diverse orgelmakerijen heeft leren kennen'.⁷⁶⁷ Zonder tegenweer wordt Bremer daarop verzocht binnen de kortst mogelijke tijd een plan en bestek op te maken. Binnen een maand dient Bremer dit conceptbestek met inderdaad alvast de naam van de Utrechtse orgelmakers ingevuld in bij de kerkvoogden,⁷⁶⁸ waarna vervolgens het maken van een tekening, bestek en begroting 'in den geest van het concept' door hem aan C.G.F. Witte wordt opgedragen.⁷⁶⁹

Op 21 juni 1850 komen de Delfshavense kerkvoogden op verzoek van hun president in een afzonderlijk vergadering bijeen 'vermits de orgelmakers Kam en van der Meulen te Rotterdam klagten en bezwaren hebben aangeheven tegen den Heer J.B. Bremer organist aldaar omtrent een oude fete waardoor hij hun nooit tot een orgelmakerij zoude recommanderen, met overlegging van certificaten en aanbevelingen van kerkvoogden te Zierikzee aan Heer van Hozen nopens hunne bekwaamheden en geschiktheid'.⁷⁷⁰ Indien 'latere concurrentie' de kerkvoogden van hun genomen besluit zou doen terugkomen, raadt Bremer hen echter een dag eerder per brief onomwonden aan 'den Heer Witte ten spoedigsten met de veranderde denkwijze der vergadering schriftelijk bekend te maken, ten einde onaangenaamheden of schadelijke gevolgen voor te komen, welke er ligtelijk uit zouden kunnen ontstaan, daar hij er zeker aannemingen en regeling van werkzaamheden naar inrigt'.⁷⁷¹ 'Na rijpe deliberatie van een en ander' besluiten de kerkvoogden daarop eenparig Bremer kenbaar te maken dat hij met de hem verstrekte machtiging zal kunnen voortgaan 'en ten spoedigste het plan, bestek en begroting van kosten en tekening door zijne tusschenkomst van de orgelmakers Batz & Comp. wordt ingewacht'.⁷⁷²

⁷⁶⁷ Stadsarchief Rotterdam 136 inv. 174, 58 (7 mei 1850).

⁷⁶⁸ Stadsarchief Rotterdam 136 inv. 372, concept *Bestek en voorwaarden waar op Heeren Kerkvoogden der Ned: Herv: Gemeente te Delfshaven, contractanten ter eenre hebben aanbesteedt aan de Heeren J. Bätz & Co Orgelmakers van Z.M. den Koning, en wonende te Utrecht contractanten ter anderen zijde, het maken van een geheel nieuw orgel in de Hervormde Kerk bovengemeld, met begeleidend schrijven J.B. Bremer, Rotterdam 4 juni 1850.*

⁷⁶⁹ Stadsarchief Rotterdam 136 inv. 372, schrijven J.B. Bremer, Rotterdam 20 juni 1850.

⁷⁷⁰ Stadsarchief Rotterdam 136 inv. 174, 60 (21 juni 1850).

⁷⁷¹ Stadsarchief Rotterdam 136 inv. 372, schrijven J.B. Bremer, Rotterdam 20 juni 1850.

⁷⁷² Stadsarchief Rotterdam 136 inv. 174 1837-1859, 60 (21 juni 1850).

Pas twee jaar later vervoegt adviseur Bremer zich op last van kerkvoogden bij organist De Waal en doet hij op diens verzoek schriftelijk verslag van al wat heeft plaatsgehad. Tijdens een bezoek van kerkvoogd Barger, van mening dat toch ‘niemand beter dan de organist zelve kan oordeelen over de meerdere of mindere doelmatigheid des besteks en der dispositie’, geeft De Waal daarop ‘zijne uiterste bevreemding aan hem te kennen, dat de firma Kam en van der Meulen ten eenenmale is uitgesloten, zelfs buiten de gelegenheid gesteld van concurrentie’. Verder ontbreken volgens de Waal in de conceptdispositie een Fagot 16 vt Manuaal en een Bazuin 16 vt Pedaal, ‘onontbeerlijk aan eene goede dispositie’. ‘Niet zonder tegenspraak des Heeren Witte’ weet Barger aldus De Waal de toevoeging van deze registers nog door de volgende vergadering te krijgen, ‘de Heer Bremer zweeg op alles’.⁷⁷³ Op 21 september 1852 wordt definitief het contract met de firma Bätz & Co. ondertekend. Met drie stemmen minder ligt de uiteindelijke prijs van f 8150,- exclusief orgelkas aanzienlijk boven de hoogste offerte van Kam en Van der Meulen uit 1849 à f 7300,- voor zesentwintig stemmen eveneens zonder kas. In zijn journaal doet De Waal uitgebreid verslag van de uiteindelijke bouw, op 11 juli 1855 verricht hij samen met adviseur Bremer de examinatie.⁷⁷⁴

ANDERMAAL EEN NIET UITGEVOERD ONTWERP: DE TERESIAKERK IN 'S-GRAVENHAGE

Zijn de oppositie tegen en desinteresse voor het werk van Kam en Van der Meulen tot nog toe enkel bij protestantse projecten aan te wijzen, eind jaren veertig worden zij ook in katholieke kring ondanks een in dit geval aanzienlijk grondiger oriëntatie van de kant van de opdrachtgever geconfronteerd met het niet doorgaan van een project ten gevolge van minder oorbaar optreden van een betrokken adviseur. De exacte gang van zaken rond de gunning van de bouw van het orgel van de Haagse Teresiakerk is moeilijk te achterhalen omdat het overgeleverde archiefdossier zeker niet compleet is en de bijbehorende notulen van orgelcommissie en kerkbestuur

⁷⁷³ Stadsarchief Rotterdam 136 inv. 372, journaal A.P.G. de Waal, 30 augustus/6 september 1852.

⁷⁷⁴ Stadsarchief Rotterdam 136 inv. 372, bestek en Voorwaarden J. Bätz & Co, 21 september 1852; *Rapport aan de WelEdele Heeren Kerkvoogden der Hervormde gemeente te Delftshaven wegens het in de Kerk van voormelde gemeente gebouwde nieuw orgel. Delftshaven den 11 Julij 1855. J.B. Bremer organist te Rotterdam, A.P.G. de Waal organist bij de Hervormde Gemeente te Delfshaven.*

zelfs geheel ontbreken.⁷⁷⁵ Afgezien van een offerte van de Brusselse orgelmaker Henri de Volder uit 1842⁷⁷⁶ ontbreekt bovendien van alle in het orgeldossier bewaarde offertes de exacte datering. Gedateerd is een ieder geval een nota van Kam en Van der Meulen voor reparatie en beleren van de balgen van het oude instrument in 1844. Een uitgebreid conceptbestek voor een drieklavers instrument ondertekenen Kam en Van der Meulen met ‘Rotterdam 184.’, terwijl op gelijksoortig gelinieerd papier een separate dispositie van het orgel van Zierikzee in het handschrift van Willem Hendrik Kam, een kostenopgave bij het bestek en een aanvullende begroting bij vergroting van het plan bewaard bleven. Het bij het conceptbestek behorende dispositieblad bleef niet bewaard. Niet ondertekend is een tweetal dispositieopgaven van een collega-orgelmaker die gezien de aangeboden disposities geïdentificeerd kan worden als Johannes Vollebregt uit ’s-Hertogenbosch. De grootste van diens beide disposities is bovendien met het opschrift ‘dispositie van Volbrecht’ overgeleverd in het handschrift van Hendrik van der Meulen, evenals op hetzelfde soort gelinieerd papier een ‘dispositie van Merklain’. Kennelijk zijn de Haagse dispositieopgaven onder concurrerende orgelmakers uitgewisseld, want vermoedelijk van Merklin & Schütze of een vertegenwoordiger daarvan bleven naast twee eigen dispositieopgaven ook een franstalige prijsopgave bewaard bij het ‘devis du facteur & Rotterdam’ en het grootste ‘devis du facteur & Bois le Duc’.⁷⁷⁷

Het plan van Kam en Van der Meulen voor de Teresiakerk betreft een drieklavers instrument dat duidelijk voortbouwt op het eerdere plan voor de Rotterdamse Zuiderkerk en het orgel van Zierikzee. Blijkens conceptbestek wordt

⁷⁷⁵ Haags Gemeentearchief 518 Parochie H. Teresia van Avila inv. 324 dossier orgel 1842-1948. Een eerdere duiding met transcripties diverse stukken in: Ton van Eck, ‘Een orgelreis door Zuid-Nederland en Vlaanderen met vérstreckende gevolgen’. *Orgelkunst* 25/4 (2002), 210-235.

⁷⁷⁶ Haags Gemeentearchief 518 inv. 324, *Projet pour un orgue neuf à construire pour l’église de Ste Therese à la Haye*, met afschrift dispositie en begeleidend schrijven met frontschets Henri de Volder, Bruxelles 1842.

⁷⁷⁷ Haags Gemeentearchief 518 inv. 324, niet gedateerde stukken: *Dispositie van het orgel in de nieuwe kerk te Zierikzee* [gelinieerd papier, handschrift W.H. Kam] / *Dispositie van Volbrecht* [gelinieerd papier, handschrift H. van der Meulen] / *Dispositie van Merklain* [gelinieerd papier, handschrift H. van der Meulen]; *No 1 Dispositie voor een Kerk orgel met drie klavieren en vrij pedaal* [J.J. Vollebregt] / *No 2 Dispositie van een orgel met drie klavieren en een vrij pedaal* [J.J. Vollebregt]; *1er Devis, Merklin et Schütze* / *2^m Devis Merklin et Schütze* / *Devis du facteur & Bois le Duc* / *Devis du facteur & Rotterdam*; *Bestek voor een nieuw orgel voor den Roomsche Kerk der Heilige Thérésia te ’s Hage*. [Kam en Van der Meulen, gelinieerd papier, met begroting]; *Opgaaf der meerdere kosten, veroorzaakt door de verandering in het plan* [gelinieerd papier, handschrift H. van der Meulen].

een instrument voorgesteld met een kas in drie afdelingen, één voor de twee hoofdmanualen en twee aan weerszijden van het oksaal voor het pedaal. Geen van deze kassen zal van boven worden gedekt, 'om de geluidstraal in geen opzicht te belemmeren'. Voor het derde manuaal is een geheel gesloten kas achter de grote kas geprojecteerd, van een 'zwel' voorzien 'om in het geluid van dit manuaal crescendo's en *décrescendo's* te kunnen voortbrengen', te bedienen door een trede 'terwijl tevens regeerwerk zal moeten aanwezig zijn, om deze zwel open te kunnen laten staan'. De windvoorziening wordt met vijf reservoirs geprojecteerd, te bedienen met conische raderen, 'waarvan 2 zullen dienen voor het pedaal, die een wind zullen leveren van 38° à 40° digtheid, 2 voor de beide eerste Manualen met een digtheid van 34° à 36° digtheid en 1 voor het derde Manuaal met 26° à 28°.' De voorgestelde verschillen in winddruk sluiten aan bij de beoogde intonatie: het grondgeluid krachtig 'terwijl in het pedaal en Hoofd manuaal de meeste sterkte van geluid zal worden gelegd', het tweede manuaal iets minder krachtig en vol en het derde Manuaal zacht. Het pedaalklavier wordt door Kam en Van der Meulen andermaal concaaf voorgesteld 'om de onder en boventoonen gemakkelijk te kunnen grijpen met de minste beweging van het lichaam', terwijl in de dispositie weer diverse doorslaande tongwerken worden voorgesteld.⁷⁷⁸

Uit diverse mogelijk kostenbesparende kanttekeningen in het concept-bestek blijkt dat de voorstellen van Kam en Van der Meulen in tegenstelling tot hun plannen voor de Rotterdamse Zuiderkerk in 's-Gravenhage uitvoerig zijn bestudeerd. Opmerkelijker genoeg ontbreekt in het Haagse dossier echter een eerste prijsopgave van de uiteindelijke bouwer van het orgel, François Bernard Loret-Vermeersch uit Mechelen. Overduidelijk is de keuze voor deze orgelmaker aangestuurd door pater Nicolaus Adrianus Janssen, vanaf 1851 tot 1854 organist en muziekdirecteur van de Teresiakerk ten koste van de tot dan toe en daarna dienstdoende Frans Xaver Wirtz en W.A. Moet. Janssens voorkeur voor Loret blijkt overduidelijk uit zijn ongedateerde verslag met bevindingen over door hem bezochte orgels van Vollebrecht in Zevenbergen, Kam en van der Meulen in Zierikzee, Merklin in Borgerhout en Loret in Antwerpen en Molenbeek. Haast overdreven lyrisch is vooral zijn omschrijving van het Loret-orgel van de Antwerpse Sint-Willibrorduskerk:

⁷⁷⁸ Haags Gemeentearchief 518 inv. 324, *Bestek voor een nieuw orgel voor den Roomsche Catholyke Kerk der Heilige Thérésia te 's Hage*. [Kam en Van der Meulen, 1849?].

De intonatie, toets[s]teen der Kunst, is keurig, de aanspraak vlug en krachtig, en elk geluid heeft deszelfs eigendommelijk karakter. Zulke bazuin op het pedaal, zulke tongwerken zijn de betoovering voor den organist, op zulke klavieren overtreft men zichzelf. Ik verbeeld mij eene muziekmis voorgedragen door wel geoefende zangers en door een wakker organist begeleid op zulk een orgel. Een derde klavier, bovenwerk, erbij gevoegd met nog eenige welgekozene stemmen, en de kunstenaar is in rust en de ooren der aanhoorders moeten volmaakt bevredigd zijn. De volmaakte gelijkheid in den wind veroorzaakt de grootste gelijkheid in het spel, en de afwisseling van manuaal en positief in eene gepaste verhouding zamengesteld is uiterst geschikt tot begeleiding van allen zang in katolyke kerken.⁷⁷⁹

Kennelijk zijn de door Janssen beschreven orgels op verzoek van de Haagse orgelcommissie ook bezocht door Frans Schrimpf, eerder in 1841 met Samuel de Lange examinerator van het Kam en Van der Meulen-orgel in de nabijgelegen Sint-Willibrorduskerk. Aangezien Janssens verslag in tegenstelling tot dat van Schrimpf niet is gedateerd, Schrimpf van de eerdere (?) bevindingen van Janssen op de hoogte blijkt te zijn en in zijn verslag aangeeft ‘voor eigen liefhebberij nog verschillende orgels in Brussel gezien en opgenomen’ te hebben, is niet zonder meer duidelijk of de beide verslaggevers de beschreven orgels gezamenlijk dan wel afzonderlijk hebben bezocht. Volgens Schrimpf voldeed het hierboven door Janssen geroemde orgel van Molenbeek weliswaar ‘bijzonder in goeden toon en snelle aanspraak’ en bezat het ‘alzoovele en goede hoedanigheden’, qua soliditeit stond het niettemin ‘niet op die hoogte met dat van Zierikzee’.

Uit zijn verslag blijkt Schrimpfs enthousiasme voor het Kam en Van der Meulen-orgel van Zierikzee:

Dit orgel munt vooral uit door zijn voortreffelijk pijp en tongwerk, hetwelk zeer solide en net bewerkt – en van eene deugdzame zwaarte is – al het houten pijpwerk, zoowel als de windladen is van best wagenschot zamengesteld – de geheele bewerking is meer dan solide terwijl alles op het onbekrompenst is geleverd. Dit orgel is voorzien van twee uitmuntende zuivere Blaasbalgen van eene bijzonder constructie – dezelve zijn vervaardigd van het zuiverste wagenschot; alle bladen in malkander vergaard met losse panelen, iets dat in ons land van groot nut is – het registerwerk is zeer doelmatig en op de eenvoudigste wijze ingerigt, kortom het geheele orgel kan, mijns bedunkens als één der beste

⁷⁷⁹ Haags Gemeentearchief 518 inv. 324, *Verslag wegens onderzochte orgelwerken in de onderstaande kerken*. N.A. Janssen [1849].

kunstwerken van dien aard worden aangemerkt. Met een eenvoudig smaakvol uiterlijk, vindt men een rijkdom in de inwendige inrigting, bij eene ruime verdeeling en plaatsing van alle deelen, die ieder kunstkenner genoeg zal doen.⁷⁸⁰

Waar eerder de Hervormde Rotterdamse gecommiteerden Kam en Van der Meulen kennelijk verwijten zich enkel met het maken van ‘roomse’ orgels bezig te houden, acht Nicolaus Adrianus Janssen de zijns inziens te uniforme disponering en mensurering van het orgel van Zierikzee en de sterkteverhouding tussen hoofd- en bovenmanuaal juist minder geschikt voor de koorbegeleidingspraktijk in katholieke kerken:

De keuze der stemmen, zoo grond- als tongwerken, is vrij goed. Ik maak echter de volgende aanmerking: indien sommige der eerstgenoemde stemmen met meer oordeel verdeeld waren, zou hieruit eene grootere varieteit voortspuiten. Want de vermenigvuldiging van stemmen van dezelfde maat, soort en omtrek vermeerdert slechts in geringe mate de sterkte van geluid, terwijl registers van verschillenden vorm, maat omtrek en intonatie eene grootere verscheidenheid van geluiden opleveren. Ik had vooral meerder open pijpwerk verlangd, en van den anderen kant minder doorslaande tongwerken, omdat gene voor meer geluid en deze voor eerdere ontstemming vatbaar zijn. Deze dispositie of keuze van stemmen had derhalve kunstmatiger kunnen zijn. ‘De zware grondstemmen, zoo als Bourdon, Subbas, Prestant enz: zijn goed van toon; doch derzelver intonatie, vooral in de beneden octaaf laat veel te wenschen over; zij behoorden vlugger en op eene meer gelijke wijze aan te spreken. Dezelfde opmerking raakt de tongwerken, zoo als bazuin, trompet, enz: Bij een vol orgelspel zijn deze gebreken minder in het oog lopend, doch bij eene statige en afwisselende voordragt van orgelstukken in den gefugeerden stijl, en in het bijzonder in begeleiding van muziek en zang zijn zij stootend. Dit is de schipbreuk der meeste orgelmakers. Het bovenwerk is lief, doch mijns bedunkens veel te zwak in verhouding met het groot manuaal. Van daar het al te groote contrast tusschen de geluiden der twee klavieren. In katolyke kerken, waar een goed geregeld orgel, voor de begeleiding van muzikale uitvoeringen het orkest kan vervangen, zou zulk orgel geheel ongeschikt zijn bij gebrek van genoegzame afwisseling van geluiden, zonder dat de organist zijn spel onderbreke of zich uiterst vermoedje. Het windtoestel is zeer goed, schoon niet volmaakt

⁷⁸⁰ Haags Gemeentearchief 518 inv. 324, *Memorie of Verslag, wegens het gedane Onderzoek door F. Schrimpf, betreffende sommige orgels in Zeeland en Belgie*. 's-Gravenhage, 20 mei 1849.

aangezien er zich in het bovenwerk nog eenige trilling doet gevoelen, als men gelijktijdig de bassen van het manuaal en pedaal gebruikt.⁷⁸¹

Frans Schrimpf onderschrijft weliswaar Janssens' bemerkingen omtrent intonatie en aanspraak, bij de bezochte orgels van Vollebrecht en Merklin overigens eveneens bekritiseerd, maar acht deze niet onoverkomelijk:

Daar het intusschen geen tegenspraak lijdt, dat geen menschewerk zonder gebrek is, zoo spreekt het wel van zelve, dat dit orgelwerk ook daarvan niet vrij te pleiten is. De opmerkingen van den Eerwaarden Heer Pater Jansen, over de moeyelijke bespeling, de trage aanspraak der grondtoon, de scherpte van sommige tongwerken, zijn niet geheel ongegrond – maar deze gebreken heb ik ook bij ander orgels in Brabant (ofschoon dan in mindere mate) min of meer opgemerkt – doch de meeste van deze gebreken, kunnen naar mijn inzien, verholpen, of altans grootendeels voorgekomen worden.

De slotsom van Schrimpf's onderzoek is derhalve dat het orgel van Zierikzee 'wegens soliditeit van materialen en werkzaamheden' voor hem in vergelijking met die van Loret de bovenhand behoudt. Met het oogmerk dat de gemeente een orgel verkrijgt 'dat niet slechts maar voor den tijd van tien jaren kan dienen, maar zoo mogelijk voor meer dan eene eeuw tot een nuttig sieraad der kerk kan verstrekken' geeft Schrimpf de Haagse commissie tenslotte 'onpartijdig en der waarheid getrouw' in overweging 'om bij het uitvoeren van het werk (de daarstelling van een goed doelmatig en solide orgel) vooral daar op bedacht te zijn, dat van de bepalingen in het bestek, omtrent de te leveren materialen van tin en houtwerk enz. in geen geval worde afgeweken, maar dat in alles in den striktsten zin overeenkomstig die bepalingen en vereischten worde gehandeld en het werk dien conform opgeleverd.' Aanbeveling verdient het daarom 'dat één der zake kundig persoon, daarmede wordt belast, ten einde te kunnen nagaan en zeker te zijn, dat een deugdzzaam werk worde daargesteld'.⁷⁸²

Ondanks een eerder verblijf in Rome hanteert pater Janssen voor het realiseren van zijn doel een minder priesterlijke handelwijze. Buiten de Haagse commissie om correspondeert hij met orgelmaker Loret en beveelt hij deze bij de Haagse pastoor

⁷⁸¹ Haags Gemeentearchief 518 inv. 324, *Verslag wegens onderzochte orgelwerken in de onderstaande kerken*. N.A. Janssen [1849].

⁷⁸² Haags Gemeentearchief 518 inv. 324, *Memorie of Verslag, wegens het gedane Onderzoek door F. Schrimpf, betrekkelijk sommige orgels in Zeeland en Belgie*. 's-Gravenhage, 20 mei 1849.

Elsen aan. ‘Onder de roos’ bericht hij de Haagse ‘vader en pastoor’ dat Lorets antwoordbrief op kennelijke eerdere aanmerkingen ‘niet geschreven is, om aan de commissie te worden opgelegd’, tenzij ‘die Heeren eenige misschien min beleefde doch rondborstige uitdrukkingen over het hoofd kunnen zien’. Op een dergelijke manier beoogt Janssen de pastoor van Lorets ‘rechtschapenheid’ te overtuigen om zo gelegenheid te vinden ‘om door vriendschappelijke inlichtingen en toenaderingen een behoorlijk akkoord te treffen’.⁷⁸³

Het is opmerkelijk dat het definitieve ‘akkoord’ met Loret eerst op 19 oktober 1850 wordt ondertekend, nadat het inmiddels al in aanbouw zijnde instrument anderhalve maand eerder al door Frans Schrimpf en Samuel de Lange in de werkplaats te Mechelen voor de eerste maal is gekeurd. De tweevoudige keuring zowel in Mechelen als in den Haag ‘door personen welke het kerkbestuur te ’s-Hage zal gelieven te benoemen’ wordt weliswaar formeel in het definitieve contract met Loret vastgelegd, merkwaardigerwijs echter onder de voorwaarde dat ‘indien er in de eene of andere of in beide voornoemde keuringen moeilijkheid mogt ontstaan wegens het al of niet goedkeuren des orgels’ de eerwaarde Heer Janssen ‘als scheidsman optreden’ zal ‘om de moeilijkheid te beslissen’.⁷⁸⁴

Na voltooiing wordt het Loret-orgel andermaal geëxamineerd door Frans Schrimpf en Samuel de Lange, de laatste omwille van zijn ‘eerlijkheid, onpartijdig oordeel en goeden trouw’ door Schrimpf als een ‘zeer bevoegd persoon voor dit werk’ aanbevolen.⁷⁸⁵ Na keuring wordt het instrument ‘door beste materialen, zuivere en nette bewerking, bijzondere gelijkheid en goeden toevoer van wind, gemakkelijke speelaard en vlugge aanspraak, schoone intoonatie en bijzonder krachtige toon, vooral bij de tongwerken’ door De Lange ‘voor een zeer schoon en deugdzaam werk’ verklaard.⁷⁸⁶ Vernietigend is daarentegen een anonieme beoordeling van pater Janssens spel bij de inwijding van het orgel op 9 juli 1851 in het vooraanstaande vaktijdschrift *Caecilia*:

⁷⁸³ Haags Gemeentearchief 518 inv. 324, schrijven N.A. Janssen, ’s-[Hertogen]Bosch 24 januari 1850. Verdere correspondentie met Loret en de aanmerkingen van de commissie zijn niet in het orgeldossier aanwezig.

⁷⁸⁴ Haags Gemeentearchief 518 inv. 324, *Akte van Verbintenis. Mechelen den/ ’s-Gravenhage den 19 October 1850F. Loret-Vermeersch, G. Elsen, pr., Mr. A.A.J. Meijlink, S.G.Boelen, P.M.G. Bichelbergen, J. Klerkx*, additionele artikelen.

⁷⁸⁵ Haags Gemeentearchief 518 inv. 324, *Verslag van den Heer F. Schrimpf zijner bevinding van het door den Heer Loret van Mechelen, in de H. TheresiaKerk te ’s-Gravenhage daargestelde orgel, ’s-Gravenhage 5 juli 1851*

⁷⁸⁶ Haags Gemeentearchief 518 inv. 324, Keuringsrapport Samuel de Lange, Rotterdam 8 juli 1851.

Alhoewel het onbillijk zoude geweest zijn om het spel eens kunstenaars te verwachten of te verlangen, zoo mogt men toch op ernst en waardigheid hopen. Zijne strenge zienswijze had ons strenge vormen doen verwachten; doch tot onze groote teleurstelling, dwaalde de speler in burlesque figuren; het nobele karakter des orgels en het hoog ernstige, wigtige der dienst werd niet genoeg voor oogen gehouden. [...] Krulletjes, sprongen en Fluit-arpeggio's komen evenmin in de kerk te pas als Opera-figuren. Harmonica-geluiden en echo's zijn daar even kwalijk geplaatst als eene Concert-Ouverture; niet ééne school wettigt zulks.⁷⁸⁷

De kennelijk terzake kundige bevindingen van Frans Schrimpf en de waarschijnlijke voorkeur van de plaatselijke commissie ten spijt blijkt het allereerst – afgaande op de in dit geval fragmentarische bronnenoverlevering – het optreden van een zijn persoonlijk belang als organist behartigend adviseur pater Janssen te zijn die Kam en Van der Meulen uiteindelijk de representatieve opdracht voor het orgel van de Haagse Teresiakerk doet mislopen.

BRAND, HUWELIJK, OVERLIJDEN EN DOORSTART

Een week voordat Schrimpf zijn enthousiaste bevindingen over het Kam en Van der Meulen-orgel van Zierikzee aan het papier toevertrouwt heeft de beide Rotterdamse orgelmakers op 13 mei 1849 ondertussen een grotere tegenslag dan het mislopen van welke opdracht ook getroffen: de zondagmorgen voor Pinksteren vernietigt een niets ontziende brand begonnen in een aangrenzende suikerraffinaderij het gehele huizenblok aan de Rotterdamse Leuvehaven, waarbinnen vanaf 1838 de orgelmakerij is gevestigd. Zelfs het aangrenzende pand van de vooraanstaande familie Rochussen, waaruit een uitmuntend kabinet van schilderijen ternauwernood uit worden gered ontkomt inclusief monumentale hardstenen gevel niet aan totale instorting. De door de brand aangerichte ravage wordt onder anderen door de mede getroffen schilder Charles Rochussen in meerdere litho's en schilderijen verbeeld terwijl de ingestorte gevel van diens ouderlijk woonhuis zelfs in 1849 al fotografisch is vastgelegd. Nadat een dag na de brand de ramplocatie wordt bezocht door prins Hendrik en de ministers van Binnenlandse en Buitenlandse

⁷⁸⁷ N.N., 'Kerkmuzijk, orgelspel en de WelEerwaarde Heer Janssen'. *Caecilia*, 8/15 (1 augustus 1851), 148-149.

zaken, bezoekt op 15 mei, slechts drie dagen na zijn inhuldiging op 12 mei 1849 ook Koning Willem III het getroffen gebied.⁷⁸⁸

Binnen een veelheid aan krantenberichten over de brand besteedt de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* vier dagen na dato ook aandacht aan deze grote tegenslag speciaal voor de beide orgelmakers:

Van de gebouwen, welke wij opgaven op Zondag door het vuur vernield te zijn, was ook een bewoond door de heeren *Kam en van der Meulen*, wier geheelen inboedel, instrumenten enz., door de vlammen werden verslonden. Ofschoon de heeren *Kam en van der Meulen* een en ander grootendeels geassureerd hadden, is het verlies hetwelk zij geleden hebben, voor hen zeer gevoelig, daar eene collectie instrumenten met zorg en vlijt bijeengegaard, en uitvindingen welke de vrucht van een twaalfjarigen arbeid zijn, door geene assurantie-maatschappij wedergegeven kunnen worden.⁷⁸⁹

Twee dagen later betuigen de orgelmakers via een advertentie in dezelfde krant 'hunnen innigen dank voor de vele blijken van belangstelling hun betoond, zoowel van hier ter stede als van buiten, voor de ramp welke hun op Zondag den 13den dezer heeft getroffen, ten gevolge van den brand'.⁷⁹⁰

Na hun bedrijf provisioneel weer enige tijd bij Van der Meulens schoonvader J.P. Dupont aan de Zeevischmarkt te hebben gerund, vestigen Kam en Van der Meulen zich in november 1849 aan de Rotterdamse Lombardstraat wijk 8 nummer 138, vrijwel direct achter de Grote of Sint-Laurenskerk. Van der Meulen koopt daartoe op 6 november 'een dubbeld huis, met pakzolders, kantoor, kelders en erven, staande en gelegen aan de westzijde van de Lombardstraat te Rotterdam, strekkende voor van de straat tot achter aan de Rotte'.⁷⁹¹ Opdrachten voor groot-schalige vernieuwingen van de orgels van de Doopsgezinde en Waalse kerk te Middelburg en de Hervormde Kerk in Pijnacker en de bouw van een nieuw orgel voor Nieuw-Lekkerland bieden de jaren direct na de brand ondertussen voldoende garantie voor de voortzetting van de orgelmakerij.

⁷⁸⁸ Verslagen van de brand in onder meer de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 14/15/16/17 mei 1849, *Rotterdamsche Courant* 15 mei 1849.

⁷⁸⁹ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 17 mei 1849.

⁷⁹⁰ *Ibidem*, 19 mei 1849.

⁷⁹¹ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 16 mei / 14-15-16 november 1849; Stadsarchief Rotterdam 314 Nieuw Notarieel inv. 895 Abraham van Rijckevorsel Wsz.: verkoop en koop Hendrik van der Meulen 6 november 1849; inv. 898 n°. 313 boedelbeschrijving Mej. Maria Elisabeth Dupont wed. Hendrik van der Meulen 30 september 1852.

Op 2 mei 1851 treedt Willem Hendrik Kam in Zierikzee in het huwelijk met de twintig jaar jongere Santina Cornelia van der Weijde. Getuige bij de plechtigheid is onder anderen G. Overman, organist van de Zierikzeese Nieuwe Kerk.⁷⁹² Blijkens beider testament van een maand later vestigen de echtelieden zich aan de Rotterdamse Houttuin wijk 11 nummer 196.⁷⁹³

Nauwelijks een maand nadat Willem Hendrik Kam, Hendrik van der Meulen en Samuel de Lange hun onderlinge vennootschappen eind juli/begin augustus van dat jaar notarieel en gerechtelijk hebben laten registreren⁷⁹⁴ komt Van der Meulen op 28 augustus 1852, volgens familiebericht ‘na een langdurig lijden’ op tweeënveertigjarige leeftijd te overlijden. Getuige voor de overlijdensaangifte is onder meer orgelmaker Maarten Zwollo, ‘goede bekende’ van de overledene.⁷⁹⁵ Nadat de weduwe Maria Elizabeth van der Meulen-Dupont en Willem Hendrik Kam bij notariële akte op 19 oktober 1852 de firma Kam en Van der Meulen ontbinden, wordt een dag later de persoonlijke inboedel van het echtpaar Van der Meulen geveild. Een groot deel van de boedel wordt gekocht door De Lange en de familie Dupont.⁷⁹⁶ Samuel de Lange koopt bovendien van Van der Meulens weduwe het pand aan de Lombardstraat, waarna hij per advertentie te kennen geeft

⁷⁹² Huwelijksakte Willem Hendrik Kam en Santina Cornelia van der Weijde, Zierikzee 2 mei 1851.

⁷⁹³ Stadsarchief Rotterdam 314 Nieuw Notarieel inv. 897 n°. 158 Abraham van Rijckevorsel Wsz.: uiterste wil Willem Hendrik Kam 2 juni 1851; n°. 159 uiterste wil Mej. Santina Cornelia van der Weijde echtgenote Willem Hendrik Kam 2 juni 1851, vgl. 494.03 Gemeentesecretarie wijkregisters inv. 48 fol. 342 (wijk 8 138 Lombardstraat), inv. 76 fol. 1790 (wijk 11 196 Houttuin).

⁷⁹⁴ Stadsarchief Rotterdam 314 inv. 898 n°. 243/246 Abraham van Rijckevorsel Wsz./Nationaal Archief 's-Gravenhage 3.03.17.01 Arrondissementsrechtbank te Rotterdam inv. 3577 register akten van vennootschap 1851-1858 no. 708-709: akte van Vennootschap Willem Hendrik Kam en Hendrik van der Meulen betreffende het maken, repareren, stemmen en onderhouden van Orgels 27/31 juli 1852; akte van Vennootschap Hendrik van der Meulen en Samuel de Lange betreffende de handel in Piano-Fortes 29 juli/3 augustus 1852, vgl. *Nederlandsche Staatscourant/Nieuwe Rotterdamsche Courant* 1 augustus 1852.

⁷⁹⁵ Overlijdensregisters Rotterdam 1852C 59/2164 / *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 29 augustus 1852, familiebericht *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 31 augustus / *Opregte Haarlemsche Courant* 1 september 1852.

⁷⁹⁶ Stadsarchief Rotterdam 314 Nieuw Notarieel inv. 898 n°. 332 Abraham van Rijckevorsel Wsz./Nationaal Archief 's-Gravenhage 3.03.17.01 Arrondissementsrechtbank Rotterdam inv. 3577 register akten van vennootschap 1851-1858 no. 979: ontbinding van Vennootschap Willem Hendrik Kam en Mej. Maria Elisabeth Dupont wed. Hendrik van der Meulen 17/19 oktober 1852, vgl. *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 29 oktober 1852/*Nederlandsche Staatscourant* 20 oktober 1852; Stadsarchief Rotterdam 314 inv. 898 n°. 313 boedelbeschrijving Mej. Maria Elisabeth Dupont wed. Hendrik van der Meulen 30 september 1852; n°. 336-337 proces verbaal verkoping Maria Elisabeth Dupont wed. Hendrik van der Meulen 20 oktober 1852.

op eigen naam de handel in pianofortes van de vroegere firma Kam, Van der Meulen en De Lange voort te zetten.⁷⁹⁷

Willem Hendrik Kam, wiens eerste dochter op oudejaarsdag 1852 het levenslicht zal zien, koopt op de boedelveiling van zijn overleden compagnon enkel een wieg met vuurmat en verder toebehoren. Ook zijn huwelijk blijft geen verdriet bespaard: vier van de vijf zonen waarvan twee vernoemd naar grootvader Samuel Kam komen op jonge leeftijd te overlijden.⁷⁹⁸ De orgelmakerij blijft ondertussen volgens de Rotterdamse adresboeken tot 1861 gevestigd in het pand van De Lange aan de Lombertstraat. In september van dat jaar koopt Kam een huis, pakhuis en erf aan de noordzijde van de Houttuin, wijk 11 nummer 214. Het gezin is dan inmiddels woonachtig aan de Groenendaal wijk 12 nummer 383, na vanaf het overlijden van Van der Meulen volgens de Rotterdamse wijkregisters tussentijds een aantal jaren bij familie De Lange in de Lombardstraat te hebben gewoond, waar vanaf april 1853 ook Kams zwager Willem Anthonij van der Weijde inwoont.⁷⁹⁹

ERKENNING EN OPDRACHTEN IN 'S-GRAVENHAGE

Na het overlijden van Van der Meulen wordt pinksteren 1853 het door W.H. Kam onder eigen naam gesigioneerde orgel van Nieuw-Lekkerland opgeleverd, in 1854 gevolgd door de karakteristieke, eveneens grotendeels behouden instrumenten van Brielle en Ouderkerk aan den IJssel. Na in 1851 nog tezamen met Van der Meulen een reparatie van het orgel in de Haagse Kloosterkerk inclusief vernieuwing van de klavieren te hebben uitgevoerd, wordt aan Willem Hendrik Kam in 1852 ook het

⁷⁹⁷ Stadsarchief Rotterdam 314 inv. 898 n°. 346, verkoop en koop Mej. Maria Elizabeth Dupont Wed. Hendrik van der Meulen en Samuel de Lange 1 november 1852; *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 27 oktober/13 november 1852.

⁷⁹⁸ Stadsarchief Rotterdam geboorteregisters 1852E 69v/3643 31 december Wilhelmina Antonia; 1854B 77/1094 10 april Samuel; 1856D 90v/2261 21 juli Cornelis Jacobus; 1857D 35/2152 5 juli Willem Hendrik; 1862A 21v/79 8 januari Samuel Kam; 1863B 143/1377 19 april Gerardus Jacobus; overlijdensregisters 1856E 26v/3379 23 december Cornelis Jacobus oud 5 maanden; 1861B 186/1541 21 mei Samuel oud 7 jaar 1 maand; 1862B 68/1073 24 maart Samuel oud 2 maanden; 1863C 162/2265 27 juni Gerardus Jacobus oud 2 maanden.

⁷⁹⁹ Stadsarchief Rotterdam 314 Nieuw Notarieel inv. 1224 n°. R130/M101 Jan van der Hoeven: verkoop met Hypotheek Arie de Jager en Willem Hendrik Kam 2 september 1861; 494.03 Gemeentesecretarie wijkregisters inv. 48 fol. 342 (wijk 8 138 Lombardstraat), inv. 52 fol. 1222 (wijk 8 138 Lombardstraat), inv. 70 fol. 291 (wijk 11 214 Houttuin), inv. 76 fol. 1790 (wijk 11 196 Houttuin), inv. 80 fol. 733 (wijk 12 383 Groenendaal).

onderhoud van de orgels in de Haagse Grote en Nieuwe Kerk toevertrouwd. In september van hetzelfde jaar brengt hij nog onder de firmanaam Kam en Van der Meulen verslag uit over de aangetroffen matige conditie van het orgel in de Grote Kerk, ‘opdat niet in later tijd, de schuld van een of ander gebrek hier vermeld, hem zoude kunnen worden te laste gelegd’.⁸⁰⁰ In samenhang met de benoeming na studie in Leipzig en Dresden van Willem Fredrik Gerard Nicolai tot leraar orgelspel wordt begin 1853 door Kam een verzoek ontvangen tot het maken van een studieorgel voor de Haagse Koninklijke Muziekschool, dat eveneens aan de orgelmakers Bätz & Co. en Flaes & Brünjes wordt verzonden.

Het bedoelde orgel hetwelk waarschijnlijk geplaatst zal worden in de groote Tentoonstellingszaal van het Akademisch gebouw aan de Boschkant zou om aan het oogmerk te beantwoorden in een kort bestek zoo veel mogelijk moeten bevatten van hetgeen een organist behoeft om grondige kennis van het instrument te erlangen, om zonder veel moeite zich ook op een grooter werk te regt te vinden, en met name zich eene goede registratuur eigen te maken. Het zou een zestien voets werk met twee manualen en een vrij pedaal moeten wezen, terwijl de beide klavieren moeten gekoppeld kunnen worden, niet alleen het hoofdmanuaal aan het 2e klavier, maar ook omgekeerd, het 2e klavier aan het Hoofdmanuaal.⁸⁰¹

Het voorstel van Kam à f 8500,- vindt geen doorgang als na inlichting van C.G.F. Witte blijkt dat het Bätz-orgel (1842) uit de gotische zaal van het Koninklijk Paleis kan worden overgenomen. In 1854 verwerft Kam daarentegen klaarblijkelijk zonder concurrentie de opdracht voor een grootschalige vernieuwing van het Mitterreither-orgel (1797) van de rooms-katholieke Hofkapel aan het Binnenhof.⁸⁰²

⁸⁰⁰ Haags Gemeentearchief 282-01 Kerkvoogdij Hervormde Gemeente 1826-1945 inv. 787 ingekomen stukken kerkvoogden 1850-1853 bijl. no. 942, *Verslag aangaande den staat en toestand van het Orgel in de groote Kerk der Hervormde Gemeente te 's Gravenhage. Aldus opgemaakt en gedaan te 's-Gravenhage den 30sten September 1852 door mij ondergeteekende W.H. Kam*; inv. 1288 bijlagen jaarrekening 1852, kwitantie Kam en v.d. Meulen schoonmaak, reparatie en nieuwe klavieren Kloosterkerk, Rotterdam augustus 1851; bijbehorend contract bleef niet bewaard.

⁸⁰¹ Nationaal Archief 's-Gravenhage 3.12.02.01 Koninklijk Conservatorium inv. 1 notulen commissie van Toezicht 1826-1857, 8 april 1853; inv. 551 offertes nieuw orgel 1853: *Ontwerp van een nieuw Orgel voor de Koninklijke Muziekschool te 's Gravenhage door J. Bätz & Comp. Orgelmakers te Utrecht* [1843]; afschrift schrijven bestuur Koninklijke Muziekschool aan Kam en Vd Meulen en Flaes en Brünjes; dispositie en prijsopgave Kam & van der Meulen [sic], [april 1853]; schrijven Flaes en Brünjes Flaes en Brünjes, Amsterdam 10 april 1853; schrijven omtrent eerder plan en gebruik elders eerder gemaakt pijpwerk en balgen, J. Bätz & Co, Utrecht 14 april 1853.

⁸⁰² Haags Gemeentearchief 543-01 parochie H. Jacobus de Meerdere inv. 97 stukken verbouwing en reparaties orgel Hofkapel, 1854-1856, *Concept N°. 1 Bestek en Voorwaarden van eene Reparatie en*

Tezamen met zijn beide vroegere leermeestersbedrijven de firma J. Bätz & Co. te Utrecht en L. van Dam & Zoon te Leeuwarden ontvangt Willem Hendrik Kam in hetzelfde jaar 1854 de uitnodiging een ‘volledig plan met begroting van kosten, van een voldoende zestienvoets orgel, vóór half augustus in te zenden’ ten behoeve van de nieuwe Haagse Willemskerk.

De commissie heeft vervolgens de verschillende ontwerpen gesteld in handen van twee deskundigen, met elkander onbekend en ook onwetende wie de inzenders der plannen waren, op dat geene vooringenomenheid bij de beoordeling van invloed zoude zijn. Welwillend hebben de beide deskundigen die taak op zich genomen. De uitslag van dat onderzoek is geweest dat beiden de voorkeur gaven aan het plan van de orgelmaker W.H. Kam te Rotterdam onder bijvoeging dat ofschoon zijn ontwerp het kostbaarste was, hetzelfde verre de voorkeur verdiende. Dat eenparig onpartijdig oordeel maakte de taak der commissie hoogst gemakkelijk zoodat zij zonder aarzeling aan kerkvoogden voorstelden om aan den orgelmaker Kam het maken van het orgel voor de som van f 19000:- op te dragen, met welk voorstel kerkvoogden zich hebben vereenigd.⁸⁰³

Vernieuwing van het Orgel in de HofKapel te 's-Gravenhage, [W.H.Kam], z.d.; Concept N°. 2 Bestek en Voorwaarden van eene vergrooting en vernieuwing van het orgel in de Hof-Kapel te 's-Gravenhage, [W.H. Kam], z.d.; Concept N°. 3 Voor het orgel in de HofKapel te 's-Gravenhage, [W.H. Kam, z.d.]; Bestek en Voorwaarden van eene Reparatie en Vernieuwing van het Orgel in de HofKapel te 's-Gravenhage. Aldus over-eengekomen, in duplo gedaan, en wederzijds ter goeder trouw onderteekend te 's-Gravenhage den [...], W.H. Kam, J.J. Siegfried, J.S. Bakker.

⁸⁰³ Haags Gemeentearchief 282-01 inv. 1080 2^e *Historisch verslag van de commissie tot verbouw van de Willemskerk*, 16 maart 1857 met bijlagen: bijl. 17a *Plan voor een nieuw Orgel voor de Willems-Kerk te 's-Gravenhage* [J. Bätz & Co., Utrecht 1854]; bijlage 17b *Concept bestek en condities van een nieuw Orgel in de Nieuwe Nederduitsche of Willemskerk te 's-Gravenhage*. [L. van Dam & Zoon, Leeuwarden 1854]; vgl. inv. 793 ingekomen stukken kerkvoogden 1879-1885 bijl. no. 2595a, *Plan voor een Nieuw Orgel voor de Willemskerk te 's Gravenhage inclusief Berekeningen en toelichtingen bij het ontwerp voor een nieuw orgel voor de Wilemskerk te 's-Gravenhage*, [J. Bätz & Co, Utrecht 1854]; concept *Bestek en voorwaarden van een nieuw Orgel voor de Willemskerk te 's-Gravenhage*. [W.H. Kam 1854], inclusief *Berekeningen en bepaling der Cansellen, speelkleppen, kanalen en blaasbalgen voor het te bouwen orgel in de Willemskerk te 's-Gravenhage*; inv. 1171 *Bestek en voorwaarden van een nieuw Orgel voor de Willemskerk te 's-Gravenhage. Op bovenstaande bestek en voorwaarden is voor een som van negentien duizend gulden het werk door kerkvoogden toegewezen aan den Heer W.H. Kam, orgelmaker te Rotterdam, ten blijke waarvan op heden 20 september 1854 zoowel door Commissarissen van Kerkvoogden als door den aannemer is ondertekend. [w.g.] J. van Loon Muys, W.G. van de Poll, H. Collot d'Escury, W.H. Kam orgelmaker, inclusief Berekeningen en bepaling der Cansellen, speelkleppen, kanalen en blaasbalgen voor het te bouwen orgel in de Willemskerk te 's-Gravenhage.*

Waar het zijn compagnon Van der Meulen helaas niet meer gegeven is dit mee te maken, verkrijgt orgelmaker Kam in 's-Gravenhage dus uiteindelijk ondanks zijn hogere prijs, via een bij de aanbesteding van het Rotterdamse Zuiderkerkorgel zo node gemist onpartijdig inhoudelijk beoordelen van concurrerende plannen, de gelegenheid een drieklaviers zestienvoets orgel binnen één enkele kas te realiseren, voortbouwend op de ontwerpen die beide orgelmakers een decennium eerder voor de Rotterdamse Zuiderkerk voor ogen moeten hebben gestaan. Medio oktober 1857 kan het instrument worden gekeurd door W.F.G. Nicolai, 'leeraar voor het orgel-spel aan de Kon: Muzykschool en organist der Fransche Kerk':

Hadden we dikwerf gelegenheid, gedurende den loop der werkzaamheden, ook tot in de kleinste bijzonderheden de keurige wijze van bewerking te bewonderen, niet minder waren we vol goede verwachting toen we van tijd tot tijd enkele registers hoorden. Die verwachting werd steeds groter hoe meer het werk zijne voltooying naderde en werd in allen opzichte bevredigd toen we op den zeventienden oktober het geheele, nu volende werk beproefden. Het geluid is krachtig, breed en toch ook weder liefelijk en bevallig: de aanspraak is vlug en duidelijk, de intonatie gelijkmatig de behandeling gemakkelijk en aangenaam.

'Met de wensch dat deze verklaring, uit liefde voor de waarheid en in volle overtuiging gegeven den Heer Kam aangenaam en van dienst zijn zal' aarzelt Nicolai daarom 'geen oogenblik het werk te erkennen als een sieraad voor het gebouw 't welk den Heer Kam alle eer aandoet, waardoor hij de volle tevredenheid verdient van het kerkbestuur hetwelke dit werk aan hem had opgedragen en de onbewimpelde gunstige aanbeveling aan allen welken zich in het bezit willen stellen van een schoon en solide instrument'.⁸⁰⁴

Na een verzoek van Kam om kwijtschelding van een boete wegens te late oplevering, grotendeels 'door omstandigheden onafhankelijk van zijnen eigen wil' veroorzaakt en 'vertrouwende dat de deugdelijkheid van het werk, hierin zelve niet de minste voorspraak zijn zal',⁸⁰⁵ wordt aan Kam in mei 1858 zonder verdere concurrentie het maken van een orgel voor de nieuwe Haagse Armen- of Bethlehemskerk opgedragen.⁸⁰⁶ Een voorstel uit 1857 tot grootschalige vernieuwing van

⁸⁰⁴ Haags Gemeentearchief 282-01 inv. 788 ingekomen stukken kerkvoogden 1854-1857 bijl. no. 1150 Keuringsrapport W.F.G.Nicolai, 's-Gravenhage 18 oktober 1856.

⁸⁰⁵ *Ibidem*, bijl. no. 1151 schrijven W.H. Kam 18 oktober 1856.

⁸⁰⁶ Haags Gemeentearchief 282-01 inv. 1174 *Bestek en voorwaarden van een nieuw Orgel in de Hervormde Armen Kerk te 's-Gravenhage. Rotterdam den mei [sic] 1858. De Aannemer W.H. Kam [in tweevoud]*.

het Duyschot-orgel (1702) in de Nieuwe Kerk, waarbij het aanwezige pijpwerk voor een groot deel zal worden hergebruikt, komt echter niet tot uitvoering.⁸⁰⁷

DE APOTHEOSE: HET ORGEL IN DE GROTE KERK VAN DORDRECHT

In Dordrecht, waar het onderhoud van de orgels in de Grote en Augustijnenkerk in 1843 aan Kam en Van der Meulen is opgedragen, is het organist Gijsbert Isaäk de Vries die het initiatief neemt tot de vernieuwing van het orgel in de Grote of Onze-Lieve-Vrouwekerk. In december 1855 brengt hij, na in 1846 na een vergelijkend examen te zijn benoemd als organist van de Augustijnenkerk⁸⁰⁸ en vervolgens te zijn overgeplaatst naar de Grote Kerk desgevraagd rapport uit over de conditie van het orgel aldaar. De klaviaturen, koppelingen en het pedaal zijn volgens de Vries finaal af te keuren ‘omdat zij van eene oude constructie zijn, waardoor de behandeling zeer bemoeijelijk wordt’. Balgen kanalen en windladen laten veel te wensen over waardoor gedurig gebrek aan wind ontstaat. Het ratelen van abstracten en wellenbord is ‘van dien aard, dat het voor het oor ondragelijk is, en de klaviaturen, welke onmiddellijk daarmede in verband staan, zeer moeyelijk te behandelen zijn’, het ‘ondoelmatig’ geplaatste en moeilijk in- en uit te trekken regeerwerk dient een verbetering te ondergaan. ‘De temperatuur moet tot eene gelijkzwevende stemming gebragt worden’, de intonatie moet ‘sneller, zekerder en krachtiger zijn, en elke toon der pijp moet meer het karakter van zijn register hebben’. Het grootste ‘inconvenient’ is tenslotte volgens de organist ‘dat het klaviatuur, zoo ook het pedaal te weinig toetsen heeft; zoolang dat gebrek bestaat, zal dit werk steeds gebrekkig en onvolledig blijven’.⁸⁰⁹

Van maart 1856 dateert het uitgebreide concept bestek van Willem Hendrik Kam voor ‘eene vernieuwing en verandering naar de behoefte van den tegenwoor-

⁸⁰⁷ Haags Gemeentearchief 282-01 inv. 788 inv. 793 bijl. no. 2595a, concept *Verslag van het Orgel in de Nieuwe Hervormde Kerk te 's-Gravenhage; met aanwijzing tot verbetering*. [1857, handschrift W.H. Kam]; *Verslag nopens het Orgel in de Ned. Hervormde Nieuwe Kerk te 's-Gravenhage; met aanwijzingen tot verbetering. De orgelmaker W.H. Kam, Rotterdam October 1857*; inv. 1174 *Bestek en voorwaarden van een nieuw Orgel in de Hervormde Armen Kerk te 's-Gravenhage. Rotterdam den mei 1858. De Aannemer W.H. Kam* [in tweevoud].

⁸⁰⁸ H. Brunner, ‘Vergelijkend Orgel-Examen te Dordrecht, 26 maart 1846, *Caecilia* 3/8 (15 april 1846, 100-102.

⁸⁰⁹ Stadsarchief Dordrecht Hervormde gemeente 27 inv. 1465, rapport G.I. de Vries, 17 december 1855. De archiefinventaris beschouwt dit stuk abusievelijk als betrekking hebbend op de Augustijnenkerk.

digen tijd aan het orgel in de Grootte Kerk te Dordrecht', evenals zijn eerdere bestek voor de Haagse Willemskerk voorzien van een *Berekening en bepaling der Cansellen, Speelkleppen, Kanalen en blaasbalgen*'. Uitgangspunt is een geheel nieuw zestienvoetsorgel met drie manualen en pedaal, eventueel zou men ter besparing van kosten echter de oude pedaalladen kunnen gebruiken, 'doch de hoeveelheid tonen zoude dan dezelfde moeten blijven, alzoo te klein naar den tegenwoordigen tijd'. Verder zouden in plaats van nieuwe reservoirbalgen de oude balgen gebruikt kunnen worden, alsmede eventueel de registers 'Subas 16 voet pedaal geheel', Octaaf 4 voet, Bourdon 16 voet, Holpijp 8 voet 3½ octaaf, Mixtuur, Octaaf 2 voet en Fluit 4 voet bovenwerk. Dit alles vermindert de aannemingsom met veertienhonderd gulden, 'doch men kan die goede resultaten niet verwachten dan bij eene verandering van het geheel'.⁸¹⁰

De firma Bätz & Co. te schrijft op 19 april 1856 vanuit Utrecht dat het oude orgel 'hoe gebrekkig ook in constructie, toch zeer veel had kunnen winnen door verbeterde intonatie en gelijkzwevende stemming, en althans geen valsch geluid had behoeven te geven', niettemin kunnen zij zo iets niet voorstellen 'want het gebrekkige en verouderde in den aanleg, het zoogenaamd korte klavier en het versleten mechaniek, zouden daardoor niet verbeterd worden'. Het enige afdoende middel om het orgel 'in dien staat te brengen dat het onder de beste werken hier te lande kan worden gerangschikt, bestaat alleen in algeheele vernieuwing van het binnenwerk, met gebruikmaking van het afkomende materiaal, hetzij door geheele versmelting en omwerking der metalen, of ook gebruikmaking van zulke stemmen of gedeelten van stemmen die voor eene voldoende herstelling vatbaar zijn'. De firma dient dan ook twee conceptbestekken in, één voor een geheel nieuw orgel en één voor een nieuw instrument met gebruikmaking van oud pijpwerk, beide met handhaving van het uitwendige kastwerk. Het eerste voorstel heeft de voorkeur, 'want, ofschoon onder het oude pijpwerk, registers van verschillende ouderdom worden aangetroffen, die bij zorgvuldige herstelling even goed kunnen toon geven dan nieuwe, zoo is toch niet te verwagten dat dit na eene reeks van jaren evenzeer het geval zal zijn'. Minder dan veertig registers achten Bätz & Co. 'met het oog op het groote en schoone kerkgebouw niet wenschlijk', meer dan vijftig overbodig, tenzij dit verlangd werd, om nog meerdere verscheidenheid te verkrijgen in de combinatiën der geluiden. Het prijsverschil tussen beide opties is gering, wat

⁸¹⁰ Stadsarchief Dordrecht 27 inv. 1466 concept *Bestek en Voorwaarden van eene vernieuwing en verandering naar de behoefte van den tegenwoordigen tijd aan het Orgel in de Grootte Kerk te Dordrecht met Berekening en bepaling der Cansellen, Speelkleppen, Kanalen en blaasbalgen voor het vernieuwen van het Orgel, in de Grootte Kerk te Dordrecht* [W.H. Kam, Rotterdam maart 1856].

voortvloeit 'uit de omstandigheid dat in elk geval de aanleg van het binnenwerk, de windladen, blaasbalgen, klavieren, het mechaniek enz: nagenoeg dezelfde blijven en eene hoeveelheid van omstreeks 1000 Ned L Engelsch Tin alzo vereischt wordt voor de vervaardiging der nieuwe frontpijpen. Het onderscheid bestaat dus hoofdzakelijk in de werkloonen, om van de oude pijpen nieuwe te maken, en in het verbruik van eenige honderd ponden metaal meer of minder'. 'Het voorrecht om in een zoo schoon kerkgebouw een orgel te mogen stichten' wordt door de Utrechtse orgelmakers op prijs gesteld 'en is wel geëigend den kunstijver in het bijzonder op te wekken'.⁸¹¹

Kopieën van de bestekken van Willem Hendrik Kam en de firma J. Bätz & Co. worden door de kerkmeesters zonder vermelding van de namen van de orgelmakers ter beoordeling gestuurd aan Jan Albert van Eyken, organist te Elberfeld, nadat deze aangegeven heeft daar gaarne toe bereid te zijn en in 1847 het oude Dordtse orgel bespeeld 'en het uiterst bouwvallig gevonden' te hebben.⁸¹²

Begin oktober 1856 deelt Van Eyken vanuit Elberfeld schriftelijk zijn beoordeling van de bestekken mede, met verontschuldiging voor de voorkomende germanismen, het valt hem inmiddels 'moeyelyk over zaken, die men in Duitsche leerboeken leert, goed hollandsch te schryven'. Speciaal over te komen acht hij niet noodzakelijk, 'het zou de kosten onnoodig vermeederen en het onderzoek van het pypwerk kan door ieder organist zeer goed geschieden'. In het bijzonder meent hij daartoe 'den Heer Bremer senior, vroeger organist der Luthersche Kerk te Rotterdam te mogen aanbevelen als een zeer kundig man in zaken den orgelbouw betreffend'.⁸¹³

Het eerste bestek, klaarblijkelijk dat van Kam, onderscheidt zich aldus Van Eykens *Beoordeling* 'gunstig door deszelfs uitvoerig- en nauwkeurigheid in allen deelen':

De vervaardiger daarvan is een man die zijn vak theoretisch en praktisch uitmuntend schijnt te verstaan en zijne voorwaarden, b.v. dat ten allen tijde

⁸¹¹ Stadsarchief Dordrecht 27 inv. 1467 schrijven J. Bätz & Co, Utrecht 19 April 1856; *Plan van een geheel nieuw Orgel voor de groote Kerk der Hervormde Gemeente te Dordrecht, waarbij alleen het uitwendige kastwerk zal worden behouden; Plan van een nieuw orgel voor de groote Kerk der Hervormde Gemeente te Dordrecht, waarbij het uitwendige kastwerk zal worden behouden alsmede die registers of gedeelten van registers pijpen die voor eene voldoende herstelling vatbaar zijn.*

⁸¹² Stadsarchief Dordrecht 27 inv. 1064 ingekomen stukken 1856, schrijven J.A. van Eyken, Elberfeld 17 september 1856.

⁸¹³ Stadsarchief Dordrecht 27 inv. 1064, begeleidend schrijven J.A. van Eyken, Elberfeld 8 oktober 1856.

deskundigen zijne werkplaats zullen kunnen bezoeken, geeft eenen goeden waarborg dat het zijn streven zijn zal iets regt deugdelijks te leveren. Intusschen kunnen toch ook bij het beste bestek zaken voorkomen die wel niet bepaald te verwerpen zijn, doch waarvan later, bij de afname van het werk, blijkt dat ze nog solieder hadden kunnen gemaakt worden. Het is daarom de gemeente zeer aan te raden, bij de keuze van eenen Orgelmaker, vooral op dezulken te letten wier gevestigde reputatie als kunstenaar in hun vak en eerlijk man in hunne handelingen, door vroegere werken het beste bewezen wordt.

Niettemin is Van Eyken de dispositie van het tweede bestek ‘door volledigheid beter bevallen’, wat hem de vrijheid doet nemen voor de dispositie van het eerste bestek een aantal extra registers voor te stellen. In het Hoofdmanuaal wenst hij nog een Holfluit 8 voet, Quint 6 voet en Clarinet 4 voet, ‘om dit clavier vooral door de beide eerstgenoemde registers meer waardigheid van toon te geven; ook zou een Scherp 3 sterk niet kwaad zijn’ en geeft hij in bedenking of in plaats van de Bourdon 16 voet niet een wijd Gedekt of Quintadeen 16 voet te verkiezen zou zijn, daar een Bourdon ook in het positief voorkomt en ‘twee registers van dezelfde toonkleur weinig ter versterking en afwisseling bijdragen’. In het bovenwerk ontbreekt volgens Van Eyken nog een Quintadeen 8 voet en vooral een Nasat 3 voet, in het Positief blijft vooral een Gemshoorn 8 voet, Quint 3 voet en een Mixtuur 3 en 4 sterk te wensen over, ‘daar eene enkele Mixtuur voor zulk een werk te weinig is’. Het pedaal is goed gedisponeerd te noemen ‘doch zoude een Subbas 32 vt (gedekt natuurlijk) en een Violon 16 vt nog veel tot eene imposante werking bijdragen’. Slechts voor de Dulciaan 8 voet en Vox Humana 8 voet mogen verder doorslaande tongen genomen worden, ‘volstrekt niet voor de trompetten en Bazuinen’.

Ten aanzien van de ‘digtheid der lucht’ zou het volgens Van Eyken wenselijk zijn ‘dat het pedaal 36 graden, het hoofdmanuaal 34 graden, het positief 32 graden en het bovenklavier 30 graden wind kreeg’, welke verdeling volgens hem ‘bij reservoir-balgen zeer goed aan te brengen is’. Versiering van het klavier met koperen biezen bevalt hem niet ‘daar deze bij vochtig weer aanslaan, beter waren yvoren biezen’. Ten aanzien van de pedaalkoppeling geeft Van Eyken de voorkeur aan het Duitse ventielkoppelsysteem boven het in Nederland gangbare systeem:

Tot dus verre vind men in de Orgels in Holland eene koppeling waarbij het Pedaal de toets van het Manuaal mede naar beneden trok, en waardoor men bij 3 gekoppelde clavieren 1^e een veel te sterk Pedaal en ten 2^e een veel te taai Pedaal-

spel verkrijgt. Dit mag niet meer geduld worden. Veeleer moet de Pedaalkoppeling zoo ingerigt dat dubbele ventilen in de windlade van het hoofdmanuaal (natuurlijk slechts in de bas) worden aangebragt, waaraan de koppel-abstracten van 't Pedaal worden bevestigd. Dat deze soort van koppeling veel meer arbeid voor de Orgelmaker maakt is niet te loochenen, doch mag daarom deze betere inrigting, die reeds voor 100 jaren in Duitschland in gebruik was, en bij de tegenwoordige toestand van het Orgelspel, niet achterwege blijven.

Voor wat de claviatuur betreft geeft Van Eyken door middel van schetsjes aan dat de registerknoppen niet in de breedte naast de klavieren aangebracht dienen te worden, 'wjl als dan de organist niet alles bereiken kan'. Verder moeten de namen op wit porcelijnen plaatjes duidelijk geschreven zijn en niet boven of tussen de registers. Een manier die Van Eyken 'onlangs in Merseburg vond' verdient vermelding, 'daar hadden namelijk de registers van ieder clavier bijzonder onderscheidelijk schrift en kleur'. Verder mist van hij in het eerste bestek de 'vermelding van eene crescendo en decrescendo inrigting of swel, gelijk zulks in de Zuiderkerk te Rotterdam is, en waarvan het tweede bestek spreekt'. 'De schoone effecten daardoor te weeg gebragt' doen hem bijzonder op een zodanige inrichting aandringen. De overige bepalingen en artikelen worden volkomen goedgekeurd, 'doch in geen geval de bepaling dat voor het Pedaal de oude windladen gebruikt worden, dewjl alsdan het pedaal te klein is voor den tegenwoordigen toestand van het Orgelspel, en het op die wijze een lapwerk blijft onwaardig zulk eene kerk en stad als Dordrecht'. Omtrent de berekening van het windgebruik acht Van Eyken zich niet in staat een oordeel te vellen, daartoe ontbreekt hem de kennis der materie, 'bij de voltooying van het werk moet het blijken, of het werk genoegzame wind heeft'.

Het eerste bestek van Bätz kenmerkt zich aldus van Eyken, zonder de namen van de orgelmakers te weten, 'door volledigheid in de dispositie, slechts in het Hoofdmanuaal moet nog een Wijd Gedekt of Quintadeen 16 voet bijgevoegd worden en kon in het rugpositief nog een gedact of Quintadeen 8 vt geplaatst worden'. De tweede dispositie bevat hem daarentegen minder 'omdat daarin juist datgene, waardoor men gewoonlijk een 16 voets werk verstaat, achterwege blijft'. Minder bevat hem 'de uiteenanderzetting der verschillende deelen als te kort zijnde', in geval van aanneme van dit bestek moet het eerste bestek 'met al zijne bijvoegsels ten gronde gelegd worden, vooral ten opzichte der voorheen genoemde Pedaalkoppeling'. Het tweede bestek is volgens Van Eyken dus samenvattend 'aan

te bevelen in zooverre de dispositie vollediger is, het eerste door de consciencieuse vermelding en beschrijving der afzonderlijke deelen'.⁸¹⁴

In een aanvullende kostenopgave geeft Willem Hendrik Kam in november 1856 zijn bevindingen te kennen bij de hem zonder vermelding van de naam van de beoordelaar medegedeelde aanvullingen op zijn bestek. Voor de meeste toe te voegen registers worden slechts prijs en materiaal opgegeven, 'wat de verandering van de Bourdon 16 vt betreft' is Kam echter van oordeel 'dat het beter is een gedekt 16 vt van een zeer wijde mensuur daartestellen, dan een quintadeen, daar zulk een Register zeer naauw moet zijn en dientengevolge eene schrale toon heeft, zoodat men dan die gewenschte volheid van geluid missen zou'. Voor het aanbrengen van de Subbas 32 voet en de Violon 16 voet is het verder noodzakelijk 'dat er eene aparte windlade worde geleverd, en gelegd achter de Manuaals lade, daar de thans bestaande ruimte voor het pedaal veel te bekrompen is voor zulke groote registers, omdat de torenmuur eene onoverkomelijke hinderpaal aanbiedt':

Op deze windlade zoude men kunnen plaatsen de Subbas 32 voet en de 3 tongwerken; de overige pedaal registers kunnen op de thans bestaande ruimte gebragt worden, waardoor men met weinig moeite een mechaniek zou kunnen aanbrengen, waarmede de organist met eene voet trede de tongwerken en de 32 vt. zal kunnen af en aanzetten, waardoor hij bevrijd is een aantal registers af te zetten en bij te halen, om op een oogenblik zijn pedaal zacht of sterk te kunnen hebben. Om deze windladen te kunnen leggen dient vooral eene uitbreiding aan den achterkant der kast te geschieden, waartoe eene zeer goede gelegenheid bestaat.

De aanmerkingen omtrent de verschillende winddrukken acht Kam zeer gegrond, echter zou hij 'onder verbetering, voorstellen het pedaal en het hoofd Manuaal dezelfde graden verdigte lucht te geven, daar zulk een groot gebouw een krachtig hoofd Manuaal verdient, alzoo 36 graden, positief 34, en het boven clavier 30 graden'. Wat betreft de pedaalkoppeling is de orgelmaker het 'met den beoordeelaar geheel eens'. Verder is het een moedwillig verzuim, dat Kam 'de crescendo en decrescendo niet heeft opgegeven, daar het reeds bij de eerste aanvang deszelfs bedoeling is geweest, dewijl de constructie der orgelkast daartoe alle vereischten bezit'. Het gebruik van de oude pedaalladen en blaasbalgen zijn door hem in het

⁸¹⁴ Stadsarchief Dordrecht 27 inv. 1064 ingekomen stukken 1856, *Beoordeeling van twee bestekken ter vernieuwing van het Orgel in de groote Kerk te Dordrecht. Elberfeld 8 October 1856 J. A. Van Eyken Organist der Gereformeerde Kerk.*

bestek wel opgegeven, ‘doch tevens afgeraden’. Tenslotte is Kam van mening ‘en geeft alzoo in bedenking om de Clarinet 4 voet op het Hoofd Manuaal minstens het halve of het geheele bovenoctaaf, één octaaf lager te laten spreken, zoo als men zulks bij alle dergelijke 4 voets tongwerken aantreft, gelijk ook in de Zuiderkerk alhier, daar die boventoonen te zacht en te gevoelig voor ontstemming zijn’.⁸¹⁵

Van januari 1857 dateert het definitieve bestek voor het Dordtse orgel.⁸¹⁶ Naast alle door Van Eyken voorgestelde aanvullingen is, mogelijk op voorstel van organist De Vries, nog een Carillon aan de bovenwerkdispositie toegevoegd, welk register overigens doorgehaald en in potlood ook al in het conceptbestek wordt vermeld. Onder toezending van *f* 40,- ‘nadien de door UEd. overgelegden declaratiën werd geoordeeld veel te gering te zijn’ wordt Van Eyken per brief van 15 januari 1857 medegedeeld dat alle door hem gemaakte opmerkingen in aanmerking zijn genomen en aan het bestek toegevoegd, alsmede dat ‘de Heer Kam te Rotterdam aannemer van dit belangrijke werk geworden’ is.⁸¹⁷

Onder dankzegging voor ‘het zoo echt Hollandsch nobele Honorarium’ bericht Van Eyken daarop dat het hem verheugt ‘dat de Heer Kam, aannemer van het werk geworden is’. Van Eyken heeft van Kams ‘bekwaamheid en soliditeit de beste verwachtingen’ en hoopt dan ook zeer ‘het werk na de voltooying te leeren kennen’.⁸¹⁸

De orgelmakers Bätz & Co., eveneens per brief van 15 januari ingelicht ‘dat de vernieuwing van het orgel in de groote kerk te Dordrecht aan de orgelmaker Kam te Rotterdam is opgedragen’ kunnen bij brief de dag daarop hun teleurstelling ‘toch niet verzwijgen, omdat niet zoozeer het daaraan verbonden geldelijke belang, als wel het zeldzaam voorkomende voorrecht, in een zoo schoon en dankbaar kerkgebouw een orgel te mogen plaatsen’ door hen op prijs werd gesteld. De hen door de rentmeester toegezonden *f* 60,- ter vergoeding voor het gemaakte bestek worden door hen geretourneerd, ‘het bewustzijn voor eene goede zaak eenige

⁸¹⁵ Stadsarchief Dordrecht 27 inv. 1468 *Antwoord, betreffende de voorstellen, gedaan door H.H. Kerkmeesteren der Hervormde Kerken te Dordrecht, strekkende tot vergrooting en verbetering van het Orgel in de groote Kerk aldaar, in dato 29 October 1856 W.H.Kam Rotterdam November 1856.*

⁸¹⁶ Stadsarchief Dordrecht 27 inv. 1469 *Bestek en Voorwaarden van eene vernieuwing en verandering naar de behoefte van den tegenwoordigen tijd aan het Orgel in de Groote Kerk te Dordrecht Geteekend te Dordrecht den January 1857 De aannemer W.H.Kam Kerkmeesteren voornoemd in derzelver naam C.G. 't Hooft Rentm.*

⁸¹⁷ Stadsarchief Dordrecht 27 inv. 1156 uitgaande stukken 1857, schrijven rentmeester C.G. 't Hooft aan J.A. van Eyken, Dordrecht 15 januari 1857.

⁸¹⁸ Stadsarchief Dordrecht 27 inv. 1065 ingekomen stukken 1857, schrijven J.A. van Eyken, Elberfeld 17 januari 1857.

welgemeende pogingen te hebben aangewend', is hen voldoende.⁸¹⁹ Een verzoek van de Deventer orgelmaker C.F.A. Naber om in aanmerking te komen voor de Dordtse de opdracht, onder verwijzing naar door hem geleverde instrumenten in 'Apeldoorn in de nieuw gebouwde Kerk voor Z.M. de Graaf van Nassau, St. Joris Kerk te Amersfoort, te Paramaribo Westindien, Sliedrecht, Raamsdonk, St. Janskerk te Arnhem, Heusden, Tiel, Soelen, Liende, Makkum in Vriesland. enz enz' wordt door kerkvoogden eerst na de aanbesteding aan Kam ontvangen.⁸²⁰

Na de opdracht tot het maken van zijn chef d'oeuvre in Dordrecht zal Willem Hendrik Kam voor zover bekend nog tweemaal de gelegenheid tot concurrentie met de firma Bätz & Co. worden geboden. In de Oud-katholieke Paradijkerk te Rotterdam wordt na het indienen van meerdere plannen door zowel Bätz & Co. als 'Kam en Van der Meulen' in 1857 aan eerstgenoemde als 'minst inschrijvende' de opdracht verstrekt tot herbouw van het Verhofstad-orgel (1721) in de bestaande kas.⁸²¹ In het Zeeuws-Vlaamse Oostburg geeft men echter in augustus 1859 na eerdere prijsopgaven van Bätz & Co. en de Belgische firma Merklin weer de voorkeur aan een instrument van Kam.⁸²²

Het door van Jan Albert van Eyken in zijn beoordeling van de Dordtse bestekken van oktober 1856 terloops genoemde Ladegast-orgel van Merseburg (1855) wordt drie maanden eerder ook vermeld in de *Rotterdamsche Courant*, naar aanleiding

⁸¹⁹ Stadsarchief Dordrecht 27 inv. 1065, schrijven J. Bätz & Co, Utrecht 16 januari 1857.

⁸²⁰ Stadsarchief Dordrecht 27 inv. 1065, schrijven C.F.A. Naber 27 januari 1857. Onder inv. 2443 bleef tevens een afschrift van het bestek voor het Amersfoortse orgel bewaard

⁸²¹ Stadsarchief Rotterdam 360 Oud-Katholieke Parochie het Paradijs inv. 1 notulen kerkbestuur 1854-1909, 29 juli 1859; inv. 159 dossier orgel 1825-1857, *Rapport aan den Weleerw Heer Pastoor en Kerkmeesteren der Oud Roomsche Catholyke Kerk "het Paradijs" te Rotterdam, aangaande den staat van het orgel in genoemde Kerk en de middelen tot herstelling van hetzelfde. Utrecht Sept. 1855 Uwe Dw Dienaren J. Bätz & Co.; Plan en Bestek voor het vernieuwen van het orgel in de Paradijs-Kerk, met prijsopgave W.H. Kam, 17 juni 1857; Plan voor een geheel nieuw orgel voor de Roomsche Cath: Kerk het Paradijs te Rotterdam. Rotterdam den 6. Juli 1857 W.H. Kam; Plan en Voorschrift der middelen tot herstelling van het orgel der Oud Roomsche Catholyke Kerk "het Paradijs" te Rotterdam [J.Bätz & Co. z.d.]; Plan en bestek voor het vernieuwen van het Orgel in de Paradijs-Kerk te Rotterdam. [J. Bätz & Co, 1857].*

⁸²² Zeeuws Archief 177.2 Kerkvoogdij Hervormde Gemeente Oostburg inv. 66 kerkgebouw school en pastorie 1721-1861: twee dispositieopgaven J. Bätz & Co, Utrecht 23 december 1858; prijsvergelijk J. Bätz & Co en Merklin [1858]; dispositieopgave J. Frederik Klein, Middelburg december 1858. De stukken zijn door waterschade nauwelijks raadpleegbaar.

van een concert door één van de inspelers daarvan, de Liszt-leerling Alexander Winterberger (1834-1914) op 11 juli 1856 in de Rotterdamse Laurenskerk:

Zijne voordragt der wonderbare fantaisie over het koraal uit *Meyerbeers' Profeet*, van Franz Liszt, is voorzeker het meest buitengewone wat ooit op het orgel werd ten uitvoer gebracht. Weinige klavierspelers welligt zouden een fragment van dit magtige werk op een gemakkelijk aansprekenden vleugel kunnen wedergeven. Even volmaakt speelt *Winterberger Liszt's* bearbeiding van de feestouverture van Nicolai over het koraal "Ein feste Burg" als ook twee nieuwe orgelcompositiën van Liszt (nog in manuscript), praeludium en fuge over den naam *Bach* en een over het koraal "Aus tiefer noth". Het *Merseburger* orgel, een allervoortreffelijkst instrument dat door *Winterberger* is ingewijd geworden, gaf *Liszt* de hoofdaanleiding tot de compositie van een aantal kerkelijke werken, waarvan de reeks, blijkens hetgeen daarvan onder ons is ten gehoor gebracht, naar wij hopen nog niet gesloten zal zijn.⁸²³

Vier dagen eerder recenseert dezelfde krant het betreffende concert, met een bezoekersaantal 'zoo talrijk als wij het zeldzaam bij eene orgelbespeling hebben opgemerkt':

Zijne vaste en krachtige behandeling dwong het reusachtig instrument met onweerstaanbare magt tot zijnen wil. Hij beheerschte het volkomen; hetzij de volle en krachtige accoorden door het ruime kerkgebouw ruischten en de ziel tot ontzag stemden, hetzij de liefelijke zachte melodien langs de wanden zweefden en men die als met ingehouden adem beluisterde. Bijzonder trof ons ook de groote vaardigheid en duidelijkheid in zijn uitstekend pedaalspel, terwijl hij in de voorgedragene stukken tevens op uitstekende wijze partij wist te trekken van het prachtige door hem bespeelde instrument. Voortreffelijke gelegenheid om zijnde zeldzame gaven te doen schitteren boden den orgelvirtuoos de voor hem, door zijnen leermeester en vriend *Franz Liszt*, geschrevene compositien, die, behalve dat zij vol geniale trekken zijn, ook uitnemend geschikt zijn om het instrument in al zijne kracht en rijkdom te doen gelden. Zij bevatten inderdaad onderscheidene geheel nieuwe effecten en strekken tot nieuwe bewijzen voor de veelzijdigheid van het genie van den in vele opzichten grooten *Franz Liszt*.⁸²⁴

⁸²³ 'Alexander Winterberger', *Rotterdamsche Courant* 16 juli 1856.

⁸²⁴ *Rotterdamsche Courant* 12 juli 1856.

Wanneer Winterberger in augustus 1856 naar Duitsland vertrekt,⁸²⁵ wordt opmerkelijkwijls gelijktijdig een paspoort voor Duitsland, Frankrijk, België en de Oostenrijkse staten aangevraagd door Samuel de Lange met zijn beide zonen Samuel en Daniël.⁸²⁶ Niet uitgesloten daarmee kan worden dat zij Winterberger bij zijn eerstvolgende ontmoeting met zijn leermeester Liszt hebben vergezeld en daarbij met hen over de grens ook een aantal orgels hebben bezocht. Na zijn terugkeer naar de Maasstad voor een langere periode wordt Winterberger in maart 1857 door de Lange senior ook als lid van het Genootschap Kunst en Wetenschap voorgedragen.⁸²⁷ Op een tweetal eerdere kamermuzieksoirees op 26 februari en 12 maart vertolken Winterberger en Samuel de Lange junior onder meer Liszt *Symphonische Dichtungen Tasso* en *Mazeppa* alsmede, tezamen met de Lange senior ook Bachs concert voor drie piano's.⁸²⁸ Tevens studeert de Samuel junior, op dat moment met zijn ouders woonachtig op hetzelfde adres als de orgelmakerij van Kam aan de Lombardstraat onder Winterbergers leiding Liszts orgelwerken, waarvan de fantasie en fuga over *BACH* ook in Rotterdam bij De Vletter worden uigegeven. 'Voor enige tijd uit Duitsland hier teruggekeerd' verzoekt Samuel de Lange junior, na op 18 augustus een orgelconcert in de Rotterdamse Zuiderkerk te hebben gespeeld, eind augustus 1857 per brief aan de Haagse kerkvoogden ook 'op het voortreffelijke orgel in de Willemskerk' omtrent half september een orgelconcert te mogen geven. Hoewel vaste organist J.P. Koning, eerder organist en keurmeester van het Kam-orgel van Brielle, aangeeft een door hem reeds aangevraagd concert aan De Lange als talentvol organist en als vriend te willen afstaan, gaan de Haagse kerkvoogden niet akkoord met het voorstel, waarmee de nieuwe werken van Liszt in Nederland ondanks de ongetwijfelde ontmoetingen tussen Winterberger en de Rotterdamse orgelmaker vooralsnog niet (althans niet publiekelijk) op een Kam-orgel tot klinken komen.⁸²⁹ Een verzoek van Laurens-organist Tours om Winterberger, die hij 'zowel om zijn buitengewone vlugheid en

⁸²⁵ *Rotterdamsche Courant* 15 augustus 1856.

⁸²⁶ Stadsarchief Rotterdam, registers buitenlandse paspoorten, 5 augustus 1856 'Samuel de Lange toonkunstenaar met zijne beide Zonen oud 15 en 16 jaar'.

⁸²⁷ Stadsarchief Rotterdam 278 inv. 1 notulen 1848-1858, 23 maart 1857.

⁸²⁸ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 24-februari / 1/10/17/19 maart 1857.

⁸²⁹ Haags Gemeentearchief 282-01 Kerkvoogdij Hervormde Gemeente 1826-1945 inv. 789 ingekomen stukken college van kerkvoogden 1858-1861 bijl. no. 1261, schrijven J.P. Koning inzake orgelbespeling, 's-Gravenhage 20 augustus 1858/verzoek S. de Lange jr. tot orgelbespeling Willemskerk, 's-Gravenhage 27 augustus 1858 / aanbeveling J.P. Koning orgelbespeling S. de Lange jr., 's-Gravenhage 28 augustus 1858.

duidelijkheid van voordragt, evenzeer als door zijne zeldzame vaardigheid en bewonderenswaardige behandeling des pedaals' als om zijn 'beminlijke hoedanigheden en een zeer bescheiden karakter' als mens en vriend heeft leren hoogschatten ook in Delft te laten concerteren wordt een jaar eerder overigens eveneens afgewezen.⁸³⁰ Op 18 september 1857 concerteert Samuel de Lange jr. andermaal in de Zuiderkerk, waarbij hij onder meer Bachs Phantasia en Fuga in g en Liszts *ad nos* vertolkt.⁸³¹ Behalve van vader en zonen De Lange is ook van Willem Hendrik Kam een aantal buitenlandse paspoortaanvragen aanwijsbaar, tweemaal in gezelschap van verschillende zwagers van zijn vroegere compagnon, waarvan één eind februari 1857, een maand na ontvangst van de opdracht voor het orgel van Dordrecht. Bij ontbreken van een portret zijn de lengteaanduidig 1 el 560 strepen en de opgave van bruin haar, wenkbrauwen en baard, blauwe ogen en een spitse dan wel gewone neus in de paspoortsignalen de enige gegevens over de gestalte van de orgelmaker.⁸³²

EXAMINATIE EN ONTVANGST VAN HET ORGEL IN DE GROTE KERK VAN DORDRECHT

Begin januari 1859 bericht de Dordtse rentmeester C.G. 't Hooft aan Jan Albert van Eyken dat het nieuwe instrument orgel 'zeer nabij de voltooiing genaderd is en dat het orgel op zondag den 30: dezer Maand, ter beschikking van de Gemeente is gesteld'.⁸³³ Desgevraagd bericht Van Eyken dat hij gaarne tot examinatie bereid is en 'mocht het weder niet al te koud zijn' aanbiedt op 31 januari een orgelconcert te verzorgen.⁸³⁴ Kort daarop verzoekt hij echter, wegens een uitnodiging van de Maatschappij Felix Meritis om in Amsterdam zijn Ouverture tot Vondels treurspel *Lucifer* te dirigeren, om de keuring, eerst maandag en dinsdag na de inwijding te

⁸³⁰ Stadsarchief Delft 445 Hervormde Gemeente inv. 987, schrijven B. Tours, 28 juli 1856.

⁸³¹ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 17 september 1857.

⁸³² Stadsarchief Rotterdam, registers buitenlandse paspoorten, 27 februari 1857 Jacobus Mathijs Dupont voor België, Frankrijk en Duitsland, Willem Hendrik Kam voor België, Frankrijk en Duitsland; 17 mei 1858 W.H. Kam voor België, Frankrijk en Duitsland; 18 augustus 1860 J. F. Dupont tijdelijk verblijf te Neurenberg; 20 augustus 1860 W. H. Kam voor België, Frankrijk en Duitsland.

⁸³³ Stadsarchief Dordrecht 27 inv. 1158 uitgaande stukken 1859, schrijven rentmeester C.G. 't Hooft aan J.A. van Eyken, Dordrecht 8 januari 1859.

⁸³⁴ Stadsarchief Dordrecht 27 inv. 1067 ingekomen stukken 1859, schrijven J.A. van Eyken, Elberfeld 13 februari 1859.

doen plaatshebben, ten einde zijn werk ‘weder eens voortreffelyk te hooren uitvoeren’.⁸³⁵

Plaatselijk organist De Vries wordt door de kerkmeesters opgedragen om Van Eyken ‘bij zijn onderzoek, zoo veel nodig behulpzaam te zijn, het welk voor niemand van meer belang kan geacht worden’.⁸³⁶ Door een misverstand blijkt De Vries bij de zondag van de inwijding echter niet op de hoogte dat na aankomst van Van Eyken op de middag daarvoor ‘nog dien zelfden dag het examina zoude aanvangen’, mede ook omdat door Van Eyken ‘volstrekt niet het minste verlangen te kennen gegeven werd ZijnEd. te assisteren’, reden waarom een bescheiden De Vries zichzelf niet heeft kunnen opdringen. Waar de kerkvoogden niettemin zijn ‘tegenwoordigheid by het verder onderzoek van het werk’ verlangen, zal niets hem aangeneramer zijn dan maandagmorgen ‘op het bepaalde uur in de Groote Kerk tegenwoordig te zyn’.⁸³⁷

Bij brief van 20 februari zendt Van Eyken zijn *Verslag* van de examinatie aan de Dordtse kerkvoogden. In de begeleidende brief spreekt hij uit, onder vermelding hoe moeilijk het hem geworden is ‘om het in goed zuiver Hollandsch te schryven’, dat zijn beoordeling geheel onpartijdig geweest is en dat hij ‘zoowel de deugden als de schaduwzijden van het orgel’ in het licht gesteld heeft. Dat laatste deed hem leed, want de maker is ‘niet alleen een hoogst kundig en braaf, maar ook een zeer achtenswaardig mensch’, het zou Van Eyken leed doen als zijn verslag ‘hem eenigzins schade kon doen’. Van Eyken spreekt dan ook de hoop uit ‘aangezien toch niets volmaakts op deze wereld gevonden wordt en vele myner aanmerkingen van geheel subjectiven aard zyn’, dat zijn loftuigingen ‘die eveneens niet overdreven zyn, den HH. Kerkmeesteren mogten doen besluiten hem nog een extra-Honorarium te geven voor zynen vlyt en braafheid. Want waarlyk hy heeft het verdiend en zyne geldelyke verdiensten zullen by dit werk, waardoor hy zich eene eerezuil heeft opgericht, niet groot zyn, gelyk ieder die met de duurte van tin en de verhoogde werkloonen bekend is wel zal willen getuigen’.⁸³⁸

Hoewel van Eyken, in de jaren 1853 en 1854 voor korte tijd organist van de Rotterdamse Zuiderkerk en anno 1859 als gevierd organist waarschijnlijk als geen andere Nederlander met diverse nieuwe instrumenten binnen en buiten het

⁸³⁵ Stadsarchief Dordrecht 27 inv 1067, schrijven J.A. van Eyken, Elberfeld 21 1859.

⁸³⁶ Stadsarchief Dordrecht 27 inv. 1158, schrijven C.G. ‘t Hooft aan G.I. de Vries, Dordrecht 30 januari 1859.

⁸³⁷ Stadsarchief Dordrecht 27 inv 1067, schrijven G.I. de Vries, Dordrecht 30 januari 1859.

⁸³⁸ Stadsarchief Dordrecht 27 inv 1067, schrijven J.A. van Eyken, Elberfeld 20 februari 1859.

vaderland bekend, in zijn keuringsverslag vooral genuanceerd en gerelativeerd zijn bevindingen als organist te kennen geeft, rekent hij met dit verslag toch voorgoed af met het middelmatige vooroordeel van de Rotterdamse kerkvoogden achttien jaar eerder.

Allereerst zijn volgens Van Eykens verslag de ‘bewerking, intonatie en prompte aanspraak der frontpijpen’ zeer te prijzen, vooral van de Prestant 16 voet.

Ook die der anderen registers is meestal zeer schoon en karaktervol, vooral der roerfluit 8^{vt} en trompet 8^{vt}. Intusschen ware het wenschelijk geweest dat het Wijd Gedekt 16^{vt} en de Holfluit 8^{vt} krachtiger en voller geintoneerd ware geworden, al had ook de schoonheid van het geluid iets daardoor verloren, wat het register alleen betreft, dan had echter de indruk van het geheel, wat waardigheid van toon betreft, voorzeker daardoor gewonnen. Intusschen is dit eene aanmerking die ik op bijna alle nieuwe Orgels in Holland heb moeten maken en de vervaardiger heeft daarin slechts de opinie der meeste hollandsche organisten, die gaarne elke stem als soloregister willen gebruiken, gevolgd. Had hij het zoo gemaakt, zooals ik het gaarne heb en iemand anders tot examiner gehad dan zou men het hem misschien als een gebrek aan fijne intonatie hebben voorgehouden. Deze mijne meening is dus als geheel subjectief te beschouwen.

Minder beviel het van Eyken dat de door hem voorgestelde Quint niet op het hoofdmanuaal, maar op het pedaal is aangebracht, ‘juist die quint had dit Manuaal veel waardigheid en volheid van toon gegeven’ Het uitvoeren van het hoogste octaaf van de Clarinet 4 voet als labiaalpijpen acht Van Eyken doelmatig, ‘de Mixtuur, ofschoon eenigzins anders ingerigt dan men dit gewoonlijk vindt, namelijk daar ook eene terts mede aangebragt is, is goed geintoneerd, geeft het werk veel frischheid zonder den 8^{vis} grondtoon te overschreeuwen’. De intonatie van de registers van het bovenmanuaal is ‘uitmuntend en van zeldzaam voorkomende schoonheid, vooral ook die der tongwerken’. De Vox Humana is ‘een der schoonste van dien aard’ die de keurmeester ooit is voorgekomen. Het crescendo is ‘zeer doelmatig ingerigt en veroorzaakt niet het minste geraas’. De intonatie van het positief is eveneens bijzonder te prijzen, vooral de Prestant 8 voet en Salicionaal 8 voet.

Minder beviel Van Eyken daarentegen ook de Gemshoorn 8 voet ‘die, hoe schoon ook op zich zelve, te weinig afwisseling met de prestant 8^{vt} geeft; eene meer klare, minder strijkende intonatie zoude te verkiezen geweest zijn’. In het pedaal valt volgens Van Eykens verslag vooral de Subbas 32 voet met grote lof te vermelden, zowel wat materiaal, constructie als toon en vlugge aanspraak aangaat;

‘wie er mede bekend is hoe zelden den orgelmaker zulk een moeilijk register gelukt zal met mij toestemmen dat de vervaardiger hier een meesterstuk geleverd heeft, dat hem blijvenden roem zal verstreken en waarvoor hem den hoogsten lof toekomt’. De intonatie van de overige stemmen acht de Elberfelder keurmeester eveneens zeer goed en schoon, vooral van de Prestant en Bazuin 16 voet, ‘eene meer strijkende intonatie (ook meer kracht)’, zou daarentegen bij de Violon 16 voet wel wenschelijk zijn’.

Ondertussen acht Van Eyken ‘het effect van het geheele Pedaal niet krachtig en imposant genoeg, waaraan de plaatsing der 2 eerste windladen achter die paneelen van de kast schuld is’. De keurmeester raadt dan ook aan de reeds bij zijn verblijf te Dordrecht aangeduide panelen ‘door andere van snijwerk, ijzerdraad of gaas te doen vervangen’. Waar Van Eyken zich verder niet in het bijzonder ‘over de hoogst voortreffelijke bewerking van ieder afzonderlijk register’ uitlaat geschiedt dit ‘uit dien hoofde dewijl op het materiaal enz, niet alleen niets is aan te merken, maar integendeel omdat alles van zeldzame deugdelijkheid en schoonheid is’:

De maker heeft zich daardoor doen kennen als een man van bijzondere bekwaamheid, braafheid en zich zelf daardoor voor altijd eenen blijvenden roem gevestigd. Eveneens is de bewerking der Windladen als bijzonder solied en accuraat te prijzen zoodat niet de minste bijpraak vernomen wordt en alles van groote zorg getuigd. De bewerking der 2 Reservoir-balgen is eveneens meesterlijk. Het werk heeft ten allen tijde overvloedig wind, en nimmer wordt een stooten of huilen, ook niet bij het volstemmigste spel van den organist, bemerkt, hetgeen getuigenis geeft dat de berekening van den vervaardiger ten opzichte van de dikte en sterkte van den wind volkomen juist is geweest. De klavieren, alsmede het Pedaal zijn met veel zorg en smaak bewerkt. De speelwijze, zonder bepaald moeilijk of zwaar te zijn, kon misschien, vooral bij het gebruik van den drukkoppel aan het Positief, nog wel iets gemakkelijker zijn, zonder dat daarvan eenig gevaar voor het hangen blijven der toetsen te vreezen zij. Ook het Pedaal kon iets gemakkelijker te behandelen zijn. Intusschen is het zoo solied gemaakt dat bij eene doelmatige behandeling geen vrees kan bestaan dat iets bij het spelen kan stuk getreden worden, gelijk ik ook met de grootste gerustheid de snelste passages heb gemaakt. De registerknoppen zijn, zoo als door mij in de beoordeeling van het bestek zijn aangegeven, schoon en sierlijk uitgevoerd en de plaatsing is over ’t algemeen zeer doelmatig. Sommige registers zijn eenigzins moeilijk uit te trekken. De geheele inwendige bouw en plaatsing der verschillende windladen geeft mede getuigenis van de bekwaamheid en het doorzicht van den vervaardiger.

Hoewel Van Eykens aanmerkingen naar eigen schrijven samenvattend ‘allezins gegrond zijn, zoo is toch nergens het streven van den vervaardiger geweest iets aan het werk in materiaal of anderzins te sparen, in tegendeel heeft hij dikwijls meer gedaan en gegeven dan de strengste beoordeelaar kan en mag verlangen en is hij aldus als een nadenkend, hoogst eerlijk en buitengewoon bekwaam kunstenaar in zijn vak de hoogste lof waardig en aan allen kerkbesturen zeer aan te bevelen’.⁸³⁹

Op 18 maart 1859 bericht de Dordtse rentmeester Van Eyken dat de kerkmeesters met belangstelling van zijn verslag hebben kennis genomen en daarin ‘bij de hoge lof en goedkeuring van het meesterlijk werk’ het geheel onpartijdig oordeel hebben mogen opmerken, zodat zij dan ook gemeend hebben, zonder eenig bezwaar te mogen aannemen dat door de aannemer aan zijn verplichtingen zodanig is voldaan, ‘dat aan hem de goedkeuring van zijn belangrijk werk met eervolle vermelding kan worden gegeven’. Aan de dringende aanbeveling tot vervanging van de twee panelen door open snij- of ijzerwerk ‘ter bevordering van het effect van het geheele Pedaal’ wordt door de kerkmeesters gehoor gegeven.⁸⁴⁰ In september 1859 wordt door de Dordtse kerkvoogden aan orgelmaker Willem Hendrik Kam een lovend attestaat ter hand gesteld:

Door den Orgelmaker, den Heer W:H: Kam te Rotterdam, werd in den Jare 1858 volgens bestek en voorwaarden, een geheel nieuw Orgel in de Groote Kerk gemaakt en in January 1859 voltooid. Kerkmeesteren der Nederd: Hervormde Gemeente, na hetzelve door daar toe bevoegde deskundigen in al deszelfs deelen & zamenstelling naauwkeurig te hebben doen onderzoeken en beproeven – stellen het zich tot een aangenamen pligt, aan genoemden Heer Kam, het meest vleyend getuigenis te mogen aanbieden, over het tot volkomen genoegen geleverd Kunstwerk, daar toch bij gestreng onderzoek, aan dezelve deskundigen gebleken is, dat het orgel niet slechts volkomen aan het bestek voldoet, maar dat bovendien, zoo wel het materiaal als de keurigen en solide bewerking uitmunten, terwijl hetzelve in allen deelen de meesten lof is toegekend, zijnde vooral het boven manuaal & de Vox humana van zeldzame schoonheid bevonden & de Subbas 32vt. geroemd, als een meesterstuk, waar voor hem de hoogste lof toekomt. Kerkmeesteren doen alzoo dit getuigenis gaarne strekken om gemelden Heer Kam, die als buiten gewoon bekwaam Kunstenaar in zijn vak de

⁸³⁹ Stadsarchief Dordrecht 27 inv. 1067, *Verslag over de Examinatie van het, door den Orgelmaker W.H. Kam te Rotterdam nieuw gebouwd Orgel in de groote Kerk te Dordrecht. Elberfeld 19 Februari 1859 J.A. van Eyken.*

⁸⁴⁰ Stadsarchief Dordrecht 27 inv. 1158, schrijven rentmeester C.G. ‘t Hooft aan J.A. van Eyken, Dordrecht 18 maart 1859.

hoogste lof is waardig gekeurd, tot aanbeveling te kunnen dienen waar het mogt nodig zijn.⁸⁴¹

Ondanks verzoek van De Vries ‘dat daar toe niet worde overgegaan’ besluiten de kerkmeesters ‘uit aanmerking van het advies van onderscheiden deskundigen en meer bijzonder van den examiner van het orgel, die bij zijn rapport bij herhaling op die verandering aandringd, naardien door de plaatsing der twee eerste windladen, agter die paneelen, het effect van het geheele Pedaal niet kragtig en impo-sant genoeg is’ het vervangen van de genoemde panelen door ijzeren lofwerk ‘door den orgelmaker Kam te doen bewerkstelligen’. In december wordt echter na het plaatsen van een model besloten in plaats van ijzeren lofwerk ‘hetzelve in hout te doen uitsteken, en aan de agterzijde met groen gaas te bekleeden, waar door ook veel minder wigt zou worden aangebragt, het welk voor het werk meer verkieslijk werd geoordeeld’.⁸⁴²

Enkele maanden na de inspeling van het Kam-orgel verzoekt de vaste organist De Vries ondertussen de Dordtse kerkvoogden de traditionele dinsdagse orgelbespeling wegens het ongeschikte tijdstip te mogen vervangen ‘door een orgelbespeling, zoo als in andere groote steden plaats vind, en wel om de veertien dagen, volgens een daartoe bekend te maken programma en op een voor het kunstminnend publiek meer geschikt uur’. Zijn gelijktijdig aanbod tot het geven van een orgelconcert ten gunste van de armen wordt echter algemeen afgekeurd, ‘daar nog zoo kortelings zulk een concert had plaats gehad, en dat door zulk een gerenommeerd talent, als de Heer van Eyken’⁸⁴³ Begin september geeft ook Van Eyken zelf aan ‘nog eens op het schoone Dordrechtse Orgel spelen en de goede vrienden nog eens spreken’ te willen.⁸⁴⁴ Gezien ‘het betrekkelijk klein getal echte kenners van het orgelspel en wijl aan de nieuwsgierigheid veler minkundigen is voldaan, die wekelijks in de gelegenheid zijn het voortreffelijk orgel te horen’ bedanken de kerkmeesters echter voor Van Eykens aanbod,⁸⁴⁵ temeer omdat ‘een gelijk voorstel, door den organist De Vries, bij herhaling gedaan, was afgewezen’.⁸⁴⁶

⁸⁴¹ Stadsarchief Dordrecht 27 inv. 1158, atestaat aanbeveling W.H. Kam, september 1859.

⁸⁴² Stadsarchief Dordrecht 27 inv. 1020, 177 (10 september 1859), 178v. (8 oktober 1859), 179v. (10 december 1859).

⁸⁴³ Stadsarchief Dordrecht 27 inv. 1019 notulen 1847-1863, 173-174 (23 april 1859).

⁸⁴⁴ Stadsarchief Dordrecht 27 inv. 1067, schrijven J.A. van Eyken, Elberfeld 3 september 1859.

⁸⁴⁵ Stadsarchief Dordrecht 27 inv. 1158, schrijven G. ‘t Hooft aan J.A. van Eyken, Dordrecht 15 september 1859.

⁸⁴⁶ Stadsarchief Dordrecht 27 inv. 1019, 177 (10 september 1859).

Direct na de inwijding van het Kam-orgel bericht de *Nieuwe Dordrechtse Courant* zodra de uitslag van de examinatie van het orgel bekend zal zijn ‘door eene bevoegde hand in staat gesteld te zullen worden, in een onzer eerstvolgende nummers meer over het orgel en onze groote kerk, zoowel wat de geschiedenis van het vorige, als wat de constructie van het tegenwoordige betreft’ aan de lezers te kunnen mededelen’.⁸⁴⁷ Half februari 1859 publiceert de krant inderdaad een voor Nederlandse begrippen tot dan toe bijzonder uitvoerige beschrijving van het nieuwe orgel. De auteursnaam wordt niet vermeld, maar de voor een groot deel overeenkomende inleiding en de terzake kundige technische beschrijving doen vermoeden dat het hier om dezelfde auteur uit de directe omgeving van de orgelmaker gaat als bij de eerder aangehaalde polemieken omtrent het Rotterdamse Laurensorgel uit 1846.

Ook in het Dordtse artikel is er volgens de auteur allereerst sprake van een samenhang tussen een vooruitgang in de orgelbouwkunst en een verbetering van het orgelspel, zij het dat de laatste decennia ook in eigen land de nodige vooruitgang geboekstaafd kan worden:

Zal het orgelspel onder meer als een der geschiktste middelen zijn aan te merken ter veredeling van den smaak en ook ter bevordering van de liefde voor de toonkunst, dan wordt in de eerste plaats daartoe vereischt een goed en deugdelijk instrument, en is zulk een orgel geplaatst in een zoo schoon en indrukwekkend kerkgebouw als de groote kerk te Dordrecht, waar alles bijdraagt en meêwerkt, om het orgel als een der voortreffelijkste instrumenten te doen kennen, dan werken beide samen tot veredeling van het gevoelen tot verheffing van den geest. In het algemeen kan de orgelspeelkunst niet op dien vooruitgang roemen, welke aan de behandeling van andere muziekinstrumenten is te beurt gevallen. Sints men het orgel bij de openbare godsdienst-oefeningen ter begeleiding van het gezang bezigde, werd de smaak voor de kerkmuziek beschaafd en vooral op Duitschen bodem tot eene klassieke hoogte gebragt. Ook hebben de orgelbouwkunst en het orgelspel niet altijd gelijken tred gehouden, en eene vergelijkende beschouwing der orgels uit de 17^e en 18^e eeuw met die van onze eeuw pleit ontegenzeggelijk ten voordeele der laatsten. Bij de toeneming van betere orgels en de hernieuwde opwekking die het orgelspel daardoor en ook door andere middelen ontving, hoort men thans in ons land ook van eene toenemende beschaving en verbetering van het orgelspel; en de geschiedenis dier kunst, waarin de luisterrijke namen ook van beoefenaren van onzen tijd, geschreven staan, is dáár om deze bewering te staven.

⁸⁴⁷ *Nieuwe Dordrechtsche Courant* 2 februari 1859.

Van het oude Dordtse orgel herinnert auteur zich vooral ‘de zeer gebrekkige stemming en temperatuur, zoodat er hoogstens uit niet meer dan 9 of 10 toonaarden kon gespeeld worden, derhalve nog minder dan die waarmede de ouden zich vergenoegden en waarom zij hunne quinten of dominanten bijna rein stemden. Deze temperatuur, bekend onder den naam van ongelijkzwevend wordt ook wel genoemd “orgelwolf”. Het nieuwe orgel getuigt daarentegen ‘ten volle van den steeds toenemenden vooruitgang der orgelbouwkunst’:

Het strekt evenzeer den vervaardiger tot eer die getoond heeft zijn meesterlijk plan naar theoretischen gronden vastgesteld ook praktisch te kunnen uitvoeren als het eene lofspraak is op de bekwaamheden van hem aan wiens onderzoek als deskundige de plannen tot den bouw zijn onderworpen geweest. Het binnenwerk is van eene zuivere en fraaije constructie, terwijl de grondige, ronde en te gelijk krachtige toon van het volle werk gepaard met eene regt schoone gelijkmatigheid elk muziekaal oor aangenaam zal zijn en treffen.

De uitvoerige technische beschrijving doet vermoeden dat de auteur van dit artikel en waarschijnlijk dat van 1846 zijn informatie rechtstreeks van de orgelmaker ontvangen heeft:

De grootste in het gezicht staande sprekende pijp, contra C van het Praestant 16 voet weegt ongeveer 52 Ned. ponden en heeft eene inwendige middellijn van 29 Ned. duimen en eene hoogte van 5 El te rekenen van de labium of kernreet en met den voet van 5.15 El. De inwendige hoofdzaken van het orgel zijn verdeeld als volgt: in het positief eene windlade ongeveer 0,40 El hooger dan de oxaalvloer. De twee manuaalladen liggen ongeveer op de hoogte van den voet van den front-middentoren waarachter twee pedaal windladen waarop geplaatst zijn de volgende stemmen: Subbas 32 voet, Quint 6 voet, Bazuin 16 voet, Trombone 8 voet, Trompet 4 voet. De Eerste C van de Subbas 32 voet (2 octaven lager dan de C van de groote octaaf eener piano) is binnenwerks wijd $44\frac{1}{2}$ Ned. duim en van het spraakstuk lang 5 el. Ter weerszijden van de manuaalladen, doch lager (ter hoogte van ongeveer 0,75 El boven den onderkant der hoekfronttorens) vindt men nog twee pedaalladen waarop de overige stemmen. Vervolgens de twee bovenmanuaal-laden, geplaatst ongeveer 7,60 El uit den oxaalvloer in eene aan iedere zijde digtgetimmerde kast. De windladen voor de klavieren zijn op gewone wijze verdeeld, d.i. 27 cancellen waarop het pijpwerk met intervallen van een heelen toon geregeld geplaatst of met conducten afgevoerd is. De twee achter pedaalladen waarop de voren genoemde stemmen de eene met 13, de andere met 14 cancellen doch waarvan de volgorde bij andere windladen van gewone

verdeeling door het verspringen van toonen met intervallen afwijkt waardoor èn ruimte èn materieel gespaard werd.

Als ‘bijzondere constructiën en vindingen van lateren tijd’ besteedt het artikel als vrijwel enig bekende contemporaine bron ook aandacht aan de door Kam vanaf 1853 systematisch toegepaste voorventielen, oftewel ‘de ook hier aangebrachte kleine klepjes onder en tegen al de cancelkleppen of hoofdventilen van iedere windlade, alzoo aangebragt dat bij het neerdrücken der toetsen eerst de kleinere zich openen en vervolgens de eigenlijke cancelkleppen’. De constructie ‘draagt bij om den speelaard te vergemakkelijken, door dat vóór dat de eigenlijke cancelkleppen in beweging komen reeds gedeeltelijk het moment van tegenstand der verdigte lucht veranderd is’.

Evenals in het Rotterdamse artikel van 1846 besteedt de auteur van de Dordtse bijdrage tenslotte nadrukkelijk aandacht aan de vooruitgang in de verbetering van de windvoorziening:

De hoogst belangrijke verbetering in het windtoestel, ook hier in toepassing gebragt, noemen wij een der opmerkenswaardigste; vier enkele schepblaasbalgen, twee aan twee met elkander verbonden, brengen in vier zoogenaamde reservoirs de verdigte lucht. Deze reservoirs zijn met zoogenaamde vouwleidingen en twee met gewoon kanaal onderling verbonden. Twee dezer reservoirs (voor het pedaal en hoofdmanuaal) zijn gebragt tot eene verdigte lucht van 36 graden, één voor het positief van 34 graden en één voor het boven-manuaal 30 graden, gewoon orgelschaal; één graad op één tiende van een Rijnlandschen duim. Voorts zijn onder al de windladen hulp- of compensatie-reservoirs aangebragt. De vooruitgang door de toepassing van zoodanig stelsel in de Orgelbouwkunst tot stand gebragt, is onder de gewigtigste te rangschikken. Hierdoor bestaat de gelegenheid de windleidingen van het Pedaal en van die der klavieren van elkander af te zonderen en des noodig de bas en discant uit verschillende reservoirs wind te doen erlangen en wel met dat voordeel dat bij volstemmige of ook wel vluggere behandeling van het Orgel, mindere afwijking en ook minder windschudding kan plaats vinden.⁸⁴⁸

Met een korte ingezonden bespreking van het Dordtse orgel besteedt ook het landelijke muziektijdschrift *Caecilia* in maart 1859 voor het eerst specifiek aandacht aan het werk van Willem Hendrik Kam.⁸⁴⁹ In maart 1863 volgt een speciaal aan deze

⁸⁴⁸ ‘Het Nieuwe orgel in de Groote Kerk te Dordrecht’, *Nieuwe Dordrechtsche Courant* 14/16 februari 1859; vrijwel woordelijk afgeschreven in Hess/De Waal, 932-934, 937.

⁸⁴⁹ *Caecilia* 16/5 (1 maart 1859), 52-53.

orgelmaker artikel besteed artikel naar aanleiding van de inspelning van het orgel van Overschie door Samuel de Lange op 2 november 1862:

Dit werk is het 28^e van de zoo grootere als kleinere kerkorgels door den vervaardiger geleverd, die zich in 1837 te Rotterdam vestigde en, tot 1852 onder de firma Kam en van der Meulen, werkzaam was. Ook die vroegere orgels werden door bevoegde beoordeelaars als de heeren J.A. van Eijken, B. Tours, S. de Lange, W.F.G. Nicolai, H.G. Marinus, J.C. La Brant en vele anderen, als schoone en (zoo als de tijd ook bevestigd heeft) deugdzame kunstwerken beoordeeld. In 't algemeen is aan alle, zoo kleinere als grootere werken, die wij van deze firma leerden kennen, krachtige en aangename intonatie, vaste wind en gemakkelijke speelaard eigen. Daar wij ons niet herinneren omtrent de verrigtingen dier firma iets in *Caecilia* vermeld te hebben gevonden, hebben wij gemeend die hier eenigzins in 't licht te mogen stellen, eene verdiende hulde, die wij aan andere bekwame fabrikanten in dat vak meermalen en steeds gaarne zagen en zullen zien bewijzen.⁸⁵⁰

OVERLIJDEN, DOORSTART EN UITEENVAL

Behalve de genoemde instrumenten in Oostburg, Overschie en de Haagse Armenkerk levert Kam na het Dordtse orgel onder andere nog een tweetal instrumenten aan de Middelburgse Abdijkerken, waaronder een zestienvoets orgel met vrij pedaal voor de Nieuwe Kerk in gebruik genomen op 9 december 1861.⁸⁵¹ Na zeven dagen eerder nog een bestek te hebben ingediend voor een nieuw orgel in de Haagse Kloosterkerk, al dan niet met gebruikmaking van oud pijpwerk,⁸⁵² komt Willem Hendrik Kam op 5 juni 1863 echter plotseling ten huize van zijn broer Cornelis Adrianus Kam, predikant in Oost-Souburgh te overlijden 'in den ouderdom van ruim 56 jaren, nalatende eene diep bedroefde weduwe en drie kinderen, te jong om hun groot verlies te beseffen'.⁸⁵³ Nadat pogingen om ter voortzetting van

⁸⁵⁰ 'Nieuw Orgel te Overschie', *Caecilia* 20/6 (1863), 15 maart 1863, 72.

⁸⁵¹ *Middelburgsche Courant* 4 april/10 december 1861; *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 11 april 1860, 11 december 1861; *Rotterdamsche Courant* 11 december 1861. Met de kerkgebouwen en orgels werden in mei 1940 ook alle archivalia uit de bouwtijd vernietigd.

⁸⁵² Haags Gemeentearchief 282-01 inv. 793 bijl. no. 2595a prijsopgaven nieuw orgel Kloosterkerk, W.H.Kam, Rotterdam 28 mei 1863; bijbehorend bestek bleef niet bewaard.

⁸⁵³ Familiebericht C.A. Kam *Middelburgsche Courant* 9 juni 1863; vgl. familiebericht S.C. van der Weyde Wed. Kam, *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 9/10 juni 1863; *Opregte Haarlemsche Courant* 10 juni 1863; *Rotterdamsche Courant* 9 juni 1863; Stadsarchief Rotterdam overlijdensregister 1864E 22/3340.

de ‘gevestigde en gerenommeerde orgelmakerij’ via een advertentie ‘ten allerspoedigsten’ een ‘compagnon, solide en bekwaam, en op wiens moraliteit niets valt aan te merken’ aan te trekken kennelijk op niets uitlopen,⁸⁵⁴ richt de weduwe Kam-Van der Weijde zich begin september 1863 per circulaire tot de klantenkring van haar overleden echtgenoot, met het verzoek het stem- en onderhoudswerk aan haar broer Willem Anthony van der Weijde toe te vertrouwen:

Nadat mijn Echtgenoot de Heer W.H. Kam, in leven orgelmaker terwijl hij voor zijne beroepsbezigheden in Zeeland werkzaam was, aldaar onverwacht den 5 Juny jl. overleed, en mijn jongste kind in het laatst dierzelfde maand bezweek, zoo bleven groote zorgen op mij rusten, zoo voor mijne twee overige kinderen, als voor mij zelf. Met vele blijken van deelneming ondervond ik tevens van vele zijden de erkenning van zijn bekwaamheid en vlijt in het vak door hem uitgeoefend. Onderhandelingen tot overneming der geheelen zaak zijn vruchteloos door mij beproefd, en zal de orgelmakerij van mijn overleden Echtgenoot worden opgeheven, echter met behoud van het stemwerk en hetgeen daartoe behoort, welk werk zal worden voortgezet door mijn broeder den Heer Willem Anthony van der Weyde, orgelmaker alhier, die sedert vele jaren bij den overledene werkzaam was en het werk heeft verrigt.⁸⁵⁵

Nog dezelfde maand bericht Van der Weijde echter met Adrianus van den Haspel (1824-1911) en Wilhelmus Hendricus Schölgens (1823-1879), eveneens oud-medewerkers van Kam per circulaire dat zij gedrieën besloten hebben ‘om het vak van orgelmakers voor gezamenlijke rekening hier ter stede uit te oefenen’ en ‘door deze hunne vennootschap’ in de gelegenheid zijn ‘tot uitbreiding der zaken en om zoo spoedig mogelijk aan alle hen verstrekt wordende orders te voldoen’, belovende ‘door soliede, prompte en civiele bediening, het vertrouwen, dat hun voorganger de Heer W.H. Kam zoo vele jaren heeft mogen genieten, waardig te worden’.⁸⁵⁶ Een half jaar later wordt genoemde vennootschap voor een periode van vijf jaar

⁸⁵⁴ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 16 juni 1863; *Opregte Haarlemsche Courant* 18 juni 1863; *Algemeen Handelsblad* 18 juni 1863.

⁸⁵⁵ Haags Gemeentearchief 282-01 Kerkvoogdij Hervormde Gemeente 1826-1945 inv. 790 ingekomen stukken 1862-1868 bijl. no. 1500 / Stadsarchief Dordrecht 27 Hervormde Gemeente inv. 1071, ingekomen stukken 1863, circulaire S.C. van der Weyde weduwe W.H. Kam, Rotterdam 2 september/16 september 1863.

⁸⁵⁶ Stadsarchief Dordrecht 27 Hervormde Gemeente inv. 1071, circulaire Van den Haspel, Schölgens & van der Weyde, september 1863.

ingaaude per 1 oktober 1863 onder de naam Van den Haspel, Schölgens en Van der Weijde notariëel vastgelegd en gerechtelijk geregistreerd.⁸⁵⁷

De oprichting van een nieuwe orgelmakerij kan niet voorkomen dat de weduwe Kam op 16 oktober 1863 de inboedel van woning en orgelmakerij publiek moet laten verkopen. De voor deze gelegenheid opgestelde inventaris en het veilingverslag documenteren nauwgezet de in de orgelmakerij aanwezige goederen en gereedschappen.⁸⁵⁸ Een voorafgaande advertentie vermeldt bij wijze van samenvatting onder meer ‘een uitmuntende zaagmachine met vliegwiel, draaibank met toebehooren, een 16- en een 8 voets gietlade, trek-, werk- en schaaftbanken, diverse orgelpijpvormen, complete veldsmederij, aanbeeld, tassen, slijpsteen, lier met touwwerk, blokken met takeltouw, schroeftangen, sergeanten, schaven, bijtels, hamers enz.’ en verder ‘2 stel doorgaande tongwerken, complete stellen en eenige losse ivoren orgeltoetsen, eenig tin en compositie, koperen en ijzeren schroeven, boorijzers, vijlen, balans, schalen en gewigten’.⁸⁵⁹ Diverse van de gereedschappen en goederen worden ter veiling gekocht door Van der Weijde en de familie Dupont, onder de diverse kopers wordt ook de naam Van Dam aangetroffen, wellicht één van de Leeuwarder orgelmakers. Het pand aan de Houttuin wordt van de weduwe Kam gekocht door Franciscus Jacobus Dupont.⁸⁶⁰

Als eerstvolgende opdracht heeft Willem Anthony van der Weijde ondertussen medio september 1863, onder dank ‘voor de belangstelling in deze zaak zoo aan de Wed Kam als mij betoond’, een reparatie van en het maken van een nieuwe balg voor het Knipscheer-orgel van Willem Hendrik Kams doopkerk in

⁸⁵⁷ Stadsarchief Rotterdam 314 inv. 943 n°. 36 Frans Dijkman/Nationaal Archief 's-Gravenhage 3.03.17.01 Arrondissementsrechtbank Rotterdam inv.3579 register akten van vennootschap 1863-1866 no. 232: contract van Vennootschap Adrianus van den Haspel, Wilhelmus Hendricus Schölgens en Willem Anthony van der Weyde 18/30 maart 1864; *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 20 maart 1864.

⁸⁵⁸ Stadsarchief Rotterdam 314 Nieuw Notarieel inv. 1226 Jan van der Hoeven n°. R 89/M54, boedelinventaris Mej. Santina Cornelia van der Weyde, Wed. Willem Hendrik Kam 29 juni 1863 n°. R144/M86 proces verbaal openbare verkoop Houttuin wijk 11 214 16 oktober 1863.

⁸⁵⁹ *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 9/15 oktober 1863; *Rotterdamsche Courant*, 12 oktober 1863.

⁸⁶⁰ Stadsarchief Rotterdam 314 inv. 1226 Jan van der Hoeven n°. R146/M88: verkoop en koop Mej. Santina Cornelia van der Weyde Wed. Willem Hendrik Kam en Franciscus Jacobus Dupont 23 oktober 1863; vgl. *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 4 september 1863; *Rotterdamsche Courant* 7 september 1863.

Berkel weten te verwerven.⁸⁶¹ Ondertussen voltooiën ‘Van der Weyde en Haspel’ in januari 1864 het laatste in december 1862 nog door Kam aangenomen nieuwe orgel voor de Gereformeerde Gemeente onder het Kruis aan de Rotterdamse Raampoortlaan. Ironischerwijze wordt het instrument geëxamineerd door Johannes Bernardus Bremer, volgens wie Kams enige nieuwe instrument voor een protestants kerkgebouw binnen Rotterdam na voltooiing door zijn zwager en opvolgers uiteindelijk alsnog ‘zoo wat constructie als geluid aangaat, allen lof verdient en genoemde heeren alle eer aandoet’.⁸⁶²

Ook met de overplaatsingen van het oude orgel van de Kloosterkerk van ’s-Gravenhage naar Woudrichem in 1864 en dat van de Rotterdamse Waalse Kerk naar Numansdorp in 1865 is het driemanschap voorlopig van werk verzekerd.⁸⁶³ In 1867 volgt de opdracht voor een grootschalige herbouw en overplaatsing naar een nieuw kerkgebouw van het Hess-orgel (1784) van Charlois,⁸⁶⁴ een gelijksoortige herbouw van het Wolfferts-orgel (1779-1781) van de Lutherse gemeente in Dordrecht vindt daarentegen in 1866 vooralsnog geen doorgang.⁸⁶⁵

In december 1867 doen Van den Haspel, Schölgens en Van der Weijde evenals J.F. Witte tevergeefs prijsopgave voor een nieuw instrument voor het Hervormde Diaconieweeshuis te ’s-Gravenhage. Architect Saraber blijkt daarbij van mening dat ‘de Heeren de Witte ‘een meer tot in de kleinste details uitgewerkt orgeltje zullen leveren dan de minste inschrijvers’; tegelijkertijd ‘bestaat er evenwel genoegzamen grond, namelijk de ondervinding van den Heer Nicolai wat betreft het werk van de minste inschrijvers, om van die heeren behoorlijk deugd-

⁸⁶¹ Stadsarchief Rotterdam 1414 Hervormde Gemeente Berkel en Rodenrijs inv. 576 stukken restauratie kerk 1863, prijsopgave reparatie, W.A. van der Weijde, Rotterdam 13 september 1863; schrijven W.A. van der Weijde inzake aanvaarding opdracht, Rotterdam 14 september 1863; kwitantie reparatie en nieuwe blaasbalg vd Haspel Schölgens en vd Weijde, Rotterdam juni 1864.

⁸⁶² Stadsarchief Rotterdam 314 inv. 1226 Jan van der Hoeven n^o. R 89/M54: boedelinventaris Mej. Santina Cornelia van der Weyde, Wed. Willem Hendrik Kam 29 juni 1863 art. 6; *Middelburgsche Courant* 24 januari 1864; *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 16 januari 1864; *Rotterdamsche Courant* 19 januari/18 februari 1864; *Zierikzeesche Courant* 23 januari 1864.

⁸⁶³ *Dagblad van Zuid-Holland en 's-Gravenhage* 19 november 1864; *Rotterdamsche Courant* 21 november 1864, 15 februari 1865 (Woudrichem); *Rotterdamsche Courant* 1 mei 1865 (Numansdorp).

⁸⁶⁴ Stadsarchief Rotterdam 26 Hervormde Gemeente Charlois inv. 242 ingekomen stukken 1867-1875, *Toelichting omtrent de toestand van het Orgel in de Hervormde Kerk te Charlois en plannen tot verbetering van het zelve. Rotterdam 4 februari 1867 vd Haspel, Schölgens en vd Weyde.*

⁸⁶⁵ Stadsarchief Dordrecht 191 Evangelisch Lutherse Gemeente inv. 90 stukken orgel 1844-1896, *Toelichting omtrent den toestand van het orgel in de Luthersche kerk te Dordrecht, en plannen tot vernieuwing van het zelve. Rotterdam 19 mei 1866 vd Weyde Haspel en Co. Orgelmakers; Plan tot vernieuwing van het orgel in de Ev: Luth: Kerk, niet ondertekend z.d., met schets klaviatuur.*

zaam werk te verkrijgen'.⁸⁶⁶ Hetzelfde jaartal 1867 droeg een klein instrument van Van den Haspel, Schölgens en Van der Weijde dat in 1948 wordt gesignaleerd in het kerkgebouw van Christian Science te Bandung en mogelijk zo'n vijftien jaar eerder wordt gefotografeerd in de protestantse kerk van Buitenzorg. Onduidelijk is nog in hoeverre dit instrument ook door de Rotterdamse orgelmakerij zelf op Java is geplaatst.⁸⁶⁷ Vanuit Hervormd 's-Gravenhage wordt in 1869 alsnog opdracht ontvangen voor een schoonmaak en herstel inclusief vernieuwing van de klaviatuur van het orgel in de Grote Kerk.⁸⁶⁸ Het meeste genoeg zullen Van den Haspel, Schölgens en Van der Weijde echter wel hebben ondervonden van de opdrachten tot de bouw van nieuwe instrumenten voor Zaamslag en IJsselmonde, achtereenvolgens ingespeeld door de gebroeders Klein op 7 februari en door Jan Hendrik Paling op 16 augustus 1868.⁸⁶⁹ Het eerste instrument mocht blijkens bericht uit Zaamslag in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 'als een der schoonste kunstvoortbrengselen van dien aard in onzen omtrek beschouwd worden. Het heeft wat toon en organisatie van geluid betreft, de verwachting overtroffen, de samenstelling van het geheel doet de bewerkers als mannen van kunst en smaak kennen, die buiten-

⁸⁶⁶ Haags Gemeentearchief 133 Colleges Diaconie en hare Gestichten inv. 1748: offerte A. van den Haspel, W.H. Schölgens, W.A. van der Weyde, Rotterdam 24 december 1867; offerte J.F. Witte, Utrecht 12 december 1867; begeleidend schrijven E. Saraber 3 januari 1868.

⁸⁶⁷ E.R. Helder, 'Iets over orgels in voormalig Nederlands Indië'. *De Mixtuur* 73 (1993), 666-669; B. Ronner, 'Orgels in Indië'. *Het Orgel* 45/2 (juli 1948), 11-13..

⁸⁶⁸ Haags Gemeentearchief 282-01 Kerkvoogdij Hervormde Gemeente inv. 793 ingekomen stukken kerkvoogden 1879-1885, bijl. no. 2595a *Conditien en voorwaarden waarop Heeren kerkvoogden der Nederduitsche Hervormde gemeente te 's Gravenhage hebben opgedragen aan de Heeren W.A. van der Weijden & Co. Orgelmakers te Rotterdam het herstellen en schoonmaken van het orgel in de Grootte Kerk. Aldus gekontrakteerd en ter bekrachtiging wederzijds onderteekend. Rotterdam juny 1869 W.A. vd Weyde en Co. / 's-Gravenhage 21 juni 1869 J. de Bas. G.B. Eman.*

⁸⁶⁹ Archief Hervormde Gemeente Zaamslag, ter plaatse, dossier orgel 1898-1955: *Bestek en voorwaarden waarna het Eerw.Kerkbestuur der Nederduitsch Hervormde gemeente te Zaamslag hebben aanbesteed het evrvaardigen, leveren en plaatsen van een Nieuw Kerkorgel in de Kerk van bovengenoemde gemeente aan de Heeren van de Haspel, Schölgens en van de Weijde te Rotterdam. Deze in dubbeld opgemaakt en geteekend te Zaamslag den 1867 en te Rotterdam den april 1867 Het kerkbestuur van Zaamslag als aanbesteders L. van Dixhoorn H. Wolfert. De aannemers vd Haspel, Schölgens en vd Weijde;Keuringsrapport J. Frederik Klein, Zaamslag 6 februari 1868; *Kerkelijke Courant* 29 februari 1868; *Stemmen voor Waarheid en Vrede* (1868), 288 (Zaamslag); Stadsarchief Rotterdam 8 Ambachten Oost- en West-IJsselmonde en Gemeente IJsselmonde inv. 1802 programma inwijding orgel 16 augustus 1868; *Kerkelijke Courant* 22/34 (1868); *Stemmen voor Waarheid en Vrede* (1868), 901 (IJsselmonde).*

dien geen moeite en kosten hebben ontzien, om hun kunstproduct te doen worden tot een sieraad der kerk, waarin het geplaatst is'.⁸⁷⁰

Begin januari 1870 berichten Schölgens en Van den Haspel echter in een brief naar Brielle dat zij 'door het aftreden van een onzer compgnons, den heer van der Weyde, nog al in moeyelijkheden zijn gewikkeld, zoo zelfs dat de zaak in regtshanden is'.⁸⁷¹ Half februari 1870 wordt inderdaad de officiële notariële ontbinding per 31 december 1869 van de firma Van den Haspel, Schölgens & Van der Weijde bij de Rotterdamse arrondissementsrechtbank geregistreerd. Begin december 1869 zijn Schölgens en Van den Haspel ondertussen reeds voor een periode van één jaar ingaand op 1 januari 1870 een nieuwe vennootschap aangegaan'.⁸⁷² Per circulaire van februari wordt 'de orgelmakers-affaire, en hetgeen daarmede in betrekking staat of gerekend kan worden daartoe te behooren, en zulks onder de firma van Schölgens & v.d. Haspel' aan de vaste klantenkring bekend gemaakt'.⁸⁷³

Begin januari 1870 verhuist Van der Weijde ondertussen naar Amsterdam. Naar alle waarschijnlijkheid houdt zijn vertrek verband met een indiensttreding bij de Amsterdamse orgelmaker Petrus Josephus Adema (1829-1919), tot 1877 onder de naam gebroeders Adema samenwerkend met zijn oudere broer Carolus Borromeus Adema (1824-1905). In ieder geval voor het jaar 1871 is Van der Weijdes betrokkenheid bij de oplevering van het bekende Adema-orgel van de Amsterdamse Mozes- en Aäron-kerk gedocumenteerd.⁸⁷⁴

Schölgens en Van den Haspel verwerven eind 1870 de opdracht voor renovatie van het Reichner/Bätz-orgel (1806-1816) van de Kleine Kerk in

⁸⁷⁰ *Nieuwe Rotterdamse Courant* 13 februari 1868, vgl. 1 maart/15 maart 1868, reactie D. van Gelder, met weerwoord L. van Dixhoorn burgemeester/president-kerkvoogd, H. Wolfert secretaris.

⁸⁷¹ Streekarchief Voorne-Putten en Rozenburg 135 Hervormde Gemeente Brielle inv. 1179 ingekomen stukken 1866-1870, schrijven Schölgens en vd Haspel, Rotterdam 2 januari 1870.

⁸⁷² Stadsarchief Rotterdam 314 inv. 1933 Maarten Dijkman no. 13 /Nationaal Archief 's-Gravenhage 3.03.17.01 Arrondissementsrechtbank Rotterdam inv. 3582 register akten van vennootschap 1871-1875 no. 155: ontbinding van Vennootschap Adrianus van den Haspel, Wilhelmus Hendricus Schölgens en Willem Anthonij van der Weyde 14/18 februari 1870; Stadsarchief Rotterdam 314 inv. 1933 Maarten Dijkman no. 17 / Nationaal Archief 's-Gravenhage 3.03.17.01 Arrondissementsrechtbank Rotterdam inv. 3581 register akten van vennootschap 1868-1871 no. 897: contract van Vennootschap Wilhelmus Hendricus Schölgens en Adrianus van den Haspel 4/10 december 1869; *Nieuwe Rotterdamse Courant* 15 februari 1870; *Nederlandsche Staatscourant* 15 februari 1870.

⁸⁷³ Stadsarchief Rotterdam 26 Hervormde Gemeente Charlois inv. 242 ingekomen stukken 1867-1875; circulaire Schölgens & v.d. Haspel Orgelmakers, Rotterdam Februari 1870.

⁸⁷⁴ Stadsarchief Amsterdam 688 Parochie H. Antonius van Padua inv. 346 dossier orgel 1842-1937, nota Gebr. Adema over 1871.

Brielle,⁸⁷⁵ in 1874 alsnog gevolgd door de herbouw van het Wolfferts-orgel (1779-1781) van de Lutherse Kerk in Dordrecht.⁸⁷⁶ Op oudjaarsdag 1875 wordt echter ook de firma Schölgens & Van den Haspel ontbonden,⁸⁷⁷ waarna Van den Haspel tot enkele jaren voor zijn overlijden 8 september 1911 als zelfstandig orgelmaker werkzaam blijft.⁸⁷⁸ Per circulaire van januari 1876 bericht W.H. Schölgens dat hij ‘met de lequidatie der nog loopende rekeningen is belast, en voor voor eigen rekening op denzelfden voet en woonplaats blijft voortgaan, met het maken, repareren en stemmen van kerk- en huisorgels’.⁸⁷⁹ In hetzelfde jaar levert hij, drie jaar voor zijn overlijden op 17 september 1879,⁸⁸⁰ onder eigen naam nog een bescheiden instrument aan het Noord-Hollandse Eenigenburg.

EPILOOG

Honderdvijftig jaar na de dood van Willem Hendrik Kam blijkt van zijn oeuvre al dan niet in samenwerking met compagnon Hendrik van der Meulen helaas betreurenswaardig weinig bewaard te zijn gebleven. De meest representatieve instrumenten in Dordrecht, Zierikzee en 's-Gravenhage werden al in het eerste decennium na Kams overlijden voor wat een aantal essentiële karakteristieken betreft door de grootste concurrent de firma Bätz & Co. gewijzigd, diverse belangrijke instrumen-

⁸⁷⁵ Streekarchief Voorne-Putten en Rozenburg 135 Hervormde Gemeente Brielle inv. 1179 ingekomen stukken 1866-1870: offerte Schölgens en vd Haspel renovatie orgel Kleine Kerk, Rotterdam 5 november 1870; inv. 1470 *Rapport omtrent de gedane herstellingen aan het orgel in de Kleine Kerk. Brielle 16 Februari 1872 J. Tibbe organist.*

⁸⁷⁶ Stadsarchief Dordrecht 191 Evangelisch Lutherse Gemeente inv. 90 stukken orgel 1844-1896: *Bestek en voorwaarden volgens welke de herstelling, verbetering van en bijbrenging aan het kerk-orgel der Ev. Luth Gemeente te Dordrecht zal plaats hebben. In naam der Heeren Kerkvoogden, de commissie tot herstelling van het orgel J.W. Beversen J.P.F. Dicke S.E.G. Holtzapfel De orgelmakers Schölgens en vd Haspel. Rotterdam den 10 Februari 1874 Dordrecht den 10 Februari 1874.*

⁸⁷⁷ Stadsarchief Rotterdam 314 inv. 1935 Maarten Dijkman no. 95 / Nationaal Archief 's-Gravenhage 3.03.17.01 Arrondissementsrechtbank Rotterdam inv. 3583 register akten van vennootschap 1875-1878 no. 24: ontbinding van Vennootschap Wilhelmus Hendricus Schölgens en Adrianus van den Haspel 31 december 1875/13 januari 1876.

⁸⁷⁸ Stadsarchief Rotterdam overlijdensregister 1911E 65/4093, 8 september.

⁸⁷⁹ Streekarchief Voorne-Putten en Rozenburg 135 Hervormde Gemeente Brielle inv. 1181 ingekomen stukken 1876-1880: circulaire W.H. Schölgens, Rotterdam januari 1876.

⁸⁸⁰ Stadsarchief Rotterdam overlijdensregister 1879C 151/3188, 8 september; familiebericht *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 10 september 1911.

ten gingen ook door oorlogsgeweld en later ten gevolge van kerksluitingen verloren.

Prijst nog in 1928 architect A. Mondt jr. het orgel van de Haagse Bethlehemskerk gezien de degelijke makelij en materialen als ‘een geheel dat tegenwoordig niet meer wordt gemaakt’,⁸⁸¹ enkele decennia daarna is de waardering voor het inmiddels qua speeltechniek gewijzigde orgel van de Willemskerk aanzienlijk verminderd, zo blijkt uit een rapport uit 1962 van de Hervormde Orgelcommissie naar aanleiding van een voorstel het instrument in verband met sluiting van het kerkgebouw over te plaatsen naar de Haagse Julianakerk. Volgens dit rapport is de opstelling van de laden met name voor het derde manueel akoestisch zeer ongunstig, namelijk ‘achter (boven) in de kas, zodat de uitspraak, mede door de o.i. later aangebrachte zwelkast zeer slecht te noemen is. Een en ander wordt mede veroorzaakt door de enorme, voor de bouwperiode van het orgel normale, voor vroeger eeuwen en thans abnormaal grote afmetingen van de orgelkas’. De totaalklank is daardoor aldus de commissie ‘voor een orgel van dit aantal stemmen ten enenmale ontoereikend en geeft geen glans en helderheid, hetgeen toe te schrijven is aan de klankconceptie van de bouwers’.⁸⁸²

Rijksorgeladviseur dr. H.L. Oussoren ziet daarop in hetzelfde jaar 1962 geen reden het Haagse instrument monumentale waarde toe te kennen, op basis van latere wijzigingen die vrijwel alle ook op het Dordtse orgel van toepassing geacht kunnen worden als argument:

Genoemd orgel dateert inderdaad van 1856 en werd gebouwd door W.H. Kam te Rotterdam. Het is een zeer deugdelijk gebouwd instrument, dat qua concept en opstelling de orgelbouw uit het midden van de vorige eeuw op juiste wijze typeert. Het instrument bezit echter geen hoedanigheden welke plaatsing op een lijst van monumentale orgels wettigen. In later tijd werd de oorspronkelijke tractuur vervangen door een Barkerhefbomensysteem, dat pneumatisch wordt geregeerd. De grootste pijpen van vrijwel alle open registers werden bovendien verlengd om de open pijpen van zogenaamde “expressions” te voorzien. Zodoende werd de oorspronkelijke aanleg nogal gewild aan gedaan en – onafhankelijk van het feit of het instrument al dan niet vermeld wordt in de Voorlopige Lijst van Nederlandsche

⁸⁸¹ Haags Gemeentearchief 282-01 Kerkvoogdij Hervormde Gemeente 1826-1945 inv. 1152 schrijven A. Mondt jr. inzake kwaliteiten orgel Betlehemskerk, 24 januari 1928.

⁸⁸² Haags Gemeentearchief 282-01 inv. 1894 rapport orgel Willemskerk, Orgelcommissie der Nederlandse Hervormde Kerk, S.C. de Waard 21 maart 1962.

Monumenten van Geschiedenis en Kunst – zou ik u willen voorstellen het orgel niet of niet meer als een monument aan te merken.⁸⁸³

Ook aan de tot dan toe vrijwel compleet bewaarde orgels van Pijnacker (1851) en Ouderkerk (1854) wordt door de rijksadviseur in de jaren zestig nauwelijks tot geen monumentale waarde toegekend, met in beide gevallen nog begin jaren zeventig een modernisering met aanzienlijke substantieverlies tot gevolg.⁸⁸⁴ Voor het Willemskerkorgel valt het doek in deze tijd zelfs definitief, als het pijpwerk op een enkel elders toegepast register na in de smeltkroes zijn einde vindt.

Zijn de tot nog toe op grond van archief- en literatuuronderzoek aangehaalde beoordelingen van de orgels van Kam en Van der Meulen merendeels afkomstig van organisten, opdrachtgevers en adviseurs, voor een evenwichtige beoordeling van hun orgels kan aan de bevindingen van de orgelmakers Christian Gottlieb Friedrich en Johan Frederik Witte omtrent de orgels van Dordrecht, Zierikzee en 's Gravenhage relatief kort na de bouw niet voorbij worden gegaan.⁸⁸⁵ Hun bemerkingen omtrent de wenselijkheid bijvoorbeeld in de Haagse Willemskerk 'de tongwerken ronder en voller van toon te maken en de grondgeluiden krachtiger te doen aanspreken' kunnen waarschijnlijk nog voor een belangrijk deel op andere opvattingen met betrekking tot de intonatie worden teruggevoerd, gegrond zullen zeker hun bevindingen zijn geweest met betrekking tot onder meer het verzakken van het

⁸⁸³ Nationaal Archief 's-Gravenhage 2.14.73 Ministerie OCW Afdeling Oudheidkunde en Natuurbescherming inv. 1864, schrijven H.L. Oussoren aan hoofddirecteur Rijksdienst Monumentenzorg, Wassenaar 25 augustus 1962.

⁸⁸⁴ Archief Hervormde Gemeente Pijnacker, ter plaatse inv. 263, H.L. Oussoren 24 maart 1965; archief Hervormde Gemeente Ouderkerk aan den IJssel, ter plaatse, notulenboek 1952-1966 (3 september 1964).

⁸⁸⁵ Stadsarchief Dordrecht 27 inv. 1472 stukken orgels Grote en Augustijnenkerk 1867-1870, rapport firma J. Bätz & Co., 22 juli 1867; Gemeentearchief Schouwen Duiveland Zierikzee 589 bundel losse stukken 1864-1886, rapport J. Bätz & Co., Utrecht 24 augustus 1872; concept *Conditieën en Voorwaarden waarop Heeren Kerkvoogden der Hervormde Gemeente te Zierikzee aan de Firma J. Bätz & Co. te Utrecht hebben opgedragen de herstelling van het orgel in de Nieuwe Kerk te Zierikzee*, met begeleidend schrijven J. Bätz & Co., Utrecht 9 september 1872; Haags Gemeentearchief 282-01 inv. 792 bijl. no. 2060, schrijven J. Bätz & Co. inzake orgels Grote, Willems- en Betlehemkerk, Utrecht 7 januari 1873; inv. 793 ingekomen stukken kerkvoogden 1879-1885 bijl. no. 2595a, afschrift schrijven inzake orgels Grote, Willems- en Bethlehemkerk, J. Bätz & Co. Utrecht 7 januari 1873; verslag onderzoek orgel Willemskerk, J. Bätz & Co, Utrecht 7 oktober 1873; verslag onderzoek orgel Bethlehemskerk, J. Bätz & Co, Utrecht 23 maart 1874.

grotere pijpwerk en tekortkomingen in de als taai en moeilijk omschreven speel-aard:

Gedeeltelijk hebben deze gebreken altijd bestaan, daar ze hun oorsprong hebben in de minder doelmatige constructie, zoowel wat de totale inrigting als wat de zamenstelling van sommige onderdelen betreft. Gedeeltelijk echter vloeyen dezelve ook voort uit onvoldoend maaksel, hetgeen bij den overigens zeer soliden bouw van dit orgel zeer te bejammeren is, en ook meer een gevolg schijnt te zijn van ondoelmatige dan wel van gebrekkige bewerking.⁸⁸⁶

De evaluatie van de meermalen door vader en zoon Witte vastgestelde, al dan niet vermeende tekortkomingen en de verdere technische documentatie en analyse van de instrumenten van Willem Hendrik Kam en Hendrik van der Meulen en hun navolgers blijft echter, in combinatie met de bevindingen van andere onderzoekers bij recente en nog komende restauraties aan een vervolgonderzoek voorbehouden.

⁸⁸⁶ Haags Gemeentearchief 282-01 inv. 793, verslag onderzoek orgel Willemskerk, J.Bätz & Co, Utrecht 7 oktober 1873.

BIJLAGE 1

Nieuwe Rotterdamsche Courant 20 juni 1845

Kunstnieuws

De weinige bekendheid in Nederland, waarin de uitvindingen in het gebied der Acoustiek van een buitenlandsch Acoustiekus zich mogen verheugen, heeft de Heeren Kam & van der Meulen, orgelmakers alhier, om het interessante der zaak, aangespoord het wezentlijke nut der physicale toonmeting te onderzoeken, en dezelve bij eene aan hunne verwachting voldoende uitkomst, aan het practische gebruik bij de stemming te onderwerpen. Wij kunnen thans melden, dat de moeite en onderzoekingen van genoemde heeren op eene allezins voldoende wijze aan de verwachting beantwoordt, en dat voortaan de orgels in eene wiskundig berekende, gelijkmatig zwevende temperatuur kunnen worden gestemd; welke stemming geschiedt, door, na het getal vibratien van een der toonen des intruments, b.v. A te hebben gezocht, van deze af het geheele octaaf, of de twaalf toonen in eene geometrisch opklimmende of afdalende reeks te brengen, en ieder interval der toonen, op een juiste wijze de gevondene vibratien te geven (dit is zeker de eenige juist gelijkmatig zwevende temperatuur). De vibratien der toonen worden om dit doel te bereiken in verhouding met den tijd gebragt, en alzoo wordt niet op het gehoor alleen, maar voornamelijk op het gezigt met métronomie of seconde slinger gestemd. Deskundigen, welke op die wijze gestemde temperaturen bij genoemde heeren hebben onderzocht, gaven hun genoegen te kennen bij het hooren van dusdanig gestemde accoorden, en hunne verwondering bij het zien reguleren der zwevingen van quinten, quarten, tertsen enz. met eene mathematische naauwkeurigheid. Het is verheugend, dat er in het gebied der kunst ook door onze stadgenooten zulke belangrijke vorderingen zijn gemaakt in eene zaak, waarover reeds voor geruimen tijd de met roem bekende toonkunstenaars, Spohr, Neukom en Hauptmann hunne belangstelling hebben publiek gemaakt.

BIJLAGE 2

Nieuwe Rotterdamsche Courant 15-16 april 1846

ORGEL-BOUWKUNDE EN ORGELS

De orgel-bouwkunde heeft eeuwen noodig gehad, alvorens zij den naam van kunst verdiende: om haar tot den trap van beschaving op te voeren, waarop wij haar thans aanschouwen. Zeer vroeg wekte zij reeds belangstelling op, en deze belangstelling vermeerderde, toen men de orgels bij de openlijke Godsdienst ter begeleiding des gezangs gebruikte.

Met den vooruitgang der orgels werd ook natuurlijkerwijze de smaak voor den kerkelijke muziek beschaafd; componisten van groote verdiensten wijdden hunne talenten aan deze kunst en weldra werd dezelve, grootendeels echter op duitschen bodem, tot eene wezenlijk klassieke hoogte opgevoerd. Van toen af kunnen wij aannemen, dat de orgelmuziek meer voorwaarts streefde dan de orgel-bouwkunst, terwijl later beide vakken in ons vaderland weinig vooruitgingen; eene oppervlakkige beschouwing en vergelijking der orgels uit de zeventiende en achttiende, met die van onze eeuw, levert hiervoor een genoegzaam bewijs.

Hieraan is dan ook welligt de tegenwoordige weinige belangstelling en het gebrek aan goeden smaak voor het orgelspel in Nederland toe te schrijven; elk die eenigzins in de muzikale wereld bekend is, zal met ons toestemmen, dat het orgelspel in het algemeen zich op verre na niet op die beschaving kan beroemen, welke de andere takken der muziek reeds hebben ondergaan; Nederland heeft in vergelijking met het naburig Duitschland slechts weinig virtuozen, die den naam van organist verdienen; zulks kan naar ons inzien geen grond hebben, in het voor Nederland min belangrijke der zaak; het verheven doel der kerkmuziek, is bij eenen geest als die onzer natie, motief genoeg, dat zij, bij aankweking, belangstelling zoude vinden.

Gebrek aan deugdelijke instrumenten houdt welligt vele talenten in eene sluimering, en is daardoor hoogstwaarschijnlijk tevens oorzaak van den te weinig goeden smaak, bij ons publiek, voor het ernstige en strenge der orgelcompositiën, daar het dezelve niet genoegzaam kent, om haar naar hare wezenlijke waarde te schatten.

Goede orgels kunnen wij dus beschouwen, als een der geschiktste middelen ter veredeling van dien smaak; zij zullen zeker den geest der virtuozen opwekken, om hunne muzikale denkbeelden te ontwikkelen en meer algemeen mede te delen. De orgel-bouwkunst zal daardoor elk vereerder van het orgel en orgelspel belangrijk zijn; zal echter de kunst die belangstelling blijven behouden, dan moet er vooruitgang plaats hebben, en hiertoe moet in de eerste plaats kunstliefde bij de orgelmakers heerschen; wanneer deze niet bestaat, zullen zij zich natuurlijk de studien niet getroosten, welke voor hun moeijelijk vak noodzakelijk zijn, en daardoor over de ware grondbeginselen van hunne kunst in het duister blijven.

De beperkte wetenschappelijke opvoeding, welke de orgelmakers in het algemeen ontvangen, moeten zeer nadeelig op dit kunstvak influënceren, daar dit hetzelfde verlaagt tot de gewone handwerken, waarboven deze kunst werkelijk verheven zal worden bevonden,

wanneer men slechts kortelijk aantoont, met welke kundigheden een goed orgelmaker moet zijn toegerust, om van gunstige resultaten verzekerd te zijn. Hij moet geoefend zijn in wiskunde, acoustiek, aërostatiek, pneumatiek, werktuigkunde, muziek, bouwkunde en bij dit alles genoegzame praktische kennis bezitten, om de menigvuldige, verschillende materiele zaken, die bij een orgel te huis behooren, behoorlijk te kunnen projecteren en executeren.

De weinige aantrekkelijkheid, welke de orgelbouwkunst bij onze Nederlandsche physische geleerden heeft, werkt mede nadeelig voor het gebied der litteratuur, daar dit waarschijnlijk de grootste oorzaak is, dat er in onze taal geen wetenschappelijk werk bestaat, dat van uitgebreid en wezenlijk nut voor onzen tijd kan zijn; dat der buitenlandsche werken is mede beperkt, en deze vorderen alweder eene andere kennis in onze beoefenaars. Wij willen kortelijk de beste dezer wetenschappelijke werken opnoemen en hunne waarde aantonen.

Het bekendste en grootste werk is dat van den Abt Don BÉDOS DE CELLES, *l' Art du facteur d'Orgues*; dit in zijn tijd belangrijk werk, heeft door meerdere vereischten en veranderingen in de orgels, zijne waarde grootendeels verloren; het geeft ook geene, op wiskundige grondstellingen rustende regels, zelfs in de verhouding zijner afmetingen voor de pijpen kan men geene doorgaande evenredigheid vinden; het zijn niet dan praktische handleidingen, van onderscheidene meesters van dien tijd, benevens eenige maten van groote en kleine orgels. Van bovengenoemd werk is het hollandsche werk van mr. J. VAN HEURN, getiteld: *de Orgelmaker*, grootendeels een uitvloeisel en kan daarom ook weinig meer dan het eerste aanbieden; verder het werk van CORGE, vroeger organist te Liebenstein. Deze geeft vele berekeningen, die evenwel op willekeurig aangenomen gronden steunen, en dus tot onzekere resultaten leiden. Hetgeen HALLE'S *Werkstätte der Kunst*, de *Encyclopedien* van ERSCH, GRUBE en KRÜNITZ omtrent de orgels geven, is meestentijds herhaling van vroeger geschrevene zaken; verder de werken van KÜTZING, WERKMEISTER, BEKKER, SEIDEL enz., zijn slechts voor organisten van eenige waarde; en eindelijk het beroemde werk van Professor TÖPFER, getiteld: *Die Orgelbaukunst nach einem neuen Theorie dargestellt, und auf Mathematische und Physicalische grundsätze gestützt*; dit met de grootste zorg bearbeid werk, moet men de eer geven, dat het over de kunst een nieuw licht heeft verspreid; het geeft aan alles een meer solide rigting en zekere resultaten.

De weinige orgelkennis, die bij ons in het algemeen bestaat, is tevens oorzaak van moeijelijk te verkrijgen solide orgel-beoordelingen of zoogenaamde examinatiën, hetgeen mede eenen nadeeligen invloed op de kunst uitoefent. Gewoonlijk worden dezelve geheel doelloos, doordien men deze zaak bijna uitsluitend aan organisten opdraagt, die eerst dan daarmede aanvangen, wanneer reeds het orgel afgewerkt op de plaats der bestemming is; en als men de kundigheden nagaat, die een examiner, om de hem opgedragen taak behoorlijk te vervullen, bezitten moet, en daardoor tot de overtuiging komt, dat dezelve bijna gelijk moeten staan met die van den orgelmaker, de praktijk alleen uitgezonderd, dan zal men moeten bekennen, dat die kundigheden bij hun niet wel te veronderstellen zijn. Door deze redenering komt men als van zelfs op de noodzakelijkheid, die bestaat, om tot die examinatiën personen te benoemen, die met genoegzame physische en technische kennis zijn toegerust, om gedurende de bouwing eens orgels, alle bijzondere deelen te

keuren, en naar bevinding te doen plaats en of verwerpen: en wanneer dan na voltooiing de toonkunstenaar beoordeelt, wat regtstreeks op zijn gebied te huis behoort, dan zoude dusdanig orgel eene éclatante bekendmaking, die thans zoovele *ten hoogste middelmatige orgels* ten deel valt, waardig kunnen zijn.

De laatste belangrijke orgel-examinatiën, alleen hier ter stede, raadplegende, zal men overtuigd zijn, dat ons oordeel over deze zaak niet te ongunstig is.

De vruchten toch, welke de examinatie in 1828 van het orgel in de Groote of St. Laurenskerk alhier heeft opgeleverd, zijn van genoegzame bekendheid, voor de kunstkenner en van een te duidelijk *intérêt pecuniaire* voor de gemeente geweest, dan dat zij verder behoeven toegelicht te worden: - Het hierop volgende van het nieuwe orgel in de R.C. St. Laurenskerk, kan van beteren aard genoemd worden. - De gevolgen hebben bewezen, dat die examinatie niet doelloos geweest is; de derde examinatie is die aan het nieuwe orgel in de R.C. Kerk aan den Steiger; deze was weder nutteloos; het geluid van dat orgel verkondigde al dadelijk duidelijk genoeg, dat het met de bekendmaking niet in overeenstemming was. De laatste examinatie aan het groote orgel in de St. Laurenskerk in 1845 willen wij aan het werk zelf toetsen; het weinig belangrijke derzelve moet al dadelijk in het oog vallen, wanneer men de wijze hoe geëxamineerd is, in aanmerking neemt, (zie *N.R. Courant* van 16 Maart II. volgende), terwijl er onzes bedenkens, vele fysieke onmogelijkheden bestaan, dat één persoon, zelfs al ware hij met alle noodige kundigheden rijkelijk toegerust, een dusdanig uitgestrekt werk kan volvoeren.

In het belang der kunst wenschen wij, dat diegenen, welke de wezenlijk moeilijke taak eener examinatie op zich nemen, ook de noodige kennis daartoe bezitten; bestaat deze niet, en ontbreekt het aan lust om zich dezelve eigen te maken, dat zij dan genoegzame humiliteit bezitten, om de opgedragen taak niet te aanvaarden; en eindelijk, zijn zij voor dien taak berekend, dat zij dan met *onverbiddelijke gestrengheid* handelen: hierdoor zullen zij de kunst bevoordeelen, en de makers van goede orgels, op de meest kiesche wijze beloonen

(*Vervolg hierna*)

(*Vervolg en Slot van ons vorig Nummer*)

Wij hebben aangetoond, wat wij van orgelmakers, wat van examinatoren verlangen; thans zullen wij overgaan tot de beschouwing der vereischten, die een goed orgel moet bezitten, en daaraan het orgel in de groote of St. Laurenskerk alhier, toetsen, ter beoordeeling of hetzelfde werkelijk onder de beste werken verdient gerangschikt te worden, zoo als men het, sedert de laatste daaraan verrigte werkzaamheden, naar het schijnt, volstrekt wil aangemerkt hebben.

Daar ons plan niet is alle bijzonderheden te detailleren, zullen wij ons bij de hoofdvereischten bepalen, wij verlangen dan:

- 1°. Een goede keus van stemmen; vóór alles een krachtig pedaal geluid.
- 2°. Een sterk grondgeluid en het doelmatig disponeeren der vulstemmen.
- 3°. Eene vlugge en juiste aanspraak van het geluid, niet alleen van enkele stemmen, maar van het volle werk, bij het gebruik der volstemmigste accoorden; bij deze vereischten vervalt alles wat naar windziekte en windstooting zweemt. Zij zijn de resultaten eener goede theorie, welke in het gebied der Aërostatiek en Pneumatiek te huis behooren.

4°. Het geheele geluid krachtig, majestueus en aangenaam, geschikt om de hoorderen tot een godsdienstig gevoel op te wekken.

Eene solide uitvoering, eene gelijke intonatie in elke stem, benevens goede temperatuur, zijn onmisbare vereischten voor boven omschreven eigenschappen; mist een orgel deze hoedanigheden, dan houden wij het voor ongeschikt, om orgel-compositiën behoorlijk uit te voeren, vooral wanneer deze compositiën fuga's zijn.

De geschiedenis eens orgels, als dat in de Groote of St. Laurenskerk alhier, is ontegenzeggelijk belangrijk voor ieder kunstminnaar; wanneer men de uitgestrektheid van hetzelfde, den langen tijd, die gebezigd is tot deszelfs daarstelling, de verbazende sommen, die voor hetzelfde zijn opgeofferd en de ongelukkige resultaten, waarvan onkundige orgelmakers meestentijds oorzaak waren, in aanmerking neemt, dan wordt die geschiedenis werkelijk treurig.

Als kunstenaar was ons het plan, om het orgel nog eens eene bewerking te doen ondergaan, aangenaam. Het belangrijke der zaak deed ons veronderstellen, dat men meer dan één orgelmaker over hetzelfde zoude raadplegen, overtuigd, dat geen der thans bestaande meesters een werk van dusdanige uitgebreidheid had daargesteld, en men de zaak niet gewoon konde noemen: het schijnt echter, dat de raadslieden van HH. kerkmeesteren van een tegenovergesteld gevoelen zijn geweest: - zeker is het evenwel, dat de verbetering aan één persoon of firma en dus zonder concurrentie werd opgedragen.

De belangrijke som, welke werd noodig geacht en het project ter aanbrenging van een vierde werk, deed ons hopen, dat men er ernstig op bedacht was om de bestaande gebreken op te ruimen, alzoo eene vergrooting op het reeds lijdend gedeelte nadeelig moest werken. In deze hoop werden wij nogtans eenigzins teleur gesteld, doordien de verbetering werd opgedragen aan orgelmakers, die wel eenigzins zwak kunnen worden genoemd, op het punt waarvan hier spraak was, ten minste moest zijn; wij bedoelen de theorie van den wind; getuige hiervan vooral het door hun vervaardigde werk in de luthersche kerk te Amsterdam, terwijl meer andere van een dusdanig gebrek niet geheel kunnen vrijgepleit worden.

Wij kunnen dan ook niet ontkennen, dat onze hooggespannen verwachting, die wij zoo gaarne hadden zien verwezenlijkt, geenszins is bevredigd geworden.

Vooreerst vinden wij het geheele geluid in verhouding der kolossale dispositie, noch krachtig noch imposant noch aangenaam.

2°. Het pedaal geluid te zwak, wat het grondgeluid aangaat, vooral de 32 voets stemmen, het geheele pedaal geluid, stootend, windziek en de aanspraak traag. De bazuin 32 voet en de 16 voet van eene onaangename hardheid; het schijnt, dat men in deze laatste stemmen alle mogelijke geraasmakende kracht heeft gelegd, om de prestant en subbas 32 vt. te vervangen. - Onzes bedunkens moeten tongwerken van deze toonmaat, om pompeus te kunnen zijn, het grondgeluid niet verduisteren, maar zij moeten door hetzelfde opgeluisterd worden, zal men tevens een aangenaam geluid verkrijgen.

3°. Uitgenomen de onvastheid in het geluid der drie eerste klavieren vinden wij deze vooral in intonatie van verscheidene stemmen verbeterd.

4°. Het nieuwe aangebrachte 4^e werk is bij het gebruik van alle zijne stemmen zeer windziek en stootend in het geluid, vooral bij eenigzins bewegende figuren in het spel. Op de praktische uitvoering kunnen wij geene aanmerkingen maken, daar dezelve prijzenswaardig moet genoemd worden.

Ziedaar onze opmerkingen, de gebreken die ons altijd in het orgel hebben gehinderd, en die onzes erachtens te weinig zijn verbeterd; goeds hebben wij immer in het orgel gevonden, en kunnen dan ook niet ontveinzen, dat hetzelfde ten koste der daarstellers wel eenigzins te veel is verkleind, terwijl het nu met betrekking tot de laatste verbetering te hoog wordt opgevijseld.

Ten slotte willen wij nog aantonen, waar, naar ons inzien de hoofdgebreken grootendeels uit voortvloeijen, en welke middelen men had kunnen aanwenden, om dezelve zoo veel mogelijk op te ruimen.

Onder de eerste vereischten van een goed orgelwerk, behoort vooral deze, dat de luchtstroom, die uit de balgen, door de kanalen in de windladen tot in den voet der pijp gaat, waar zij hare dienst moet verrigten, zoo min mogelijk van hare eerste digtheid verliest; op dat al de op de windladen geplaatste pijpen, in het volle geluid, de wind, bijna van dezelfde digtheid ontvangen, als de enkele tot spreken gebragt wordende pijpen. Wanneer wij nu de op ondervinding gegronde stelling aannemen, dat, zal het pijpwerk niet mat en zwak aanspreken en daardoor de zuivere stemming verliezen, men den wind bij het kleine pijpwerk, hoogstens een graad en bij het grootere twee à twee en een halve graad kan laten verliezen van zijne digtheid, dan vinden wij, om met het pedaal te beginnen, hetwelk toch eene hoofdzaak van het geluid is, reeds eene aanmerkelijke afwijking alleen in de kanalen; wanneer men den wind onderzoekt, dan zal men bevinden, dat als men het volle pedaalgeluid, eenigzins bewegende gebruikt, de wind van 6 tot 13 graden van zijn gegevene digtheid verliest; hetzelfde verschil van 2 tot 8 graden vindt men bij het nieuwe vierde aangebragte werk; natuurlijk vermindert dit gebrek wanneer men minder stemmen gebruikt, daar de luchtstroom alsdan wordt verkleind, dien men voor het volle werk noodig heeft.

Wij hebben hier die windladen genomen, welke de grootste en kleinste hoeveelheid lucht gebruiken, en aangetoond, dat dit gebrek alleen in de kanalen bestaat; een gebrek dat wiskustig zeker nadeelig op het geluid moet werken.

Wanneer men nu de hoeveelheid cubieke centimètres lucht berekent, die het pijpwerk per seconde gebruikt, en men zoekt den coëfficiënt der snelheid der verdigte lucht, dan vertrouwen wij dat op grond van het geluid, hetwelk ons gehoor wordt aangeboden, naar deze theorie werkende, veel had kunnen worden verbeterd, zonder roijering der windladen.

Wij begrijpen ook niet, waarom de uitvalkasten der blaasbalgen van het pedaal, aan inhoud een zoo groot verschil met het hoofdkanaal hebben, daar eene verkleining van eerstgenoemde, alweder nadeelig moet werken, terwijl het niet anders als voordelig voor den benoodigden luchtstroom kan zijn, denzelven van gelijken inhoud aan die des hoofdkanaals te maken.

Volgens ons begrip zoude het geluid zeer veel aan frisheid en juistheid hebben gewonnen, wanneer men eene betere theorie van den wind had gebezigd. Wij zijn overtuigd, dat het zekerste middel was geweest, de blaasbalgen digter bij de windladen te brengen; was men dan in het geheel niet bekend met het nieuwe windsysteem, dat buitenlands met zulke goede gevolgen is geapliceerd? en dat ook hier zoo uitnemend wegens de localiteit had kunnen worden gebezigd? Daardoor ontwijkt men de lange kanalen, het occuperen van zooveel ruimte, welke de waarlijk ondoelmatige oude constructie der blaasbalgen vordert, en ten laatste is men hierdoor in staat, om op eene zeer

eenvoudige wijze de onderscheidene windladen, eenen wind van verschillende digtheid te geven: eene hoedanigheid die zeer voordeelig voor de intonatie zijn moet.

Ziedaar onze aanmerkingen, naar onze meening belangrijk genoeg, dat men van dezelve kennis drage, en voortvloeiende uit omstandigheden, die vroeger uit gebrek aan theoretische kennis zijn verwaarloosd, en ook thans, noch door orgelmaker, noch door consultanten of examinatoren genoegzaam zijn gekend. Een rapport door laatstgenoemden geschreven, met blijken, dat men werkelijk eenige wetenschappelijke kennis bezat, zou aangenaam voor de kunstminnaars zijn geweest; het zoude de oordeelvellingen niet hebben uitgelokt, gelijk dit bij ons het geval is geweest, door de gedurige herhaling, dat men nu het orgel onder de *beste*, *schoonste* en *grootste* moet rangschikken. Dit mag onkundigen voldoen, zij die andere orgels van dien omvang hebben gehoord, kunnen zich daarmede niet tevreden stellen; men vergelijke slechts het Haarlemsche orgel; het in 1833 gebouwde te Francfort a/M., met 74 stemmen; het Groningsche van AGRICOLA, gebouwd in 1479, en meer andere die 32 voets stemmen bezitten, dan zal de slotsom onzer opmerkingen zijn, dat men het orgel in de Groote of St. Laurenskerk te Rotterdam, bij gebrek aan bekendheid met betere, te hoog verheft, en wij voor ons vreezen, bij de gesupponeerde verandering der phrase '*in the handbook for travellers*' waarop de *geschiedschrijver* van genoemd orgel, zoo bijzonder drukt, voor de bijvoeging dat men nu in Rotterdam een afgewerkt 32 voets orgel heeft, waarvan de kracht des geluids in geen opzigt voldoet aan de verwachting, die door het gezicht wordt opgewekt, en dat die pijpen, waaraan het zijne zoo hoog geroemde grootheid en naam ontleent, eenvoudige figuranten zijn.

BIJLAGE 3

Nieuwe Rotterdamsche Courant 22 april 1846

Ingezonden Stukken ORGEL-EXAMINATIËN

Bij beoordelingen van orgels is het zeker eene belangrijke zaak, dat de verkozene examinerator gedurende de daarstelling met het werk bekend zij geraakt. Daardoor kan aan zijn rapport meerdere waarde worden gehecht, dan aan het oordeel van anderen, welke later, hetzij op eene *directe* of *indirecte* wijze, er eenige kennis van meenen verkregen te hebben, en dus met personen, zaken of incidenten, niet bekend zijn.

Dit is niet alleen op vorige gebeurtenissen toepasselijk, maar ook bijzonder op het orgel in de groote kerk te Rotterdam, hetwelk geen nieuw gemaakt orgel is, of eene geheele omwerking ondergaan heeft, maar alleen alle mogelijke verbeteringen *met behoud van het bestaande* bekomen heeft.

De examinerator is voor de deugdelijkheid van zijn rapport verantwoordelijk, doch alleen aan zijne committenten, welke de vrijheid behouden, verdere mededeeling te doen aan diegenen, welke vermeenen, dat hun persoonlijk belang dit vordert. Hij moet alleen naar het bestek te werk gaan; waarom men meerdere of mindere uitgebreidheid aan de werkzaamheden al of niet gegeven heeft, ligt buiten zijnen kring.

Ieder kunstenaar, of wil men liever kunstminnaar, welke dan later zijne personeele gevoelens laat voordragen en alzoo wil laten doorgaan, al is het dan ook in oppositie met de opinie van velen, zelfs bevoegde beoordeelaars, plaatst zich op een gevaarlijk terrein; en zoude de eerste ligt verdacht kunnen worden van een verregaande *Jalousie de Métier*, of het streven om zich op de vernedering van anderen te vestigen, of de laatste van eene onbegrijpelijke verwaandheid; en beiden zich blootstellen aan interpellatiën, waaraan zij bij het bekomen van meerdere inlichtingen moeijelijk zouden kunnen voldoen, en alzoo het instituëren eener actie wegens laster ten gevolge hebben.

Het bovenstaande verstrekke *alleen, en zonder verdere bijvoeging* ten replique van het stuk *Orgelbouw en Orgels*, in zooverre één persoon in hetzelfde in zijne eer wordt aangerand.

J.B.B.

BIJLAGE 4

Nieuwe Rotterdamsche Courant 1 mei 1846

Ingezonden Stukken

Wanneer iemand publieke kunstwerken beoordeelt, die als de schoonste en voortreffelijkste worden aangeboden, ligt het buiten zijnen kring, in hoeverre deze werken volgens bestek zijn gemaakt; nog onbelangrijker is voor hem de kennis van zaken, personen of incidenten; hij beoordeelt alleen het kunstwerk; het resultaat moet bewijzen in hoe verre het project doelmatig is geweest.

Dat onze gevoelens minder gunstig zijn over het orgel der groote kerk te Rotterdam, dat dezelve in oppositie zijn met de opinie van velen, en toevalligerwijze ook met die der examinatoren en consultants, is iets waarover wij ons niet kunnen bekreunen. Ons oordeel is een gevolg onzer kennis en van onzen smaak, en wat wij, deze raadplegende, niet goed kunnen noemen, kunnen wij alleen op de uitspraak van anderen niet approuveeren,

De stelling, dat men aan het oordeel eens examinatoren meerdere waarde moet hechten dan aan dat van anderen, komt ons niet genoegzaam bewezen voor; of is welligt aan de functie van examiner, het non plus ultra van kennis verbonden?

Wat eene verregaande *jalousie de métier* aangaat, dit behoort bij ons niet te huis; eenvoudig omdat wij, noch orgelmakers noch examinatoren zijn; de schrijver van het artikel <<orgel-examinatiën>> voorkomende in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van 22 dezer, heeft hierin zoo zeer misgetast dat wij bij het lezen daarvan eenen glimlach niet konden onderdrukken; ons bedunkens is hij hier wel eenigzins voorbarig met eene beschuldiging voor den dag gekomen.

In hoeverre wij de door genoemden schrijver, welligt bedoelde met nog andere wetenschappelijke personen hebben geraadpleegd ter verkrijging van zekerheid over door ons gegiste zaken, is iets waarover wij aan niemand verantwoording verschuldigd zijn. Wat die onbegrijpelijke verwaandheid aangaat; gevoelen wij ons verplicht die te retourneeren, op grond dat wij niet overtuigd zijn geworden verkeerd te hebben geoordeeld.

DE SCHRIJVERS VAN HET ARTIKEL
ORGELBOUWKUNDE EN ORGELS

BIJLAGE 5

Nieuwe Rotterdamsche Courant 16 Juni 1847

Met genoegen hebben wij vernomen, dat door kerkvoogden en notabelen der nederduitsche hervormde gemeente te Zierikzee, aan onze kundige stadgenooten, de heeren *Kam en v.d. Meulen*, de vervaardiging is opgedragen van een 16voets orgel, voor de bijna voltooide nieuwe kerk aldaar.

De bekende bekwaamheid van bovengenoemde firma, doet ons gegronde hoop koesteren, dat de stad Zierikzee, door de uitvoering van het keurige plan, waarin vooral het pedaal geluid, met zijne vele en deftige stemmen zich zeldzaam onderscheidt, eene ruime schadeloosstelling zal vinden voor het geleden verlies van het voor eenige jaren door de vlammen verwoeste kerkgebouw en orgel,

De heeren *Naber*, orgelmaker te Deventer en de firma *Bätz en Comp.* te Utrecht, waren mede tot het indienen van plannen voor dit werk uitgenoodigd; terwijl het oude werk, zoo wij wel onderrigt zijn, door de voorzaten van laatstgemelde firma was vervaardigd.

EENIGE LIEFHEBBERS VAN
ORGELBOUWKUNDE

BIJLAGE 6

Nieuwe Rotterdamsche Courant 5 februari 1848

Het kan voor de voorstanders en beoefenaars der orgelbouwkunde niet dan zeer aangenaam zijn, te vernemen, dat bij de heeren *KAM & VAN DER MEULEN*, orgelmakers alhier, dezer dagen een stel blaasbalken van eene geheel nieuwe en bij uitstek doelmatige inrigting in gereedheid gebragt is. Deze blaasbalken, welke bestemd zijn voor het nieuwe 16voets orgel in de Hervormde Kerk te Zierikzee, waarvan het plan en de vervaardiging aan bovengenoemde heeren is opgedragen, onderscheiden zich niet alleen door eene verandering in vorm en afmeting, waarvan de voordeelen op wetenschappelijke gronden berusten, maar vooral ook door de mindere krachtinspanning, die zij bij het gebruik behoeven. Het blijkt dus, dat de in aanbouw zijnde nieuwe Zuiderkerk alhier niet het eerste kerkgebouw zal zijn, hetwelk van eene verbeterde blaasbalken-inrigting voorzien is, en dat men dus niet naar elders behoeft te gaan, om bekwame en wetenschappelijk gevormde orgelmakers te vinden.

EEN VIJAND VAN ONBEVOEGDE
BEOORDEELAARS

BIJLAGE 7

Nieuwe Rotterdamsche Courant 27 november 1848

De nieuwe kerk en het orgel der Hervormde Gemeente van Zierikzee.

[...] Voor wij de ijzeren trap, welke naar het orgel voert, beklimmen, willen wij het werk uit de kerk eerst in ogenschouw nemen.

Onze eerste gedachte bij het zien van het uiterlijk van dit orgel was, dat, ofschoon beantwoordende aan de regelen der kunst, het te sterk praedomineerde; bij hetgeen wij echter over het inwendige der kerk hebben gezegd, is dit niet ongelukkig te noemen.

Wanneer wij in onze gedachte al de ons bekende orgels nagaan, dan vinden wij hier eene uitzondering, welke zich voordelig onderscheidt. Hier is men voor het eerst afgestapt van dien ondoelmatigen, tegen alle goede architectuur aandruischenden vorm. Dat de gewone attributen, de bekende *David* (of geloof, hoop en liefde) haar afscheid hebben gekregen, zal wel niet behoeven gezegd te worden. Het hier geplaatste orgel is in rondbogen-stijl uitgevoerd, waarin eene goede architectuur is behouden, en waarvan het geheel een eenvoudig doch edel aanzien heeft. De ornamentatie en profilen zijn smaakvol geordineerd en uitgevoerd, terwijl de goed gekozen kleur van alles, een aangename indruk maakt. Eene aanmerking houde men ons te goede; de palmetversiering der kroonlijst hadden wij gaarne wat spaarzamer gewenscht: eenige bladen minder of kleiner zoude aan het geheel voordeeliger zijn geweest.

Eere wien eere toekomt, en zoo geven wij dan ook de metaalgieter *Schutz*, van Zeist, door wien ze in zink zijn uitgevoerd, den weldienden lof voor de fiksche, ja kolossale uitvoering.

Wij willen nog een blik op het inwendige werpen, en onze vlugtige beschouwing der kunst met eene wetenschappelijke eindigen.

Al aanstonds werden wij verrast, door het missen der hiertoe omslagtige blaasbalgen-apparaten. Een eenvoudig geconstrueerd reservoir, hetwel in de kas onder de windladen is geplaatst, bezorgt aan het pijpwerk een overvloedigen wind. De deugdelijkheid van dezen wind wordt ons overvloedig bewezen door de vastheid en grootte van het kolossale geluid, terwijl een nog niet volwasschen mensch, het groote werk van wind kan voorzien. In de geheele inwendige inrigting vinden wij eenvoudigheid en ruimte: vereischten onmisbaar voor een goed orgel, terwijl het geheel met al het 16 voets- tinnen pijpwerk een sierlijk gezicht aanbiedt.

Lof verdient eene dispositie, welke is zamengesteld als deze en waarin men eene zoo imposante kracht in het pedaal heeft gelegd. Wij zullen niet in bijzonderheden der onderscheiden stemmen treden, men kome hooren. Eene zaak hadden wij wel gewenscht, dat de hoewel schoone en krachtige tongwerken, alle waren vervangen door doorslaande, of vrij bewegende tongen. De drie, hier aanwezige, maken een bijzonder schoon effect. Men vreeze niet, dat men in dezelve geen kracht genoeg zal hebben, de bestaande 16 voet op het hoofd manuaal bewijst dit genoeg.

Dank zij eindelijk toegebracht aan den bekwamen orgel-virtuoos *de Lange* van Rotterdam, ook deze heeft ons genot bezorgd, bij het hooren der krachtige fuga's voor het volle orgel, zoowel als bij de gevoelige adagio's, terwijl de schoone Mendelssohnsche sopraan-aria ons lang tot eene aangename herinnering zal blijven aan muziekaal genot, waarbij wij niet twijfelen of de armen onzer gemeente zullen hem dankbaar gedenken.

Zierikzee, 11 november '48

X...

BIJLAGE 8

Nieuwe Rotterdamsche Courant 17 mei 1849

Van de gebouwen, welke wij opgaven op Zondag door het vuur vernield te zijn, was ook een bewoond door de heeren *Kam en van der Meulen*, wier geheelen inboedel, instrumenten enz., door de vlammen werden verslonden. Ofschoon de heeren *Kam en van der Meulen* een en ander grootendeels geassureerd hadden, is het verlies hetwelk zij geleden hebben, voor hen zeer gevoelig, daar eene collectie instrumenten met zorg en vlijt bijeengegaard, en uitvindingen welke de vrucht van een twaalfjarigen arbeid zijn, door geene assurantie-maatschappij wedergegeven kunnen worden.

BIJLAGE 9

Nieuwe Dordrechtsche Courant 14 en 16 februari 1859:

HET NIEUWE ORGEL IN DE GROOTE KERK TE DORDRECHT.

Gehst du an einer Kirche vorbei und hörst Orgel
darin spielen, so gehe hinein und höre zu. Wird es
dir gar so wohl, dich selbst auf die Orgelbank set-
zen zu dürfen, so versuche deine Finger und staune
vor dieser Allgewalt der Musik
ROBERT SCHUMANN Ueber Musik und Musiker

Zal het orgelspel onder meer als een der geschiktste middelen zijn aan te merken ter veredeling van den smaak en ook ter bevordering van de liefde voor de toonkunst, dan wordt in de eerste plaats daartoe vereischt een goed en deugdelijk instrument, en is zulk een orgel geplaatst in een zoo schoon en indrukwekkend kerkgebouw als de groote kerk te Dordrecht, waar alles bijdraagt en meêwerkt, om het orgel als een der voortreffelijkste instrumentente doen kennen, dan werkenbeide samen tot veredeling van het gevoelen tot verheffing van den geest.

In het algemeen kan de orgelspeelkunst niet op dien vooruitgang roemen, welke aan de behandeling van andere muziek-instrumenten is te beurt gevallen. Sints men het orgel bij de openbare godsdienst-oefeningen ter begeleiding van het gezang bezigde, werd de smaak voor de kerkmuziek beschaafd en vooral op Duitschen bodem tot eene klassieke hoogte gebragt.

Ook hebben de orgelbouwkunst en het orgelspel niet altijd gelijken tred gehouden, en eene vergelijkende beschouwing der orgels uit de 17^e en 18^e eeuw met die van onze eeuw pleit ontegenzeggelijk ten voordeele der laatsten.

Bij de toeneming van betere orgels en de hernieuwde opwekking die het orgelspel daardoor en ook door andere middelen ontving, hoort men thans in ons land ook van eene toenemende beschaving en verbetering van het orgelspel; en de geschiedenis dier kunst, waarin de luisterrijke namen ook van beoefenaren van onzen tijd, geschreven staan, is dáár om deze bewering te staven.

Wanneer wij ons het oude Orgel van de groote Kerk terugdenken, dan herinneren wij ons de zeer gebrekkige stemming en temperatuur, zoodat er hoogstens uit niet meer dan 9 of 10 toonaarden kon gespeeld worden, derhalve nog minder dan die waarmede de ouden zich vergenoegden en waarom zij hunne quinten of dominanten bijna rein stemden. Deze temperatuur, bekend onder den naam van ongelijkzwevend wordt ook wel genoemd "orgelwolf".

Voorts hoorde men bij gewoon zacht geluid iederen aanslag van de toetsen der klavieren die niet groter waaren dan vier octaaf van C tot c''', verder de ongelijkheid in den windtoestel, alle, gebreken, die bij het aanhoren van het orgel het oor onaangenaam

aandeden terwijl wij als inwendige gebreken alleen aanstippen de gebrekkige abstractuur, windladen enz.

Als vervaardiger van het oorspronkelijke orgel meenen wij te kunnen noemen Nicolaas van Haegen, orgelmaker te Antwerpen, voldoende zekerheid daarvoor hebben wij daarvoor niet. Matthijs Balen zegt in zijne beschrijving van Dordrecht dat het orgel gebouwd is in 1671 zijnde op den 21 February van dat jaar de eerste steen daarvan gelegd.

Het had 38 doorgaande en 13 halve stemmen of registers; was een zogenaamd achtvoets werk met zestienvoets grondgeluid; met drie klavieren, vrij pedaal en vijf blaasbalgen. Blijkbaar hebben er aan het orgel van tijd tot tijd veranderingen en herstellingen plaats gehad, doch deze zijn noch doortastend, noch doeltreffend geweest. Het was op het laatst in een slechten toestand, zoo zelfs dat het niet in staat was de noodige aanmoediging te verleenen tot eene veelvuldige bespeling en het doel waartoe het strekte ten eenenmale gemist werd.

Door den ijver en de zorg van H.H. Kerkmeesteren werd eindelijk na ingewonnen advies van deskundigen aan dien onaangenamen toestand een einde gemaakt. In 1856 werd tot den bouw en de zamenstelling van een nieuw orgel besloten en de vervaardiging van dit werk in January 1857 opgedragen aan den Heer W.H. Kam orgelmaker te Rotterdam. Even na pinksteren van laatstgenoemd jaar werd het oude orgel afgebroken en de werkzaamheden tot vergrooting en verbetering van de orgelkas aangevangen. In mei 1858 begon de orgelmaker met het inbrengen van het binnenwerk.

Het nieuwe orgel door de H.H. J.A. van Eyken van Amersfoort thans organist te Elberfeld, en G.I. de Vries muziekmeester en organist te Dordrecht geexamineerd en goedgekeurd getuigt ten volle van den steeds toenemenden vooruitgang der orgelbouwkunst. Het strekt evenzeer den vervaardiger tot eer die getoond heeft zijn meesterlijk plan naar theoretischen gronden vastgesteld ook praktisch te kunnen uitvoeren als het eene lofspraak is op de bekwaamheden van hem aan wiens onderzoek als deskundige de plannen tot den bouw zijn onderworpen geweest.

Het binnenwerk is van eene zuivere en fraaije constructie, terwijl de grondige, ronde en te gelijk krachtige toon van het volle werk gepaard met eene regt schoone gelijkmatigheid elk muziekaal oor aangenaam zal zijn en treffen.

Het orgelwerk geplaatst in de oude kas, die, hoezeer niet in overeenstemming met den bouwstijl der kerk vrij wel met het overige ameublement overeenkomt doet zich zeer goed voor. Het schilder- en verguldwerk aan den Heer W.W. van Strij te Dordrecht opgedragen strekt voor dergelijke werken tot aanbeveling. De kast van het positief (3^e klavier) en die van het 2e klavier en van het pedaal zijn aan de achterzijde aanmerkelijk vergroot.

De frontpijpen, de klavieren en andere uitwendige zaken van het orgel geven aan het geheel een allergunstigst voorkomen.

De grootste in het gezigt staande sprekende pijp, contra C van het Praestant 16 voet weegt ongeveer 52 Ned. ponden en heeft eene inwendige middellijn van 29 Ned. duimen en eene hoogte van 5 El te rekenen van de labium of kernreet en met den voet van 5.15 El.

De inwendige hoofdzaken van het orgel zijn verdeeld als volgt:

in het positief eene windlade ongeveer 0,40 El hooger dan de oxaalvloer.

De twee manuaalladen liggen ongeveer op de hoogte van den voet van den front-middentoren waarachter twee pedaal windladen waarop geplaatst zijn de volgende stemmen: Subbas 32 voet, Quint 6 voet, Bazuin 16 voet, Trombone 8 voet, Trompet 4 voet.

De Eerste C van de Subbas 32 voet (2 octaven lager dan de C van de groote octaaf eener piano) is binnenwerks wijd $44\frac{1}{2}$ Ned. duim en van het spraakstuk lang 5 el. Ter weerszijden van de manuaalladen, doch lager (ter hoogte van ongeveer 0,75 El boven den onderkant der hoekfronttoeren) vindt men nog twee pedaalladen waarop de overige stemmen.

Vervolgens de twee bovenmanuaalladen, geplaatst ongeveer 7,60 El uit den oxaalvloer in eene aan iedere zijde digtgetimmerde kast.

De windladen voor de klavieren zijn op gewone wijze verdeeld, d.i. 27 cancellen waarop het pijpwerk met intervallen van een heelen toon geregeld geplaatst of met conducten afgevoerd is.

De twee achter pedaalladen waarop de voren genoemde stemmen de eene met 13, de andere met 14 cancellen doch waarvan de volgorde bij andere windladen van gewone verdeeling door het verspringen van toonen met intervallen afwijkt waardoor èn ruimte èn materieel gespaard werd.

Vervolg en slot in een volgend Nummer

Het Nieuwe Orgel in de GROOTE KERK te DORDRECHT.

(Vervolg en slot)

Al dadelijk kunnen als bijzondere constructiën en vindingen van lateren tijd aangemerkt worden de ook hier aangebrachte kleine klepjes onder en tegen al de cancelkleppen of hoofdventilen van iedere windlade, alzoo aangebragt dat bij het neerdrücken der toetsen eerst de kleinere zich openen en vervolgens de eigenlijke cancelkleppen. Deze constructie draagt bij om den speelaard te vergemakkelijken, door dat vóór dat de eigenlijke cancelkleppen in beweging komen reeds gedeeltelijk het moment van tegenstand der verdigte lucht veranderd is.

De hoofd-manuaalladen hebben voor het klein en groot octaaf vier kleppen, twee voor iedere toets van het manuaal en twee voor de pedaalkoppeling. Deze dubbele kleppen vóór en achter in de windlade aangebragt, bevorderen den oogenblikkelijken aanvoer van wind en de vulling der geheele cancellen, terwijl nu de betrekkelijke digtheid der lucht in de cancellen minder afhankelijk wordt gesteld van het verbruik. Wordt het pedaal in vereeniging met de manuaalstemmen gebruikt, zoo geschiedt dit niet door de toetsen van het pedaal met die van het manuaal te koppelen maar door de directe verbinding met de hierboven gezegde kleppen in de manuaalladen.

De hoogst belangrijke verbetering in het windtoestel, ook hier in toepassing gebragt, noemen wij een der opmerkenswaardigste; vier enkele schepblaasbalgen, twee aan twee met elkander verbonden, brengen in vier zoogenaamde reservoirs de verdigte lucht. Deze reservoirs zijn met zoogenaamde vouwleidingen en twee met gewoon kanaal onderling verbonden. Twee dezer reservoirs (voor het pedaal en hoofd-manuaal) zijn gebragt tot eene verdigte lucht van 36 graden, één voor het positief van 34 graden en één

voor het boven-manuaal 30 graden, gewoon orgelschaal; één graad op één tiende van een Rijnlandschen duim.

Voorts zijn onder al de windladen hulp- of compensatiereservoirs aangebragt.

De vooruitgang door de toepassing van zoodanig stelsel in de Orgelbouwkunst tot stand gebragt, is onder de gewigtigste te rangschikken. Hierdoor bestaat de gelegenheid de windleidingen van het Pedaal en van die der klavieren van elkander af te zonderen en des noodig de bas en discant uit verschillende reservoirs wind te doen erlangen en wel met dat voordeel dat bij volstemmige of ook wel vluggere behandeling van het Orgel, mindere afwijking en ook minder windschudding kan plaats vinden.

De crescendo of decrescendo hoe eenvoudig hare vinding ook is, verleent aan het orgel een schoon effect. De boven-manuaalladen liggen in eene digte kast; aan de voorzijde bevinden zich in verticale rigting smalle beweegbare deuren of jalousiën, door met den voet op een, in den bovenregel van het voetklavier aangebragte trede te duwen, hierdoor kan men het geluid in sterkte doen toe- en afnemen, terwijl door een register-trekker de deuren in geopenden toestand kunnen vastgezet worden. De tongwerken van het Pedaal, de Subbas 32 voet en Quint 6 voet kunnen door ijzeren treden, ter linkerzijde van het Pedaal geplaatst, af- en aangezet worden.

Daar deze stemmen op de tevoren gezegde achterwindladen geplaatst zijn, wordt door op- of nederduwing de aanvoer van den wind òf naar de laden afgesloten of geopend.

De dispositie van het orgel op drie handklavieren en pedaal verdeeld, is als volgt:

Het hoofdmanuaal of middelklavier heeft 15 stemmen, t.w:

Praestant	16 voet	Octaaf	2 voet
Gedekt	16 "	Mixtuur	4 en 5 sterk
Praestant	8 "	Scherp	3 "
Roerfluit	8 "	Cornet	5 "
Holfluit	8 "	Trompet	16 voet
Octaaf	4 "	Trompet	8 "
Roerfluit	4 "	Clarinet	4 "
Quint	3 "		

Het positief of beneden-klavier heeft 13 stemmen, t.w:

Bourdon	16 voet	Quint	3 voet
Praestant	8 "	Octaaf	2 "
Gemshoorn	8 "	Mixtuur	3 en 4 sterk
Salicionaal	8 "	Cornet	5 "
Bourdon	8 "	Trompet	8 voet
Octaaf	4 "	Dulciaan	8 "
Gemshoorn	4 "		

Het bovenmanuaal of derde klavier bestaat uit 12 stemmen t.w:

Baardpijp	8 voet	Gedekt	4 voet
Holpijp	8 "	Nazart	3 "

Viola di Gamba	8 "	Woudfluit	2 "
Quintadeen	8 "	Schalmei	8 "
Salicionaal	4 "	Vox Humana	8 "
Open Fluit	4 "	Carillon 3 sterk	van c-f [♯]

In het pedaal vindt men 11 stemmen, t.w:

Subbas	32 voet (gedekt)	Quint	6 voet
Principaal	16 "	Octaaf	4 "
Violon	16 "	Bazuin	16 "
Subbas	16 "	Trombone	8 "
Octaaf	8 "	Trompet	4 "
Gedekt	8 "		

De klavieren hebben 54 toetsen, beginnende met groote C en eindigende met \bar{F} . Het pedaal 27 bevat 27 toetsen, van Groot C tot eengestreept D. De klavieren hebben twee Koppelingen, zoodanig dat het manuaal verbonden wordt aan het positief en het bovenwerk, verder de pedaalkoppel, de noodige afsluitingen en tremulant voor het bovenwerk.

De specie van het pijpwerk, zoo als de corpora der tongwerken, de gamba geluiden en de front of gezigt pijpen is van 9 deelen tin en 7 deelen lood.

Moge deze oppervlakkige beschouwing en beschrijving van het nieuwe orgel doen zien dat het kan wedijveren met de nieuwste orgelwerken, en de voortreffelijkheid van het geheel, de welluidendheid van het labiaal en bijzonder de ronde vaste en fraaije toon zullen de verdiensten doen erkennen van den vervaardiger en hem tot aanbeveling strekken.

Wij eindigen onze beschouwing met den wensch, dat dit schoone orgel moge bijdragen tot verlevendiging en meer algemeene beoefening van het orgelspel.

BIJLAGE 10

Caecilia 16/5 (1 maart 1859), 52-53

Waarde Redacteur,

Met genoegen hebben wij gezien dat er reeds met een woord van het nieuw gebouwde Orgel in de Groote Kerk en het Orgelspel van den Heer J.A. van Eyken van Elberfeld is gewag gemaakt. Het zij mij echter vergund het daaraan ontbrekende bij deze aan te vullen.

Dispositie van het Nieuwe Orgel in de Groote Kerk, vervaardigd door den Heer W.H. Kam.

	HOOFDMANUAAL.		POSITIEF.	
	Praestant	16 voet	Bourdon	16 voet
	Gedekt	16 "	Praestant	8 "
	Praestant	8 "	Gemshoorn	8 "
	Roerfluit	8 "	Salicionaal	8 "
	Holfluit	8 "	Bourdon	8 "
	Octaaf	4 "	Octaaf	4 "
	Roerfluit	4 "	Gemshoorn	4 "
	Quint	3 "	Quint	3 "
	Octaaf	2 "	Octaaf	2 "
	Mixtuur	4 en 5 sterk	Mixtuur	3 en 4 sterk
	Scherp	3 sterk	Cornet	5 sterk
	Cornet	5 "	Trompet	8 voet
	Trompet	16 voet	Dulciaan	8 "
	Trompet	8 "		
	Clarinet	4 "		
(p. 53):	BOVENMANUAAL.		PEDAAL.	
	Baardpijp	8 voet	Subbas	32 voet gedekt
	Holpijp	8 "	Principaal	16 "
	Viola di gamba	8 "	Violon	16 "
	Quintadeen	8 "	Subbas	16 "
	Salicionaal	4 "	Octaaf	8 "
	Openfluit	4 "	Gedekt	8 "
	Gedekt	4 "	Quint	6 "
	Nazard	3 "	Octaaf	4 "
	Woudfluit	2 "	Bazuin	16 "
	Schalmei	8 "	Trombone	8 "
	Vox humana	8 "	Trompet	4 "
	Carillon			

Crescendo voor het bovenmanuaal.

Afzetting voor het Pedaal, waardoor de tongwerken, Subbas 32 vt. en Quint 6 vt. worden afgesloten.

Onder ieder windlade ligt een hulprecevoir.

De ventielen in de windladen hebben ieder eene kleine hulpklep, waardoor de drukking van de verdigte lucht verbroken wordt.

Het blaastoestel heeft vier Recevoirs, twee voor het Hoofdmanuaal en Pedaal, hebbende 36 gr. verdigte lucht; een dito voor het positief van 34 gr., een dito voor het bovenmanuaal van 30 gr.; alle deze Recevoirs worden gevoed door 4 scheppen, twee à twee aaneengekoppeld.

De koppeling van het pedaal tot het hoofdmanuaal is niet verbonden aan de klavieren; daarvoor zijn afzonderlijke ventielen in de hoofdmanuaal-windladen gelegd, door een afzonderlijk mechaniek. Al de Gamba-geluiden, de tinnen praestantpijpen en de corpora der tongwerken, (als ook de frontpijpen) zijn allen van Banca-tin, hebbende eene mengeling van 9 d. tin en 1 d. lood; het compositie-pijpwerk heeft 7 d. lood en 3 d. tin. De Vox Humana heeft doorslaande tongen van Berlijnsch zilver.

Van het Orgel-Concert, door den Heer J.A. van Eyken van Elberfeld ten voordeele der armen gegeven en dat de som van omtrent *f* 300 heeft opgebracht, deel ik u het Programma mede:

J.S. Bach, Fantaisie en Fuge (G-mol). R. Schumann, *Abendlied* uit Op. 85. J.A. van Eyken, Sonate N°. 3. J.S. Bach, Koraalvoorspel "Schmücke dich o liebe Seele". W.A. Mozart, Fantaisie (f-mol). L. van Beethoven, Andante uit de 5de Symphonie. J.A. van Eyken, Variatiën over "Wien Neêrlands bloed".

Van Eyken's uitmuntend spel heeft menigeen verrukt en deed bij velen den wensch ontboezemen: *Mogten wij ook zulk een Organist bezitten.*

G.O.

BIJLAGE 11

Caecilia 20/6 (1863), 15 maart 1863, 72

NIEUW ORGEL TE OVERSCHIE

Den 2^{den} November werd in het naburig Overschie het nieuwe orgel, vervaardigd door den orgelmaker W.H. Kam van Rotterdam, voor de eerste maal bij de godsdienstoefening bespeeld door den herr S. de Lange, organist aan de Zuiderkerk te Rotterdam, die het daags te voren had onderzocht en een zeer loffelijk getuigenis daaromtrent had afgelegd. Des namiddags stelde voorts genoemde organist door zijn spel het publiek in de gelegenheid het orgel in al zijne voortreffelijkheid te leeren kennen. Het 8-voets werk, met 2 handklavieren en aangehangen pedaal, is in ééne kast besloten, wordt ter zijde bespeeld en is uitmuntend en van zeer fijne materialen zamengesteld. De intonatie is zeer krachtig en aangenaam tevens; de windtoevoer zeer vast en overvloedig, door een

reservoir met twee schepblaasbalken. Het spreekt vlug aan en is gemakkelijk te bespelen. Wij laten de dispositie hier volgen:

Hoofd manuaal		Boven manuaal	
Prestant	8 vt.	Baarpijp	8 "
Bourdon	16 "	VioladiGamba	8 "
Roerfluit	8 "	Holpijp	8 "
Octaaf	4 "	Octaaf	4 "
Fluit	4 "	Roerfluit	4 "
Quint	3 "	Woudfluit	2 "
Octaaf	2 "	Dulciaan	8 " (door-
Cornet 5 ^{st.} discant	8 "	slaande tongen)	
Mixtuur 4 en 5 ^{st.} uit	2 " (met		
	repetitie)		
Trompet	8 "		

eene trekkopeling en ventiel

Dit werk is het 28^e van de zoo grootere als kleinere kerkorgels door den vervaardiger geleverd, die zich in 1837 te Rotterdam vestigde en, tot 1852 onder de firma Kam en van der Meulen, werkzaam was. Ook die vroegere orgels werden door bevoegde beoordeelaars als de heeren J.A. van Eijken, B. Tours, S. de Lange, W.F.G. Nicolai, H.G. Marinus, J.C. La Brant en vele anderen, als schoone en (zoo als de tijd ook bevestigd heeft) deugdzame kunstwerken beoordeeld.

Onder deze verdienen bijzondere vermelding: het orgel te Zierikzee, een 16-voetswerk met twee handklavieren, vrij pedaal en 31 stemmen, waar door de fabrikanten (indien wij ons niet vergissen, voor het eerst in Holland) de *reservoir*-blaasbalken werden aangewend.

Het orgel in de Willemskerk te 's-Hage, een 16-voets werk, met 3 handklavieren, vrij pedaal en 42 stemmen; over 't welk door den Heer W.F.G. Nicolai een allergunstigst rapport werd uitgebragt.

Het orgel in de groote kerk te Dordrecht, een 16-voetswerk met 32 subbas op het pedaal, 3 handklavieren, vrij pedaal en 53 stemmen, hetwelk door den heer J.A. van Eijken een allervoortreffelijkst werk werd geoordeeld en waarop tevens door genoemden heer eene orgelbespeling ten voordeele der armen werd gegeven.

Eindelijk vermelden wij nog het orgel in de nieuwe kerk te Middelburg, ten vorigen jare voltooid, een 16-voets werk, met 2 handklavieren, vrij pedaal en 27 stemmen, hetwelk door den heer S. de Lange mede als een uitmuntend werk werd geprezen. In 't algemeen is aan alle, zoo kleinere als grootere werken, die wij van deze firma leerden kennen, krachtige en aangename intonatie, vaste wind en gemakkelijke speelaard eigen. Daar wij ons niet herinneren omtrent de verrigtingen dier firma iets in *Caecilia* vermeld te hebben gevonden, hebben wij gemeend die hier eenigzins in 't licht te mogen stellen, eene verdiende hulde, die wij aan andere bekwame fabrickanten in dat vak meermalen en steeds gaarne zagen en zullen zien bewijzen.

SUMMARY

I

MUSEUM ORGANS UNDER THE CARE OF THE GOVERNMENT THE CHURCH ORGAN COLLECTION OF THE RIJKSMUSEUM IN AMSTERDAM

In 1885 the Vereniging voor Noord Nederlandse Muziekgeschiedenis (Society for northern Dutch Music History), led by its trustee J.C.M. van Riemsdijk, played an important role in the purchase by the Rijksmuseum in Amsterdam of the famous Gerritsz organ (1479) from the Nicolaïkerk in Utrecht. In 1881 the Society had already published a description of the instrument written in 1873 by the organ builder J.F. Witte, who was the first to recommend integral museum conservation because of the exceptional historical importance of the instrument. His point of view appears to be relevant today.

In 1886 the Nicolaïorgel was set up in the Rijksmuseum, in the glass-covered Westelijke Binnenplaats [West Inner Court], as a part of the collection of the Nederlands Museum voor Geschiedenis en Kunst [Dutch Museum for History and Art]. The Nicolaïorgel was one of five organ cases there; it was the only one of the five that was set up complete with its interior by a professional organ maker. The other four were:

- The organ cases including painted shutters of the Duyschot/Müller organ (1693/1723) from the Evangelisch Lutherse Oude Kerk in Amsterdam, which were given to the Rijksmuseum in 1884 on loan by the church trustees.
- The early 16th-century case from the Hervormde Kerk of Scheemda, loaned to the museum in 1886. It was purchased in 1896 with the support of the Vereniging Rembrandt (Rembrandt Society), after repeated attempts starting in 1874 by the College van Rijksadviseurs voor de monumenten van Geschiedenis en Kunst (Board of Advisers for Monuments of History and Art) to buy the instrument from the organ maker Rudolf Meijer, who had provided the case with a new interior in 1875.
- A 16th-century case from Harenkarspel, which was bought from J.L. Schouten of Delft in 1888 on the recommendation of director David van

der Kellen Jr., after it had been exhibited at the Nationale Tentoonstelling van Oude en Nieuwe Kunstnijverheid (National Exhibition of Old and New Crafts) in The Hague.

- The Niehoff organ (1557) from the Hervormde Sint-Nicolaaskerk in Brouwershaven, bought in 1892 on the recommendation of museum architect Dr. P.J.H. Cuypers as part of a church restoration project that was largely financed by the government. The valuable interior of this instrument was lost in the process. The case was returned to the church in Brouwershaven, on loan, already in 1901, and in 1963 it again became the property of the church trustees.

In 1928 the director of the Rijksmuseum F. Schmidt Degener attempted unsuccessfully during a reorganization of the museum to place the Nicolaïorgel in the Centraal Museum in Utrecht, and later in the Nicolaïkerk where it came from; after this it was set up in one of the tower rooms of the museum. In 1949 a modest conserving restoration was carried out. The next year the organ maker G.A.C. de Graaf published a series of articles on the instrument in the journal *Het Orgel*, based on an extensive technical and historical documentation. In 1952, on the recommendation of the Rijksbureau voor Monumentenzorg (National Monument Service), the cases of the Nicolaïorgel and of the organ from the Lutherse Oude Kerk in Amsterdam were placed in the Abbey Churches in Middelburg, which had been rebuilt after the German bombing of 17 May, 1940. The Amsterdam cases were bought by the Middelburg Church trustees from the Lutheran congregation of Amsterdam and – provided with a new interior by organ maker G. van Leeuwen – placed in the Nieuwe Kerk. The old front pipes, key action and stop action were lost.

The cases of the Nicolaïorgel were placed on loan in the Koorkerk, which the government put at the disposal of the Vereniging voor Vrijzinnig Hervormden (Society of the Free Reformed) for a period of a hundred years, in the expectation of a restoration of the interior by organ maker Van Leeuwen. In 1959 however the Organ Commission of the Reformed Church arrived at the conclusion that a historically and scientifically acceptable restoration of the Nicolaïorgel was an unattainable goal, after which the interior was placed in government monument storage. The cases remain today in the Koorkerk in Middelburg.

II
‘A GREAT WORK, WHICH IS THE FIRST OF ITS KIND
AND OF WHICH UP TO NOW
NO SPECIMEN HAS BEEN SEEN OR HEARD BEFORE’
THE ORCHESTRION BY ABBÉ VOGLER
AND ITS BUILDER JOHANNES PIETER KÜNCKEL

Although the importance of Abbé Georg Joseph Vogler’s simplification system within the history of the organ is generally recognized in European literature, only a few publications reveal the name of the organ builder Johannes Pieter Künckel as the actual builder of the orchestrion, a transportable instrument in which Vogler’s system must have been applied for the very first time. The German organ expert Friedrich Wilke e.g. reports in *the Allgemeine Musikalische Zeitung* of 1823 nothing more than that Vogler requested the instrument maker Rackwitz from St. Petersburg to come to Rotterdam in 1790, in order to make the free reeds for the instrument under construction. Yet, the name of the builder of the orchestrion was already mentioned in 1920 by the Dutch organ historian Jan Willem Enschedé, which followed the discovery of an advertisement in the *Amsterdamse Courant* of October 21, 1790. The orchestrion built by Künckel is described as an instrument with four keyboards with 63 keys and 39 pedals, and is named as such because it mimics an entire orchestra, including its *piano*, *crescendo*, and *diminuendo* possibilities.

It is probable that Vogler became acquainted with the organ builder Künckel during his concert tours, which included performances in Rotterdam during the years of 1785-1786 and 1789. Prior to the construction of the orchestrion, Vogler enquired to the mayors of Alkmaar in 1785 to have his until then unknown arrangements performed at the organ of the Great [or] St. Lawrence’s Church in that city. Early in the September of 1789, Künckel advertised in the *Rotterdamsche Courant* for the recruitment of staff in order to create a large work and the first of its kind. This is probably the oldest source referring to the orchestrion. Following several concerts in the Amsterdam riding school, Vogler demonstrated the instrument successively in London, Stockholm, and Prague, where – after several improvements, made by Vogler – the instrument was in all likelihood already lost shortly after 1802.

Whereas the few Dutch sources on the orchestrion provide little information, it is possible to derive greater detail about the instrument from foreign sources and publications. The principles of Vogler’s simplification system, used in

the instrument, are discussed in the *Allgemeine Musikalische Zeitung* of March 1799 and confirmed by a stop list, available in a manuscript which can be found in the Bayerische Staatsbibliothek. According to this list, the stops of the orchestrion are distributed rank wise on the various manuals, according to quality (timbre) and quantity of sound (foot height): the first manual contains the basic stops according to the principle of acoustic keynote generation by combination of harmonics, the second manual contains flute chorus, the third has the free reeds and the fourth a string chorus with added solo flute. The message said from 1799 and other sources also describe a number of dynamic tools of the orchestrion.

Whether the orchestrion has been provided with a *crescendo* coupling device – as applied in various Dutch church organs by the brothers Hess from Gouda – remains hitherto unmentioned in the known sources. After the departure of Vogler and his orchestrion to countries abroad, the imitation of his ideas by Dutch organ builders can hardly be identified. The later instruments built by Künckel seem to reflect the more traditional ideas of advisors involved, concerning stoplists as well as chosen temperatures, ranging from middle tone to equal temperament.

III OF GOLDEN AND ‘UNNECESSARY ORGANS’ CONTRIBUTION TO AN ORGAN HISTORY OF DORDRECHT

In the absence of ecclesiastical archives of Dordrecht, hardly any information on the organs prior to the Reformation is available. The oldest known evidence is the appointment of organist ‘master Claes’, recorded in April 1404 in the deed book of the municipality. From 1544 two manuscripts survived with information about the purchase of a four-foot organ for the chapel of the Sacrament Hospital.

From 1588, regular payments to organists of the Great and Augustinian Church can be found. They include those to Hendrik Speuy, known in modern times in particular for his *Psalmen Davids* [Psalms of David], which are the oldest known printed keyboard pieces in the Netherlands. One instrument in the current literature situated in the Great or Our Lady’s Church, delivered by Albert Kiespenning and inspected by Speuy and Sweelinck, appears – as the church accounts teach us – to be placed in the Augustinian Church. An impression of music performed in Dordrecht in the 17th and 18th centuries is provided by the musical library, as mentioned in the will of city organist Jacob van Blanckenburch.

In 1670, organ builder Nicolaas van Hagen received a commission for the construction of a new organ in the Great Church following the example of his instrument in the St. Paul's church of Antwerp, to be placed in cases made by Pieter Willemsz. Nieuwerkerck, with woodcarving by Abraham van Calraet. The description has been preserved and can be found in Jacob van Beveren's *Deductie ende Vertoogh*, in which this Mayor defends his financial policies against discontent among the bourgeoisie concerning this 'unnecessary' organ. Judging from the church accounts, the cases and the instrument itself must have been completed in 1672. Van Hagen's former servant Jacob Pellereijn, who had settled down as an independent organ builder in Dordrecht, still worked on the instrument in 1679. Van Hagen died in 1685 in the old men's home after having bequeathed his tools to his cousin Gregorius van Hagen and his pupil Jacob Cools from Dordrecht. A large-scale renovation and repair of the organ in the Great Church was carried out in 1700 by the Amsterdam organ builder Johan Duyschot, during which the instrument was provided with painted shutters. In 1763, the ornamentation of the instrument was largely renewed.

During the first four decades of the eighteenth century, the hidden church of Saint Mary-Maior, the Walloon Church, and the Lutheran Church all obtained new instruments, made by the organ builders Verhofstad, Houben and Wiegleben and Smits respectively. In 1775, organ builder Hess from Gouda built a new instrument for the Augustinian Church. His Dordrecht former employee Pieter Johannes Geerkens performed in 1799 a large-scale reconstruction of the organ in the Great Church under the advice of city organist Elbertus van Eem. Andries Wolfferts, also from Dordrecht, made his first almost completely new organ for the Lutheran congregation in 1779. Sources teach us that organ music of Johann Sebastian Bach and Felix Mendelssohn were performed for the first time in Dordrecht in 1847, during concerts in the Augustinian Church by Gijsbert Isaäk de Vries and Jan Albert van Eyken.

The Augustinian organ had only shortly before been renovated by the Rotterdam organ builders Kam and Van der Meulen, who also supplied new instruments to the Roman Catholic Boniface Church and the Old Catholic Church of St. Maria Maior. The Nieuwe Kerk (New Church) obtained an organ of the Utrecht firm Bätz & Co. in 1854. By preference of organist Jan Albert van Eyken from Elberfeld, Willem Hendrik Kam was asked to improve and renew the organ of the Great Church in 1857. In 1859 Van Eyken examined the organ and presented the results in a concert. Only ten years later changes were made by Bätz & Co, who also removed stops of the organ in the Augustinian Church. In 1899 a new organ

for this church was made by the Utrecht organ builder Maarschalkerweerd, who also built an instrument for the Remonstrant Church in 1909.

Many valuable instruments of Dordrecht were lost during the twentieth century; the thoughtful restoration of the organ in the Great Church by G. Van Leeuwen & Zoon in 1939 is of particular historical significance. Plans for a new destination of the Boniface organ in Etten-Leur did not come to fruition in 2006; the interior of the Kam and Van der Meulen organ of the Old Catholic Church, sold in 1939, however was returned to its original location in 1989. In that same year, changes to the mechanics of the Kam-organ in the Great Church were carried out; from 2007 onwards the thoughtful restoration of this instrument has been carried out in several phases.

IV

‘THEY DID NOT SEEM TO BE AWARE OF THE JEWEL THEY POSSESS’ ASPECTS OF ORGAN HISTORY OF THE RIJNMOND REGION

No lesser person than Albert Schweitzer praised the otherworldly sound of the organ of the Rotterdam Laurens Church as one of the finest organs in the world, only comparable to that of the Parisian Notre Dame and Saint Sulpice. The people of Rotterdam were, according to Schweitzer who shared his thoughts with the permanent organist of the church, Hendrik de Vries, entirely unaware of the value of the jewel which they possessed. Underestimation of the meaning of one’s own cultural heritage seems to be a typical Dutch trait, and the organ history of the Rijnmond region seems to have been predetermined by this tendency of wanting to get the best far away – thus matching the Dutch spirit of mercantilism. Noteworthy in this context, for example, is the decision of the church wardens of Schiedam in 1776 not to order a new organ for the Great Church, because no competent organ builder would be available; furthermore, they were of the opinion that the old instrument even sounded better than several newly made organs in the region. The idea of establishing a ‘School’ of organ builders, as could be demonstrated in cities such as Utrecht and Leeuwarden, hardly – if at all – seems to have existed in the Rijnmond region.

Even instruments from a reputable and knowledgeable organ builder such as Rudolph Garrels, an apprentice of Schnitger, did not escape the criticism of Dutch organists. One can identify changes in the wind facilities of several instruments only relatively shortly after they were built, e.g. in the Moreau organ of St.

John's Church in Gouda. The history of this church from the late seventeenth century seems to be mirrored in that of the controversy which surrounded the carillon of Gouda. The bell-founder Pieter Hemony – against his own wishes and upon the proposal of Quirinius van Blankenburg – was made to add the big bells for C sharp and D sharp to the usual tone sequence. Church organs in the circles of Van Blankenburg were also provided with new keys, completing the great octave, for example the Niehoff organ of Gouda, which had been renovated by Nicolaas Langlez and Jacob Cools.

Instruments within the field of the more conservative Schol family – a family of organists and carilloneurs – on the other hand retained their short octaves for a longer period of time. The above mentioned Jacob Cools, who was taught by Van Hagen, and may be considered as the last representative of a school of organ builders who excelled successively with their organs of St. John's Church in Hertogenbosch, the Laurens Church in Rotterdam, and the Great Church in Dordrecht.

Attempts to extend the dynamic possibilities of the organs characterize the eighteenth century of this region, which are exemplified by the crescendo and octave couples as applied by Joachim and Hendrik Hermanus Hess and related organ builders.

With the increasing amount of printed literature on the art of the organ, the influence of organ advisers on the concept of the instruments that were to be built or renovated grew as well. Examples of consultant projects are the orchestrion, made by the Rotterdam organ builder Johannes Pieter Künckel for and according to the ideas of the traveling organ virtuoso and theorist Abbé Georg Joseph Vogler, and the new Rotterdam Laurens organ, for which the specifications were drawn by no less than three organ builders and two advisory organists.

Two remarkable self-made advisors in the first half of the nineteenth century were Frans Smeer and Dirk van Vreumingen. The ideas of the latter and those of Kam and Van der Meulen about a new organ for Zwammerdam did not coincide: here and at other occasions, the artistic self-consciousness of the organ builders was in conflict with advisors who emphatically wanted to act as 'sound architects'. Yet, when Willem Hendrik Kam's specifications for the design of an organ in the Willemskerk in The Hague and the Great Church in Dordrecht were submitted anonymously to impartial advisors, he received a contract on substantive grounds in both cases, despite his higher price. Other nineteenth-century organ builders in the area remained of regional significance; the main instruments were built by organ builders such as Bätz & Co. and Maarschalkerweerd from Utrecht

and Van Dam from Leeuwarden. This situation does not change in the twentieth century: larger instruments such as those for the Nieuwe Zuiderkerk and, after World War II, the St. Lawrence Church in Rotterdam were again made by organ builders from abroad. Still, the tendency to get the best from far away has in the end provided the Rijnmond region with a particularly multi-coloured organ landscape.

V

ACCUSED OF MEDIOCRITY: DISREGARD AND APPRECIATION OF A ROTTERDAM ORGAN BUILDER COMPANY

Organ builder Willem Hendrik Kam (*Berkel, 1806 – † Oost-Souburgh, 1863) received his training probably from 1828 with the Utrecht brothers Bätz, and with certainty from 1831 to 1837 with the brothers L.J. and J. van Dam in Leeuwarden. With Van Dam-employee Hendrik van der Meulen (*Leeuwarden 1810 – † Rotterdam 1852) he started his own organ company in 1837 at the Rotterdam Leuvehaven; and from the outset of their venture received prestigious requests. Possibly through the contacts of Van der Meulen's family in law, named Dupont, the first orders mainly came from Roman Catholic churches, but in 1840 the duo was asked to build a representative organ for the Reformed Church of Oudewater.

Good contacts existed with the expert who tested this and many other instruments: the Rotterdam organist Samuel de Lange Sr., with whom also a company to trade in pianos was started up. Their self-assured and confident setup brought Kam and Van der Meulen into conflict with influential organ consultants such as Johannes Bernardus Bremer, and as a result missed orders. The churchwardens of the Rotterdam Reformed Church qualified their work as nothing more than mediocre. This negative assessment rendered them with no opportunity to advance and qualify for the renovation of the Laurens organ and the construction of a new organ for the Zuiderkerk. An extensive controversy in the *Nieuwe Rotterdamsche Courant* of April 1846 on the results of the renovation of the Laurens organ by the Utrecht firm Bätz & Co. was probably directed within the influence of Kam and Van der Meulen: in that case this article might be regarded as an artistic and scholarly program from which their work can be interpreted.

The opposition did not prevent Kam and Van der Meulen from emerging as internationally and scholarly-oriented organ builders, as can especially be learnt

from the 'progressive' instrument which was built for the New Church in Zierikzee. Modern elements include the presence of all chests (two manuals and the pedal that is) in one, single case, decorated in contemporary style arches, as well as the application of two main horizontal bellows, a concave pedal board, and an ensemble of free reeds. In order to obtain an equal temperament, they used the mathematical method of the German expert of acoustics Johann Heinrich Scheibler. Their scholarly approach also becomes apparent from the establishment of the society 'Arts and Sciences', where prominent Rotterdam artists and scholars pursued an interdisciplinary exchange of ideas.

In May 1849 a fire destroyed the workshop at the Leuvehaven. The company was continued in a building at the Rotterdam Lombardstraat, which after the premature death of Henry van der Meulen also became the home of Samuel de Lange. The main instruments of this period are the 'progressive' three-manual organs of the Willemskerk in The Hague (1854-1856) and of the Great or Our Lady's Church of Dordrecht (1857-1859). Within this period contacts with prominent organists such as Willem Frederik Gerard Nicolai, Jan Albert van Eyken, and the Liszt pupil Alexander Winterberger were maintained. The latter lived in Rotterdam during the construction of the organ in Dordrecht in 1857 and was in close contact with the De Lange family. In 1863 Willem Hendrik Kam also passed away. His brother-in-law Willem Anthonij van der Weijde continued to find company for some years in partnership with Adrianus van den Haspel and Wilhelmus Hendricus Schölgens, but in 1870 he accepted a new position with the Amsterdam organ builders of Adema. The main instruments of Dordrecht, Zierikzee, and The Hague were however already adapted by the Utrecht organ builders Witte in those years to their own taste, at the expense of a number of original characteristic elements.

After the destruction of various instruments during World War II, the appreciation of the work of Kam reached a nadir in the second half of the twentieth century, which among other things included the senseless demolition of the Willemskerk organ in The Hague.

CURRICULUM VITAE

Bart van Buitenen (1973) studeerde muzikwetenschap aan de Universiteit Utrecht (doctoraal examen: 31 augustus 2006) en ontving orgelonderricht van Tony Rozendaal, Bas de Vroome en Cor Ardesch. Als organist is hij verbonden aan de evangelisch-lutherse en de hervormde gemeente, alsmede de oud-katholieke parochie te Dordrecht en in deze functie beheerder van monumentale orgels van Wolfferts / Schölgens en Van den Haspel (1779-1782/1874) en Kam en Van der Meulen (1844).

Tijdens zijn studie functioneerde hij regelmatig als plaatsvervangend Universiteitsorganist. Eerder was hij lange tijd organist van de Waalse gemeente te Rotterdam. Als redacteur was Van Buitenen van 1997 tot 2010 verbonden aan het tijdschrift *De Orgelvriend*, waarin hij onder meer publiceerde over de achtergronden van de teloorgang van het Kam en Van der Meulen-orgel (1842) voor de Lambertuskerk te Etten-Leur. Ook was hij vaste redactiemedewerker van het encyclopedie-project *Het historische Orgel in Nederland*, een uitgave van het Nationaal Instituut voor de Orgelkunst in samenwerking met de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Hij verzorgde referaten tijdens internationale orgelcongressen te Utrecht, Bochum en Stockholm. Een uitgebreide bijdrage leverde hij aan de monografie *Orgelreform in Nederland*, gewijd aan het Walcker-orgel (1916) van de Martinikerk in Doesburg. Ook leverde hij enkele bijdragen aan het internationale *Lexikon der Orgel*. Met organist Gerben Mourik en fotograaf Koos Schippers verzorgde hij het cd-project *Audite nova*, gewijd aan representatieve orgels in binnen- en buitenland uit de periode van de Wederopbouw.

Van Buitenen is medeoprichter en bestuurslid van de STICHTING TOT BESCHERMING VAN HET PETER GERRITZ-ORGEL, welke een platform wil bieden aan internationale orgelspecialisten die ervoor pleiten, dit unieke gotische instrument (1479/1547) museaal te conserveren zonder dit bespeelbaar te willen maken. In samenwerking met Koos van de Linde publiceerde hij over dit instrument in *The Organ Yearbook* (2012).

Tenslotte is hij werkzaam als onafhankelijk orgeldeskundige en maakt hij deel uit van de oud-katholieke orgelraad.

